

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS AC. NU 1887

CALL No. Sa 2 V. 21. 201. 1. 1. 1.

D.G.A. 79.

1887

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

एकादशादिचतुर्दशान्तप्रश्नात्मकः पञ्चमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमारुलकर

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्यारूपपत्तने 1887.

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसास्रैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायसीकृताः ।)

मूल्यं रूप्यकत्रयम् (३)

Sa 2 Vol 1
Sat. Agn

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1005~~ 1887

Date... 25. 8. 54

Call No. SA 2V61/Sab/Agoo

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्य मयोगचन्द्रिकान्याख्यासहितस्य सत्याषाढविरचितहिरण्यकेशि-
श्रौतसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां
नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—केवलं व्याख्यानं दण्डवत्युपाख्यभट्टरघुनाथदीक्षि-
तानाम् । आन्ध्राक्षरलिखितं पत्राणि १६१० संपूर्णम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—दण्डवत इत्युपाख्य शिवदीक्षित इत्येतेषाम् । संपूर्णम् ।
- (ग.) संज्ञितम्—वे० शा० सं० शंकरदीक्षित तापसकर इत्येतेषाम् । प्रश्नाः
११-१४ पत्राणि ३२७
- (घ.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० गुरुनाथदीक्षित मुळगुन्दकर इत्येतेषाम् ।
प्रश्नौ ११-१२ पत्राणि ११७
- (ङ.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । पाचवड (सातारा) ग्रामनिवासिनां श्रौत-
चूडामणिपदविभूषितानां स्वाध्यायसंपादकानां वे०
शा० सं० धुण्डिराज दीक्षित सोमयाजी बापट इत्येतेषां
संपूर्णम् ।
- (च.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । संपूर्णम् । पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा०
सं० ' अण्णभट्ट अभ्यंकर ' इत्येतेषाम् ।
- (छ.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । प्रश्नाः—(११।१२।१५।२४।२५) समाप्तौ
किञ्चित्त्रुटितम् (गौर्मेण्ट मैसूर—औरियण्टल्लु लैब्ररी)
संस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थं नागराक्षरं देवनागराल्लिखितम् ।
- (ज.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । प्रश्नौ (२१।२२) लेले इत्युपाख्यधर्ममा-
तण्डेत्त्युपाधिभिषितानां कै० ब्रह्मश्री काशीनाथ शास्त्री
सोमयाजी बाई इत्येतेषाम् ।

Mehar Chandra...

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ सत्याषाढविरचितहिरण्यकेशिश्चौतसूत्रस्य पुस्तकानि येः परहितैक-
प्रवणस्वान्ततया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संग्राह्य
कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—एकादशप्रश्नादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं पुण्यपत्तनस्थानां वे.
रा. रा. वामन 'रघुनाथभट्ट डोंगरे' इत्येतेषाम् । अस्य
लेखनकालः शकाब्दाः १७०९

(ख.) इति संज्ञितम्—२२० पत्रात्मकं त्रुटितं रा. रा. 'कुशाभाऊ अभ्यंकर
बकील' इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—१६३ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'विनायकशास्त्री वाई-
कर' इत्येतेषाम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—२४७ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'बालशास्त्री अभ्यंकर
निवासस्थानं वाई' इत्येतेषाम्

(ङ.) इति संज्ञितम्—३०१ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'भास्कर कुष्णभट्ट
लिमये दीक्षित निवासस्थानं पुणे' इत्येतेषाम् ।

एवं हिरण्यकेशीयचयनाश्वमेधराजसूयकाठकक्राम्यपशुमायश्चितादिप्रयोगार्णां
हस्तलिखितपुस्तकानि मिलित्वा विंशतिसंख्याकानि वे. मू. रा. 'भास्कर
कुष्णभट्ट लिमयेदीक्षित' इत्येतैरवलोकनार्थं प्रदत्तानि । तैः प्रयोगचन्द्रिकायाः
संशोधनकार्यणि बहूपकृतमिति ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यायामुदाहृतग्रन्थानां
ग्रन्थप्रणेतृणां च अकरादिमातृकाक्रमेण निर्देशः ।

अष्टाध्यायी—पाणिनिमुनिविरचिता ।
अग्निपुराणम्—महर्षिं वेदव्यासप्रणीतम् ।
अथर्ववेदः—
अत्रिस्मृतिः—
आङ्गिरःस्मृतिः—
अमरकोषः—
अनन्तदेवकृता श्रौतपद्धतिः—
अण्डिलाचार्यकृता (आपस्तम्बश्रौतप्रयोग)
दीपिका ।
आपस्तम्बस्मृतिः—
आपस्तम्बसूत्रम्—
आश्वलायनस्मृतिः—
आश्वलायनसूत्रम्—
उद्गातृपद्धतिः— रामकृष्णत्रिपाठीकृता ।
ऋग्वेदसंहिता—सायणभाष्योपेता ।
एकाम्निकाण्डः—हरदत्तकृतभाष्योपेतः ।
ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।
ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्योपेतम् ।
औशनःस्मृतिः—
कपर्दिकारिका—
कपर्दिस्वामिविरचितं (आपस्तम्ब)श्रौतसूत्र-
भाष्यम् ।
कर्मान्तसूत्रम्—
कर्मप्रदीपः—कात्यायनविरचितः ।
कश्यपसंहिता—
कर्कभाष्योपेतं—कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कृष्णयजुर्वेदसंहिता—भट्टभास्करभाष्योपेता ।
कृष्णयजुर्वेदब्राह्मणम्—, ,
कृष्णयजुर्वेदारण्यकम्—, ,
कृष्णयजुर्वेदमन्त्रब्राह्मणम् ।
काशीखण्डः (स्कान्द)राभेश्वरयोगिव्याख्या-
समेतः ।
काण्वसंहिता—सायणभाष्योपेता ।
कात्यायनसूत्रम्—
कात्यायनस्मृतिः—
कौषीतिकीसूत्रम्—
खादिरगृह्यसूत्रम्—रुद्रस्कन्दभाष्योपेतम् ।
गृह्यसूत्रम्(सत्याषाढाविराचितम्)
” मातृदत्तभाष्योपेतम् ।
” गोपीनाथकृतवृत्तियुतम् ।
” महादेवशास्त्रिसंकलिता प्रयोग-
” चन्द्रिका ।
गृह्यसूत्रम्—(आश्वलायनीयम्)गार्ग्यनारा-
यणवृत्तिः०
गृह्यसूत्रम् आपस्तम्बविरचितम्—
” कपर्दिस्वामिभाष्योपेतम् ।
” हरदत्तकृतवृत्तिसहितम् ।
” अण्डिलाचार्यप्रयोगवृत्तिसमेतम् ।
” सुदर्शनाचार्यभाष्योपेतम् ।
” महादेवयज्वकृतवृत्तियुतम् ।
गृह्यसंग्रहः—(छन्दोगः)
गृह्यपरिशिष्टम्—(आश्वलायनीयम्)

गृह्यरत्नकण्ठभूषणम्—वैदिकसर्वभौमकृतम् ।

गोभिलगृह्यसूत्रम्—चन्द्रकान्तमहाचार्यभाष्योपेतम् ।

गोतमसूत्रम्—मस्करीभाष्योपेतम् ।

गोतमसूत्रम् (क्रियाकण्डः ।)

गोत्रप्रवरनिबन्धसंग्रहः—

चन्द्रचूडीमदकृत(आपस्तम्बगृह्य) संस्कारनिर्णयः ।

चान्द्रिका(श्रौतवृत्तिः) ।

छन्दोगपारिशिष्टम्—नारायणकृतभाष्यं चन्द्रकान्तवृत्तियुतं च ।

जैमिनिगृह्यसूत्रम्—भट्टकुमारिलभाष्योपेतम् ।

जैमिनिश्रौतसूत्रम्—

जैमिनिसूत्रं(पूर्वमीमांसा) शाबरभाष्योपेतम् ।

जैमिनिन्यामाला माधवाचार्यविरचिता ।

जैमिनिसूत्रवृत्तिः—(ज्योतिषम् ।

तत्त्वमुक्तावलिः—नन्दपण्डितकृता ।

तन्त्ररहस्यं—रामानुजाचार्यकृतम् ।

तैत्तिरीयसंहिता—माधवीयभाष्योपेतम् ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्—माधवीयभाष्योपेतम् ।

तैत्तिरीयारण्यकम्—

तैत्तिरीयप्रातिशाखा—त्रिभाष्यरत्नसंहिता ।

त्रिकाण्डमण्डनम्—भट्टभास्कराविरचितम् ।

दत्तकमीमांसा—नन्दपण्डितकृता ।

दत्तकचन्द्रिका—कुबेरकृता ।

दत्तकौस्तुभः—अनन्तदेवकृतः ।

दत्तकदर्पणः—

दत्तकसारः—

दशानिर्णयः—वैदिकसर्वभौमकृतः ।

दक्षस्मृतिः—

दानखण्डः— (हेमाद्रेः)

द्वैतसूत्रम्—

द्राह्यायणगृह्यसूत्रम्—रुद्रस्कन्दभाष्योपेतम् ।

धर्मप्रदीपः—

धर्मप्रवृत्तिः—

धर्मसूत्रं सत्याषाढविरचितम् । महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्या ०

„ (आपस्तम्बीयं) हरदत्तकृतं उज्ज्वलासहितम् ।

“ (बोधायनीयं) गोविन्दाचार्यवृत्तियुतम् ।

“ (वैखानसीयं) ।

धूर्तस्वामिभाष्योपेतमापस्तम्बसूत्रम् ।

नृसिंहकृतप्रयोगपारिजातः ।

नारसिंहप्रतापः—रुद्रदेवकृतः ।

निर्णयामृतः—

निर्णयसिन्धुः—

पराशरमाधवीयः

परिभाषासूत्रं—बोधायनीयम् ।

पाकयज्ञनिर्णयः—

पितृमेघसूत्रम्—(भरद्वाजविरचितं) कपर्दिभाष्योपेतम् ।

पारस्करगृह्यसूत्रम्—हरिहरभाष्योपेतम् ।

पितृमेघसूत्रम् (आपस्तम्बीयम्) गोपालयज्वभाष्योपेतम् ।

“ “ महादेवयज्वभाष्योपेतम् ।

“ “ यल्लाजीयविवरणोपेतम् ।

पितृमेघसूत्रम् (बोधायनीयम्)

पितृमेघसूत्रम् (वैखानसीयम्)

प्रयोगरत्नं (हिरण्यकेशीयं) महेशभट्टीयम् ।

प्रायश्चित्तशतह्वयी—वैकटेशकृतव्याख्यास०
प्रायश्चित्तप्रदीपः—गोपालयज्वकृतः ।

प्रायश्चित्तदीपिका—वरदराजयज्वकृता ।

प्रायश्चित्तचन्द्रिका—गणेशयज्वकृता ।

बौधायनश्रौतसूत्रं—महादेवयज्वकृतवृत्तियु-
तम् ।

बौधायनगृह्यसूत्रम्

बृहस्पतिस्मृतिः

ब्रह्मपुराणम्

भरद्वाजश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतभाष्यो-
पेतम् ।

भरद्वाजगृह्यसूत्रम्

भाट्टदीपिका—स्वण्डदेवकृता ।

भाट्टरहस्यम्—

भाट्टाध्वरमीमांसा—वासुदेवदीक्षितकृता ।

मनुस्मृतिः—कुल्लुकभट्टकृतव्याख्यास०

महाभाष्यं (पतञ्जलिः)

माध्यंदिनसंहिता—महीधरभाष्योपेता ।

मानवकल्पसूत्रम्—

मत्स्यपुराणम्—

यमस्मृतिः—

याज्ञवल्क्यस्मृतिः—भिताक्षरा ।

“ अपरार्कटीका ।

याजुषहोत्ररत्नमाला—महादेवयज्वकृता ।

शामाण्डारवृत्तिः—(धूर्तस्वामिभाष्यस्य) ।

रुद्रदत्तवृत्तिः—(आपस्तम्बश्रौतसूत्रस्य) ।

लाट्यायनश्रौतसूत्रम्—आग्निस्वामिभाष्यो-
पेतम् ।

लिखितस्मृतिः—

वासिष्ठधर्मशास्त्रम्—

वाराहगृह्यसूत्रम्—

विधानमाला—नृसिंहभट्टकृता ।

विष्णुस्मृतिः—

विश्वप्रकाशः (संस्कारकाण्डः)

विद्यारण्यकृतापस्तम्बगृह्यसूत्रवृत्तिः ।

वैजयन्तीव्याख्यासमेतं सत्याषाढसूत्रम् ।

वैखानसश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतवृत्ति-
युतम् ।

वैखानसगृह्यसूत्रम्—

व्यासस्मृतिः—

शङ्खस्मृतिः—

शतपथब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।

शातातपस्मृतिः—

शान्तिरत्नमाला—

शान्तिकमलाकरः—

शान्तिसारः—

शास्त्रदीपिका—

शारीरकशाङ्करभाष्यम्—

शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्—

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्—

शुल्बसूत्रम् (बौधायनीयम्)

शुल्बसूत्रम् (आपस्तम्बीयम्)

कपर्दिभाष्योपेतम् ।

” ” महादेवयज्वभाष्योपेतम् ।

” ” करविन्दीयविषरणोपेतम् ।

” ” सुन्दरराजीयवृत्तिसहितम् ।

श्रौतसूत्रवृत्तिः (आपस्तम्बीया) महादेव-
यज्वकृता ।

श्रौतसूत्रं—(आपस्तम्बीयं) चौण्डपाचार्य-
भाष्योपेतम् ।

संकर्षणकाण्डः—भाट्टचन्द्रिका भास्करराय-
कृता ।

संवर्तस्मृतिः—	संस्कारनिर्णयः—शंकरयज्ञकृतः ।
सर्वदर्शनसंग्रहः—	संस्कारपद्धतिः—भास्करशास्त्रिकृता ।
स्मृतिसमुच्चयः—	स्कन्दमहापुराणम्—
स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यकृतः ।	स्मार्तप्रयोगवैजयन्ती—महादेवकृता ।
स्मृतिचन्द्रिका—देवणभट्टः (संस्कारकाण्डः)	सापिण्ड्यमाला—नागेशभट्टकृता । सन्यासूया ।
” ” (श्राद्धकाण्डः)	सामवेदसंहिता—
स्मृतिमुक्ताफलम्—वैचनाथदीक्षितकृतम् ।	सामविधानब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।
स्मृतिरत्नाकरः—विष्णुभट्टकृतः ।	हिरण्यकेशि(सन्याषाद) सूत्रम्
” ” वैदिकसार्वभौमकृतः ।	हारीतस्मृतिः—
स्मृतिकौस्तुभः—अनन्तभट्टकृतः ।	हरदत्तकृतापस्तम्बसूत्रवृत्तिः ।
संस्कारकौस्तुभः—	हेमाद्रेः (श्राद्धकाण्डः)
संस्काररत्नमाला—गोपीनाथदीक्षितकृता ।	” (व्रतखण्डः)
” ” महादेवयज्ञकृता ।	हौत्रमीमांसा—रामशास्त्रिकृता ।
	हौत्रपद्धतिः—सायणाचार्यविरचिता ।

प्रस्तावना ।

—:—

अथ खलु श्रीमदनन्तसद्गुणगणालंकृतानन्तकोटिब्रह्माण्डमण्डलाखण्डप्रभृतिवृन्दारक-
वृन्दवन्दितपदारविन्दनिष्यन्दमानामन्दानन्दसंदोहमिलिन्दायमानमानसवैज्ञानममुनिजनने-
गीयमानविमलबिरुदावलिविराजमानदिव्यलीलावतारसमनुगृहीतसमस्तभक्तजनकामनापरि-
पूरणनिबद्धपरिकरश्रीपरमेश्वररूपाप्रसादसमवाप्तविशुद्धशेनुषीविशेषविकसितविद्यावैभवकृ-
तार्थीकृतधरित्रीवलयाणां समस्तघरणीतलविराजमानविविधसम्यसंभावितसभासभाजितवि-
द्वत्त्वसौजन्यसौशील्यप्रभृतिसद्गुणगणावाप्तप्रसरनुधजनसरस्वतीजिगीयमानविमलयशोवल्क्षी-
कृतदिङ्मण्डलानां परमपूज्यताभाजनसमस्तसज्जनशिरःसरोजसंभावितनमस्त्रिकयाप्रभृतिपुर-
स्त्रिकयाणां सकलवेदशास्त्रपारावारपारदृशनां निखिलकलाकलापकौशलस्यशक्त्योत्सलितदुर्बु-
द्धिनिबद्धाशयानां समस्तभूमण्डलनिवासिनां सन्मान्यविद्वज्जनानां पुरतोऽथ नूतनपरिचयप्र-
भावपरि-फुरदभिनवादरातिशयसमुत्कण्ठितसरस्वतीसुप्रसादसमवाप्तसुमङ्गलमयगीर्वाणवाग्दे-
वताभधुरतरविलासप्रोद्भासविकसितैः प्रास्ताविकैः कतिपयैर्वाक्यनिकुरम्बैः सुमङ्गलम-
यमथिनवोदन्तं निवेदायिषुं समुत्कण्ठतेऽस्मदीयं मानसम् । तदत्र समस्ताविद्वज्जनानां
सुविचारविलासितं चित्तमासमन्ततो विविधविचारणीयप्रस्तुतकार्यकदम्बकादावर्ष्यं प्रकृतेऽ-
स्मदीयेऽभिनवोदन्तनिवेदनीये वक्तव्याशो समवधानाय कृतक्षणं जायतमिति सप्रश्रयं
साञ्जलिबन्धं संप्राप्त्यं संप्रति निश्वक्तव्याशामुपोद्घातमुखेन प्रस्तोतुमारभामहे—

अथि समस्तसज्जनानाः—विदिनमेव खलु सकलवैदिकधर्ममार्गानुयायिनां सदाचार-
संपन्नानां तत्रभयतां भवताम् यत्सकलवाङ्मयस्याऽऽदिवीजभूतो वेदो भगवद्रूप इति ।
तदेतदेव किञ्चिदत्र विविच्यते—

तल्लोकपद्म स च एव विष्णुः प्राचीविश्वसर्वगुणावभासम् ।

तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं य प्रवदन्ति सोऽभूत् ॥

इति भूतिमैत्रेयोक्तेः साक्षाद्विष्णुरूपः स्वयंभूः सर्ववेदोपवेदेतिहासपुराणोपपुराण-
वार्तादण्डनीत्यान्वीक्षिकथादिभिः स्वोत्पन्नज्ञानविभूतिभिः सह सदैव विराजमानो वरीवर्ति ।
तस्मादेव य ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्भगवतो वेदविधाविर्भावः समभवत् ।
तदुक्तम्—

ऋग्यजुःसामाथर्वास्थान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ।

शस्त्रमिष्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ।

स्थापत्यं चामृजद्वेद क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥

इतिहासपुराणानि पञ्चम वेदमीश्वरः ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः समृजे सर्वदर्शनः ॥ (भा० तृ०) ।

इत्यादिना । तांश्च स्वस्वरूपवचित्यसिद्धान्वेदान्भगवाञ्जिजाचिन्त्यशक्त्या वैधदीक्षया
ब्रह्माणमुपदिदेश । एतदेवोक्तं श्रुतौ—

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति ।

अनया श्रुत्या च नित्यसिद्धानेव स्वान्तःस्थितान्वेदान्प्रणवमातृकारूपेण सुसूक्ष्मान्ब्रह्ममुखे-
भ्य ऋगादिस्पृष्टरूपेणाऽऽविर्भावयामासेति तावदुच्यते । अत एव—

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिग्धा यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ’ ॥ इति स्मृतेः ।

‘वाचा विरूपनित्यया’ (तै० सं० २.५।११) इति श्रुतेश्च वेदानां नित्यत्वम् ।
यच्चोक्तम्—‘ऋचः सामानि अग्निरे ’ (तै० आ० ३।११) इति । तत्राप्याविर्भाव
एव बोध्यः । जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वात् ।

ननु—शास्त्रयोनित्वात् (ब० सू० १।१।३) इति व्याससूत्रस्य का गतिरिति
चेत्—तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव बोध्यः । तेन ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’
इत्युपनिषद्वेद्यत्वं ब्रह्मणस्तत्सूत्रं प्रशास्ति । किंच “ एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निः-
श्रुतिसमेतह्रस्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ” (बृह० २।४।१०) इत्यादिश्रुतिरपि वेदानामुत्पत्तिं
निराकरोति । आसपश्चात्सादिवद्भगवानन्तःस्थितान्वेदाँलीलयाऽऽविर्भावितवानित्यस्मिन्ने-
षार्थे श्रुतेस्तात्पर्यात् । ननु—लीलयाऽऽविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता वेदानां जातेषु ।
तथात्वे च तेषां पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति । न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तेषां वेदानां
पौरुषेयत्वं नामास्ति—पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशे-
षस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् वर्णनित्यत्वभात्रेणैवापौरु-
षेयत्वव्यवस्थापने लौकिकतदादिवाक्यस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मान्मानान्तरेणा-
र्यमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकम् । तच्च न वेदेषु
वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव हि श्रुत्या निःश्वासदृष्टान्तेन दर्शितम् ।

तथा हि—निःश्वासः पुरुषाज्जन्यमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षानन्यः सुषुप्तावपि तद्-
दर्शनात् । एवं समग्रो वेदो ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्ब्रह्मणो आयमानोऽपि न
ब्रह्मचिकीर्षानन्यः । वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । इत्यनया विधया ‘ कारण-
गुणा हि कार्यगुणानारभन्ते ’ इति न्यायेन कारणरूपस्य ब्रह्मणो नित्यत्ववत्तदाविर्भूत-
वेदानामपि नित्यत्वं तावत्सिद्धम् ।

एतेषां वेदानां च प्रथमतः प्रणवरूपेण सूक्ष्मतयाऽवस्थितिरासीत् . ततः प्रणवतो मातृकाणामाविर्भावोऽभवत् । तास्ता एव मातृका या अक्षरसमाप्तायन्वेनोच्यन्ते । तस्मादक्षरसमान्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽष्टादशविद्या अपि ब्रह्मद्वारा संभूताः । तदेतदुक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे विदुरं प्रति भैत्रेयेण—

‘ ऋग्यजुःसामाथर्वारुयान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत् । इत्वारम्य
आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिस्तथैव च ’ इत्यादिना

‘ शब्दब्रह्मात्मनस्तात ’ इत्यन्तेन । तत्रैनासामष्टादशविद्यानां भेदाः प्रत्येकशोऽन-
न्तशास्त्रवशादनन्तशः प्रसृताः सन्ति । मुख्यतया ता अष्टादशविद्याश्चाधुनोद्देशादिक्रमेण
स्तोकं प्रदर्शयन्ते—

तत्र—ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिः-
शास्त्रं छन्दोविचितीरिति षड्वेदाङ्गानि । पुराणानि न्यायविस्तरः मीमांसा धर्मशास्त्रमिति
चत्वार्युपाङ्गानि । आयुर्वेदवनुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्राणीति चत्वार उपवेदा इति मिलित्वा
संकलनयाऽष्टादश विद्या भवन्ति । तत्र च महापुराणेषूपपुराणानामन्तर्भावः । न्यायनये
वैशेषिकनयरचयन्तर्भावः । मीमांसायां वेदान्तस्थान्तर्भावः । धर्मशास्त्रे च महाभारतरा-
मायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां चान्तर्भावः । एवमष्टादशविद्यारूपाप्येता-
वन्ति ह्यास्तिकानां धर्मप्रस्थानानि भवन्ति । अन्येषामेवदेशिनां धर्मप्रस्थानान् मेप्वेवान्त-
र्भावः । इत्यमिह साक्षात्परस्परया परमार्थोपयोगिनां वेदोपाकरणानामेव प्रस्थानानां
भेदो विङ्मात्रेण दर्शितः ।

अथैतेषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेदन्नावर्तिकचिदुच्यते—तत्र धर्मप्र-
तिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणान्मकः । ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामवेयम्’
(आप० श्रौ० पारि०) इति तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तेः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारक-
भूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । ते चर्ष्यजुःसामभेदेन त्रिविधाः , अथर्वणवेदस्थैषु त्रिप्ये-
वान्तर्भूतत्वेन पृथक्तयाऽनभिधानम् । तदेव निरूपिता मन्त्राः । मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मण-
मपि त्रिविधम् । विधिरूपमर्थादरूपं तदुभयविलक्षणं चेति । तत्र विध्यादीनां लक्षणमे-
दादिविस्तरोऽन्यतोऽवसेयः । तदेतद्ब्राह्मणं च पुनरष्टविधम् । तदुक्तं बृहदारण्यके—
‘ इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्यनुध्याख्यानान्यस्यैव
निःश्वसितानि ’ इति । तत्र कथाप्रतिपादक इतिहासः । विश्वस्य पूर्ववस्थानिरूपकं
पुराणम् । उपासनात्मविद्याप्रतिपादिका विद्याः । या चोपास्यदेवरहस्यप्रतिपादिका
सोपनिषत् । ये मन्त्राः श्लोकवत्पठ्यन्ते ते श्लोकाः । संक्षिप्तार्थप्रतिपादकं सूत्रम् । विस्तृ-
तार्थप्रतिपादकं व्याख्यानम् । व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुव्याख्यानम् । एता-

न्यहं ब्राह्मणानि । शिक्षाकल्परहस्यादीनां च वेदसाङ्गतापादकत्वमेव म-प्रब्राह्मणयोर्न्या-
ख्येयव्याख्यानाभावाऽस्ति । तच्च 'मान्त्रवर्णिकम्' इति सूत्रव्याख्याने प्रतिपादितं
पृत्तिकारैः । एवं च कर्मकाण्डगुणकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकौ वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स
च हौषाध्वर्यवौद्गात्रप्रयोगप्रयुक्तेण यज्ञकर्मविभागनिर्वाहार्थं भिन्नः । अथर्ववेदस्तु
चतुर्थो वेदत्रय्यवशिष्टब्रह्मत्वकर्तव्यनाप्रतिपादकोऽपि (गार्ह्याणि कर्माणि) शान्तिकर्मा-
द्विकामिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेन सर्वोपयोग्येव । आचार्यप्रवचनभेदात्प्रतिवेदं पित्रा
भूयस्यः शाखाः सन्ति । तज्ज्ञानं च चरणव्यूहाख्यवैदिकग्रन्थाद्बोध्यम् ।

अथ षण्णां शिक्षादिवेदज्ञानां च प्रयोजनं तावदुच्यते । तत्र शिक्षाया व्याकरणस्य
च सुस्पष्टवर्णोच्चारणपदावृत्तविज्ञानार्थमुपयोगः । मन्त्रपदार्थज्ञानार्थं निरुक्तस्योपयोगः ।
तत्र हि निरुक्ते नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निर्वचनेन निरूप्य वैदि-
कपदानामर्थं प्रदर्शितः । एवमृक्मन्त्राणां पादबद्धानुष्ठुमादिच्छन्दोविशिष्टत्वात्तदज्ञाने
च सिन्दाश्रवणाच्छन्दोज्ञानार्थं पिङ्गलविरचितायाश्छन्दोविचितेरुपयोगः । एवं वैदि-
ककर्मदर्शादिकालज्ञानार्थमादिस्यप्रभृतिप्रणीतस्य ज्यौतिषस्योपयोगः । एवं शास्त्रान्तरी-
यगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञानायाऽऽश्वलायनसाख्यायनसत्याषाढापस्तम्ब-
बौधायनवाधूलभरद्वाजवैश्वानसामिनेशाजैमिनिमानववराहमिष्यायणीकात्यायनपारस्करलाट्या-
यनद्राह्यायणगोभिलखादिरकौशिकादिप्रणीतानां कल्पसूत्राणामुपयोगः । एवं निरूपितः
षण्णां वेदाङ्गानां प्रयोजनभेदः ।*

अथ चतुर्णामुपाङ्गानां प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते । तत्र सर्गप्रतिमर्गमन्वन्तरं वंश-
वंशानुत्तरितप्रतिपादकानि भगवता चाद्रायणेन निरूपितानि पुराणानि । तानि च महा-
पुराणोपपुराणोपोपपुराणभेदाच्चतुःषष्ट्याशत् । तेषां पुराणानां च सर्गप्रतिसर्गादिज्ञाने
सद्धर्माचरणप्रवृत्तिदर्शनमेव सन्त्यकूप्रयोजनम् । न्याय आन्वीक्षिकी विद्या गौतमप्रणीता ।
प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरिक्षाभिस्तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगम एव तत्प्र-
योजनम् । कणादादिप्रणीत वैशेषिकशास्त्रमपि सप्तपदार्थवि(न्यु)त्पादनैकप्रयोजनम् । तच्च
न्याय एवान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ।

मीमांसा द्विविधा—धर्ममीमांसा शारीरमीमांसा चेति । तत्र (द्वादशाध्यायी) । षोड-
शाध्यायी । धर्ममीमांसा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य (अन्वाहार्ये च दर्शनात् ।)
'न्यथा' याज्यसंप्रैषो यथा याज्यसंप्रैषः' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तस्याश्च
धर्मप्रमाणादिविज्ञानपूर्वककर्मकाण्डव्यवस्थापरिज्ञानायोपयोगः । शारीरकमीमांसा च -

‘ अपातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ इत्यारम्भ—‘ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ’ इत्यन्ता जीवब्रह्मैकान्तसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्याविचारप्रतिपादकान्ध्यायानुपदर्शयन्ती भगवता वाद-
रायणेन कृता । तस्याश्च जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारः प्रयोजनम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुधर्मास्मिन्निरोवसिष्ठदक्षशातातपपराशरगौतमशंकरै-
लिखितं ह्यारीतापस्तम्बोशनोब्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि
वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । वर्णाश्रमधर्मविशेषविज्ञानमेवैषां प्रयोजनम् ।
एवं न्यासकृतं महाभारतं वास्मीकिकृतं रामायणं चेटिहासत्वेन प्रसिद्धे । ते च धर्म-
शास्त्रं एवान्तर्भूते इत्युक्तं प्राक् । एवं सर्वदेवसाधारणमन्त्रशास्त्रं श्रीमहादेवब्रह्मगौतमादि-
प्रणीतं धर्मशास्त्रं एवान्तर्भूतम् । स्वैष्टदेवतायाः सकाशात्स्वार्थोपसिद्धिप्रसिद्धि-
प्रयोजनम् । एवं निरूपितश्रुतीमुपाङ्गानां प्रयोजनभेदः ।

अथ चतुर्णामुपवेदानां प्रयोजनभेदस्तावत्किञ्चिदुच्यते । वेदचतुष्टयस्य च क्रमेण
चत्वार उपवेदाः । तत्रर्वेदोपवेदस्य ब्रह्मप्रजापत्यश्वादिनिर्मितस्याऽऽयुर्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं कल्पं प्रसिद्धिश्चेति ।
कामशास्त्रस्याप्यायुर्वेद एवान्तर्भावः । सुश्रुतेन वाजीकरणरूपकामशास्त्रस्याभिधानात् ।
एवं समस्तस्याऽऽयुर्वेदस्य रोगतद्धेतुरोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् । तच्च मोक्षसां-
घनीभूतशरीरारोगसंपादकत्वेन मोक्षोपयोग्येव । एवं यजुर्वेदोपवेदो यजुर्वेदः
पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः
प्रजापालनं च यजुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं सामवेदोपवेदो गान्धर्वं शास्त्रं भरताचार्येण
प्रणीतम् । तत्र नृत्तगीतवाद्यभेदेन बहुविधोऽर्थः प्रपञ्चितः । तस्य गान्धर्ववेदस्य देवता-
राधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिः प्रयोजनम् । रसशास्त्रं च बहुविधं भरतेनैव प्रणीतं
गान्धर्ववेदान्तर्भूतम् । तच्च रसरीतिशब्दालंकारार्थालंकारनायकनायिकादिवर्णनरूपम् । अया-
धर्ववेदोपवेदोऽर्थशास्त्रम् । तच्चैहिकसर्वसुखोपलब्धिप्रयोजनम् । अथ च तदनुसार्थं नीति-
शास्त्रमपि मन्यादिभिः सूत्रितं कामन्दकादिभिः प्रणीतम् । तत्सधिविग्रहादिभेदैरनेकधा ।
लौकिकसर्वव्यवहारनैपुण्यमेव तत्प्रयोजनम् । एवमथशास्त्रं गजशास्त्रं शिखशास्त्रं
सूपशास्त्रं चतुःपाष्टिकलाशास्त्रं चेति नानाशास्त्राणि शालिहोत्रादिनामानुनिभिः प्रणीतानि ।
तेषां च सर्वेषां लौकिकतत्प्रयोजनभेदो ब्रह्मव्यः ।

एवमष्टादश विद्याः सप्रयोजनाः संक्षेपतो नामनिर्देशेन प्रोक्ताः । एवमेव कपिल-
मुनिप्रणीतं सांख्यशास्त्रं पतञ्जलिमुनिप्रणीतं योगशास्त्रं भगवता पशुपतिना निर्मितं पाशु-
पतशास्त्रं नारदादिभिः कृतं पाञ्चरात्रादिकं वैष्णवशास्त्रं चेत्येवमादिर्वेदानुकूलः प्रस्थान-

भेदः प्रदर्शितः । इत्थं हि वेदराशिमयस्य भगवतो ज्ञानमयं शरीरमित्याख्यायते । एतस्माद्देवमयाद्ब्रह्मण एव सकलसृष्ट्युत्पत्त्यादिव्यवस्था प्रथाचलीतीति सर्वमनवद्यम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । यदुक्तं प्राग्देवमयस्य भगवत (उपाश्लेषु) अङ्गेषु परिगणनमिति । तद्विषयेऽधुना किञ्चिद्विधेयैः प्रस्तूयते—‘यदृचोऽध्यगीषत’ (तै० आ० २, ९) इत्युपक्रम्य ‘पुराणानि कल्पान्’ (तै० आ० २ । ९) इति कल्पाः । ‘कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि’ इति माधवः । तथा चाथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे—‘एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता. सकल्पाः’ (गो० पू० प्र० २९) इति । तथा च मुण्डकोपनिषदि—‘तस्मै स होवाच द्वे विश्वे वेदितव्ये इति ह स्म ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं नित्यं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ (मु० १।२।९ इति । कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रम, कल्प इत्यर्थः ।

- कल्पसूत्राणां स्वतःप्रामाण्याधिकरणे (जै० सू० १।३।७) । कल्पसूत्राणि किं स्वतन्त्रतया प्रमाणमुत परतन्त्रतयेति विप्रतिपत्तौ तामि पौरुषेयाणि—उनापौरुषेयाणीति चिन्तार्या प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरपौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रतया प्रामाण्यमेव कल्पसूत्रादीनामिति ब्रूमः । मूलकल्पने गौरवात् । ‘षडङ्गमेके’ इति स्मरणात् । कल्पसूत्रेषूपलम्ब्यमानानां प्रत्यक्षश्रुतिवक्त्यानां पौरुषेयत्वे सार्थक्यस्य दुरुपपादत्वात् । सत्याषाढीयादिसमाख्यानं शाकलादिवदुपपत्तेः । ‘पुराणानि कल्पान्’ (तै० आ० २।९।१०) इति कल्पानामपि अध्ययनविधिदर्शनाच्चेति पक्षोपक्षेपः । तन्निराकरणं च—सत्याषाढीयादिसमाख्याना इदकर्तृस्मरणात्प्रवचननिबन्धनत्वायोगेन पौरुषेयत्वस्यासत्त्वात् । दुर्बोधोपसंहारार्थेषु कल्पेषु सुबोधकैः शब्दैः प्रत्यक्षनिबन्धनस्याप्यावश्यकत्वात् । नित्यब्रह्मज्ञविधिविषयत्वस्य प्रवाह्नित्यतयाऽप्युपपत्तेश्च न स्वतन्त्रतया कल्पसूत्राणां प्रमाणमिति । अर्थवादाभावोऽप्यत्र कल्पस्यावेदत्व एव लिङ्गम् । प्रयोजनं च—‘सर्वोऽपरपक्षः’ (खा० गृ० ७।१) इत्याद्यशेषु सनिहिताभिः—‘अमावास्यायम्’ (स० सू० १।३।१९) इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिभिर्दीधितेषु कल्पसूत्राणामप्रामाण्यम् । अत्र भाष्यकृदभिमतं ‘सर्वोऽपरपक्ष’ इत्याद्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि दर्शपूर्णमासकालत्वस्य प्रत्यक्षश्रुतिमिद्धत्वात् । दर्शपूर्णमासकालातिक्रमप्रायश्चित्तपथिकृदिष्टेस्तत्समानतन्त्रतानिन्दापूर्वकं दार्शपूर्णमासिकस्याऽऽश्लेषयागस्यैव पथिकृद्गुणकत्वविधायिण्यां सूत्रकाराद्युदाहृतार्याम्—‘अथैकेषां विवा एतस्य’ (स० धौ० १९।३।२) इत्यादिशास्त्रान्तरीयश्रुतावगम्यमानया निन्दया नहि निन्दान्यायेन पथिकृद्गुणकत्वप्रशंसामात्रपरया विकल्पेन समानतन्त्रताया अपि शास्त्रान्तराभिसत्त्वेनानुमिते ‘समानतन्त्रे-

वा' (स० श्रौ० ११।४।३) इत्यादिभिः सत्यपात्र-दिवान्धैरनुगृहीताया अन्यथा-
मुपपत्त्या कालान्तरेऽपि दर्शपूर्णमासकरणस्य संभवाच्च । यच्च वार्त्तिकदिषु— 'अविशो-
षादुभौ वा' (का० श्रौ० ३।८४) इत्यादिसूत्राणां श्रुतिविरोधेन तत्तन्न्यायाभासमूह-
कतया चाप्रामाण्यमभिप्रेतं तदप्यनुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ।

अयं च सत्याषाढारूपसूत्रकारः कस्मिन्नदीतीरे कस्मिन्देशे आसीदिति कृतं किञ्चि-
त्तिवेद्यामः ।

महर्षिवैशम्पायनवंशसंभूतो महामुनिः सत्याषाढः रज्याद्रेः पूर्वभागे परशुरामक्षेत्रे
वा हरणकाशीनदीतीरे बभूवेति स्कन्दोपपुराणतोऽवगम्यते । एकदा मुनिः सत्याषाढः
स्वाश्रमम गच्छन्तं परमपूज्यं वेदव्यासमपश्यत् । यथावत्कृतादिस्थं सुस्थितं च तं
पप्रच्छ देवेषु कः श्रेष्ठ इति । तदा तस्य मुलाच्छिव एव श्रेष्ठ इत्यवगत्य तपसे हरण-
काशीं ययौ । ततश्च तपसा सुसंतुष्टः शंकरः प्रत्यक्षाभूय तस्मै वरानिष्टान्विततार ।
एवं शिवप्रसादतोऽधिगतदिव्यचक्षुर्मुनिः सत्याषाढो हिरण्यकेशी सर्वत्र पूज्यो बभूवेति
सुविदितमेव प्रायो निगमविदाम् । तस्य च सुप्राजुषादिनः परशुरामक्षेत्रे (देशे देशे)
बहवो निवसन्ति । तस्मिन्सूत्रे पदार्थाश्च संक्षेपतो लिख्यन्ते—

‘ न्यासाद्गुरोरधिगतार्थयजुःसमाख्य-
वेदप्रवर्तकमुनेराधिगत्य शाखाम् ।
देहेन तितिरखगाकृतिना मुनिन्द्रा-
नध्यापयन्मुनिवरो न्यभजन्त्वशाखाम् ॥
हिरण्यकेशी भगवान्सत्याषाढाभिधानकः
सप्तविंशतिप्रश्नारूपं कल्पसूत्रमुदैरयत् ।
आद्यप्रश्नद्वये दर्शपूर्णमासौ सुविन्तरौ ।
तृतीये साङ्गभाषानमग्निहोत्रसमन्वितम् ॥
चतुर्थे पशुबन्धं च चातुर्मास्यानि पञ्चमे ।
षष्ठे हविर्याजमानं प्रवासविधि मे(रे)व च ॥
ज्योतिष्टोमाध्वर्यवं च त्रिभिः प्रश्नैरुदैरयत् ।
दशमे तद्याजमानं ब्रह्मत्वं दक्षिणाविधिम् ॥
प्रश्नद्वयेऽग्निचयनमुत्वासंभरणादिकम् ।
त्रयोदशे वाजपेयमश्वमेधं चतुर्दशे ॥
ततः पञ्चदशे प्रश्ने प्रायाश्चित्तं सविस्तरम् ।
अग्निहोत्रं वैष्टिकं च पाशुकं सौमिकं तथा ।

षोडशे तु द्वादशाहं महाश्रताविधिं गवाम् ।
 ततः सप्तदशप्रश्ने एकाहाहीनसान्त्वियाम् ॥
 अष्टादशे ततः प्रश्ने सत्राणि विविधानि च ।
 एकोनविंशे विंशे तु गृह्यकर्मविनिर्णयम् ॥
 अथैकविंशे प्रश्ने तु हौत्रप्रवरनिर्णयौ ।
 कान्धेष्टिकाम्यपदः प्रश्ने द्वाविंश ईरिताः ॥
 त्रयोविंशे च कौकिली सौत्रामणी सकाठकाम् ।
 चतुर्विंशे प्रथमं च सप्रायश्चित्तकं तथा ॥
 पञ्चविंशे विशेषेण विहारयोगनिर्णयम् ।
 षड्विंशे सप्तविंशे तु सर्वधर्मान्तशेषतः ॥
 एवं सामान्यतः सर्वप्रश्नानामर्थसंग्रहः ।
 पुनरेव हविः सोमः पाकयज्ञ इति त्रिधा ॥
 अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणः पशुः ।
 चातुर्मास्यं पिण्डयज्ञः सौत्रामणी हविः क्रियाः ॥
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यषोडशिनौ तथा ।
 राजपेयातिरात्रासौर्यामाः सोमकतोर्ध्वदाः ॥
 होमौ पाकावमाश्वाहं माग्नावर्षं तथाऽष्टकाः ।
 श्रवणाकर्माग्रहायणीः पाकयज्ञाः स्मृता बुधैः ॥

इत्येवं भगवान्स्वत्याषाढः सप्तविंशतिप्रश्नात्मके सूत्रे श्रौतगृह्यसाम्याचारिकान्धर्मान्
 न्यारूपयितवान् ।

मनु—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (जै० सू० १ । १ । २) इत्यत्र परोक्षपरोक्षद्विवि-
 धचोदनाया अपि संग्रहो विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिमन्त्रार्थवादरूपस्य
 प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रामाण्यविचार इत्युपपन्नम् । परोक्षत्वं चेदं न मन्वा-
 दिदृष्ट्या किंत्वस्मदादिदृष्ट्या । मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव । परंतु तत्तद्वाक्यं
 मन्वादिस्मृतिमूलभूतं विप्रकर्षशास्त्रगतमिति न तस्यापि मन्वादिभिः संग्रदाचोच्छेदा-
 दिभिर्या परठनं स्वकीयस्मृतीनामिव कृतमिति न दोषः ।

अयं भावः—‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ (तै० आ० १ । १९) इति विधिवाक्ये अध्या-
 यस्य स्वत्वविशेषणादेकवेदागतस्वपरम्पराप्राप्तशास्त्राध्यायनम् ।

‘वेदानधीत्य वेदी वा वेदं त्राडपि, यथाक्रमम्’ ।

इति वचनोद्देशान्तरीयसर्वशास्त्राध्ययनं च विधीयते । तथा च कृष्णयजुःशास्त्रा-
ध्यायिनां यजुर्वेदगतशुक्लयजुःशास्त्राध्ययनादिकं, ऋग्वेदगतस्वपरम्पराप्राप्तकशास्त्राध्या-
यिनां तद्वेदगतशास्त्रान्तराध्ययनं च निषिद्धं गम्यते । गुणोपसंहाराधिकरणे च (२ ।
४ । २) सर्वशास्त्रीयानां धर्मं सर्वैरनुष्ठानं कर्तव्यमसति विरोधे, सति तु विरोधे व्यव-
स्थितविकल्पादिकं निरूपितम् । तथा च शास्त्रान्तरीयाणां धर्माणां शास्त्रान्तरीयवाक्या-
ध्ययनासंभवात्तेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिस्मृतिमात्रपर्यालोचनया तादृशं किमपि वाक्यं
शास्त्रान्तरे स्यादिति विश्वासेन तदर्थानुष्ठानमावश्यकम् ।

तत्र च मन्वादिभिः स्वसाक्षात्कृतस्थायि शास्त्रान्तरीयवाक्यस्याध्ययनं यदि क्रियेत
तर्हि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै० आ० २ । १९) इति निषिद्धिच्छेदः कृतः स्यात् ।
सत्याषाढादिकल्पसूत्रकारमते ह्यपूर्वस्य फलदातृत्वम् । आपातत ईश्वरानङ्गीकारः ।
मन्त्रमयी देवता, न विग्रहवती । अतीन्द्रियमुस्वामावः । क्रियापरः सर्वो वेदः ।
वटबीजवत्संसारोऽनादिः । स्वर्गसुखप्राप्तिरेव कर्मणा मोक्षः । क्रियान्विते शब्दशक्तिः ।
अरुधातिवादः । सर्वं ज्ञानं प्रमैव । स्थूलशरीराद्भिन्न आत्मा परमार्थनिस्थः । धर्मस्य
(कर्मणः) परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतयाऽऽचरणेऽन्तःकरणशुद्ध्या क्रमेण ब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञानेन कैवल्यमुक्तिरिति सत्याषाढगुरोर्व्यासमतं ब्रह्मकाण्डसिद्धान्तश्च ।

शास्त्रान्तरेषु यावन्ति पुस्तकान्यतिगभीराणि दुरवगाहाणि च वर्तन्ते ततोऽभ्युने
तानि कल्पसूत्रेऽपि विद्यन्ते इति न वयमल्पज्ञा पारयामोऽस्य परिच्छेत्तुं गभी-
रतादिकम् ।

अस्य सत्याषाढसूत्रस्य प्राचीनं कौशिकमोत्रोत्पन्नमष्टमहादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यानं
विस्तृतं प्रथमषट्कान्तं, ततः सप्तमप्रश्नादारभ्य दशमान्तं गोपीनाथमष्टकृतं ज्यो-
त्स्नावृत्तिनामकं व्याख्यानमुपलभ्यते संमुद्रितं च । तत एकादशप्रश्नादारभ्यापरं नूतनं
प्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यानं महादेवदीक्षितसोमयानिसंकलितं स्वतन्त्रम् । अत्रेदानीं मुद्रि-
षुमारब्धं भागशः सत्वरं प्रकाशयेतेति विज्ञाप्य श्रीमतां विनायक गणेश आपटे बी. ए.
तथा श्रीमतां दत्तश्रेय विष्णु आपटे बी. ए. आनन्दाश्रमव्यवस्थापकानां चाऽऽयुरारो-
भ्यादि संपदे यगवन्तपुमारमणं रमारमणं च सविनयं प्रार्थयते—

पुण्यपत्तने,
कार्तिकवदि द्वादश्यामिन्दुवासरे
शके १८४९ मभवसंवत्सरे

धारवाढग्रामनिवासी
दण्डवत्युपाह्वनिकाण्डमण्डनाचार्य-
महादेवदीक्षितः सोमयाजी ।

सत्याषाढचयनसूत्रोपोद्धानः ।

सत्याषाढं नमस्कृत्य महादेवः सतां मुदे ।

तनुते तत्प्रसादेन करणीमिष्टकां शुभाम् ॥

अथ द्वितीयश्चेनस्यैकविधस्येष्टकाकरणानि वक्ष्यन्ते । तत्राऽऽदौ पुरुषप्रमाणानयनम् । ' विधासप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ' (स० शु० सू० २५ । ९) इति शुक्लसूत्रम् । यावत्त्योऽग्नेर्विधाः सन्ति तासां सप्तमं वा करोति सा विधा सप्तमकरणी । तां पुरुषस्थाने कृत्वा तया चाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेत् । अयमर्थः—यद्येकविधोऽग्निस्तं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ सप्तस्य समचतुरश्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वाऽग्नेनाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेत् । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि सहस्राण्यग्नीतिः सप्तमकरणीति ताः (पुरुषः) तेषां वर्गं एककोटिः षट्त्रियुतानि षट्त्रियुतानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि । ऋषयविधं पुरुषवर्गमष्टाभिर्गणयित्वा पूर्वराश्यर्षेण संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते (स) तस्य पुरुषो भवति । अपचये त्वरग्निप्रादेशानामभावात्सार्धसंयोग इतस्तदुपचयवदिति ।

अथ पुरुषानयनप्रकारः । विधासप्तमकरण्या अङ्गुलयः १२० । एतं एक चतुर्दशशताऽङ्कैः ३४ गुणिताश्चे ४०८० तिला भवन्ति । एते तिला एतैरेवाङ्कैर्गुणिता ११६४ १४०० वर्गसंज्ञा भवन्ति । वर्गेषु १५० भक्तेषु सत्सु लब्धाङ्काः ११०९-७१० । लब्धाङ्केषु द्विगुणितेषु सत्सु प्राप्ताङ्काः २२१९९२० । एतेषामङ्कानां त्वक्त्वाऽन्त्याद्विषमाद्वयं मूलं द्विस्रं न्यसेत्समे तद्धृते लब्धवर्गं हित्वाऽग्राद्विषमात्पुनः, इति रीत्या मूल्याणिते कृते लब्धमूलाङ्काः १४८९ एते च तिलाः । एतेषु ३४ भक्तेषु सत्सु ४३ अङ्गुलयः अवशिष्टाः २७ तिला मूलावशेषितं सैकमिति रीत्या शिष्टतिलेणैकाङ्के मिलिते अङ्गुलयः ४३ तिला २८ अयमेकविधस्याग्नेः पुरुषो मध्यति । एतत्प्रमाणेनैव शुक्लोक्तप्रकारेणाग्निमानेष्टकाकरणोदीनि विधेयानि ।

तत्रेयं प्रक्रिया—अष्टाविंशतितिलाधिकत्रिचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणः पुरुषः ४१ तिलाः २८ । एकत्रिंशतितिलाधिकैकविंशत्यङ्गुलयः २१ तिलाः ३१ पुरुषार्थम् । सार्धद्वित्रिंशतितिला अधिकदशाङ्गुलयः १० तिलाः ३२ पुरुषचतुर्थोऽशः । अष्टमाशो नवतिलाधिकपञ्चदशङ्गुलयः १ तिलाः ९ पुरुषसप्तमः सपादषोडशतितिलाधिपञ्चाङ्गुलयः ५ तिलाः १६ पुरुषाष्टमोऽष्टमांशसहितपञ्चविंशतितिलाधिकाङ्गुलिद्वयं २ तिलाः २५ पुरुषषोडशोष्टादशतिलाधिकपञ्चदशाङ्गुलयः १५ तिलाः १८ पुरुषचतुर्थः सविशेषः षड्विंशतितिला अधिकसप्ताङ्गुलयः ७ तिलाः २६ चतुर्थं सविशेषार्थं षादोनपञ्चदशतिला अधिकषोडशाङ्गुलयः १६ तिलाः १४ त्रिगुणिताष्टमः पञ्चविंशतितिला अधिकचतु

द्विशाङ्गुल्यः १० तिलाः २५ पक्षेष्टकादीर्घकरणी दशतिलाधिकदशाङ्गुल्यः १०
 तिलाः १० पक्षेष्टकाद्वस्वकरणी द्वाविंशतितिलाधिकाङ्गुलिद्वयं २ तिलाः २२ पक्ष-
 र्णासप्तमः—अष्टमांशेन त्रयोविंशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुल्यः ९ तिलाः २३ पक्षकरणीस-
 प्तमः । पक्षायामस्त्रयोदशतिलाधिकनवत्यङ्गुल्यः ९० तिलाः १३ चतुर्दशतिलाधिकै-
 कोनाशास्त्र्यङ्गुल्यः ७९ तिलाः १४ पक्षान्वयतिरिक्तपक्षायामश्चतुर्विंशतितिलाधिकै-
 कोनचत्वारिंशदङ्गुल्यः ३९ तिलाः २४ पक्षकरणी अष्टादशतिलाधिकाष्टादशाङ्गु-
 ल्यः १८ तिलाः १८ पक्षनमनी । सप्तदशतिलाधिकषट्चत्वारिंशदङ्गुल्यः ४६
 तिलाः १८ अष्टादशकरणी ।

अत्र प्रक्रियायामुदाहृतप्रमाणानां केषांचिदिष्टकासूपयोगः, केषांचिदग्निमाने ।

अथेष्टकाकरणानि । तत्र तावद्विंशतियथेनेष्टकाः षड्विधाः षोडश्या पादा पक्ष
 पक्षमर्त्याया पक्षाम्नीया ईति ।

तत्राऽऽदौ षोडशी । षोडशी चतुर्भिः परिगृह्णीयादष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थ-
 सविशेषेण इति सूत्रम् । अस्यार्थः—षोडशीसप्तकामेष्टकां चतुर्भिः फलकैः संपादयेत् ।
 अष्टमेन संपादषोडशतिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेनैकं फलकम् । त्रिभिरष्टमैः, त्रिगुणिताष्टमे-
 नेत्यर्थः । षड्दशपञ्चदशतिलाधिकषोडशाङ्गुलिकेनैकं, इमे पार्श्वफलके । चतुर्थेन
 सार्धत्रिलोकेनैकादशाङ्गुलिकेनैकं तिर्यक् । चतुर्थसविशेषेण अष्टादशतिलाधिकपञ्चदशा-
 ङ्गुलिकेनैकमक्षणाया तिर्यक् । इमे तिर्यक्फलके । एवं चत्वारि । एतैः फलकैः षोडशी
 कार्या । एवमत्रेऽपि ज्ञेयम् ।

अथार्धेष्टकाः । अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वाभ्यां चतुर्भ्यां चतुर्थसविशेषेणोति । अस्यार्थः
 पूर्ववत् । चतुर्थाङ्गुल्यः (चतुर्थम्—अङ्गुल्यः) १० तिलाः ३२ । एवं द्वे चतुर्थ-
 सविशेषः । अङ्गुल्यः १९ तिलाः १८ इदमेकम् । एवं त्रीणि फलकानि । एतैरर्धेष्टका
 कार्या । इयं त्रिकोणा ।

अथ पादेष्टकाः । 'पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषेणार्धाभ्यां च' इति । अर्थः
 पूर्ववत् । चतुर्थे, अङ्गुल्यः १० तिलाः ३२ इदमेकम् । चतुर्थसविशेषार्धेऽङ्गुल्यः
 ७ तिलाः २६ इमे द्वे । एवं त्रिभिः फलकैः पादेष्टका कार्या । इयमपि त्रिकोणा ।

अथ पक्षेष्टकाः । पक्षेष्टकां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमान्यां चेति । अर्थः पूर्व-
 वत् । चतुर्थमङ्गुल्यः १० तिलाः ३२ इमे द्वे पार्श्वे फलके । सप्तमम्—अङ्गुल्यः
 ६ तिलाः ९ इमे द्वे फलके तिर्यक् । एतैश्चतुर्भिः फलकैः पक्षेष्टका कार्या ।

दीर्घचतुरश्रं कृत्वाऽनन्तरं नमयेत् । नमनप्रकारमाह सूत्रकारः—'पक्षकरण्याः
 सप्तमं तिर्येक्ष्मानी पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानी तस्या अक्षया रज्ज्वा करणं प्रजन्मयेत्'

इति । अस्यार्थः—पूर्वोक्तप्रकारेण दीर्घचतुरश्रं चतुष्फलकैः कृत्वाऽऽग्नेयकोट्यामेकां रज्जुं प्रमद्ध्वा वायव्यकोट्यामेकां रज्जुं प्रमध्य च बलेन रज्ज्वाऽऽकर्षयेत् । यथा कर्षणे कृते पार्श्वमान्योरन्तरालमृज्जुत्वेन पक्षकरणी सप्तमेन किञ्चिदूनत्रयोविंशतितिलाधिकषष्ठाङ्गुलिकेन समं भवति तथाऽऽकर्षयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालं तु पुरुषचतुर्थमेकं न तस्य हासः किंतु पार्श्वमान्योरन्तरालस्यैव । एवं च वायव्यकोणमारभ्याऽऽग्नेयकोणपर्यन्तं पञ्चविंशतितिलाधिकषट्दशाङ्गुलयो १४ तिलाः २५ भवन्ति । नैर्ऋत्य(ती)-कोणमारभ्यैशानीपर्यन्तं दशतिलाधिकदशाङ्गुलयः १० तिलाः १० भवन्ति । अथ पक्षमध्यायाः । पक्षमध्यायां चतुर्भिर्द्वार्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति । अर्थः—पूर्ववत् । चतुर्थे अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ इमे द्वे पार्श्वे फलके । द्विसप्तमेऽङ्गुलयः १२ तिलाः १७ इमे द्वे तिर्यक्फलके । एवं चतुर्भिः फलकैः पक्षमध्याया कार्या ।

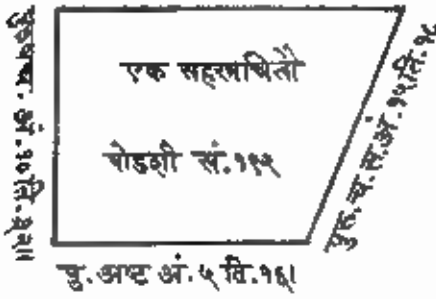
एवं दीर्घचतुरश्रं कृत्वाऽनन्तरं नमयेत् । नमनप्रकारमाह सूत्रकारः—‘पक्षमन्याः सप्तमेन फलकानि नमयेत्’ इति । अस्यार्थः—पूर्वोक्तचतुरश्रस्य द्विसप्तमात्मकफलकयोर्मध्यभागौ संनमयेत् । अथ (३) मध्ये नमने कृते पक्षमध्याया भागद्वयं पक्षकरण्याः सप्तमेन किञ्चिदूनत्रयोविंशतितिलाधिकषष्ठाङ्गुलिकेन समं भवति, -तथा नमयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालं तु पुरुषचतुर्थमेव । अष्टादशतिलाधिकाष्टादशङ्गुलात्मकपक्षमन्याः सप्तमेन द्वाविंशतितिलाधिकद्वचङ्गुलात्मकेनैकस्मिन् तिर्यक्फलकमध्यभाग उन्नतिं चैकस्मिन्निति (स्रतां) च कुर्यात् ।

तथा चायं निष्कर्षः । एकां पक्षेष्टकामाग्नेयोन्नतकोणां संस्थाप्य तद्दक्षिणतोऽन्यामीशानोन्नतकोणां संश्लेषयेत् । संश्लेषमध्यफलके द्वे उद्धरेत् । एवं कृते पक्षेष्टकाद्वयपरिमिता षट्कोणा भवन्ति ।

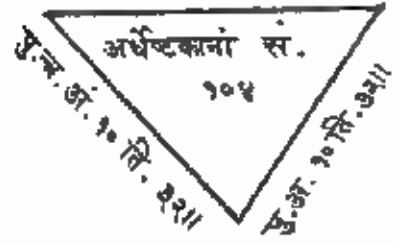
अथ पक्षाग्रीयाः । पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति । अर्थः—पूर्ववत् । चतुर्थं—अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ । इदं पार्श्वफलकम् । चतुर्थसप्तमङ्गुलयः १७ तिलाः ७ चतुर्थसविशेषसप्तमं—अङ्गुलयः २१ तिलाः २७ इमे द्वे तिर्यक्फलके । एवं त्रिभिः फलकैः पक्षाग्रीया कार्या ।

एवं चेशानोन्नतकोणामेकां पक्षां संस्थाप्य तद्दक्षिणतः पूर्वभागस्यचतुर्थसविशेषपूर्वफलकामधीं संश्लेषयेत् । संश्लेषमध्यफलके द्वे उद्धरेत् । एवं कृते पक्षेष्टकाधेष्टकोभ्यपरिमिता पञ्चकोणा भवन्ति । एवं षड्विधाः । सहस्रचित्तिपक्षे षड्विधेष्टकानां प्रत्येकैकाः संख्याः—षोडश्याः (१९२) अर्धेष्टकाः (१०४) पादेष्टकाः (११८) पक्षेष्टकाः (४६४) पक्षमध्यायाः (२४) पक्षाग्रीयाः (४८) इति संभूय संख्याः (१०००) एतासांमिष्टकानामाकाराः प्रदर्श्यन्ते—आदौ षोडश्याः—अर्धेष्टकायाः—पादेष्टकायाः—पक्षेष्टकायाः ।

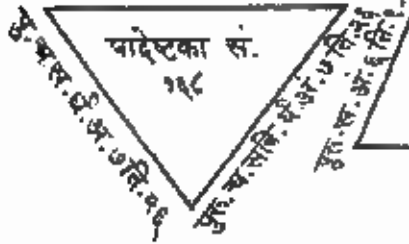
त्रिगुणिताष्टमङ्गुल्यः १६ तिला १४॥

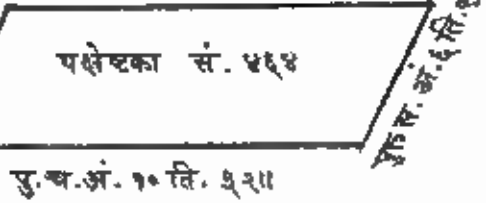
पु.च.सवि. अ. १५ ति. १८

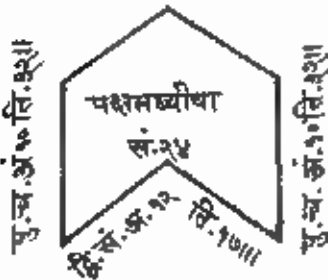
पु.च.अं. १० ति. ३२॥

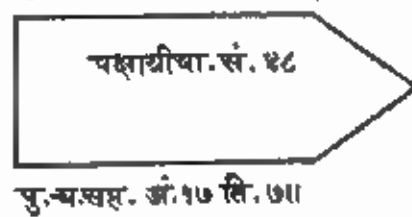
पु.च.चतु. अं. १० ति. ३२॥

द्वि सप्तमं फलकं अं. १२ ति. १७॥

पुरुच. सप्तमं. अं. २१ ति. २७

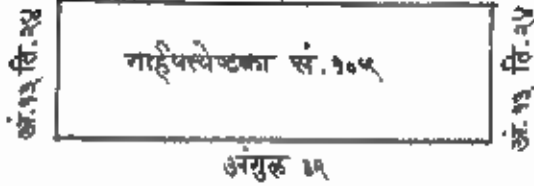

अथ गार्हपत्यधिष्ठाद्यानां चतुरस्र करणत्वमित्येकः पक्षः पीरमण्डल-

मित्यपरः तत्र चतुरस्र पक्षे करणानि आकारः परिमाणं

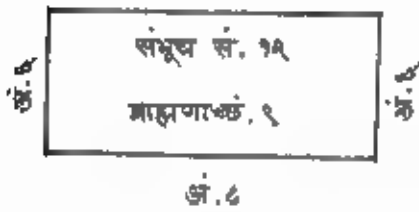
च वक्ष्यन्ते

अंगुल ३२

होतृधिष्णियाकारः

अं. ८

आग्नीमीषधिष्णियाकारः

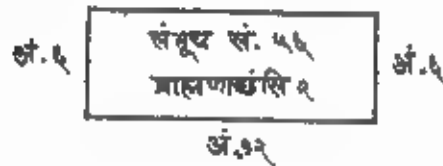
अं. ८

अथ प्रदास्तु पौतु नेष्टुच्छावाक दामिन च्यात्वात्प्रवृथधिष्णियानां
करणानि, आकारः परिमाणं च प्रदर्शयन्ते :

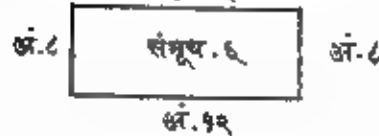
प्रदारश्राद्धस्थानां धिष्णियाकारः

अं. ११

भार्जसीषधिष्णियोष्णिकाकारः

अं. १२

षोडश्यादयः सर्वा इष्टकाः सार्धत्रयोदशतिलाधिकषडङ्गुलोच्छ्रायाः कार्यः । एतासां
पाकवशेन प्रमाणह्रास उपधानकाले पुरीषेण ता पूरयेत् । ब्राह्मणाच्छंसेधिष्णियेष्टका
एकादश (११) तासां मध्ये नवहोतुरधिष्णियेष्टका (९) द्वे हौत्रकधिष्णियेष्टके
एवमेकादश (११) । अथवा प्रशास्त्रादिधिष्णियानां करणमपि वास्त्येषु, होतुमार्जा-
लीयधिष्णियाभ्यां, एव चरितार्थत्वात् । संप्रदायवशादत्र प्रदर्शितमस्माभिः । एवं
धिष्णियानां पञ्च करणानि । एकविधेऽग्नौ । गार्हपत्यातिरिक्ताधिष्णियानां चतुर्विंशत्य-
ङ्गुलसमचतुरश्रता । परस्परमष्टादशाङ्गुलः संचारः (संचरः) सदसि पृष्ठघात्या
दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशाङ्गुल इति । होतुरधिष्णियदक्षिणतः प्रशास्तुः—उत्तरतो
ब्राह्मणाच्छंसिपोतुनेष्टच्छ्रावाकानामग्नीध्रीयादयः स्वस्वस्थानीयाः (स्थानेषु) ।

अथ विहारः । तत्र सामिक्यत्रा वेदोर्विषदक्रमेण प्रमाणम् । एकविधे तु द्वादशाङ्गुल-
प्रमाणं पदम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकप्रक्रमेण विमानम्, आदौ पञ्च पञ्चदशारन्त्या-
यामां त्रिंशदरत्निविस्तरां देवयजनयोग्यां भूमिं कृत्वा प्राक्पश्चिमप्रान्तमध्येदेशे शङ्कु-
भिस्त्राय तयोः शङ्कवो रज्जुं प्रसारयेत् । एषा रज्जुः पृष्ठघासंज्ञिका । पश्चिमनि-
हितच्छङ्कोः पुरस्तादनुपृष्ठघं षोडशप्रक्रमे शङ्कुः । प्रथमशङ्कोर्दक्षिणतः षट्प्रक्रमे
शङ्कुः । एवमुत्तरतः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षिणतः षट्प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । एवं
षोडशारन्त्यायामो द्वादशारत्निविस्तरः प्राग्वंशः । प्राग्वंशस्य पुरस्तादनुपृष्ठघं त्रिषु
प्रक्रमेषु शङ्कुः । एष शङ्कुर्महावेदेः पश्चिममर्यादा ।

अथ महावेदिः पूर्वोक्तवेदिमर्यादा शङ्कोः पुरस्तादनुपृष्ठघं विंशतिशङ्कवः । पृष्ठघ्या-
न्तप्राचीशङ्कुमर्यादाशङ्कुम्यां सह द्वाविंशतिः । तथाहि मर्यादाशङ्कुः प्रथमः । ततः—
धया (१) कै (१) कै (१) क (१) मू (१) चन्द्र (१) इक् (१) चन्द्र-
(१) द्वय (२) षड्विषु (१) । मू (१) द्वये (२) क (१) द्वि (२) तथैकेषु (१) तथा
द्वये (२) कै (१) क (१) भूमिषु (१) । आदिमेन सहैवात्र स्युर्द्वाविंशतिशङ्कवः ।
(इति) एतत्संख्याव्यवहितेषु प्रक्रमेषु शङ्कून्निहन्त्यात् । ततः षट्त्रिंशत्परिमिता-
मेकां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा तस्यां षोडशप्रक्रमे कर्षणार्थं लक्षणं कुर्यात् । अस्यां
षोडशिकां तिथेरुमानीं विंशतिकां अक्षणाया रज्जुः । अन्यां रज्जुं द्वादशप्रक्रमपरि-
मितामुभयतःपाशां कुर्यात् । अस्यां द्वादशिकेति संज्ञा । विमानकाले अभिमतशङ्कुषु
द्वादशिकां प्रसार्य तयोः शङ्कोरेव षट्त्रिंशिकां, पाशौ प्रतिमुच्य वक्ष्यमाणस्थानानि
कल्पयेत् । आद्यषष्ठयोर्द्वादशिकां प्रसार्य तत्रैव षट्त्रिंशिकां पाशौ प्रतिमुच्य षोडशिकां
पश्चमतः कृत्वा लक्षणोनापान्यस्य प्रथमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशे शङ्कुः । एवमुत्तरतः ।
इयं महावेद्याः पश्चिममर्यादा । एवमग्रेऽपि विमाने क्रमो ज्ञेयः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षि-
णतो दशप्रक्रमे शङ्कुः । उत्तरतोऽष्टप्रक्रमे शङ्कुः । एषा सदसः पश्चिममर्यादा ।
तृतीयचतुर्थयोः शङ्कवोर्दक्षिणतो द्वादशाङ्गुले शङ्कुः । एवमुत्तरतः । अयं होतुरधि-

धिष्योऽरत्निपारिमितः समचतुरश्रो भवति । परस्परमष्टादशाङ्गुलः संचरोऽवशिष्यते । होतृधिष्णियस्य दक्षिणतः प्रशास्तुः, तद्दक्षिणतो ब्रह्मसदनम् । होतृधिष्णियस्योत्तरतो मास्रणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाभां धिष्णिया होतृधिष्णियवत्कार्याः । षष्ठशङ्कोः पूर्वषत्सदो विभाषास्मादेव शङ्कोरुत्तरत एकादशप्रक्रमे सप्तदशप्रक्रमे च शङ्कुः, एषाऽऽग्नाग्निमण्डपस्य पश्चिममर्यादा । अष्टमशङ्कोर्दक्षिणतो द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । एष मार्जाली-यस्य मध्यशङ्कुः । एवमुत्तरतः । एष आग्नीधीयस्य मध्यमशङ्कुः । नवमशङ्कोर्दक्षिणतः सार्धप्रक्रमचतुष्टये शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इय हविर्धानस्य पश्चिममर्यादा । दशमशङ्कोरुत्तरतः पूर्ववदाग्नीध्रमण्डपः । त्रयोदशशङ्कोरुत्तरतश्च चतुर्दशप्रक्रमे शङ्कुः । अयमुत्तरतः । ततः षट्षिंशिकायाः पाशयोर्विपर्यासं कुर्यात् । चतुर्दशशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च पूर्व-वद्धविधानम् । विंशतिशङ्कोरुत्तरतः सार्धपञ्चदशप्रक्रमे शङ्कुः । एष शामित्रः पूर्वप्रा-न्तशङ्कोर्दक्षिणतो द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इमौ महावेद्या अंसौ । इयं महावेद्याः प्राङ्मर्यादा । अस्मादेवं शङ्कोरुत्तरतस्त्रयोदशप्रक्रमे शङ्कुः । एषा चात्वालदक्षिणमर्यादा । दक्षिण(तो) हविर्धानस्य पश्चात्सार्धप्रक्रमद्वयं त्यक्त्वा पार्श्वयोरपि पादन्यूनप्रक्रम-द्वयं त्यक्त्वाऽरत्निमात्रं समचतुरश्रं कुर्यात् । इदमुपरवाणां स्थानम् । एवं विभाष महावेदि-सदो हविर्धानमाग्नीध्रमण्डपं धिष्णियं चात्वालं च रज्ज्वा परिवेष्टेत् । परिवेष्टितेषु तेषु संभूय प्रमाणम् । महावेदिः षट्षिंशत्प्रक्रमायामा पश्चात्त्रिंशत्प्रक्रमविस्तारा मुस्ताध-तुर्विंशतिप्रक्रमविस्तारा विषमदीर्घचतुरश्रा भवति । सदस्याष्टादशप्रक्रमोदन्मयज्ञं नवप्रक्रम-विस्तारं भवति हविर्धानं तु नवारत्निविस्तारं नवायामं भवति । आग्नीध्रमण्डपं तु षट्प्रक्रमायामं षट्प्रक्रमविस्तारमर्धमन्तधिष्णियाश्चतुर्विंशत्यङ्गुलसमचतुरश्राः । चात्वालः शम्भ्यामात्रः । औदुम्बरीस्थानं तु सदोमध्ये षष्ठ्याया दक्षिणतः ५ क्रमे । यूपस्थानं तु महावेद्याः पूर्वं वेद्यर्धं बहिर्वेदि, पूर्वप्रांतशङ्कुरर्धमन्तर्धेद्यर्धं बहिर्वेदि । प्राग्व-शस्य पश्चात्पत्नीशाला यथासंभवविस्तारायामा ।

अथाऽग्निविमानम् । पूर्वोक्तपुरुषचतुर्थे सार्धतिलोनेकादशाङ्गुलात्मकं प्रक्रमं कृत्वा सेनाऽग्निं विमिमीसात् । तद्यथा—पूर्वनिहितद्वाविंशतिशङ्कुषु षोडशशङ्कनोः पुरतः, त्वात्रशशङ्कुनिहन्यात् । तत्र क्रमः—षोडशद्वयाद्दि (१) (२) भू (१) चन्द्र (१) शशि (१) चन्द्रै (१) क (१) भूमिषु (१) । चन्द्रै (१) क (१) शशि (१) चन्द्रेषु (१) हन्याच्छंकरशङ्कुकां । एव निहत्य पश्चविंशतिप्रक्रमात्मिकामेकां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा तस्यां द्वादशप्रक्रममिताया कर्षणार्थं बिहं कुर्यात् । अस्यां द्वादशिका तिर्यग्ज्जु-श्रोत्रशिकाकणया रज्जुः । अस्याः पश्चविंशतिकेति संज्ञा ।

विमानकालेऽभिमतशङ्कुषु पश्चविंशतिकापाशयोर्मध्य एवैषा यथा भवेत्तथा कृत्वा विमिमीसात् । षोडशशङ्कुमारम्य प्रयमादिव्यवहारः ।

अथ विमानम् । षोडशशङ्को पश्चिकाया एकं पाशं प्रतिमुच्यन्त्यं यत्र समो भवति तत्र प्रतिमुच्यैतयोरेव शङ्कुवोः पञ्चविंशतिकापाशौ प्रतिमुच्य द्वादशिकां तिर्यक्कृत्वा दाक्षिणतो लक्षणोनापाद्यं चतुर्षु प्रक्रमेषु शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इदं पुच्छाग्रम् । एवमग्रेऽपि विमाने क्रमो ज्ञेयः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुरेवमुत्तरतः । एष प्रथमः पुच्छाप्ययश्चतुर्थशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमत्रये शङ्कुत्रये । एवमुत्तरतः । एषोऽपरः पुच्छाप्ययः । एवं चाग्रेऽष्टप्रक्रमविस्तारो मध्ये द्विप्रक्रमविस्तारो मूले षट्प्रक्रमविस्तारः पञ्चप्रक्रमायाम् पुच्छो भवति । अस्मादेव शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चविंशतितिलसहितद्व्यङ्कुलाधिकसप्तप्रक्रमे शङ्कुः । एष पक्षायामः । अस्माच्छङ्कोर्दक्षिणत एकप्रक्रमे शङ्कुः । इदं पक्षग्रम् । एवमुत्तरतः शङ्कुत्रयम् । एवं पञ्चमादित्रिभ्यः शङ्कुभ्यो दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्कुत्रयम् । एवं कृते सार्धपुरुषोदगायामः पुरुषविस्तार आत्मः चतुर्दशतिलाधिकैकोनाशीत्यङ्गुलोदगायामौ पुरुषमाध्रविस्तारौ पक्षौ । पुरुषमाध्रप्रागायामे प्रक्रमविस्तारे पक्षग्रे च भवन्ति । ततो दशमशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । एवमेकादशशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च प्रक्रमे शङ्कुः । इदं शिरःस्थानम् । एवं कृते शिरसि प्रक्रमात्मकानि चत्वारि चतुरश्राणि भवन्ति । तत्राग्निचतुरश्रद्वये दक्षचतुरश्र ईशानकोणमारम्य निर्ऋतिकोणपर्यन्तं रेखामालिरूपाक्षण्या भागद्वयं कृत्वाऽऽग्नेयभागं त्यजेत् । उत्तरचतुरश्र आग्नेयकोणमारम्य वायव्यकोणपर्यन्तं लेखामालिरूयेशानभागं त्यजेत् । पक्षग्रयोरपि चत्वारि चत्वारि प्रक्रमात्मकचतुरश्राणि कृत्वा दक्षिण(दक्ष)पक्षचतुरश्रेषु शिरोग्रदक्षचतुरश्रवदाग्नेयभागत्वागः । उत्तरपक्षग्रचतुरश्रेषु शिरोग्रस्थोत्तरचतुरश्रवदीशानभागत्वागः ।

अथ पक्षसंनमनम् । अत्राष्टमप्रक्रमपरिमितामेकां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा तस्यां कर्षणार्थं मध्ये चिह्नं कृत्वा दक्षपक्षायामपश्चिमप्रान्तशङ्कुवोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन पूर्वतः कर्षयेत् । चिह्नं यत्र पतति तत्र शङ्कुं निहन्यात् । एवं दक्षपक्षायामपूर्वप्रान्तशङ्कुवोः पाशौ प्रतिमुच्य पूर्ववदाकृष्य चिह्नं यत्र पतति तत्र शङ्कुं निहन्यात् । एवं कृते पक्षपूर्वोन्नतः पश्चिमान्नो भवति । एवमुत्तरपक्षस्यापि विमानम् । ततः सर्वतः स्पन्धथा वेष्टयेत् ॥

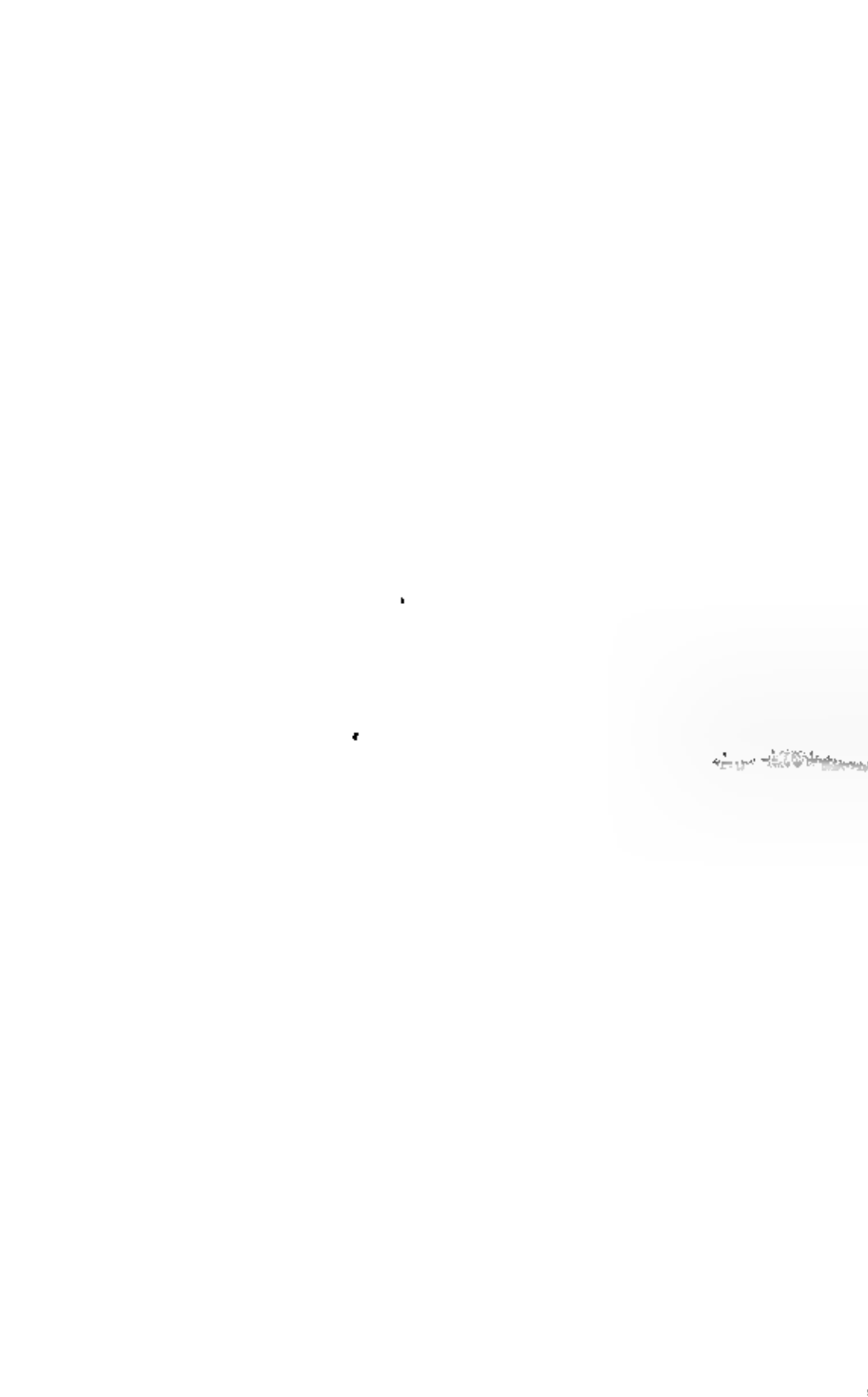
प्रथोमचन्द्रिकावृत्तेः(ति)सत्याषाढमुनेर्वचः ।

करुणसूत्रस्येह कृतं सूत्रार्थन्यायनिर्णयः ॥

शेखरे चन्द्रचूडस्य तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढचयनसूत्रोपोद्धातः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम्

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् ।

अथैकादशप्रश्नप्रारम्भः ।

सत्र प्रथमः पटलः ।

यदपितं कर्म फलाय कल्पते. यदपितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्तुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्न[न]लत्रयात्मकीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।
जन्तोरवस्थानितयानुविन्शी(म्बि)विन्बत्रयात्मन्नव मामनर्थात् ॥ २ ॥
विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्थलसाधिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्यारूपगुरुं कृपाब्धिम् ॥ ३ ॥
गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पञ्चमा ॥ ४ ॥
ज्योतिष्टोमस्थानमानं दशमप्रश्न ईरितम् ।
एकादशद्वादशयोर्वक्ष्यन्ते (ते) षयनक्रतुम् (तुः) ॥ ५ ॥

ननु वैखानसाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोमस्योपदिशन्ति—‘ अग्निष्टोमोऽत्याग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्वाम इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः ’ (वै०
श्री० १-१) इति । तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणाविकारास्तत्केन
विशेषेणात्याग्निष्टोमवानपेययोरनुपादानमिति चेन्न—प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मत्रानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न तु सोमसंस्थामात्रस्याग्निष्टोमगुणाविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्याग्निष्टोमः कस्यचित्कतोः प्रकृतिः । वाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योतिष्टोमः,
सर्वसप्तदशात्वाद्वाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तन्मादेवं सिद्धं पञ्चशा-
स्त्रोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वक्रतूनां प्रकृतिरग्निष्टोम
इत्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् । न च—‘ अग्निं न्यारूयस्थामः । स उत्तरक्रत्वर्थः ’ इति
वक्ष्यमाणसूत्रादुत्तरक्रत्वर्थत्वस्याग्निविषये विधानेनार्थोदाग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्त-
म्बेन भगवता परेभाषासूत्रे—‘ अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ’ ‘ उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः ’ (आप०

पार० ४ । ७ । <) इति स्पष्टवचनाच्चोक्त्यादीनामाग्निष्टोमविकारत्वाद्गुणव्यादिष्वप्यग्नि-
चित्या निषेधोऽस्तिवति वाच्यम् । गुणविक्रतेन रूपेण तेषामनग्निष्टोमत्वाद्दुत्तरक्रतुत्वाच्च । न
च—‘ अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ’ इत्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्चशास्र(सा)प्रकृत्यभिप्रायम्—
‘ उत्तरेषु क्रतुषु ’ इति तु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साद्यस्केभ्यो वाज-
पेयात्षोडशिनः, (आप० पार० ४ । <) इति षोडशिशर्षुदासानुपपत्तेः । न च
षोडशिविकारात्त्राजपेयादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशी योज्यः इति वाच्यम् ।
व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवादित्याभियु-
क्तोक्तेः । न ह्यषोडशिविकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् ।
किमिदानीमुक्त्यादिषु लभ्यत एवोत्तरवेदिः । त्रैकम् । सर्वास्वेव विकृतिषु लभ्यते विक-
ल्पेन । अपचितिकामोऽपचितिभ्यामुभयसामानौ भवतः पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम्,
(स० श्रौ० १७ । ११) इत्यत्र नियमदर्शनात् । ‘ अनग्निक्वा वा यज्ञक्रतूनाहरेत् ’
इति बौधायनोक्तेश्च । तस्मात्सिद्धमुक्त्यादिष्वपि भवत्येक पक्षोऽग्निचित्येति । अथेदानी-
मुत्तरेषु क्रतुष्वाकाङ्क्षितमग्निचयनकर्म वक्तुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अग्निं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अग्निशब्दो यागनामप्रतीयेत(तये) । अग्निस्तोत्रशब्दोऽग्निमिति स्तोत्रशब्द-
शुक्ततया निर्देशरूपलिङ्गदर्शनात् स्तोत्रशब्दयोः कत्वैकसम्बन्धत्वादिति स्तोत्रशब्द-
वाक्येऽनुपपत्तिबलच्छतणयाऽग्निशब्दस्य तद्युक्तक्रतुपरत्वमात्रेण विद्वद्वाक्ये यागनामत्व-
मग्निशब्दस्य, तं व्याख्यास्यामो व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

ननु—‘ च एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति श्रुतं तयोर्मान्यदि वचनान्नि—अर्थात्तोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयनन्ति तमुक्त्येन इत्यादि । तत्र संदेहः, किमयमग्निं चिनुते इति यम-
विधिरुताग्निस्तस्कारमात्रं स्वतन्त्रं विधीयते, किंवा ष्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयत इति ।
तर्क्यं च किमग्निशब्दो यागनामपेयमुत द्रव्यवचन इति । तेषांश्रुताभ्यवत्प्रकरणे पुनः
संकीर्तनाभावात् क्रतुसंयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, ‘ अतोऽग्निं
कुर्यात् ’ इति आमविधिः । चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति केष्वप्याप्तानुवादो
निर्वृतिवत् । कथं पुनरसति यजिध्रवणे यागविधमम् । उच्यते—अग्निं कुर्यादिति
साकसंज्ञयैव कर्मन्तरेऽवधारिते—‘ अयातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयनन्ति ’ इति यदग्निं यजति
तदा(द)ग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वक्तव्ये यजतिनाऽनुक्त्यादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द
इति गन्वते । यद्यपि नाम संस्थाविधिः किंत्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनुयजन्तीति
‘तथाऽप्यग्नेर्यागत्वम् । न ह्यन्यथाभूतमन्यैरनुग्रहं शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति

यज्ञदत्त इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते, अन्यथाऽनुगमानुपपत्तेरेवमनुयजन-
नशादेवक्षेयान्त्वसिद्धिः । तस्माद्यागविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—

‘अग्नेश्चयनसंस्कारमाश्रमत्र विधीयते ।
तस्यायानोऽग्निमित्थादिवाक्यै स्यात्क्रतुसंगतिः ॥
बह्वौ रूढोऽग्निशब्दोऽर्थं न हि यागस्य वाचकः ।’

महाग्निशब्दोऽत्यन्तरूढत्वाद्वाक्यभेदतत्प्रत्ययतद्वचपदेशविधुरत्वाच्च यागनामत्वं प्रति-
पद्यते । तेन ज्वलनस्ये(स्यै)वाऽयं चयनसंस्कारो विधीयते । तस्य च संस्कारस्य क्रतु-
संबन्धवशात्प्राप्तोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, इत्यादीनि । अत्राग्निशब्दः प्रकरणाच्चयन-
संस्कृतेऽग्नौ वर्तते । अनुशब्दश्चयनापेक्षया पश्चाद्भाष्यग्निष्टोमादि नामाऽऽह ।
तेन चयनसंस्कृतेऽग्नावग्निष्टोमादिभिर्भजेतेत्यर्थः । न त्वत्राप्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकर-
णो येन नाम स्यात् । न चावश्यं तुल्यरूपाणामेव पौर्वापर्यम् । ‘वाकमनुभुङ्क्ते’
इत्यादिषु विजातीयानामपि दर्शनात् । तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ॥ १ ॥

स उत्तरक्रत्वर्थः । अन्यत्र साद्यस्त्रेभ्यो
वाजपेयात्षोडशिनः सारस्वताश्च सत्रा-
त् । अग्निशिनस्तोमो यथोपदिष्टं वा । रात्रि-
सत्रेषु समहाव्रतेष्वश्रवणार्था पुनश्चितिः ॥ २ ॥

स चाग्निः षोडशिनः तद्विकारे च वाजपेयेऽसंकीर्तनात् भवति । साद्यस्त्रेषु सद्यः
पारिसमाप्तेरसंभवाच्चयनभाषः । सारस्वते सत्रेऽनवस्थानात्तद्विश्वीयते । अत एते-
भ्योऽभ्यन्तरेषु क्रतुष्वग्निः । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निविधानात्तत्र प्रकरणात्प्रतोत्तरवेदि,
तत्राऽऽहवनीयात्प्रणीयते । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निष्टोमोत्तरकालकार्येषु साद्यस्त्रादिभ्योऽ-
न्यत्राग्निष्टुज्योतिष्टुदादिविकृतिष्वनारभ्याधीतोऽग्निश्चीयते । चित्वाहवनीयप्रणयनम् ।
तैषूत्तरवेदिरपि लभ्यते—‘साग्निचित्यो भवति पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम्’ इति ऋषि-
नियमाविधानादन्यत्रानियम इति केचिदाहुः । ‘उत्तरवेद्योऽह्यग्निश्चीयते’ इत्यनारभ्या-
धीतोऽग्निश्चरवेद्विद्वारेण प्रकृतिं गच्छति । यथा स्रुवद्वारेण स्रुविरः । तत्राग्निचयनेन
प्रकृताववरुद्धायां बह्वृषवचनात्—‘अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो लोको य उत्तर-
नाभिः’ इति प्रणयोऽग्निश्चरनाभौ प्रतिष्ठाप्यः । एवमुत्तरवेद्यन्तः प्रत्यायनमग्निचयनं
विकृत्यर्थं भविष्यति साप्तदश्यन्त् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ।
उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः, (अप० परि० ४-८) इति । तत्रैवाग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे वचना-
त्तद्विचयनं भविष्यति । ‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं

द्विराश्रेण तं त्रिराश्रेण ' इति । अतः प्रकृतारवेवाग्निचयनोत्तरवेद्योर्विकल्पितयोः प्रकृति-
निवद्विकृतिष्वपि विकल्पः । अत एव सर्वत्र विकृतिषु विकल्पप्रसक्तौ—'सामिचित्यो
भवति । पक्षिभ्यां सःश्चिस्त्याभ्याम् ' इति नियमविधिरुपपद्यते, श्रीह्निमयपशुपुरोडाश-
षत् । द्विराशादेव्वाग्निचयनविधानमौपदेशिकत्वेन गुणकामादिभिद्बद्धार्थमिति ।

नन्वग्निरनारभ्यवादाविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कासुचिद्विनियुज्यते—
'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिराश्रेण तं त्रिराश्रेण ' इत्येवमा द्वाद-
श्वराभादनुकान्तः सोऽयमग्निर्वासु विकृतिषु वाक्येन मोपदिष्टो यथा षोडशेषु वाक्येषु
च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो नेति संशयः । तथाऽतिग्राह्या नाम ग्राह्याः प्रकृतौ
श्रुताः, विकृतिष्वपि कासुचिदुपदिष्टाः—'उक्थ्ये गृह्णीयात्पृष्ठे गृह्णीयात् विश्वमिति प्रशु-
(अ)हीतव्या. ' इति । तेऽपि विकृत्यन्तरेषु ग्राह्या नेति संशयः ।

तत्र—'चोदकेनाग्न्यातिग्राह्यं विकृतौ न प्रदिश्यते ।

कासुचिच्छूर्णं तस्य तथाहि स्यादन्वर्थकम् ॥

तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशो नेति कल्प्यते ।

तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया' ॥

उच्यते—'अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतौ भूषा ।

चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कासुचिच्छूर्णं पुनः ॥

सामान्यविध्यासिद्ध्यर्थं नातिदेशं निवारयेत् ।

चेत्सामान्यविधौ कोऽर्थोगुणकामप्रवर्तनम् ' ॥

' यासु विकृतिषु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति । विकृत्यन्तरेषु तु
चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं, समानविधानत्वे च प्रयोजनमग्न्याश्रितानां
गुणकामानाम्—'इयेनचित्तं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्यादीनां तास्वपि विकृतिषु प्रवृत्तिः ।
गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तथा-
भूतस्याऽऽश्रयत्वाद्द्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः । यासु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः
प्रवर्तन्ते 'निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति न्यायात् । तदेवं गुणकामप्रवृत्त्यर्थं विकृतिषु
कासुचिच्छूर्णमिति न तद्वलेनातिदेशभावः शक्यते कल्पयितुम् । तस्मादस्त्यतिदेशः ।

अत्र केचिदाहुः—अनारभ्याधीतोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभ्यते
निवेशम् । अप्राकृतश्च न विकृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनु-
पदेशतः षोडशिवान्नपेययोर्माग्निक्षेत्रव्य इति । तदयुक्तम् । अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि
विधानात् । न तु विकृत्यग्निष्टोमपिप्रायं तद्विष्यति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवे-

दिविरोधात् । न हि प्रकरणेन वाक्यसंकोचो युक्तः । किञ्च प्रकृतेरेवाग्निष्टोमत्वमन्यापेक्षं विकृतीनां स्वतिदेशापेक्षामिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः, साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते क्रतुसंबन्धः कल्पयितव्यः । षाष्ठदश्यस्य तु प्रकरणेन संबन्धः क्लृप्त इति युक्तं बलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्संबन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन नाधमर्हति । तस्मादस्ति प्रकृतावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते । तत्र सायस्क्रेषु सारस्वतेषु च सश्रेष्वशक्यत्वात्काममाग्निर्न चीयतां षोडशिवानपेययोस्तु श्रेतव्यः ॥ ९ ॥

अपि वा धार्यमाणेऽग्नौ प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदित्यन्तर्वेदिस-
भिर्मृशेत् । तिस्रो वा स्वयमातृणां उपधाय
तासामुपधानकल्पः स्वयमातृणां साम पुरीषं
विश्वज्योतिः । एवं विहिता द्वितीया पुरीषा तृतीया ॥ ३ ॥

अपि वा तिस्रश्च स्वयमातृणाः सर्वाश्च विश्वज्योति-
पस्तासामुपधानकल्पः स्वयमातृणां साम पुरीषं
विश्वज्योतिरेवं विहिता द्वितीया तृतीयस्यां तु
विश्वज्योतिः प्रथमा । अथ पुरीषम् । अथ स्वय-
मातृणाम् । अथ साम ॥ ४ ॥

शर्करारूयानां क्षुद्रपाषाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्वत एव चिद्धयुक्ता
सेयं शर्करा स्वयमातृणां, तामश्रोपदध्यात् । विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रै (तै० सं० ४
४ । १) उपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमभितिसंप्रदध्यात् । शेषं
स्पष्टम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तं चेष्यमाणोऽमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्य-
माणपक्षे वा शुष्ये नक्षत्र ऋत्विजो ब्रुवा ॥ ५ ॥

अग्न्याधारत्वादिष्टकास्थण्डिलमुच्यते तत्संयोगात्क्रतुरप्यग्निरुच्यते । अग्निं चेष्य-
माणः (आप० श्रौ० ११-३-१) इत्यापस्तम्बोक्तेः । तं चेष्यमाणः स्थण्डिलरूपा-
ग्निगुणकेन क्रतुना यक्ष्यमाणो भवति । तस्याग्नेः सोमाङ्गत्वात्सोमाङ्गैरिह व्यतिषङ्गः ।
तस्याग्नेरनारभ्याधीतत्वात्स च सोमाङ्गेन पृथक्फलकः । उत्तरवेदिकार्थे तस्यैष स्वर्लोको
यदुत्तरवेदिर्नाभिः, इति प्रणयने प्रकृतौ श्रूयते । साग्निचित्ये तु क्रतौ स्वयमातृणांया-
मासादनम् । तस्माद्विकृत्यर्थमकाम्यत्वात् । यदि काम्यः स्याद्भोवोहनादिवत्प्रकृतौ

प्रिषिद्येत । तेनाऽग्निगुणकेन क्रतुना चक्ष्यमाणः अमानास्यायां पौर्ममास्यामेकाष्टकायां
 योस्तासंभरणं करोतीत्यापस्तम्बः । एकाष्टका व्याख्याता सूत्रकारेण-या मास्याः
 पौर्ममास्था इति । अषाढा व्यालिखितेष्टका मध्य उपधीयते तत्रमधिकृत्यैके शास्त्रिनो
 धर्मास्पठन्ति । तदा तूला तूर्णा, ये तूवालिङ्गमन्त्राः ' दधतूस्वे ' (इत्येवमादयस्तेषां
 निवृत्तिः । यथा श्रीहिलिङ्गस्य मन्त्रस्य यवेषु । अत्र संभारनाह बौधायनः—
 ' उखाः संभरिष्यन्नुपकल्पयतेऽश्वं च गर्दभं च तयोरेव रक्षणे मौञ्ज्यौ वा कुशमय्यौ
 वाऽग्निं च ब्राह्मणसंभर्त्तां मृदं च भाविता करणीयां वस्मीक्ष्वापा कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं
 च योक्त्रमुदकुम्भं हिरण्यमर्मकपालानि शर्करा अवाञ्जनपिष्टा अजलोमानि कृष्णाजि-
 नलोमानि वैश्यं सृदशं सुनामधिकरणीमुखाकृतं कुशलमिति । अ(आ)भाव.स्येन वा
 हविषेष्ट पक्षत्रे षाऽग्नेण शाळां शम्पान्यासे गतै खनयीत । तद्भावितां मृदमवलेपयति ।
 समां बिलेन करोति । तदुपसादयति कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च योक्त्रमुदकुम्भं-
 हिरण्यमिति, (नौ० श्रौ० १०-१] इति ।

तत्र कर्म-ज्योतिषा त्रिकटुकेणाग्निष्टोमेन साग्निचिते(त्ये)न सहस्रदक्षिणेन चक्ष्ये,
 स्वर्गं लोकमक्षप्रधानीत्युक्त्वा विशुदसि सोमप्रदाकवर्णादि करोति । ततो देवयजनया-
 च्छ्वा(च्या)न्ते देवतोपस्थानन्ते वा ये प्रधानस्य कर्तारस्ता एवाङ्गाना स एव देश इति
 न्यायात् । पूर्वमृत्विक्वर्णादि देवयजनयाच्छ्वा(च्या)क्रियते ' सहाङ्गं प्रधानम् '
 (आप० परि० २-३९) इति सूत्रान्तरवचनाच्च ॥ ५ ॥

बृहस्पतिपुरोहिता देवानां देवाः प्रथमजा देवा
 देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीया-
 स्तृतीयेषु त्रिरेकादशास्त्रयास्त्रिंशा अनु व आरभ
 इदं स्रकेयं यदिदं करोमि स्वाहेत्याहुतिं
 जुहोति ॥ ६ ॥

अग्नीन्विहृत्योस्तासंभरणार्थम् । अत्र बौधायनोऽप्याह-परिस्त्रुणन्ति । दक्षिणत
 उपविशतो ब्रह्मा च यजमानश्च ' (नौ० श्रौ० १०-१) इति । जुहोतिषोदना-
 त्स्वाहाकारप्रदानम् । साधननियममपि-आहवनीय आहुतयो जुहा ह्यन्ते ' इति
 पारिभाषके द्रष्टव्यम् । देवा देवता ॥ ६ ॥

जुहूँ सुबं च समृज्यं चतुर्गृहीतमाज्यमष्टशृहीतं
 वा शृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति यजुरष्टमा
 भिर्ऋग्भिरन्तर्वैश्वर्ध्वस्तिष्ठन्सावित्राण्येकामाहुते
 जुहोति ॥ ७ ॥

जुहुस्त्वयोस्तूर्ण्णीं संमार्गः । वर्षापूर्णमासवत्समन्त्रक इति भाष्यकृत् । अत्राप्य-
ष्टगृहीतेन होमः शास्त्रन्तरीयः । चतुर्गृहीतहोमस्त्वस्मच्छालोक्तः, 'चतुर्गृहीतेन जुहोति'
(तै० सं० ६-१-१) इति विधिदर्शनात् । 'युञ्जानः प्रथमं मनः, इत्यारम्य-इमं
नो देव सवितर्यज्ञम्' (तै० सं० ४-१-१) इति यजुरष्टमाभिर्यजुरष्टमं चाह्नां
साभिर्यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेकामाहुतिमन्तर्वेदि गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्थितो जुहोति ।
सविता देवता ॥ ७ ॥

अत्रेवं चिन्तनीयम्—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित्सर्वाणि(न्)
वाक्यान्यु (मन्त्रानु) च्चार्येति । तत्र हेयोपादेश्यबुधौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयात् । यं काम-
येत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुहुत्स्य जुहुयात् ॥ ८ ॥

पापीयानातिशयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । वसीयान्वसुमन्तरः ॥ ८ ॥

अत्रेदमपरं चिन्तनीयम् । किमृशुपान्शष्पमन्त्रानुच्चार्य—इमं नो देव सवितरिति
यजुः सप्तमं कृत्वा पश्चात् देव सवितरित्युचामन्तिमा कुर्यात् । किंवैतामृचं सप्तमीं
कृत्वा तद्यजुरन्तिम कुर्यादिति । तत्र हेयोपादेश्यपक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यदि कामयेत छन्दोऽसि यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यृचमन्ति-
मां कुर्यात् । यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेय-
मिति यजुरन्तिमं कुर्यात् ॥ ९ ॥

यज्ञयज्ञसं यज्ञफलमर्पयेयं संयोजयेयम् । छन्दोबद्धाया ऋचस्त्वन्तिमस्यै यज्ञफलं
छन्दसु गच्छेत् । यजुषस्तु छन्दोरहितत्वेन यज्ञफलं छन्दोगामि न भवति, किंतु
यजमानग्राम्येव भवति । तस्माद्यजुरेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः । एषोऽश्वर्युकाम इति
भाष्यकृत् । यजुरष्टमविधेः प्रशस्येति न्यायः ॥ ९ ॥

ऋचा स्तोमं समर्धयेति चतुर्गृहीतेनोत्तराम् ॥ १० ॥

आहुतिं जुहोतीत्यनुवर्तते । अग्निदेवता ॥ १० ॥

देवस्य त्वेति चतुर्भिरग्निमादत्ते ॥ (स० १) ॥

खादिरीं वैणवीं वा कल्मार्शीं सुभिरामसुभिरां
नोभयतः क्षू ताभन्यतरतः क्षू तां वा पालाशी-
मौदुम्बरीमर्कमयीं शमीमयीं वा । यो वा
कश्चन वृक्षः फलग्रहितस्य सृष्टिसात्रीं भादेशमात्री-

मरत्निमार्गीं बाहुमार्गीं व्याममार्त्रीमपरिमितां
वा ॥ ११ ॥

देवस्य त्वेत्यारभ्य—आनुष्ठुभेन त्वा छन्दसाऽऽदेऽङ्गिरस्वदित्येवमन्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरङ्गि
(स्वनिम्नं) काष्ठकुट्टालं गृह्णाति स्वादिरीं वैणवीं वा । कश्मार्षी कृष्णाबिन्दुलाञ्छिता,
सुषिरा अन्तश्छिन्ना, असुषिरा घनः, क्षु तेजन इत्यस्माद्धातोस्त्यञः क्षुशब्दस्तीक्ष्णत्वमा-
चष्टे । चमयोरग्रमूलयोस्तीक्ष्णाऽङ्गिरुभयतःक्षुस्तादृशी कार्या । अथवा पालाशी पर्णमयी,
औ(उ)दुम्बरो जन्तुफलः, अर्कं प्रसिद्धः, शमी घण्ट्य । एतेषामभावे यो वा यः कश्चन
पक्षियवृक्षः फलग्रहितस्याङ्गिः कार्येत्यर्थः । भाष्यकारस्तु—फलानि बहूनि गृह्णा-
तीति फलग्रहिः । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिरस्ति एषां फलग्रहीणामपि मध्ये स
वेणुरतिशयेन फलग्रहिः । त्रीह्यद्यग्रवद्वेणूनां समाप्तिवत्सरे गोधूमसदृशैर्बहुभिर्बीजैरुपेत-
त्वात् । तस्मादियमत्रिवैणवी कार्येति । चतुर्भिररत्निभिस्तुल्यो व्यामः । एतावती
कार्या । नियतपरिमाणरहितत्वमपरिमितत्वं विधत्ते—अपारिमिता भवति (तै० सं०
९ । १ । १) इति ॥

ननु—ये तु संख्यायुक्ता मन्त्राः ‘चतुर्भिरग्निमादत्ते’ (तै० सं० ९ । १ । १)
इत्येवमादयस्तेषामपि पूर्ववद्विकल्पः । संख्यावशात् समुच्चयः । चतुःसंख्या हि कर्माङ्ग-
भूता भासति समुच्चये संपद्यते । तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण कारणत्वं
चरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते । तस्मात्समुच्चयः ॥ ११ ॥

इमामगृभ्णन्रक्षनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादाय
प्रतूर्तं वाभिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति ॥ १२ ॥

अश्वोऽभिधीयते षट्धा धार्यते यया रशनाया सेयमश्वाभिधानी ॥ १२ ॥

सुष्णीं गर्दभस्याऽऽदाय युञ्जाथां रासमं युवामिति
गर्दभम् ॥ १३ ॥

भरन्तमस्मयुमित्यन्तः । मन्त्रमन्तरेणैव गर्दभस्य रशनामादाय युञ्जाथामिति मन्त्रेण
गर्दभमभिदध्यात् । अत्र निकृष्टकार्ये स्थापितस्तस्माच्छोकेऽपि गर्दभोऽश्वानिकृष्टतरः ।
रजकादय एव हि तमाद्रियन्ते न तु राजामात्यादयः ॥ १३ ॥

योगे योगे तत्र स्तरमिति तिष्ठभिरश्वप्रथमाः शश्वो
गच्छन्ति यत्र मूर्दं सनिष्यन्तो भवन्ति ॥ १४ ॥

अच्छेहीत्यन्तः । गच्छन्तीति बहुवचननिर्देशाद्धव्युत्पन्नव्ययजमानाः । अश्वप्रथमाः,
यत्र यस्मिन्देशे दृढा सृत्तत्र गच्छन्त्यश्वः प्रथमस्ततो गर्दभस्तत इति । तत्राश्वस्य गर्द-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकोलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ९

भास्पुरतो गमनं विशदयत्थापस्तम्बः—' यदि कामयेत पापवत्स्यसः स्यादिति गर्द-
भप्रथमा गच्छेद्युः ' (आप० श्रौ० १९-१-१२) इति । गर्दभोऽश्वात्पापीयानिति
प्रसिद्धम् । अत उभयोः समानं गमनं मा मुदित्यश्नं पुरतो नथेयुः । तथाऽश्नं पूर्वं
नयन्ति, इति हि ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेद्दीति येन द्वेष्येण
संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यन्निर्दिशाति ॥ १५ ॥

शुक्लानं प्रति गच्छत्सु मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्येण संगच्छेत तदानीमिधं
मन्त्रं पठेत् । यदि द्वेष्यं न पश्यति तदाऽपि तं ममसा निर्दिश्य पठेत् ॥ १६ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इति वा ॥ १६ ॥

वाशब्दः शाखान्तरमतप्रदर्शनार्थः ॥ १६ ॥

सूर्येऽथोदयनं प्रति बल्मीकवपामुपतिष्ठतेऽग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वञ्जरिष्याम इति ॥ १७ ॥

बल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सेयं वपा, तथाविधासु वपासु मध्ये या
वपा सूर्योदयस्याभिमुखा तस्या अग्रं किञ्चिदुद्धृत्य तां वपामनेन मन्त्रेणोपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अत्रैके सयामनन्ति—(अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वञ्जरामः) । १८ ॥

षट्पञ्चमनकाले तद्द्विदागमनकालेऽपि । तत्र भरिष्याम इति पाठः । अत्र तु भराम
इति विशेषः । अथप्यागमनस्य नाचं कालः, तथाऽपि प्रसङ्गाद्बुद्धिस्त्यमन्त्रोऽयमाज्ञा-
तस्तं चोपरिष्ठाकुर्कषेत् । अर्मुं विधिमैके शाखिनः पठन्ति ॥ १८ ॥

अन्वभिरुवसांमन्त्रमरुपदिति बल्मीकवपायाः प्रक्रामति ॥ १९ ॥

बल्मीकवपायाः समीपं गच्छति ॥ १९ ॥

आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमिति द्वाभ्यां मृत्खन-
मश्वमाक्रमयति ॥ २० ॥

मृत्खनं दक्षिणपूर्वेण पादेनाऽऽक्रमयन्ति ॥ २० ॥

घौस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्द्धिं ॥ २१ ॥

(इमं अनुब्रूहन्तन्तर्गतपाठं केचिन्न पठन्ति ।)

१ क. 'चोरेस्तदा' । २ क. 'त्योरेतोस्तामुद्धृत्योप' । ३ अ. 'म इति ।

सर्वतः स्पृशति ॥ २१ ॥

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र
इव वृषहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयामिति यं द्वेष्टि
तमधस्पदमश्वस्य मनसा ध्यायति ॥ २२ ॥

यं देवदत्तमिति द्वेष्टि तमधस्पदमश्वस्य ध्यायति मनसा ॥ २३ ॥

अत्क्रामोदकमीदिति द्वाभ्यां मृत्स्वनादश्वमुत्क्रामयन्ति ॥ २४ ॥

मृदास्मिन्प्रदेशे खन्यते स प्रदेशो मृत्स्वनः । तस्मादश्वमुदकं पुनस्त्वैव निर्ग-
मयेत् ॥ २५ ॥

अपो देवीरुपसृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृज्यते ॥ २६ ॥

अश्वस्य कक्षेणपाद उदकं क्षिपति । सुपिप्पला इति मन्त्रान्तः ॥ २७ ॥

तस्मिन्दिग्स्थं निधाय जिघर्ष्यग्निमा त्वा जिघर्षी-
नि मनस्वतीभ्यामेकमाहुतिं जुहोति ॥ २९ ॥

जुहोतिषोदनात्स्वाहाकारपाठः । अग्निदेवता । सूभौ हिरण्यं निधाय तस्मिञ्जुहुयात् ।
अनुगृहीतेनाऽऽज्येनेति वैखानसः । सकृद्गृहीतेनेत्यपरे ॥ २९ ॥

अपादाय हिरण्यं परिवाजपतिरिति तिसृभिरश्वो
मृत्स्वनं परिलिखति (बाह्यां वर्षीयसीम्) ॥ २६ ॥

शुभिरिति मन्त्रान्तः । हिरण्यमपादाय स्वीकृत्य परिवाजपतिरिति प्रतिमन्त्रं परि-
लेखनम् । गायत्रिया परिलिखति । त्रिष्टुभा परिलिखति । अनुष्टुभां परिलिखति
(तै० सं० १-१-३) इति वचनात् । बाह्यां बाह्यां महतीम् । पदस्य गायत्र्या
परिलेखनमनुष्टुप्त्रिष्टुभ्यां बहिर्बहिः ॥ २६ ॥

देवस्य त्वेति द्वाभ्यां खनति ॥ २७ ॥

पुरीष्यमङ्कुरस्वत्स्वनामीत्यन्तः । ततः खननं द्वाभ्यामेकं कर्म द्विमन्त्रकम् ॥ २७ ॥

अपो वृष्टमसीति पुष्करार्णमाहरति । एतयैव
विवेष्टयाति । अपरिष्ठात्कृष्णाजिनमुत्तरेण मृत्स्वनं
क्षर्षं च स्थो बर्म च स्थ इति । (ख० २) ॥ द्वाभ्यां

प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमऽऽस्तृणात्पुत्रं पुष्करपर्णः

मधस्तादण्डमुत्तानम् ॥ २८ ॥

अयमुपरिवर्तमानत्वस्य विद्यमानस्यैवार्थम्याभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैतत्पुष्करपर्णमाहरति । वैष्टनमेतयैव पुनर्वेष्टयति । शर्म च स्व इति द्वाभ्यां मृत्वनदेशस्थोत्तरेण कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं च स्तृणाति यथा भवत्युपरिष्ठात्कृष्णाजिनस्य पुष्करपर्णमुत्तानं तथेतर्यर्थः ॥ २८ ॥

पुरीष्वोऽसि विश्वभरा इति मृदमभिमृश्य ॥२९॥

मृत्स्वनस्याभिमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति स्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य । उत्तराभिस्त्रिष्टुम्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य ॥३०॥

यद्यद्यम्—स्वामग्ने इत्यादिकास्तिस्र एव गायत्र्यः समाह्वतास्तथाऽपि चतसृभिर्वा, इत्यापस्तम्बादिकल्पेषु विकल्पेनोक्ताः । चतुष्टयस्यै च पुरीष्वोऽसि विश्वभरा इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह संख्या पूरणीया ।

केचित्तु—स्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च क्षिपति । चतसृभिस्त्रि-सृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य संभरति । यद्वा तिसृभिस्तदा च स्वामग्ने पुष्करादधीत्या-रभ्य तिसृभिः । यदा चतसृभिस्तदा पुरीष्वोऽसित्यारभ्य चतसृभिः । अर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने, इत्याहुः । य एवैनमन्वपश्यतेनैवैव संभरति (तै० सं० ९ । १ । ४) इति शिक्षात् । तयैव चाभिमन्त्र्य तयैव च संभरणम् । चतसृभिरुपदेशः । तृतीयां तमु स्वा पाध्य इति द्विरावर्तयति । तथा सप्तमी । त्रिष्टुम्भिः सदि होतः इत्येतामिष्यत-सृभिश्चतुर्थी जनिष्या हि जेन्व इति देवमनुष्यानेवास्मै सप्तमन्वप्रजनयति, इति शिक्षात् । त्रिष्टुप्चतुर्थी तयैव च मृदोऽभिमर्शनम् । जगतीभिर्वैश्यस्य—जनस्य गोपा इति तिसृभिः । असावि सोम इति चतुर्थी ॥ ३० ॥

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते—

यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य संभरेत् ।

गायत्रीभिश्च त्रिष्टुम्भिश्च ॥ ३१ ॥

वसीयान्धनवान्भवेदिति । उभयीभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुम्भिश्च तस्य संभरणम् । तत्र गायत्रीभिस्तेजःप्राप्तिस्त्रिष्टुम्भिरेन्द्रियप्राप्तिः ॥ ३१ ॥

जनिष्वा हि जेन्य इति संभृतावभिमन्त्रयते ॥ ३२ ॥

संभृताया मृदोऽभिमर्शमं मृत्स्वनमन्यया मृदा पूर्यते यथा न लक्ष्यते तत्रा-
वष्ट इति ॥ ३२ ॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्विति मृत्स्वनेऽप उपसृजति ॥ ३३ ॥

मृत्स्वनप्रदेशोऽपोऽवनयेत् । तुम्यमिति मन्त्रान्तः ॥ ३३ ॥

संलोभ्य मृत्स्वनं समुद्गृह्य कृष्णाग्निनस्या-
न्तान्सुजातो ष्योतिषा सहेति मौञ्जेनार्कमयेण
वा त्रिवृता दास्रोपनहति ॥ ३४ ॥

संलोभनं विमोहनम् । कृष्णाग्निनस्यान्तान्समुद्यम्य सर्वानुद्यम्य सुजात इति ' सौमेण
मौञ्जेनार्कमयेण वा ' (आप०श्रौ० १६ । १ । २ । २९) इत्यापस्तम्बः । सौमेणा-
हतपाससा दासा मौञ्जेन मुञ्जकृतेन, अर्कमयेण देवरूपिकाकृतेन दासा बध्नाति ॥ ३४ ॥

उद्दु तिष्ठ स्वध्वरेति द्वाभ्यामुत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

विह्वयामह इत्यन्तः । सवितुलिङ्गकाभ्यामेताभ्यामृग्भ्यां बद्धमग्निं गृहीत्वोत्तिष्ठेत् ।
द्वितीयमन्त्रे—' देवो न सविता ' इत्युक्तत्वादेते सावित्री एताभ्यामुत्तिष्ठति । तथा
षाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति, इति ॥ ३५ ॥

सजातो गर्भो असि रोदस्योरिति हरति ॥ ३६ ॥

कानिक्रदद्वा इत्यन्तः । गर्दभसनीपं हरति ॥ ३६ ॥

रिग्रसो भव वीदुङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठ आसादधाति ॥ ३७ ॥

पुरीषवाहनः, इत्यन्तः । गर्दभस्य पृष्ठे स्थापयति मृदम् ॥ ३७ ॥

शिवो भव प्रजाभ्य इत्पासभ्यमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

वनस्पतीनित्यन्तः । स्थापितमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

भैतु वाजी कनिक्रददिति तिसृभि-

रत्वरमाणा अश्वपथमाः प्रत्यायन्ति ॥ ३९ ॥

सत्यमित्यन्तः । अत्वरमाणा यथा भवन्ति तथाऽश्वप्रथमा यजमानगृहं प्रत्यागच्छन्ति ।
न तु गर्दभप्रथमाः ॥ ३९ ॥

आदिं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्धराम इति येन
द्वेषेण संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापुड्यसि
दिञ्चति ॥ ४० ॥

व्याख्यातम् । यन्मानशानुणाऽस्य संगमो भवति तमभिमन्त्रयते तेन मन्त्रेण ।
यदा न संगमस्तदा मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयया निर्देशो देवदत्तमिति ॥ ४० ॥

उत्तरेण विहारं परिभित ओषधयः प्रतिगृहीताग्निमेव-
मिति द्वाभ्यामुपावहरति पुष्पधतीषु फलधतीषुपावहरति ॥ ४१ ॥

सधस्यमाऽसददित्यन्तः । विहारस्योत्तरतोऽदूरे परिश्रिते वेष्टिते कटैरन्यैर्वा प्रदेशे ।
ओषधीषु श्रीह्रियवादिषु ग्रान्यारण्यासु पुष्पाणि यासु रिचन्ते फलानि च तामुपावहरति
स्थापयति । द्वाभ्यामुपावहरति, ओषधयः प्रतिगृहीताग्निमेतम् (तै० सं० १-१-९)
इति । एवमन्तो विहारः पञ्चाष्टौकिकः संपद्यते प्रयोजनभावाद्द्विहारस्येति
न्यायः ॥ ४१ ॥

वि पाजसेति विस्रःसयति ॥ ४२ ॥

ऽणीतावित्यन्तः । प्रतिमुञ्चति दाम्ना वदम् ॥ ४२ ॥

आपो हि ह्य मपो भुव इति तिसृभिरप उपसृजति ॥ ४३ ॥

च न इत्यन्तः । ' तिसृभिरुपसृजति ' (तै० सं० १-१-९) इत्यत्र आश-
णम् ॥ ४३ ॥

मिषः सःसृज्य पृथिवीमिति द्वाभ्यां सःसृज-
नीयेः सःसृजति ॥ (एव० ९) ॥ अर्भकपालेर्वेण्वङ्गा-
रैर्त्रीहितुषैः पलाशकषायैश्च शर्करामैः पिष्टामिः
कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिर्यश्चान्यद्दृढार्थस्युपायं
मन्यते ॥ ४४ ॥

छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्यन्तः । संसृजति मृदम् । द्वाभ्यां संसृजति संसृजनीयेः संभारै-
र्हृदीकरणैः संसृजति, अर्भो ग्रामानावस्थामम् । तत्र यानि कर्पाळानि तानि कुविभूतैः
पिष्टैः संसृजति वेण्वङ्गारैश्चूर्णैर्कृतैर्त्रीहिणां च तुषैः पलाशकषायैश्च चूर्णैश्च शर्करामैः
पिष्टामिः कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिश्च संसृजति मृदम् । ' यश्चान्यद्दृढव्यमुपयंत मृद-
मुपायं यद्दृढार्थं यत्समर्थं तदर्थमुपयतं भवति । यश्चियस्य यश्चान्यत्किञ्चिच्चूर्णादिकैः
सर्वैः संसृज्य मृदमिति । अत्र दाढर्चहेतुभिः कर्पाळादिभिः संसृजम्—' अर्भकपालैः
सःसृजति, शर्करामैः सःसृजति, अजलोमैः सःसृजति, कृष्णाजिनस्य लोमभिः सः-
सृजति ' (तै० सं० १-१-९) इति आशणव्याख्यातत्वाच्च ॥ ४४ ॥

मखस्य शिरोऽसीति पिष्टं करोति ॥ ४५ ॥

मत्स्यैः ॥ ४९ ॥

यज्ञस्य पदे स्थ इति कृष्णाजिनं पुष्करपणी चाभिमन्त्रयते ॥ ४६ ॥

अभिसृष्टाति शृदिवाकुष्ठाभ्यां निगृह्णातीत्यापस्तम्बः ॥ ४७ ॥

रुद्राः संभृत्य पृथिवीमिति चतुर्भ्यः पिण्डान्प्रयच्छति ॥ ४७ ॥

अर्धे आ इत्यन्तः । कर्त्रे प्रयच्छति (आप० श्रौ० १९-२४) इत्यापस्तम्बः ॥ ४७ ॥

वसवस्त्वा कृण्वन्त्विति चतुर्भिश्छन्दोभि-

र्महिष्युक्त्वां करोति बहुभार्यस्य ॥ ४८ ॥

यजमानायेत्यन्तः । महिष्यै प्रयच्छति यजमानो बहुभार्यः ॥ ४८ ॥

अध्वर्युरेकभार्यस्य ॥ ४९ ॥

अध्वर्युरे(र्यव ए)कभार्यः प्रयच्छति यजमानः ॥ ४९ ॥

एतैरेव यजुर्भिर्यजमानः क्रियमाणामभिमन्त्रयते ॥ ५० ॥

वसवस्त्वेत्यादिभिर्यजुर्भिर्यजमानोऽनुमन्त्रयते ॥ ५० ॥

ऽयुर्दि पश्चोर्दि वा करोति ॥ ५१ ॥

उद्धिरूर्ध्वमवस्थितोऽव्यवनिशेषः । यथा माण्डस्योपर्यन्यद्माण्डं तस्याप्युपरि पुन-
रप्यन्यद्माण्डमिति कक्ष्याप्रथं तथेयमेकैवोला कक्ष्याप्रययुक्ता वा कार्या । एवं पश्चोर्दि
करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रादेशमाग्नीमूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमाग्नी तिर्यक्प्र-

माणेन व्यायाममाग्नी समन्तपरिमाणेनापरिमि-

ता वा कुर्वन् शतस्रोऽग्नीः प्रतिदिशमुच्यति ॥ ५२ ॥

प्रादेशप्रमाणा भवत्यूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमाग्नी तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममाग्नी समन्तः
चतुरारत्निर्वापामः । अपरिमिता व्यायामात्पञ्चप्रादेशाभ्यन्तरिषुमाग्नी वा । अथोऽऽ-
हाऽऽपस्तम्बः—‘पञ्चप्रादेशामिषुमाग्नी वा यदि पञ्च पशवो भवन्तीति वाजसनेयकम्’
(१६-२-८) इति । पञ्चपशुषु वाजसनेयिमतादितरेऽपि विषयो लभ्यन्ते ।
पञ्चपशुष्वर्षिं शाखान्तरस्यां कुर्वन्मुक्त्वां चतस्रोऽस्या अग्नीः करोति मृदा । न श्रिको-
णाम् ॥ ५२ ॥

परिमण्डलां वा करोति ॥ ५३ ॥

परिमण्डला वृत्ता । यदा वृत्ता तदा गार्हपत्यपरिमाणा । बाहुभ्यां संजमानो मृच्छते ॥ ५३ ॥

अधिकारिविशेषेणाश्रिषु संख्याविशेषे विधत्ते—

नवाश्रिमाभिचरतः कुर्यात् ॥ ५४ ॥

तथा च ब्राह्मणम्— नवाश्रिमभिचरतः कुर्यात् (तै० सं० १ । १ । १) इति ॥ ५४ ॥

अदित्यै रास्नाऽसीति मध्यदेश उपविलं वा रास्नां करोति ॥ ५५ ॥

रशनासंदेहेषु भाष्यस्य मलमाता रेखा रास्ना ॥ ५५ ॥

अश्रीणां रास्नायाश्च संधौ द्वौ चतुरः षट्शौ वा स्तनान्करोति ॥ ५६ ॥

अश्रीणां रास्नायाश्च संधौ मेलने द्वौ यदा तदा प्राच्यमेव । यदा चतुरस्तदा प्रोतेदिशमेकैकम् । यदा षट्शौ द्वयोर्द्वौ द्वौ । यदाऽष्टौ तदा चतसृष्वपि द्वौ द्वौ । चतुरस्रां (श्रां) परिमण्डलां वा करोति सस्तनाम् । तदेतत्सर्वं ब्राह्मणेन समाज्ञातम्— 'द्विस्तनां करोति, चतुस्तनां करोति, अष्टास्तनां करोति' (तै० सं० १ । १ । ६) इति ॥ ५६ ॥

अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं करोति ॥ ५७ ॥

विलमन्तकिञ्चदम् ॥ ५७ ॥

कृत्वाय सा महीमुखामित्युत्तरतः सिकनासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

निदधाति । यत्र कृतं तस्माद्देशादुत्तरतो बालुकामु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

तस्या एव मृदोऽथाद्वापिष्टकां न्यालि-

खित्वां तूर्णान् चतुरश्रां करोति ॥ ५९ ॥

यः करोत्युखां स एव करोत्वथादाम् । उखामुत्तिकायाः चतुरश्रां चतुरश्रेऽग्नौ न श्येनादिषु तेषु यथा लक्षणं मध्य इष्टकानां तथा लक्षणं करोति, न्यालिखिता तु नित्या ॥ ५९ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृत्पुपसमाधाय घसवस्त्वा धूपयन्तिषति
सप्तभिश्छन्दोऽभिरुखामश्वकैर्धूपयति ॥ (ख० ४) ॥ ६० ॥

अश्वस्य शकोऽश्वशकृत् । सप्तभिर्मेन्नैरश्वशकृत्तौली धूपयति वसवस्त्वेति, एकं धूपनकर्त्तुं बहुमन्त्रम् । तथाऽऽन्वानि यानि बहुवाक्यानि. (बहुमन्त्राणि) धुष्यन्ति । अत्र वाऽऽरोह्याश्वशकृद्गार्हपत्यादपनीयाग्निधूपनम् । ' गार्हपत्याद्धूपनपचने भवत. ' इति न्यायः, तस्य (स्मिन्) च त्यागः, अविधानादपि त्यागः ॥ ६० ॥

अदितिस्त्वा देवीरित्यग्रेण गार्हपत्यमचटं त्वात्वा
लोहितपचनेः संभारैरवस्तीर्य देवानां त्वां पत्नी-
रिति तस्मिन्नुत्वाभवदधार्ति ॥ ६० ॥

पुरस्ताद्गार्हपत्यस्याचटं लोहिता वैभेषत्युत्वा पकात्ते लोहितपचनीया गोशकृदित्यु-
पश्रादयस्तैरास्तीर्य भूमिम् । देवानां स्वेति तस्मिन्नवट उजां क्षिपति ॥ ६१ ॥

तूष्णीमषाढामन्त्रवधाय लोहितपचनीयैः संभारैः
प्रच्छाद्य भिषणास्त्वा देवीरिति चर्चभिर्गार्हपत्यां-
त्पचति ॥ ६२ ॥

तूष्णीमिति वचनादषाढां वदन्तः स्थापयित्वा यदा त्वषाढा मन्त्रैस्तदा तूष्णा
तूष्णीम् । तस्य च धूपनाविसंस्कारं तूष्णीमिति माण्डवकृत् । अवधानस्य तूष्णीमिति
वचनादविहितसंस्कारो न क्रियत इति न्यायः । तूष्णीमेषामवधानमषाढाया उवाञ्छित्वा-
न्मन्त्राणां [तैर्न] प्रच्छादनं, लोहितपचनीयैः, इति पुनरविधानं मन्त्रश्च लुप्यते । अत्र
चर्चभिः पचति (तै० सं० १ । १ । ७) इति दर्शनाद्गार्हपत्यादग्निमुत्वार्या
क्षिपति ॥ ६२ ॥

मिश्रस्य चर्चणीधृत इति पच्यमानां भैत्रियोपचरति ॥ ६३ ॥

पच्यमानामुत्वा भैत्र्यर्थां प्रज्वलनादिभिरुपचरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

देवस्थां संघितोद्गपत्विति पकामुद्गपति ॥ ६४ ॥

पकामुत्वात् । शकन्या, इत्यन्तः ॥ ६४ ॥

अपद्यमाना पृथिव्याश्चा दिश आ पृणेत्युत्तरतः
सिकतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

ध्रुवां त्वमित्यन्तः । भस्मन उत्तरतो देशाद्वालुकामु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

मित्रैतामुत्वां परिवदाम्यमित्या एषा मा भेदीति
मित्राय परिवदाय वसवस्त्वा कृन्दन्त्विति चतुर्भि-
श्चन्दोभिरुत्सार्पणानीरेणाऽऽच्छृणोति ॥ ६६ ॥

पुनः परिवानं रक्षार्थम् । भिन्नस्योखायाः । अत्र वाग्यतेनाषादोद्भास्यते । तूष्णीमवावा-
मुद्वास्य (आप० श्रौ० १६ । २ । २३) इत्यापस्तम्बसूत्रात् । वसवस्त्वेति च ३भिर्म-
न्त्रैरजक्षीरेण सेचनमुष्णतापनयनार्थम् । अनेन हृदा च भवन्त्युखा.जक्षीरेण सिक्का ।
लोकेऽजक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वाद्देऽपि—'आग्नेयी वा एषा । यदजा' इत्युक्त-
त्वात्परमत्वम् । सेचनसाधन विधत्ते—अजक्षीरेणाऽऽच्छृणोति परमं वा (तै० सं०
१ । १ । ७) इति ॥ ६६ ॥

सप्तैकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा माषानादाय पुरु-
षशिरोऽच्छेति राजन्यस्य वैश्यस्य त्रेपुहत्स्याश-
निहसस्य वा । पुंसो माषानुपन्युष्य ॥ ६७ ॥

सप्तैकविंशतिं वा गृहीत्वा माषानुपुषशिरोभिमुखो गच्छति क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य
वा । इषुणा यो विद्धो क्रियते विद्युता वा हतः । अथ वा—एकविंशतिसंख्याकानि
माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तः पुरुषशीर्षं प्राप्तुं मच्छेत् । तथा च ब्राह्मणेनोक्तम्—'एक-
विंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छेति (तै० सं० १ । १ । ८) इति । माषानुपन्यु-
ष्यास्य शिरसि मेध्यं कृत्वा हरति (तै० सं० १ । १ । ८) इति लिङ्गात् ॥ ६७ ॥

अयं योऽसि यस्य त इदं शिर इति पुरुषशिरः
प्रच्छिद्यैतेन त्वमत्र शीर्षणवानेधीति सप्तधा वितु-
ष्णीं वस्मीकवर्षां शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति ॥ ६८ ॥

अयं योऽसीति च्छेदनं पुरुषशिरसः । एतेन त्वमत्र शीर्षणवानेधीति सप्तच्छिद्रां ।
वस्मीकवर्षां शिरःस्थाने निदधाति ॥ ६८ ॥

योऽस्य कौष्ठ्य जगतः पार्थिवस्यैक इहशी । यमं
भङ्गयन्नो गाय यो राजाऽनपरोध्यः । यमं गाय
भङ्गयन्नो यो राजाऽनपरोध्यः । येनाऽऽपो
नयो धन्वानि येन योः पृथिवी हृदा । हिरण्य-
कस्यान्सुधुराङ्घ्रिण्याक्षानयः क्षफान् । अश्वान-
नक्ष्यतो दानं यमो राजाऽभितिष्ठतीति तिसृभिर्ष-
पमाधाभिः परिगायति ॥ ६९ ॥

यमो गीयते यास्वृक्षु ता यमगाथाः । योऽस्य कौष्ठ्येन्यासा आरण्यककाण्डे पितृमेघ-
प्रपाठके समाभ्राताः । अत्रापेक्षितानां यमगाथानां संख्यां विधत्ते—तिसृभिः परिगायति
(तै० सं० १ । १ । ८) इति । शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् । यमगाथाभिः परिगायति
यदत्तित्यर्थः ॥ ६९ ॥

आहरञ्जतीत्येके ॥ ७० ॥

यमगाथां नवति ना प्रस्थितः । यस्तु ब्राह्मणो यजननाध्यापनप्रतिग्रहान् परित्यज्ये
गानेनैव आभिकां संपादयति तादृशाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं देयं किमपि न दद्यात् ।
हि यस्माद्गाथा गानविधौ तद्द्रव्यममेध्यं कृत्वा वृद्धे देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति तस्मा-
त्तादृशाय न देयम् । अत्र प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कश्चिन्निषेधदर्शयति—‘तस्माद्गायते न देयं
गाथा हि तद्वृद्धे (तै० सं० १ । १ । ८) इति ॥ ७० ॥

इदमस्माकं भुजे भोगाय भूयादिति पुरुषश्चिर आदत्ते ॥ ७१ ॥

आदानं पुरुषशिरसः ॥ ७१ ॥

उदेहमे अधि मातुः पृथिव्या इत्याहरति ॥ ७२ ॥

पुरुषश्चिर इत्यनुवर्तते ॥ ७२ ॥

परि त्रिविष्टचध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु
म यो दधत् । परि वाजपतिः कविरित्येषा । परि
मागादेवो अग्नी रक्षोहामीव चातनः । सेधन्विष्वा
अपद्भिषो दहन्नज्ञाथसि विश्वहेति तिसृभिः पर्याग्नि
करोति । मृदा मलिप्य निदधामि ॥ (ख०५) ॥ ७३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आहतं शिरो लौकिकेनाग्निना परि त्रिविष्टचध्वरमिति तिसृभिः पर्याग्निकरणं सक्तम् ।
त्रिरिति भाष्यकृतम् । गार्हपत्याग्निना वेति । लौकिकेनोपादेन यथा किमथो न जायन्ते
तथा शिरः कृष्णमृदा मलिप्य स्थापयेत् । न च शवस्पर्शादोषः, प्रत्यक्षविधानात् ।
केचित्तु सचैलं ज्ञानं कुर्वन्तीति ॥ ७३ ॥

इति हिरण्यकेशिमूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते । अश्वमूषधं वृष्णिबस्तं
म्राजापत्यमजं तूपरं मुष्करा भवन्ति ॥ १ ॥

काम्यन्त इति कामाः पुत्रपश्वादयः, तद्धेतवोऽग्नयः । अग्नयः कामा वा एक

इति वचनेन [कामो] गुणः । तानमात्रस्यायां पौर्णमास्यां वा पर्वसंनिधौ देवनक्षत्रे वाऽऽलभेत । अथादिपञ्चपशुशीर्षाण्युपदधाति (तै० सं० २९ । २ । ९) इत्यादि ब्राह्मणे विहितम् । तत्रे आग्निप्रकरणेऽपि—प्रजापतिराग्निमसृजत (तै० सं० ९ । ९ । १०) इति पञ्चपशुशीर्षोपधानं द्रष्टव्यम् । मुष्करा अण्डसहिताः पशवः । प्राजापत्यं च तूपरं शूकरहितं पूर्वमुपाकरोति । तेभ्यः पश्चादश्वर्षभकृष्णनस्तानग्निभ्यः कामायोपाकरोति । धानसनेयिनां तु पुरुष एव पशुभिर्विकल्पेन यदा तदा छिद्येत पुरुषशिरः । अत्र पश्वर्थवेदिकरणं तु चतुरथाशा पञ्चोपरा(?) रज्जुः, तस्यास्तृतीयेन आगेन वेदिमानं विद्यते । एकादशिनीविकारत्वात् । केचित्तु सौमिकीमेव कुर्वन्ति । एकादशिनीप्रसङ्गे नोऽप्युक्तेति पृथक्सोमप्रयोगान्तिरूढसामान्यातिरूढनिकारमपि । एकादशिनीधर्माश्च वैशेषिकाः संभवन्ति । अग्नीषोमीयः पशुर्मुलप्रकृतिर्वैश्व ।

अत्र पशुकर्म—पशुना यक्ष्य इत्युक्त्वा षड्दोताः । केचित्तु न कुर्वन्ति षड्दोतारम्, अङ्गभूतत्वादिति । तैर्यक्ष्यमाणो न भवति । सोमेन यक्ष्यमाण इति तेषु विद्युदपि न कर्तव्यः । यक्ष्यमाणो वेद्रेति सोऽप्युक्तः । यद्यपि तैर्यक्ष्यमाणो न भवति । निरूढप्रकृतिन्वास्तु षड्दोता क्रियते विद्युच्च । उदवसानीयादिष्विह न क्रियते । सोमार्थमपामुपस्पर्शनं कृतं सोमे न तावत्क्रियते । तदेव प्रसङ्गेनार्थं साधयति । परित्यज्याग्निमन्यं प्रणीय पश्चाच्छिर्षतोपायनं शाखाहरणं यूपाहुत्पादि एकादशिनीवत् । यूपानां छेदनं पञ्चानाम् । वेदं कृत्वा वेद्युत्तरवेदी, अग्निप्रणयनादि पशुवत् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इत्युपाकरणं प्राजापत्यस्य । आग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीतीतरेषाम्—अश्वस्य बलीवर्दस्य वृष्णेः, मेषस्य इस्तस्येति । तथा नियोजनम्—प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनज्मि । आग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टं नियुनज्मि, इति । तथा प्रोक्षणादीनि ॥ १॥

तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राकृतीभिः सामिधेनीभिः समुच्चयभ्युपेत्य संख्याविशिष्टा सामिधेनीर्विधत्ते—

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराचीरन्वाहै-
कादशं प्राकृतीरमूच्य समास्त्वाऽग्र ऋतवो वर्षय-
न्त्विति दृष्ट्वाऽऽग्निर्कीरन्वाहोपेमस्रासि वाजयुर्वचस्यां च नो
दधीत नाद्यो गिरो मे । अपानपादाशुहेषा कुवित्स
मुपेशसस्करति जोषिषदि । अपानपादाह्यस्थाहुपस्थं
जिह्वानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उपे अभि मियतमे
सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानज्जिति तिस्रोऽप्सु
मतीर्यदि चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ २ ॥ अमुत्र भूयादध

यद्यमस्येत्यामथाविनः कुर्यात् ॥ ३ ॥ बृहस्पते सवितर्षो-
धयैनमित्यनामयाविनः ॥ ४ ॥ राये अग्ने गृहे स्वा
दानाय समिधीमहि । ईद्विष्वा हि मही(हे)वृषन्त्यावा
होत्राय पृथिवीम् । उद्वयं तमसस्पर्तीति ज्योतिष्मत्या
परिदधाति ॥ ५ ॥

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराधीरितिवचनात्प्रथमोत्तमयोः प्र वो
षाणा (तै० ब्रा० २-१-२) इत्येकादशोक्त्वा, आजुहोतेत्येकादशानीतरेषां
गोत्राणां, स्वं वरुण इति वसिष्ठरानन्यानामेकादशिनी । समास्त्याऽग्ने (तै० सं०
४ १-७) इत्यष्टासुक्त्वा ' बृहस्पते सवितर्षोधयैनमित्यनामयाविनो नवमी । अमुष
भूयादित्यामयाविनो नवमी (वा) । राये अग्ने इति विंशी, उद्वयं तमसस्पर्तीत्येकविंशी
परिधानीया । यदा चतुर्विंशतिस्तदैकादश प्राकृतीरुक्त्वाऽऽग्निर्कीञ्च नव पूर्ववदुक्त्वा-
'उपेमस्यसि' इति तिस्रोऽऽसुमतीरुक्त्वा-उद्वयं तमसस्पर्तीति ज्योतिष्मती परिधानीया ।
यत्तु-भाष्यकारेणोक्तम्-एकादश प्राकृतीः समास्त्याऽग्ने इति दशाऽऽग्निर्कीः । चतुर्विं-
शतिपक्षे तु तत्र शाखान्तरोक्ता उपेमस्यसि षाभ्युरित्याद्यास्तिस्रो धार्याः प्रसिष्य
चतुर्विंशतिसंख्यया पूरणीया, इति । पराधीरनावृताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति सुख्यमाचार्यति ॥ ६ ॥

आषारस्य प्रस्थाज्ञायो हिरण्यगर्भ इति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामाभियो
भवन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्येकादशैव प्रयाजास्तथाऽपि द्वितीयानुमीययोर्मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितस्था-
न्मन्त्राणां द्वादशसंख्या न विरुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता-
'नराद्यश्सो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनूनवादितरेषां गोत्राणाम्' इति ॥ ७ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभ आग्नेयानां याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ८ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभः संमरणे सीद होतरिति तिस्रो भुवो यज्ञस्येति च तिस्रो याज्ञ-
सेन्याश्विन्याः ॥ ८ ॥

यः प्राणत इति प्राजापत्यस्य ॥ ९ ॥

यः पशुः प्राजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र यपायां द्वे ऋचौ पुरो-
दाशे द्वे ऋचौ हविषि द्वे ऋचाविति षडृचो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्ये छागस्य
यपाया इति । अग्निभ्यः कामायाश्वस्यर्षभस्य वृष्णेर्वस्तस्य च यपानां वेदसामिति प्रैषः ।

जातवेदश्च(श्वे)न्द्र वषाभिर्गच्छ देवानिति होमः । उक्ता ऊहा एकवचनान्ता अपि नहूनाम-
प्रीनां साधयन्ति निगमाः । आग्नेयीस्त्रिष्टुम इति वचनात् ॥ ९ ॥

वैश्वानरः प्राजापत्यो वा द्वादशकपालः पशुपुरो-
डाशो भवति ॥ १० ॥ सिद्धं संतिष्ठते ॥ ११ ॥

यत्प्रजापत्यं वायोऽक्षिच्छते । यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्न प्रच्यवते । यत्प्रा-
जापत्यः पुरोडाशास्तेन प्रजापतेर्न प्रच्यवते । यस्तु द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते,
तेन शाखान्तरविहिता देवता वैश्वानरस्तस्या अपि न च्यवते वैश्वानरो विकल्पेन लक्ष्यते
॥ १० ॥ ११ ॥

अपि वाऽऽग्नेयान्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य तेषां शिरा-
धसि प्रच्छिद्य मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ १२ ॥

अपि वेति शाखान्तरपक्षप्रदर्शनार्थम् । अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमाग्नेयाः पशव एव
नाऽऽलभ्याः, किंवा तान्पशूनुपाकृत्य पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सृजेत्, आहोस्वित्समाप्तिपर्य-
न्तमनुतिष्ठेदिति । नाऽऽद्यः—पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये पारित्यागेन
पक्षभ्रंशप्रसङ्गात् । न तृतीयः—अत्रैवाश्ववृष्णिबस्तशिरसां गतसारत्वेन भविष्यन्त्यां
चित्यामनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहारायेत्थं कर्तव्यम्—आलम्बेनोत्सर्गेण च
प्रथमतृतीयदोषौ न भविष्यतः । प्राजापत्येन तूपरेण समापनाद्यज्ञभ्रंशरूपो मध्यमदो-
षोऽपि न भविष्यति । अपि वा मरणोत्तरकालं संज्ञप्तानां संज्ञप्तहोमं हुत्वा शिरासि
क्षित्वा मृदा प्रलिप्य स्थापयति ॥ १२ ॥

अपः कबन्धान्पश्यवहरति ॥ १३ ॥

उदकेषु कबन्धानिक्षिपति ॥ १३ ॥

प्राजापत्येन सस्थापयति ॥ १४ ॥

प्राजापत्येन संस्थाप्य तस्या एव च निगमाः, नाग्नीनाम् ॥ १४ ॥

अपि वैतेवां सर्वेषां स्थाने धायवे नियुत्वते
श्वेतमजं तूपरमालभेत ॥ १५ ॥

नियुत्संज्ञका अध्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान् । तस्मै श्वेतं छागं
तूपरं शूङ्करहितमालभेत । अपि वा पञ्चपशूनां स्थाने वायुर्नियुत्वान् ॥ १५ ॥

तस्य प्राजापत्येन कल्पो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तस्य निरूपपशुमन्धवद्विधिः, विद्युद्वृष्टिर्वर्जं समानविधानात्पञ्चपशुभिः । आप्तिय
आधारश्च पञ्चपशुवत् ॥ १६ ॥

वायुमती श्वेतवती वपाया याज्यानुबन्धये भवतः ॥ १७ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् । पविरोऽशाः रयि वृध इत्यृषौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ते वाचये समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छ्वेतः सिषकीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च । वायुर्नि-
गुत्वान्ययोर्देवता ते वायुमती नियुत्वती देवतस्य याज्यानुबन्धये भवत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वायुमती निगुत्वती पशोर्देवतस्य वैश्वानरः प्राजा-
पत्या वा द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १८ ॥
सिद्धं संतिष्ठते ॥ १९ ॥

गतार्थः । अत्र, वायव्यः कार्याः ३ प्राजापत्याः ३ (तै० सं० ९ । ९ । १)
इति विचारितं ब्राह्मणे । वाचव्यः कर्तव्यः पशुः प्राजापत्यः पुरोडाश इति वैश्वानसः ।
यस्तु प्राजापत्यो द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते तेन शास्त्रान्तरविहिता देवता ।
वैश्वानरस्त्वाग्निगुणकेनाभिहितम्(तः) । तस्याग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं
निर्वपति (आ० ० १६ । २ । १२) । इति अन्यदेवता अपि पशुपुरोडाशदे-
वताः पशुदेवतां वर्धयन्ति । तस्मादवीवृधन्त पुरोडाशेनेत्यस्या निवृत्तिः । यथा
त्वस्माकं पाठः—ॐ वीवृधन्त ग्रहैरिति । तेन ज्ञायते ग्रहास्त[एव] देवता अतो
ग्रहदेवता अभिवर्धयन्ति पशुदेवताः । अत एव पठितम्— 'इतरथा ह्य अवी-
वृधन्त ग्रहैः पुरोडाशैः' इत्येवमवश्यच्छ्रुतिः । यः कश्चानाप्राग्निगुणके कतौ पशुराल-
भ्यते । अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यासु वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते ।
आग्निर्दे(गुणकदे)वता वैश्वानर इहापि । भाष्यकारस्तु—वचनदेवाग्निर्वैश्वानरोऽन्यत्र
वैश्वानर एवेति व्याचष्टे । सिद्धं कृत्वा संतिष्ठते समाप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

मृदा मलिष्य वायव्यस्य शिरो निदधाति ॥ (स्व०६) ॥ २० ॥

इति सत्याषाढविरचयकेऽसि सूत्र एकादशमश्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

तस्य शिरश्छित्त्वाऽभिर्भने कृते मृदा च मलिष्य वायव्यशिरः स्थाप्यते,
तेनेष्ट्वा वायव्येन पशुना, पञ्च पशुभिर्वा, समानविधानत्वात् । संवत्सरं मांसपरिव-
र्जनं क्षियाः परिगमनवर्जमुपारिशाथनवर्जनं च । यदाऽप्यर्वाकसंनरसरादिभ्या तदाऽपि
संवत्सरं वायव्यव्रतानि भाष्यन्त इति भाष्यकृत् । साग्निधर्मप्रतैश्च सर्वेषां समुष्य

इति न्यायः । अथ वा मांसाशान्मुपरिशयां च कुर्यात् । स्त्रियं तु नोपगच्छेत् । एवं संवत्सरमिति वाजसनेयकम् । इति वायव्यपञ्च । ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
मेकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथैकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यत्प्राग्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा द्विहविषं त्रिहविषं
षा दीक्षणीयाभिर्ष्टिं निर्बपति । आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालमाश्वैष्णवं वा घृते चरुमादित्यं च घृते
चरुं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात्तृतीयमसंवत्स-
रभृतः ॥ १ ॥ दीक्षाहुतिकाल आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेति पश्चाऽऽध्वरिकीर्तुत्वाऽऽकृतिमाग्निमिति
षडाग्निर्कीर्तुहोति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमीम् ॥ २ ॥

यत्पूर्वं दीक्षणीयायाः कर्म तत्कृत्वा द्रव्यनिर्देशः संवत्सराग्निं अग्निपरित्यागः
सोमपरिवे(पे)षणं सप्तहोता परित्यज्याग्निं कन्वर्धमग्निं प्रणयिष्यति त्रिहविष्कं आग्नावैष्णव
आदित्यस्तृतीयो वैश्वानर इति । असंवत्सरभृतो यजमानस्याऽऽश्वैष्णवादिषु पुरस्ताद्वै-
श्वानरः । आदित्यस्य पुरस्तादिति भाष्यकारोक्तिस्तस्याऽऽनन्तर्यात् । अग्निस्तु वैश्वानर-
गुणकः, वाक्यशेषान्मन्त्रलिङ्गात् । आश्वैष्णवं घृते चरुमिति घृतमग्नेः—‘घृतमस्य
योनिर्घृते श्रितः’ इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः त्रिधाः । येऽग्निष्ठास्तान्
विष्णवे शिषिविष्टाय’ इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वाद्घृतयुक्तध्वरुः कार्यः । अदितिर्देवता
यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आश्वैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविष्तेनायमादि-
त्यध्वरुः कार्यः । उरुयस्याग्नेः संवत्सरधारणं ब्राह्मणे विदधाति—‘यो वै संवत्सरमुरुय-
मभृत्वाऽग्निं चिनुते (तै० सं० १-१-१) इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनं
धारिष्यन्नभर्षातेन समानम् । अतो यजमानो स्त्रियेत । तस्मान्संवत्सरं धारयितुमशक्तः
पुमान्संवत्सरात्प्रागेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाधिकीर्षुर्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्ब-
पेत्, तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण पूर्णो गर्भः
काले सुखेन जायत एवमप्यनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान्भवति । ततो
न स्त्रियते । विहितानां हविषां त्रित्वं प्रशंसति—‘त्रिण्येतानि हवीरपि भवन्ति’
(तै० सं० १-१-१) इति । अत्र यानुषहौत्रसत्त्वे यानुषोक्तरित्वा सप्तदश

सामिधेन्यः । अग्निरग्रे प्रथमो देवानाम्, अग्निश्च बिष्णो तम उत्तमं मह इत्यग्नाविष्णवोर्याज्यानुवाक्ये । अदितिर्न उरुष्यसु महीम् पु मातरम्, इत्यदितेः । वैश्वानरो न ऊत्या पृष्ठो दिवि, इति वैश्वानरस्य । त्रिहविरपि दीक्षणीया आज्येद्वान्ता । त्रिधाकरणभादित्यवैश्वानरथोरिति न्यायः । माष्यकारस्तु—आज्येद्वान्ते ब्रह्ममागं प्राश्योपस्थानं कृत्वा ब्रह्मा निष्कामति, इति व्याचष्टे । प्राग्भाकरणं वपनं चोत्तरेण बहिरित्येवमावि प्राग्भाक्षुतिभ्यः । आहवनाधिमुपोपविशति, इत्येवमन्तं कृत्वा दीक्षाहुतयः । वैकल्पिका विधयः सर्वे कथ्यन्त इहापि । अध्वरो ज्योतिष्टोमः । अध्वरे मवा आप्वरिक्त्यस्ताः पञ्च—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति स्तुवेण चतस्रः स्तुवा पञ्चमी । आकृतिमग्निमिति षड्भाग्नीकीर्दीक्षाहुतीर्ध्रुवा अत एव सह पूर्णाहुत्या हुत्वाऽमिधारणम् । माष्ये तु मन्त्रेणाऽऽप्यायनमिति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमी पूर्णाहुतिः । सप्तमीतिवचनाद्यजमानोऽनुमन्त्रयते षातं प्राणमिति ।

ननु—अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट्प्राप्तास्तासां च षण्मन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा (तै० सं० (१-२-२) इत्यादयः । अत्रापरे षण्मन्त्राः—‘आकृतिमग्निं प्रयुजस्व स्वाहा ’ इत्यादयः । ते च दीक्षार्थतया विनियुक्ताः । षड्भिर्वीक्षयति (तै० सं० १-१-२) इति । दीक्षाहुतीनां चाम्यासः क्षुयते—‘ द्वादश जुहोति ’ इति । तत्र संशयः—किं वैकृतेर्मन्त्रैः प्राकृता माष्यन्ते समुचीयन्ते वेति ।

तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च ।

वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान्वापेरनेककार्यतः ॥

यद्यपि ‘ द्वादश जुहोति ’ इति वचनाद्बोमानामभ्यासस्तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां श्लोकेन प्राप्तप्राकृतमन्त्रवापेन होमाकृत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते नूनः—

न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थे वैकृताः श्रुताः ।

दीक्षार्थतान्त्रात्तेषां होमाकृत्वं प्रकल्प्यते ॥

सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते ।

वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुषेयं च वाचनम् ॥

‘ षड्भिर्वीक्षयति ’ इति दीक्षार्थता श्रुता । संः च स्वाहाकारं लिङ्गानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वसिद्धये होमाकृता कल्प्यते । सकृत्प्रयुक्तैरेव च षट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धेर्नाम्वासे प्राकृतवापे वा प्रमाणमस्ति तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि प्राकृतवैकृतानां समुषेयः ॥ १ ॥ २ ॥

यत्पारुमुष्टिकरणात्तत्कृत्वा अणकुलायेन मुञ्ज-
कुलायेन घोखामुपस्तीर्य मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयाङ्गारेषुत्वां प्रवृ-
णाक्ति ॥ ३ ॥

मुष्टेः क्रिया मुष्टिकरणं पूर्वं च—मुष्टी कृत्वा (स० सू० १ । २ । ६) इति
मुष्टिकरणं तत्कृत्वा यथाध्वर्युरीद्वहणानि जुहोति इत्येवमादि संभारयजूषि चैनमध्वर्यु-
र्वाचयति (स० श्रौ० ७ । १ । ३) इत्यन्तम् । षणः पक्षिविशेषः, तस्य कुलायो
नद्विमित्यर्थः । मुञ्जाः शरखण्डास्तैः प्रच्छाद्याभ्यन्तरमुखायां मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयेऽधिश्रयत्पुलां वाह्याम् । अस्मि ज्ञेति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

मिथैतामुत्वां तपेत्यङ्गारैः परितपति ॥ ४ ॥

सर्वत इन्वनं प्रदक्षिणमङ्गारैः ॥ ४ ॥

द्वयस्य इति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृतेनाद्भृत्वाऽवदधाति । ५ ॥

तस्यामुखायां क्रमुकमरुपं काष्ठशकलम् । उल्लिखितं क्रमुकं घृतेन सेचयित्वा
क्षिपति । चूर्णरूपं क्रमुकमुखायां क्षिपतीति वैखानसेनोक्तम् ॥ ५ ॥

मुञ्जाश्च ॥ ६ ॥

मुञ्जैः सहावभातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्तु गतश्रीः सन्पुनर्भूतिं कामयेत तस्य मथिताश्रिमपोष्य पूर्ववत्प्रवृत्तजनमपि विधत्ते—

यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स एव तस्य
स्यान्मथित्वा गतश्रियोऽवदध्यात् ॥ ७ ॥

आहवनीये प्रतप्तायामुखायां योऽग्निः संभवेत्स एव तस्य भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो
ननु मथितः । एष संभवत्येष वै स्वयंभूनामि भवत्येव (तै० सं० १ । १ । ९)
इति । अत उखायामेष संभवति तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पन्नत्वादेव स्वयंभू-
रित्युच्यते । एवं सति यजमानो भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥ ७ ॥

यजमानद्वेषिणोऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते —

यं कामयेत आनृण्यमस्मै जनयेथमित्यन्यत-
स्तरथाऽऽहुत्यावदध्यात् ॥ ८ ॥

यमुद्दिश्य शत्रुमस्यै जनयेथामिति कामयेताध्वर्युस्तस्यान्यतो गृहान्तरादिप्रदेशादग्नि-
मानियोस्वायां प्रक्षिपेत् । तथा सति विलम्बमन्तरेणैव भ्रातृव्यं जनयति ॥ ८ ॥

अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते—

अम्बरीषादन्नकामस्य ॥ ९ ॥

घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यज्ञौक्तिकं लोहादिपात्रं तदम्बरीषं तस्मिन्प्रक्षते घृतप्रक्षे-
पेण प्रौढा ज्वलोत्पद्यते । ततोऽग्निमाह्वन्योस्वायामवच्छ्वात् । लोके हि तस्मिन्अम्बरीषे
शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाह्वेनैतस्यग्नेः समानयोमित्वाद्यजमानोऽग्नि-
प्राप्नोत्येव ॥ ९ ॥

प्रदाव्यादाहरेद्यं कामयेत शूरो मे राष्ट्र आजायेतेति ॥ १० ॥

प्रदाव्यो वनदाहः । तस्मादाहरेदुत्स्यम् । मम राष्ट्रे शूरो धनंजीवसदृशः आजाये-
तेति तस्य प्रदाव्यादाहरणमुरुच्यस्य । अध्वर्युकाम इति भाष्यकृतम् ॥ १० ॥

वृक्षाग्रज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥

तस्याऽऽह्वत्यावदध्यादित्यनुवर्तते । वृक्षाग्रज्ज्वलत आह्वत्योरुच्यं ब्रह्मवर्चसकामस्य
यजमानस्य ॥ ११ ॥

भर्जनादन्नकामस्य ॥ १२ ॥

अत्रापि तस्याऽऽह्वत्यावदध्यादित्यनुकर्षः । भर्जनं कम्बुः स यत्र त्यक्त्वाऽर्थाद्धाना-
भर्जन्ते तत आह्वत्यावदध्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

काम्यमग्निं कुर्वाणो नाऽऽह्वनीथेऽनुप्रहञ्ज्यात् ॥ १३ ॥

नाऽऽह्वनीथे प्रवृत्तनं काम्यमग्निं कुर्वन्त्यजमानोऽपि ॥ १३ ॥

जात उरुयेऽनुगमयत्यह्वनीथम् ॥ १४ ॥

आह्वनीथे प्रवृत्तनपक्ष उस्वायां जात उरुयेऽनुगमयत्याह्वनीथम् ॥ १४ ॥

परस्या अधि संवत् इत्यौदुम्बरी संमिधमादधाति ।

परमस्याः परावत् इमि वैकङ्कतीम् । ता संवितुवै-

रेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ॥ १५ ॥

पूर्वामेके समाभनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम् ॥ १६ ॥

समिदुल्ये क्षिप्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

सीद् त्वं मोतुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जात-
सुरस्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

१. यस्मात्सद इत्यस्तः । अत्र तिसृभिरगत उपस्थानं बलवतो जातस्य ॥ १७ ॥

यदमे यासि कानि चेति पञ्चभिरपरशुवृक्कणमौदु-
स्वसमिधमभ्यदधाति ॥ १८ ॥

वधाम्यास्यं इत्येतः । अपरशुवृक्कणं परशुच्छेदराहितं काष्ठं यदग्न इत्यादिमन्त्रैः
समिधमादध्यात् । अथवा-पञ्चभिरन्ते सकृदेकमुदुम्बरस्यावयवमपरशुवृक्कणं वास्यादिभि-
रच्छिन्नं हस्तेनैव भगमुस्त्वं इध्मं क्षिपति । १८ ॥

तैलवकमभिचरतः कुर्याद्वाहुका हैनं समास्तेना
मषन्ति (इति) ॥ १९ ॥

तैलवकं तिलकस्येधमम् । बहुमालवं तिलक इति केचित् ॥ १९ ॥

दश्रुग्धां मलिम्लानित्याश्वत्थीं समिधमादधाति ।
ये जनेषु मलिम्लव इति वैकङ्कतीम् ॥ यो अस्म-
भ्यमरातीयादिति शमीमयीम् । ता आदधयं द्वेषि
तस्य वधं मज्जसा ध्यायति । २० ॥ २१ ॥

सर्वत्र समिधमादधातित्यन्वयः । ताः समिध आधानकाले यं यजमानमुद्दिश्य द्वेषं
करोति तस्य वधमध्यवर्त्मनसा ध्यायतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

सशशितं मे ब्रह्मोद्देशं बाहू अनिरमित्युत्तमे
॥ औदुम्बर्यौ समिधवादादधाति ॥ २२ ॥

अहमित्यन्तः । औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ तूष्णीमादध्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

अयं यजमानं वाचयति ॥ (ख० ७) ॥ २३ ॥

उत्तमे राशोऽनसूक्तस्यान्तिमे ऋचौ ' सशशितं मे ' इति यजमानं वाचयेत् ॥ २१ ॥

ब्रह्म क्षत्रं ससुजा नक्षत्रं ते ब्रह्मा ह सञ्चं जिन्वति
क्षत्रियस्य क्षत्रं ब्रह्म जिन्वति ब्राह्मणस्य यत्स-
मीची कुण्वतो वीर्याणीति जपति ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवीं पुरीष्यमग्निं स्वै योनौ भरि-
ष्यत्युखा । तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः मजा-

पतिर्विश्वकर्मा युनक्तिवति मौञ्जे शिक्ये बहुश्यामे
द्वादशोश्यामे वोस्वामवदधाति ॥ २५ ॥

मौञ्जे शिक्ये मुञ्जकृते षडुश्यामः शिक्यपादः, ते यस्य षट् द्वादश वा तत्रोस्ता
निदधाति । न यथा दह्यते शिक्यं तथोपायं कुर्यात् ॥ २५ ॥

अग्ने युक्त्वा हि ये तर्षेति वैताभ्यामेकविंशतिनि-
र्वाधो रुक्मः सूत्रोत्सप्तमन्तर्वेद्यासीनो दृशानो
रुक्म इति बहिष्पुनिर्वाधं यजमानो विपर्यस्य प्रति-
मुञ्चतेऽधस्तात्निर्वाधं सादयति । २६ ॥

सुवर्णफलके निम्नोत्सप्तभाषमापद्य स्पर्शकारिणं दुरुवं निःशेषेण बाधन्त इति निर्वाधाः
स्फोटकसदृशा अवयवविशेषाः । ते वैकविंशतिसंख्याका यस्मिन्रुक्मे सोऽप्येकविंश-
तिनिर्वाधः । तादृशं रुक्मं कुर्यात् । सूत्र उतः सूत्रोतः सूत्रे लङ्कितः । दृशानो रुक्म
इत्यनेन मन्त्रेणोपरिष्टायजमानोऽन्तःस्फोटकं लङ्कयित्वा रुक्मं पश्चाद्बहिः स्फोटकान्कुरुते
॥ २६ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ २७ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनमुपरि करोति बाह्योः ॥ २७ ॥

विश्वः रूपाणीति शिक्यपाशान् ॥ २८ ॥

प्रतिमुञ्चत इत्यनुवर्तते । शिक्यस्य यः पाशस्तं ग्रीवायां प्रतिमुञ्चते । २८ ॥

अपि वा शिक्यं प्रतिमुच्य कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ २९ ॥

अपि वा यथासमाप्तायपाठेन पठितस्तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्युक्त्यमवेक्षते ॥ ३० ॥

अवलितस्यैवावेक्षणमुक्त्यस्य ॥ ३० ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छेत्युद्यच्छते ॥ ३१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्घर्यमाणो विष्णोः क्रमोऽसीति

चतुरो विष्णुक्रमान्(प्राचः) कामति ॥ ३२ ॥

नाभेरुपरिवाद्यमाण ऊर्ध्वं, विष्णोः क्रमोऽसीति चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचीं दिशं
कामति प्राक्मुखश्च । यं द्विष्म इत्येवमन्ता विष्णुक्रममन्त्राः ॥ ३२ ॥

अकन्ददग्निरित्युक्त्यमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अकन्ददित्येतयर्चा तमाग्निमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अग्नेऽध्याचर्तिभिसि चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ३४ ॥

विश्वतस्परतीत्यन्तः । चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते सहाऽग्निनेति शेषः । आवृत्तो प्रादक्षिण्यं विधत्ते—‘ दक्षिणा पश्चावर्तते ’ (तै० सं० ९ । २ । १) इति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन, दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य पारिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुसृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति ॥ ३४ ॥

आ स्वाऽह्वार्षमित्याहृत्योपतिष्ठते यं कामयेत राष्ट्रं
स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्द्विषस्त्वा सर्वा वाञ्छ-
न्त्विति ॥ ३५ ॥

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे गृहेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयत इति दर्शयति—
आ स्वाऽह्वार्षमित्याहाऽऽश्लेषं हरति (तै० सं० ९ । २ । १) इति । द्वितीयपादेऽन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह—‘ ध्रुवस्तिष्ठाविषाचक्षिरित्याह प्रतिष्ठित्यै ’
(तै० सं० ९ । २ । १) इति । तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं चतुर्थपादे राज्यस्यैर्षी च
ऋणेन दर्शयति—‘ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्याह विशैवेनं समर्धयस्यस्मिन्राष्ट्रमधि-
भ्येश्याह राष्ट्रमेवास्मिन्धुषमकः ’ (तै० सं० ९ । २ । १) इति । विशा प्रजया ।
एनं यजमानम् । अस्मिन्यजमाने । अकः करोति । चतुर्थपादापाठे काले यजमानविषयं
काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते—‘ यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्द्विषस्त्वेन
भवति ’ (तै० सं० ९ । २ । १) इति । यं यजमानमुद्दिश्य राज्यमस्त्विति काम-
येताध्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले ध्यायेत् ।

केचित्तु व्याचक्षते—तूष्णीमाहृत्याऽऽसन्दीसमीपम्, आ स्वाऽह्वार्षमित्युपतिष्ठते ।
अग्ने बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थादिति च । भाष्ये तु व्याचष्टे—आहरणार्थः पूर्वं आ स्वाऽ-
ह्वार्षमिति । द्वितीयेनाग्रेरुपस्थानम् । तूष्णीमाहृत्य द्वाभ्यामुपस्थानमित्येवं तैला-
नससूत्रनिबन्धनात् । यं कामयेत राष्ट्रं धिपतिः स्यादिति तस्य ध्यानम् । इदं राष्ट्र-
मधिभय देवदत्त, इति ॥ ३५ ॥

उदुत्तममिति त्रिकयर्पांशुमुञ्चते ॥ ३६ ॥

शिव्यपाशमवनयति ग्रीवायाः ॥ ३६ ॥

अग्ने बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थादित्युन्मुच्योपतिष्ठते ॥ ३७ ॥

गतार्थः ॥ ३७ ॥

औदुम्बर्यासन्धरत्निम प्रशीर्णवाऽनुच्याऽप्रादेश-
मात्रपादा मौञ्जविवाणा फलकास्तीर्णा वा मृदा
प्रदिग्धा सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तुस्यां
चतसृभिरुख्यं सादयति ॥ ३८ ॥

औदुम्बर्या आसन्धाः प्रकृतत्वात्सैव तस्यामिति परामृश्यते । बृहद्विस्वरतः । सीद
त्वं मातुरित्यादिभिश्चतसृभिरौदुम्बर्यामुरुयाग्निं स्थापयेत् । अथ वा—उदुम्बरेण कृता औदु-
म्बरी । आतीदत्यस्यामित्वासन्दी । अरत्निमात्रशीर्णवाऽनुच्या यस्याः
पादाः प्रादेशमात्राश्च । यस्या मौञ्जैः शुक्लैर्विवानं कृतम् । फलकास्तीर्णा वा । न
मुञ्जविवाणा, मृदा च प्रलिप्ता, उभयं यथा न दह्यते तृतेत्यर्थः । सीद त्वं मातुरस्या
उपस्थ इति चतसृभिस्तस्यां सादयत्युख्यम् ॥ ३८ ॥

शर्कराया वा ॥ ३९ ॥

तिसृभिः सादयति (आप० श्रौ० ११ । ४ । १७) इत्यापस्तम्बः । शर्कराया वा
सादयति ॥ ३९ ॥

हंसवत्योपतिष्ठत इत्येके समामनन्ति ॥ (ख० ८) ॥ ४० ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रे एकदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अत्रेके शाखिनः हंसः शुचिषत्, इति हंसवत्योपस्थानमासनन्ति ॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्यासपायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-

गचन्द्रिकायामेकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथैकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मुष्टिकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

मुष्टिकरणप्रभृति सौमिकानि कर्माणि कर्तुं प्रतिपद्यते । प्रथमस्य दीक्षाद्विसस्य
कर्मानुपूर्व्यम् । संभारयजुषां वाचनं कृत्वा शणकुलायेन मुञ्जकुलायेन चोक्ता प्रच्छाया-
न्यमग्निं करोति (स० श्रौ० ११ । ३ । ३) ॥ १ ॥

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति प्रादेशमात्रैः

काष्ठैरुख्यमुपसमिन्धे ॥ २ ॥

येन देवा इति प्रादेशमात्रैः काष्ठैरुख्येन्येन, यजमानेनैव प्रकृतत्वात् । अश्वर्यु-
रिति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

सदा ज्वलति ॥ ३ ॥

सदा नित्यो ज्वलति (१६ । ३ । १९) इत्यापस्तम्बोक्तेः । त्रतकाल एव ज्वलति
(वै. म. श्रौ. व. ३-३ । १०३) इति वैखानसः ॥ ३ ॥

अन्नपतेऽन्नसंज्ञे वेहीति त्रतविष्यन्नोदुम्ब-
री संमिधं त्रते संमज्ज्योरुधेऽभ्यादघति ॥ ४ ॥

यदा त्रतं ग्रहीष्यंस्तदीदुम्बरी संमिधं त्रतार्थे क्षीरद्रव्ये समज्याङ्गत्वा समिधं प्रक्षि-
पति यजमानः । त्रत इति सप्तमीनिर्देशान्मध्यंदिने मध्यरात्रे वा गृहीतो वेने यजमानेन ।
चतुष्पद इत्यन्तः ॥ ४ ॥

देवस्यै-स्वी सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसा रात्रिमिष्टकामुपदधे
तया देवतयाऽङ्गिरस्वदंघ्रुवा सीदेति सायमुख्यमुप-
तिष्ठते ॥ ५ ॥ देवस्यै-स्वी सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसाऽहरिष्ट-
कामुपदधे तया देवतयाऽङ्गिरस्वदंघ्रुवा सीदेति प्रातः ॥ ६ ॥

उरुयमुपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्वोभूते दिवस्पारि प्रथमं जज्ञे अग्निरिस्विकादशभि-
र्वात्समेषोपतिष्ठते ॥ ७ ॥

द्वितीयेऽहनि वात्सप्रेषोपतिष्ठते (तै. सं. ९-२-१) इति । वात्सप्रानाम-
केन महर्षिणाऽधीतं दिवस्पारिस्विकादिकं सूक्तं वात्सप्रं, तेनाग्निमुपतिष्ठेत ॥ ७ ॥

एव संसदाऽऽकृगणात् ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण धावत्कथ इति ॥ ८ ॥

पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्सप्रेषोति ॥ ९ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्नहनि विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्सप्रेषोति । विष्णु-
क्रमा वात्सप्रं च प्रथमेऽहनीति प्राप्त उच्यते—पूर्वेद्युः प्रक्रामति उत्तरेद्युरुपति-
ष्ठते (तै. सं. ९-२-१) इति । केचित्तु—प्रथमेऽहन्पुत्र्यं कुर्वन्ति विष्णुक्रमा-
न्वात्सप्रं वेति । द्वितीयादिष्वहसु द्वितीयं विष्णुक्रमास्तृतीयं वात्सप्रमिति कुर्वन्ति
व्यत्यासं सदा यावत्कथः इति । यदहस्तु सोमकथस्तदहुरुभयं क्रियते विष्णुक्रमाः
प्रथमं पश्चाद्वात्सप्रमिति ॥ ९ ॥

यदहरग्निं चेष्यमाणः स्यात्तदहरुभयं* समस्येत् ।
प्रचक्रामेदुपतिष्ठेत् ॥ १० ॥

यस्मिन्नेहनि चेष्यमाणः स्यात्तस्मिन्दिने विष्णुक्रम उपस्थानं तयोः समस्येत् ॥ १० ॥

यद्युख्ये श्रियमाणेऽयं देवः प्रजा अभिमन्येत
भिषङ्गनो अप्र आवह । स्व* रूपं कृष्णवर्त्मनो
असि होता न ईदयः । त्वं नो अग्ने भिषग्भव
देवेषु हृष्यवाहनः । देवेभ्यो हन्यवाहसि ।
भिषजस्त्वा हवामहे भिषजः समिधीमहि ।
भिषग्देवेषु नो भवेत्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः
समिध आदध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युख्ये श्रियमाणे उखास्थ आहवनीये । अयं देव (इति) अग्निरन्नः प्रजा अभि-
मन्येत हिंस्यादुपसर्गेणाऽऽग्नेयीभिर्भिषजवतीभिस्तिसृभिः (आप० श्रौ० ११-४-१८)
इति तिस्रः समिधः प्रतिमन्त्रमादध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युख्ये श्रियमाणे कामयेतं वर्षेदिति सूर्यो अपो
विगाहते रश्मिभिर्वाजसा तमः । बोधा स्तोत्रे
वयो वृषः ॥ परि यो रश्मिना दिवोन्तान्ममे
पृथिव्याः । उभे आपम रोदसी महिस्वा ॥ वहि-
ष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुमवस्थयन्नसि तं देव वसवः ।
दाविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य वर्षेनावानुस्तमो
अप्सवन्तरित्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः समिध आद-
ध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युख्ये श्रियमाणे धार्यमाणे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । यदि कामयेत वर्ष्यः
पर्जन्यः, इति । याः सौर्यः सूर्यदेवत्याः । रश्मिशब्दो यासु विद्यते ता रश्मिवत्यः ।
ताभिः प्रतिमन्त्रं तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युख्ये श्रियमाणे कामयेत न वर्षेदित्यहश्मस्य
केतवो वि रश्मयो जना* अनु । भ्राजन्तो
अग्नयो यथा ॥ तरणिर्विश्वदर्शत इत्येषा ॥ दिवो
रुन्म उरुचक्षा उदेति दूरे अर्थस्तरणिर्भ्राजमानः ।
मूनं जनाः सूर्येण प्रसूता आसन्नर्यानि कृष्णवपा-
*सीत्येताभिस्तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १३ ॥

६-पटलः] महादेवशास्त्रिककलितप्रथीगंधमिद्रकाच्यारुयासमेतम् । ७३३

यदि कामवैत न वर्षेत्पञ्च इति । अतिवृष्ट्या । याः भूर्वदेवत्याः सौर्याः । अग्नेः ।
शब्दे वासु विद्यते तौ आनस्वत्य स्तग्निस्तिसृभिस्तिस्रः सभिः । प्रतिमन्त्रमदर्व्यात् ।
' अरथमस्य केवः' इति च ॥ १३ ॥

यद्युख्ये अियमाषे किञ्चिन्नद्येदपेऽग्नावादिभिति ।
सृभिरुपतिष्ठते । चिन्दत्येवैतदिति विज्ञायते । (ख० ९) १४ ॥

इति सप्तम्यादहिरण्यकेशिसूत्र एकदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्युख्ये अियमाषे अर्धमंशे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । अग्नेऽर्ध्यावादिभिति चतसृ-
भिरुपतिष्ठते यजमान उरुयत् । कथंते सजष्टमिति श्रुतेः । हिरण्यवाप्तेऽप्येतदेव । उरुये
अियमाषे इति कालविधानात् ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिककलितप्रयोगचन्द्रिकायां
एकदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथैकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उक्तु त्वा विभेदेवा इत्युख्यमुधच्छते ॥ १ ॥

यस्मिन्नहनि दीतासु वर्तमानासु प्रयायाद्देववज्रमवधीकः । तत्र सप्तमेवौक्तसप्त-
म्येन—यदहः प्रयायात् (अथ० श्री० १६ । ४ । ३९) इति । इह गृहे दीक्षा
नित्या सूत्रान्तरे प्रयाणविधानमन्त्रलिङ्गाच्च । उख्यमुधच्छति उदगुहाति ॥ १ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति चतसृ-
भिर्द्विषि शुकद आसादयति ॥ २ ॥

शकटे प्रजम उख्यमासादयति (१६ । ४ । ३९) इत्यमस्तम् । द्वे द्वे
यस्य तदिदं द्वीवं तस्मिन्द्वीषे शकटे । न रथेन प्रयाति, रथस्य प्रयासास्यः शुकदसु ।
प्रजगं मुखं तस्मिन्मुखः सायते, तिसृभिर्वा सायते । हृश्मवत्यौपस्थानम् । इहापि
प्रयाणं याजमानम् ॥ २ ॥

सूणीयित्वाग्नी आस्तस्य पैदसे ज्योतिष्मानिति प्रयाति ॥ ३ ॥

सोप्याग्नी वायव्योर्गोर्हवत्यदसिणाग्नी पश्चाद्गृहीत्वा सादयति शकटे सम्भाष-
सद्वयोः पृथगरथ्योरग्नी समारोष्व रथेन प्रयाति इति प्रकृतावग्रिहोत्रदर्श-

पूर्वमाप्तयोरेष सम्यावस्य्यौ, नान्यजेति माष्यकृत् । तूर्णामितराविति द्वयोरेवाभ्योः
समारोपणविधानात् । भद्रादभिधेय इत्यस्य प्रेदश्रे ज्योतिष्मान्याहीति प्रत्याह्वयः ॥ ६ ॥

अक्रन्ददमिरित्यक्षशब्दमभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥

यदि शब्दो जायतेऽस्य ततोऽमुमन्त्रणम् । मधुतारः प्रकृतितवत् ॥ ४ ॥

अध्यवसायौदुम्बरीं संभिधं घृतानुषिक्तामिति-
वत्योरुयेऽभ्यादधाति समिधाऽग्निं दुषस्यतेति
गायत्र्याः ब्राह्मणस्य । न मायमभिरिति त्रिष्टुभा-
राजन्यस्य । जगत्या त्रैस्यस्य ॥ ५ ॥

प्रयाणमन्त्रस्तु याजमानोऽपि । अभिमाधिकृत्य यजमानो ब्रूते—प्रेदश्रे ज्योतिष्मान्वा-
हीति लिङ्गात् । तथा च प्रकृतावपि—बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु (तै. ० अं. ० १ ।
१ । ४) इति लिङ्गात् । प्राप्य देवयजनमेवमग्रम्, इत्याग्निमिः सह प्रविशति देव-
यजनम् । अप्रापि गार्हपत्यक्षिणाभ्योः स्वस्वायतने निधाय गार्हपत्यमग्र उख्यं प्रति-
श्राप्य च वेष्टयत्यात्मानम् । यद्वा—पश्चात् समिधाऽग्निं दुषस्यत इत्यवसिते प्रयाणे
समाप्त इत्यर्थः । भूलादारभ्याग्नास्सिक्ताऽनुषिक्ता तामादधाति यजमान एव प्रयाणस्त-
न्नेन्धनघृतानुषिक्ताधानानामेककर्तृकत्वात् । पूर्व त्रिष्टुभाः शश्विस्य घृतानुषिक्ताधानं
अ मायमभिरिति । जगत्या वैश्यस्येति जनस्य गोषु इति ॥ ५ ॥

इन्धने व्रतनेऽध्यवसाने च सर्वासु संनिपाति-
तासु घृतानुषिक्ता मथमामादधाति ॥ ६ ॥

यदा स्विन्धनस्य—येन देवा पर्योतिषोर्धा उदायञ्जिति शेषणानि काष्ठानि भव-
न्त्युख्ये । मध्यदिनव्रतकालप्राप्तं वेदेवयजनमिति वैज्ञानसं । यदा प्रयाणामेषां संनि-
पातस्तदा घृतानुषिक्तां पूर्वामादधाति यजमानस्तत इन्धनं व्रतनमध्यवसानमिति । काष्ठ-
स्थानपाथात् ॥ ६ ॥

यद्युत्वा भस्माभिसंसीदेदुख्यमादायादकान्तं
गत्वेमं सुयोनिं सुव्रतं हिरण्यं सहस्रभृष्टिं
महिषावरोह । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्धं समुद्रि-
यं सदनमाविशस्व । इयं स्तनं मधुमन्तं
धयाश्रां (मप्यातमश्रे सरिरस्य मध्वे । उत्सं जुषस्व-
मधुमन्तमूर्धं समुद्रियं सदनमाविशस्व) इति
द्वाभ्यामुख्यमुपपहरति ॥ ७ ॥

यस्यां भस्माभिनिर्षादेदित्येवमाद्यध्वर्युध्वतिरिक्तः, यदि भस्म भवति, उस्वामुख्य-
भादाय सह शिक्येनोदकसमीपं गत्वा— ' इमं मुशोनि ' इति द्वाभ्यामग्निमुद्धृत्यो-
स्वाया अपनीये शिक्यादुत्साम् ॥ ७ ॥

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतदिति तिस्राभि-
रप्सु भस्म भवेन्नयति ॥ ८ ॥

अप्सु क्षिपति । अपामसीत्यन्तः ॥ ८ ॥

भस्मजः प्रत्यादाय प्रसद्य भस्मना योनिमिति
द्वाभ्यामुस्वार्या प्रत्यवदधाति ॥ ९ ॥

उच्चायां भस्मजं प्रकदेशभादाय-पीडयित्वा द्वाभ्यामृग्यामुस्वायामग्निं भस्म ज प्रत्य-
वदधाति ॥ ९ ॥

पुनरूर्जा सह रयेति द्वाभ्यां प्रत्येति ॥ १० ॥

विश्वतस्परतीत्यन्तः । देवयजने प्रति निवर्तते ॥ १० ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा बसवः समिन्धतामित्यु-
पसमिन्धे ॥ ११ ॥

अध्वर्युरिति वैखानसः । पुनरुत्स्यमुपसमिन्ध इत्यापस्तम्बबौधायनौ ॥ ११ ॥

बोधं स बोधीति ॥ (ख० १०) ॥ बोधं चतीभ्यामुप-
तिष्ठते ॥ १२ ॥

बोधेति मन्त्रेण स बोधीति मन्त्रेण चैतमग्निं बोधयत्येव । आहवनीस्य दक्षिणभागे
यजमानस्योपस्थानदेशः । अतोऽत्रापि दक्षिणदेश एव स्थित्वोपतिष्ठते ॥ १२ ॥

नित्यमप्सु भस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षितस्य कृतास्विष्ट-
कासु अकुर्यात्स्विष्टकानां सप्तसर्गार्थं भवति ॥ १३ ॥

अधिके भस्मनि जाते अप्सु भस्मप्रवेशनं विधाय कृतास्विष्टकासु नित्यं भवति
भस्मप्रवेशनमित्यर्थः । अकृतासु या इष्टकार्या मृत्या सह सप्तसर्गार्थं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुरीषे पशुकामः कुर्वीत ॥ १४ ॥

पुरीषे तु मृत्तिकायां पशुकामस्य भस्मप्रवेशनं नाप्सु । सूत्रकारो माष्यकाराश्चान्न
कुर्वन्ति पुरीषमेवेति । न तु सत्याव दमतिः । तूष्णीं समन्मयं वेत्ते काम्यधोरप्यनुहः
पशुकामस्यापि ॥ १४ ॥

अध्नु यायावरः भवपैतु ॥ १५ ॥

यायावरः प्रयाणेशीलः । यायावरोऽप्येव प्रलिवेजस्मातेरिक्तम् ॥ १५ ॥

तिस्रो रात्रीर्वीक्षितः स्याद् । चद्रात्रीर्द्वीक्षितः
स्यादिति ब्राह्मणन्यास्याताः कात्या दीक्षाकल्या-
स्तेषां यायाकामी ॥ १६ ॥

भीष्मद्यमौनादिनिग्रमस्वीकाररूपा दीक्षा । भीयमानस्याग्नेः संबन्धिन्या दीक्षया त्रिरा-
ज्यह्नामदशरः अद्वादशरात्रप्रयोदशरेत्रिषष्टः अक्षरात्रिसप्तदशरात्रचतुर्विंशतिरात्रत्रिंशद्वात्रमा-
सचतुर्मासाष्टमासाद्वादशमासरूपाश्च योदश पक्षा विकल्पिताः । तां ब्राह्मणे—अग्नेर्वै दीक्षया
(तै० सं० १० । ३ । ७) इत्यनुवाके कात्या दीक्षानरूपां यथाकामं प्रांश्याः ।
कान येन देवा इत्युत्स्यस्योपसमिन्वनाम्नं कृत्वाऽयःकुलीं न्यस्यति स्याद्वा यज्ञं मनसैत्येव-
मादिवाग्निसर्गमुद्दितेषु मन्त्रेषु कृत्वा मध्यरात्रे नतं मूर्ध्नि—अक्षरौऽज्ञस्य नो देही-
स्यौदुस्वरी समित् । रात्रिमिष्टकमिति द्वितीया जामिह । ततो हस्ताप्रश्ननादि नाम्नाभि-
मर्शनान्तम् । ततः सर्वाहारप्रस्थापनं जागरणं चैतां रात्रिम् ॥ १ ॥ तत उपोदये वास्य-
मनादीनि वाग्निसर्गः, वात्सप्रेणोपस्थानं, मर्त्यादिभ्यं नतं प्रीतमृद्ध—अक्षपतेऽजस्य नो
देहीत्वाघायाहरिष्टका द्वितीया । ततो हस्ताप्रश्ननादि नाम्निदेशाभिमर्शनान्तम् । ततोऽ-
विबुलमूर्धे काश्यपतादि रश्मिमिष्टकां द्वितीयां समित् । ततोऽग्ने त्वरं तुनागृही, इत्याह-
वनीयाभिमन्त्रणं स्वाप्यतः, अनुद्धत्य स्वमग्ने ततपा, असि, विश्वे देवा आग्निं मन्वाववृषन्,
पुनर्मन इति जपे कृते, उपोदये वास्यमनं, उदिते च विसर्गः, रुक्मप्रमोचमादि विष्णु-
कृत्वान् हंसवत्योपस्थानान्तम् । उत्स्यस्योपसमिन्वनं, पुनः पुनः प्रज्वलयति प्रादेश-
माग्नेः काष्ठैः । मर्त्यादिभ्यं नतं कुर्वन्नहरिष्टकां च कृते वात्सप्रेणोपस्थाने, एव विधिर्दा-
स्तासु । यस्मिन्नहनि सोमक्रयस्तस्मिन्नहनि विष्णुकर्मो वात्सपं च ॥ ११ ॥

द्वीक्षितस्येष्टकाः करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाक-
ल्पेषु पुरस्ताददीक्षितस्येतेषूपरिहत्याजापत्यात्प-
क्षोः ॥ १७ ॥

द्वीक्षितस्य यत्रमानस्येष्टकाः करोति ब्राह्मणभृतिषु दीक्षाभिधानेषु मासादिषु पूर्वस्मि-
न्यग्ने स्वीकृतः । स्वस्य मासवृत्त्या तस्य पूर्वस्मिन्यक्त इष्टकाः करोति । सर्वास्त्रपुरो मासा-
स्तस्य पूर्वप्रेमाद्युपोः । तथा संवत्सरे षष्ठासेषु । अदीक्षितस्य तु इष्टकाः करोति
अहदिषु दीक्षाकल्पेषूपरिहान्तु प्राजापत्याद्वादन्याद्वा पक्षोः ॥ १७ ॥

शुभमयीरिष्टका अविषयास्तुरभास्तासां तिस्रो

कूर्मः कच्छर्षः । उलूखलमूर्ध्वहननं मुसलं महर्मुहुः स्वनति । शूर्पमेकीकं वैणवं वा ।
 अश्वमानः पाषाणाः । पशुशिरासि पुरुषाश्वर्षभशृष्णिक्स्तनान् । मुतस्य सर्पस्य च शिरः,
 एता अमुन्मपीरिष्का इष्कात्वात्सादनं तथा देवतया मयस्येव । चतुरश्रा प्रकृतिः पाद-
 माश्रयो भवन्तीत्यास्नानादन्यथाऽपि प्रकृतिरेव तस्याप्यकाम्यत्वात् ॥ २१ ॥

सायदभिमाना यन्त्रा यथार्थं लोकापूणा जानुद्वयं
 साहस्रं चिन्वीत मयमं चित्त्वानः । नाभिद्वयं द्विषा-
 हस्रं द्वितीयम् । आस्यद्वयं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ।
 चतुस्सुत्तरं ज्यायाश्चम् ॥ २२ ॥

जानुद्वये जानुप्रमाणम् । सहस्रपरिमाणे साहस्रम् । जानुद्वयं साहस्रं चिन्वीत ।
 द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं नाभिद्वयम् । आस्यप्रमाणं त्रिषाहस्रं चिन्वीत-
 तृतीयं चिन्वानः । अथ वा सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथ वा
 सहस्रसंख्याकामिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्रायमिकमग्निं चिन्वीत स तु
 साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानो त्रिगुणम् । तथा
 प्रथमद्वितीयतृतीयचिन्वीनामुत्तरोत्तरमौजस्यम् ।

चतुस्सुत्तरं ज्यायांसमिति विधानम्यासेन चतुर्धादिष्वपि संख्या च त्रिषाहस्राधिका
 व्याख्यातः, तत्र न ज्यायाश्चं चिन्वीत, इति भावः ॥ २२ ॥

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गक्रामः
 चिन्वीतेति वाजसनेयकम् ॥ २३ ॥

बृहन्तं विधियुक्तं भिक्षिषाहस्राधिकमिः । अपरिमितमसंख्यातम् । त्रिभ्यः साह-
 स्रेभ्यः स्वर्गक्रामस्क । वाजसनेयकमिति वाजसनेयिनां श्रुतिरेषा । नार्थं विधिनित्यः
 काम्यत्वात् । पश्चात् न्यूनो न लभ्यते । न ज्यायाश्चं चिन्वा कनियाश्चं चिन्वीतेति
 प्राकरणाच्च ॥ २३ ॥

अपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेतं बीतेति देवयजन-
 मध्यवस्यति ॥ २४ ॥ उद्धृत्य चितेरायतनं ज्यायाभ-
 मानम् ॥ (ख० ११) ॥ चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेतं
 बीतेति हरिण्या पलाशशाखया सञ्ज्याञ्जिरवो-
 र्ध्याधैस्मासीति सिकता निवपति ॥ २५ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते दीक्षाणां परिमाणे प्रबुध्य जपे वाग्भिसर्गे कृते विष्णुक्रमवास्त-
 प्रसोभात्तानेषु च कृतेषु । भाष्यकारस्तु—मत्तमपि वदातीति व्याचष्टे । ततः क्रमः

काले व्रतदानमिति । अपेत, वीतेति, वेक्यमनमध्यवस्वति । अपेतैत्यध्यवसाययतीत्यस्याः
 श्रुतेरर्थः । गार्हपत्यमुद्गनमेनाध्यवसाययतीति । भवद्भानस्य तु, अयमध्यवसानमन्त्रः,
 एवमगन्नेत्यस्य प्रत्याघ्नाय इति । अपेत वीतेति गार्हपत्यचित्तेरायतनं शौल्बेन चतु-
 ररत्नं मानयित्वा चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेत वीतेति, उद्धतनं तस्य कस्येति । तूष्णीं
 शान्तियां समागं इति वैश्वानसः । प्राचीमुदीची वा दिशं प्रति तस्यास्त्यागः शाखायाः ।
 अवीक्षणमघस्तात्पाणिना घो ने देवीरभिष्टय इति । अग्नेर्भस्मासीति बालुका निवृत्पति
 ॥ २३ ॥ २४ ॥

संज्ञानमसि कामधरणामित्युपान् ॥ २६ ॥

निवृत्पतीत्यनुवर्तते । मयादित्यन्तः । पुष्टिहेतुत्वं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं चोपाणां यद्गद्वारा
 ति० सं० १ । २ । २) द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

शास्त्रिणमप्यददधन्मसि कृष्णं तदिहास्तिवति मनसा ध्यायति ॥ ३० ॥

निवपने लवणमुत्तिकाया यदधन्मसि कृष्णरूपं ध्यायेत् ॥ २७ ॥

सं या वः भियास्तनुव इत्युपान्सिकताम्
 ॥ सः सृजमानुच्युहति ॥ २८ ॥ चितः स्व
 परिचित इत्येकविंशत्या शर्कराभिर्गा-
 र्हपत्यचित्तेरायतनं परिभ्रमति ॥ २९ ॥

उपाणां सिकतां न संसर्गाः क्रियते नितः स्व परिचित इत्येकविंशत्या शर्करा-
 भिर्वहनं गार्हपत्यचिते ॥ २९ ॥

तिस्रस्तिस्रः सधृताः करोति ॥ ३० ॥

तिस्रस्तिस्र एकीभूताः शर्करास्तासु तासु मन्त्रावृत्तिरिति न्यायात् । सीदतेति
 तांसामभिधानात् । सकृन्मन्त्र इति भाष्यकृत् । अत्र 'मन्त्रं कृणुष्वर्थ', इति शर्करा
 अभिमन्त्र्य (आप० श्लो० ११-१-४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३० ॥

अयं सो अग्निरिति चतसृभिर्गार्हपत्य-
 चित्ते चतस्रः प्राचीरिष्टका उपदधाति
 ॥ ३१ ॥

अत्र गार्हपत्यचिताविति प्रकृतत्वाच्चतस्रो मध्येऽग्रेरुपदधाति प्रांगमाः ॥ ३१ ॥
 इहामग्रेऽयं ते योनिर्कृत्स्विय इति द्वे पुरस्तादूर्ध्व-

सहिते चिदसि परि चिदसीति द्वे पञ्चादृष्वे-

सहिते लोकं पृण छिद्रं पूणेत्यवशिष्टं प्रयोदश-
भिर्लोकैःपृणाभिः प्रच्छादयति ॥ ३१ ॥

इहामन्त्रेऽयं ते योनिरिति पुरस्तादुपदधात्यग्नेः । समीची प्रत्यग्दीर्घे । तिरश्ची द्वितीये प्रस्तारे, उदग्दीक्षिणादीर्घे एवं पश्चादुपदधाति । समीची प्रथमे प्रस्तारे तिरश्ची द्वितीये प्रस्तारे ताभिर्वैते दिशी दृग्दृग्, इति लिङ्गात् । प्रथमे प्रस्तारे द्वे पूर्वे दक्षिणे कोणे द्वे उत्तराचरे द्वितीये प्रस्तारे द्वे पूर्वोत्तरकोणे द्वे अपर इति भाष्यकृत् । अवशिष्टमग्निं प्रयोदशभिः प्रच्छादयति ॥ ३१ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यार्वैकैर्कर्म लोकेपृणासुपदधतीति ॥ ३२ ॥

उदग्वा करोति, द्वाभ्यामृगम्या लोकेपृणावैकैकान् । संकर्षणकारस्य तु पूर्वयो-
पञ्चाशत्सखाप्रभिसर्षणम् । अनुष्टुभाऽनुचरति, इति भुक्त्यन्तरं सूचकारेणाभिनन्दम् ॥ ३२ ॥

पूर्वथोपधाय सूददोहसाऽभिसृष्टाति ॥ ३३ ॥

अध्वर्युरिति वैज्ञानस्य ॥ ३४ ॥

सर्वास्त्रिवसुक्तासु तपादेवत्तमन्ततो द्यमति ॥ ३५ ॥

सर्वासु याश्चितिप्रकर्तणे तासु तवा देवतयाऽन्ततः । न काठकेष्विति भाष्यकृत् ।
काठकानां तु परिपाठात्तत्रापि स्यात्तथादेवतम् ॥ ३५ ॥

कृष्णोऽन्वः इयावो श्रीसरतस्त्रिपुरति ॥ ३६ ॥

स्यापयेत् ॥ ३६ ॥

तथात्तद्व्य वात्वालाशुरीप्रमाहस्य वृष्टो दिवी-

त्यनु ष्यूहति ॥ ३७ ॥

तत्रश्रमात्तद्व्य स्पृष्ट्वा वात्वालस्थानात्पुरीषमाहस्य वृष्टो द्विषीति वैश्वानर्यैर्वा च्छित्तौ
स्थापयति न (त)न्त्रेणैव । वैश्वानर्यैर्वा पुरीषमुपदधाति, इति वचनात् । केचित्पूर्णां सुवं
न्मुप्य वृष्टो दिवीति प्रसारणं कुर्वन्ति । पांसुप्रक्षेपं विधत्ते-‘पुरीषेणाम्यूहति’ (तै०
सं० १-२-१) इति । पांसुनाऽम्यूहत्याच्छादयति ॥ ३७ ॥

सा चितिर्भवति ॥ ३८ ॥

सा चितिः पुरीषान्ता ॥ ३८ ॥

१४. पुस्तकेऽत्रं काठी दस्यते—लोकमिष्टकानाम्नास्तमन्वदिष्टं देशं पूर्यन्तीति लोकपृणाः ।
एतन्नामिका इष्टकानयोदशसंख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वोक्ताभिरष्टभिरिष्टकाभिः सहैकविंशतिः
संपद्यन्ते इति ।

पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्त्रिचितीकं
द्वितीयमेकचितीकं तृतीयम् ॥ ३९ ॥

एकां चितिं कृत्वा पुरिषेणाऽऽच्छादयेत् । तस्या उपरि द्वितीयां चितिं कृत्वा
तामप्याच्छादयेत् । एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन च दशसंख्यासंपत्तेः प्रशंसति
ब्राह्मणे— 'पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चमि. पुरीषैरभ्युहति दश संपद्यन्ते' (तै०
सं० १-२-३) इति ; पञ्चचितीकं चिन्वीत गार्हपत्यचितिः, अथ० सो अग्निरित्या-
रम्य पुरिषान्ताः पञ्च चित्तयः । द्वितीयं चिन्वानस्त्रिचितीकम् । एकचितीकं तृतीयं चिन्वान
इति ॥ ३९ ॥

एकचितीको नित्यः कल्पः ॥ (स्व० १२) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशमश्रे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वमेकचितीको नित्य आपस्तम्बकल्प इत्यर्थः । अत्र गार्हपत्यचितिकर्म ।
॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशमश्रे पञ्चमः पटलः ॥ ९ ॥

=====

अथैकादशमश्रे षष्ठः पटलः ।

समितमिति चतसृभिर्गार्हपत्याचितावुत्सवं निवपति ॥ १ ॥

मवत्तमद्य न इत्यन्तः । गार्हपत्याचितावुत्सवं निवपति स्थापयति चतसृभिः ॥ १ ॥

मातेष पुत्रमिति शिष्यादुत्सवां निरूहति ॥ २ ॥

विमुञ्चदित्यन्तः । शिष्यादुत्सवामानीयेति वैश्वानसः ॥ २ ॥

अथैवैके पूरणमामनन्ति न रिक्तामवेक्षते ॥ ३ ॥

रिक्तामुत्साम् ॥ १ ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या शिष्यमादत्ते ॥ ४ ॥

वैश्वानरशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं वैश्वानरी । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह-
माश्रितः' इति स्मृतेर्नाडरात्रिरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुत्वकारित्वात्तदीयमन्त्रेणोपात्तं
शिक्ष्यं स्वदद्यत्येवैनर् (तै० सं १-२ ४) इत्यर्थवादं स्वादुकृत भवतीत्यर्थः ।
नैर्ऋतीरिष्टकाः पूर्वमादाय यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्यर्चा शिक्ष्यं गृह्णाति । इह तु
देवताज्ञानं नियतं कर्माङ्गम् । अन्यत्र च यत्र तु देवतोच्यते छन्दो वाऽऽर्वा वा यत्र तु
नोक्तं तत्र तु ज्ञानेऽभ्युदयः । अज्ञानेऽप्यवैगुण्यम् ॥ ४ ॥

नैर्ऋतीरिष्टकाः कृष्णास्तिस्रस्तुषपकाः शिक्वप
 रुक्मसूत्रमासन्दी वाऽऽदाय दक्षिणापरमवान्तरदे-
 शप इत्वा स्वकृत इरिणे प्रदरे वा नमः सु ते
 निर्ऋत इति पराचीरसपृष्टा उपदधाति ॥ ५ ॥

निर्ऋतिदेवता यासामिष्टकानां ता नैर्ऋत्यः । तुषा इति यत्तवेतनिर्ऋते राक्षसदे-
 वताया भागधेयम् । अत एवैष्टिककरणे रससां भागोऽसीति तुषोपवापमन्त्र आह्नातः ।
 रूपं च निर्ऋतिदेवतायाः कृष्णम् । अतस्तद्वानुकृत्यायेष्टयास्तुषपकाः कृष्णवर्णाश्च
 कुर्युः ।

अथवा—निर्ऋतिरिति देवता यासां भवति ता नैर्ऋत्यः कृष्णास्तुषैश्च
 पकांस्तिस्रस्ता आदाय शिक्वमादत्ते । दक्षिणापरमवान्तरदेशं प्रत्यध्वर्युमह्वयजमाना
 गच्छन्ति । नमः सु ते निर्ऋत इति स्वकृत इरिणे देशे क्षारमृत्तिकादेश इत्यर्थः । प्रदरे
 वा स्वयमेव दीर्घे देशे । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

(तैश्चेष्टकाभिः पाशमभ्युपदधाति ॥६॥ यस्यास्ते
 अस्याः क्रूर आसङ्गुहोमीत्येताभिस्तिष्ठभिः
 पराचीरसपृष्टा दक्षिणापवर्गम् ॥ ७ ॥)

(दक्षिणे पाशं स्थापयति शिक्वम् । शिक्वपाशस्योपरिष्ठादुपदधातीष्टकाः, यस्यास्त
 इति तिष्ठभिः पराचीरनिवर्तयन्न संस्पृष्टा दक्षिणापवर्गाः ।

अथवा—विचष्ट इति मन्त्रान्तः । स्वकृत इरिण उपदधाति प्रदरे वा, (तै० सं०
 १-२-४) इति ब्राह्मणात् । स्वकृतं स्वयमेव निष्पन्नं न सु देशान्तरादानीय चय-
 नस्थान इव प्रक्षिप्तं, तादृश इरिण ऊपरे वा प्रदरे भूछिद्रे वा कृष्णास्तिस्र इष्टका उप-
 दध्यात् । शिक्वोपरि जालमूलभागं पारित्यज्य पाशरूपमह्वयजमानवक्ष्यावस्थितो यो
 देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्थ । इष्टकानां संख्या विधत्ते—तिष्ठ उपदधाति (तै०
 सं० १-२-४) इति । ' पराचीरसपृष्टा दक्षिणापवर्गम् ' इति दर्शनात् । दक्षिणा-
 मुखः पुरुष एकामुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयामुपदध्यात् ।
 ॥ १ ॥ ७ ॥)

न तथादेवतं करोति ॥ ८ ॥

निर्ऋतिमव यजते (१-३-४) इत्युक्तत्वाज तथादेवतं देवल्लिङ्गकत्वान्मन्त्रे
 ॥ ८ ॥

यज्ञे देवी निर्ऋतिराबबन्धेति शिक्वमधिन्यस्यति ॥ ९ ॥

-१-पटलः] महादेवश्चस्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

४३

शिक्यजालेनैना इष्टकाः प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

अत्राऽऽसन्दीं रुक्मसूत्रं च निवधाति ॥ १० ॥

अस्मिन्काल आसन्दीं रुक्मस्य चैव निशानिर्वापस्य यत्सूत्रं च दाक्षिणत इष्टकानां
भिदधति शर्करायां वाऽपारमदेतु इत्येताभिरनुमन्त्रणमुपहितानामिष्टकानाम् ॥ १० ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या पारिपिञ्चति ॥ ११ ॥

स्वाहेत्यन्तः । तासामेव पारिपिञ्चति ॥ ११ ॥

नमो भूत्या इति मदाक्षिणमावर्तते ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं तासामेव ॥ १२ ॥

शं नो देवीरभिष्टुय इति मार्जयन्ते ॥ १३ ॥

अद्भिरिति शेषः ॥ १३ ॥

ऊर्जं बिभ्रद्गुमुनाः सुमेधा गृहानैपि मनसा
मोदमानः सुवर्चाः । अघोरेण षक्षुषाऽहं
शिवेन गृहाणां पश्यन्वच वृत्तिराणीत्यमतीर्ष-
मां न्ति ॥ १४ ॥

अप्रेक्षमाणास्ता इष्टका निवर्तन्तेऽध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥ १४ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनामित्याहवनीयमुपति
ष्ठन्ते । गार्हपत्यं वा ॥ १५ ॥

मन्त्रेणोपस्थानमाहवनीयस्य बोधस्यैव ब्राह्मणे तु 'गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते' (तै० सं०
५-२-४) इति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्राच्यणीयेन प्रचरिते राजानं न्युष्य वेदिं कृत्वा
समूलं हरितं दर्भस्तम्बं मध्येऽग्नेनिस्वाय जुह्वा
पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सज्जरब्दो यावभिरिति समु-
द्भ्रुन्दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ १६ ॥

अत्र प्राच्यणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-२-५) इत्यारभ्य सा
शंखन्ता कृत्वा वा, इत्यन्त कृत्वा राज्ञो निवपनादिसौमिकं कर्म प्रतिपद्यते ।
उत्तरवेदिदेशे उपरवाणां वा लोहितमानजुहम् (स० श्रौ० ७-१-४) इत्यादिकर्म
कर्तुं प्रतिपद्यते । ततो वेदिं कल्पयित्वा मध्येऽग्नीं मूलेन सह वर्तत इति समूलं हरितं
तार्दशवर्षी कुशास्तम्बं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति । यथाहिकं त्यागः ॥ १६ ॥

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते—

यात्रान्पुरुष ऊर्ध्वनाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं विमि-
भीते ॥ १७ ॥

पुरुषोऽप्यूर्ध्वं प्रसारितस्य बाहोरुपरि स्थितं वस्तु स्रष्टुं न शक्नोति । वेणुनाऽग्निं वि-
मानं कुर्यात् । अथ वा यावान्यजमान ऊर्ध्वनाहुस्तावत्प्रमाणेन विमितमपि विध्यर्धं
विमिमीते ॥ १७ ॥

त्रीन्मात्रः पुरुषाश्चतुर उदीचस्तिर्यञ्चं पुरुषमा-
घ्राणि पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ १८ ॥

त्रीन्मात्रः पुच्छादारभ्य प्रादेशं त्यक्त्वा चतुर उदीचो दक्षिणात्पक्षादारभ्यारत्निं
त्यक्त्वोत्तरपक्षे समापयति । पुरुषप्रमाणानि पक्षपुच्छानि ॥ १८ ॥

आत्मा चतुःपुरुषोऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं
पक्षं प्रवर्धयति ॥ १९ ॥

चत्वारः पुरुषा आत्मा । अरत्निना चतुर्विंशत्स्रष्टुर्लैर्दक्षिणतः पक्षं प्रवर्धयति
दक्षिणे ॥ १९ ॥

प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छमारत्निनोत्तरत
उत्तरं पक्षम् ॥ २० ॥

एषमुत्तरे, उत्तरं पक्षं प्रवर्धयति । द्वादशाङ्गुलेन पश्चात्पुच्छस्य वर्धनमग्रं (ग्रे)
वितस्त्या वा । वितस्तिर्मध्याङ्गुलिरङ्गुलश्च प्रसारिते तदाऽपि न कारणान्तरम् । पुरी-
षेणैव संपूर्णम्, एकविधादयो विकारा एव श्रूयन्ते सूत्रान्तरे—‘तदु ह वै सप्तविध-
मेव चिन्वीत सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निस्तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति वाजसनेयकम्’
(आप० श्रौ० ११-९-११) इति । सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति षषड्भ्यु
दुभ्यमिति तेज्वि एकविधपरिमाणं यस्य स एकविधः । विध इति पुरुषाख्यः । पुरु-
षप्रमाणः पञ्चारत्निः प्रथमाहारेऽग्निः । द्विपुरुषो द्वितीयः, एवमेव वर्धयत्येकैकस्य
वृद्ध्या यावदेकशतविधाविति । सप्तविध इत्यारभ्य पक्षपुच्छानि, इति चान्तः ।
अरत्नि. प्रादेशश्च यथाश्रुति संख्या, इष्टकानामूर्ध्वप्रमाणं च । अग्नीनामेकविधादीनां
मिन्दां विधाय श्रुत्यन्तरेण सप्तविध एव प्रथमश्चेतव्य इति निर्धीयते । सप्तविधश्च
प्राकृतः प्रकृतिरित्यर्थः । तमधिकृत्य समाप्नानात् । सप्तविधादारभ्येकोत्तरशतं यावदे-
कशतविध इति । केचित्तु—प्रकृतौ भवः प्राकृत इति वर्णयन्ति । वाजसनेयिनामेषा
श्रुतिरधिकविधेरनित्यत्वात् । अनित्यो विधावभ्यासः । वाजसनेयिनां मतमिति
भाष्यकारः ॥ २० ॥

स्थोना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः
शर्म समथाः । षड्विधा पर्वतानामिति द्वाभ्यां
विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ (ख० १३) ॥ २१ ॥

द्वाभ्यामृभ्यामध्वर्युर्ब्रह्मयजमाना आक्रमन्ते । विमितवचनाद्यावाग्निमितस्तावन्तं
सर्वमाक्रमन्त इति भाष्यकृत् ॥ २१ ॥

सं वरत्रा दधत्तनेति संप्रेष्यति ॥ २२ ॥

संप्रेष्यत्यध्वर्युः । अक्षितमित्यन्तः । कर्षकान्प्रति संप्रेष इति भाष्यकृत् ॥ २२ ॥

निष्कृताद्वावचटमित्यवटमाहावाश्च खनति ॥ २३ ॥

काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्तः(न्तः)स्थितावकाशरूपो योऽयमवटस्तमवटमाहावं
द्रोण्यवा(वान्द्रोणीर्वा) खनति कर्षकः ॥ २३ ॥

उद्विण्श्च सिञ्चे अक्षितमित्यवटादाहावेष्टुदकमुत्सि-
ञ्चति ॥ २४ ॥ तेषु बलीवर्दीन्पाययन्ति । २५ ॥

प्रत्याहानं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । तेष्वाहावेषु बलीवर्दीन्पाययत्यध्वर्युः ।
माष्यकारस्तु कीनाशा इत्यनुषजति कीनाशा बलीवर्दाः (शाः कर्षकाः) ॥ २४ ॥ २५ ॥

उद्योजनमन्तर्यामयीषां स्वगल्पं शकम् । अष्टौ

तालं प्रतीनाहमुभे मण्डूक्यौ युजाविति युगलाङ्गलश्च

संमसारयति ॥ २६ ॥

तेषामेव वरत्राणां संधानं तेषामुद्योजनं जवनं, अन्तर्यामन्तरास्रण्डकूटमीषा
लाङ्गलदण्डः, स्वगल्पं चुनुकः शकं वलयम्, अष्टौ तालं तुण्डका, प्रतीनाहं प्रतिसीरं
रज्जुसमुदायं वरत्राणां चोभे मण्डूक्यौ नागुरिके, युजौ बलीवर्दी प्रसारयति कर्षणाधि
द्वौ द्वौ । युगं लाङ्गलं च युगलाङ्गलं, ततः प्रसारयति चोजनार्थमित्यर्थः ॥ २६ ॥

* (सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । षड्गवं
द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥) सीरा युञ्ज-
न्तीति द्वे पूषा युनक्तु सविता युनक्तु बृहस्पतिर्वो
युनक्तुवशेस्तेजसा सूर्यस्य वर्षसोति तिसृभिर्युनक्ति
षड्गवं द्वादशगवं चेत्येकेषाम् ॥ २७ ॥

सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यामृभ्यां तिसृभिर्वा युनक्ति सीरम् । सङ्गन्मन्त्रः । सीरस्य
चोजनार्थत्वात् । यदा षड्गवं तदा त्रीणि युगानि । एवमुत्तरत्रापि । नत्वेकस्मिन्पुत्रे

* भवति हनान्तर्गतपाठो यः पुस्तके नास्ति ।

बहून्युजः संप्रसारयन्तीति । केचित्तु युजाविति वचनाद्ब्रह्मण्ये लभ्येते कर्षणार्थमित्याहुः ।
 बलीवर्दसंख्यां विधत्ते—‘षड्गवेन कृषति’ (९-२-९) इति । कक्ष्यात्रयरूपेणावस्थितेषु
 त्रिषु युगेषु बध्यमानाः षट्संख्याका गावो बलीवर्दा यस्य लाङ्गलस्य तत्त्वद्गवम् । पक्षा-
 न्तर् विधन्ते—‘द्यवद्द्वादशमवेन’ (तै० सं० ९-२-९) इत्यादि । कक्ष्याषट्कमतेषु
 मध्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तद्द्वादशगवं, तेन कृषतीत्यर्थः । एवं
 चतुर्विंश[स्य]न्तो विकल्पो ज्ञेयः ॥ २७ ॥

उष्टारयोर्वित्त्वयोरथो आधन्वनीययोः । सर्वेषां
 विश्वो नाम वाहाः कीलालपेशस इति युक्तान-
 तुमन्त्रयते ॥ २८ ॥

युक्तानामनुमन्त्रणम्—उष्टारयोरिति कीलालपेशस इत्यन्तः ॥ २८ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्येषा । अनाम्ना या वः प्रथमा यस्यां
 कर्माणि कृष्यते । धीराभ्यो अत्र मा दमस्तद्
 एतत्पुरो दधे ॥ पर्येषु म धन्व वाजसातये परिवृ-
 षाणि सक्षणिः । द्विषस्तर्ध्वे ऋणया न ईयसे ॥
 सहस्रपारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा
 असञ्जतः । अस्य स्पशो न निमिषन्ति भूर्णयः
 पदे पदे पाशिनः सन्ति सेतव इति ब्रह्मवर्माणि
 जुहोति ॥ २९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमित्येका । पुरो दधे, इत्येवमन्ता द्वितीया । ऋणया न ईयसे इत्येव-
 मन्ता तृतीया । सेतव इत्येवमन्ता चतुर्थी । ब्रह्मवर्माणीति होमनामं । एतैर्मन्त्रैर्यथा
 वर्म रक्षति तथा रक्षा क्रियत इति ब्रह्मवर्माणीत्युच्यन्ते ॥ २९ ॥

उदस्थाद्द्वौजिद्धनजिदश्वजिद्धिरप्यजित्सूनृतया
 परीवृतः । एकचक्रेण सविता रथेनोर्जं भागं पृथि-
 वीमेत्वा पृणन्निति लाङ्गलमुच्छ्रयति ॥ ३० ॥

लाङ्गलं योजनार्थमुत्सिपति । ३० ॥

मल्लिस्तुचो नामासि त्रयोदशो मास इन्द्रस्य वर्मा-
 सीन्द्रस्य शर्मासीन्द्रस्य धरुथमासि तं त्वा प्रपथे ।
 सा मे शर्म च वर्म च भव । गायत्री लोमाभिः
 प्रविशामि । त्रिष्टुभं त्वचा प्रविशामि । जगतीं
 माश्वेन प्रविशामि । अनुष्टुभमरध्ना प्रविशामि ।

पङ्क्तिं मज्जां प्रविशामि । ऐन्द्रामं वर्म बहुलं यदुग्रं
विश्वे देवा नातिविध्यन्ति सूरान् । तन्नस्त्रायथां
तन्नो विश्वतो महदायुष्मन्तो जराभुपगच्छेम देवा
इति विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ ३१ ॥

मलिम्लुचो नामासीत्याक्रमणभग्नेः—जराभुपगच्छेम देवा इत्येवमन्तेनाध्वर्युवलीवर्द-
कीनाशानाम् । माध्यकारस्तु—ब्रह्मयजमानावाक्रमत इति । केचित्तु—पूर्वहोमो
ब्रह्माणि, मलिम्लुचो नाम सीत्येवमादीनि वर्मणीत्याहुः । जराभुपगच्छेम देवा इत्येव-
मन्ताः सप्त होममन्त्रा वर्मणाम् । विमितमग्निमाक्रमन्ते तूष्णीम् ॥ ३१ ॥

स्त्राङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यां कृषति ॥ ३२ ॥

धत्तमित्यन्तः । द्वाभ्यां कृषत्यध्वर्युः ॥ ३२ ॥

कीनाशा वलीवर्दानजन्ति ॥ ३३ ॥

ताडयन्ति कर्षका वैश्या इति वैश्वानसः ॥ ३३ ॥

पुच्छाशिरोऽधि कृषति ॥ ३४ ॥

पुच्छादारम्य शिरस उपरिष्टात्कृषति । शिर इति पूर्वभग्नेरुपचरति ॥ ३४ ॥

प्रदक्षिणमावर्तयंस्तिस्त्रास्तिस्त्रः सीताः संहिताः

कृषन्ति कामं कामदुषे ध्रुव्वेति ॥ ३५ ॥

पक्षयोः पुरतः—'कामं कामदुषे' इति प्रदक्षिणमावर्तयन्नपर्वति । तिस्रस्तिस्त्रः
सीता स्त्राङ्गलपद्धतिः, ताः कृषन्त्यन्ति संभिन्नाः । प्रनाम्य इत्यन्तः ॥ ३५ ॥

सीतां प्रत्यवेक्षते ॥ ३६ ॥ घृतेन सीतेति सीता-

न्तरालान्संभृशति ॥ ३७ ॥

संस्पृशति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कर्षणे प्रकारविशेषमाह—

दक्षिणस्मात्पश्चादुत्तरं पक्षमभिकृषति ॥ ३८ ॥

दक्षिणस्याः श्रोणेरुत्तरमस्समुत्तरस्याः श्रोणेर्दक्षि-

णमस्समितरथा वा द्वादश संपादयति ॥ ३९ ॥

दक्षिणस्मात्पश्चादारम्य यावदुत्तरतः तावदेव सीता । पुनरुत्तरस्मात्पश्चादारम्य
निवृत्तिस्तस्या पूर्वेण द्वितीया । पुनर्दक्षिणस्मादारम्य यावदुत्तरतः । तस्याः पूर्व,
दक्षिणायै (णस्या.) श्रोणेरारम्य यावदुत्तरोऽसः, (रांसम्) इति तिलोऽपि सीता
उत्तरायै (रस्याः) श्रोणेर्दक्षिणासं तथैव, विपरीतं वा । उत्तरस्थाः श्रोणेः पूर्वम् ।
पश्चाद्दक्षिणाया उत्तरासं कर्षति । काममिति मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । कामं
कामदुष इति तथा पर्यावर्तते यथा विहाराभिपर्यावर्तनं भवति ।

यद्वा—पुच्छादारभ्य शिरःपर्यन्तं तिलः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणात्पक्षादारभ्योत्तरपक्षपर्यन्तं तिलः सीताः कृषेत्, तथा दक्षिणस्याः श्रोणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तं तिलः सीताः कृषेत् । तथोत्तरस्याः श्रोणेरारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं तिलः सीताः कृषेत् । एवं द्वादश सीताः संपद्यन्ते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मध्ये संभिन्ना भवति । ४० ॥

कर्षणकाले मध्येऽन्तराले संभिन्ना भवेद्रेखा ॥ ४० ॥

विमुच्यध्वमग्निं देवयाना अतारिष्व तमसस्पा-
रमस्य । ज्योतिरपाम सुवरगन्मोति दक्षिणेऽश्वे
बलीवर्दान्विमुच्योत्तरे वा प्राच उदीचो चोत्सृ-
जति ॥ ४१ ॥

विमुच्यध्वमिति बलीवर्दविमोको दक्षिणेऽश्वे । उत्तरेऽश्वे वेति । यदि विपरी-
तम् ॥ ४१ ॥

तानध्वर्यवे ददाति ॥ ४२ ॥

तान्विमुक्तानुदीचः प्राचो वा नीत्वाऽथ यजमानोऽध्वर्यवे ददाति । स प्रतिगृह्णाति
रुद्राय गामिभ्यन्त्सेन ॥ ४२ ॥

पञ्चदशोदकमसाग्निनयति ॥ ४३ ॥

पञ्चदशोदकप्राणि निनयतीत्यापस्तम्बः ॥ ४३ ॥

द्वादशानुसीतं त्रीनकृष्टे ॥ ४४ ॥

उदकप्राणि कृष्टेषु निनयत्यध्वर्युः, इति बैलानसः । उदकवन्ति पात्राण्युदकपा-
त्राणि तानि द्वादश कृष्टे । एकैकं सर्वासु सीतासु । अप्यकृष्टे प्रदेशे ॥ ४४ ॥

या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधीर्वपति ।

सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः ॥ ४५ ॥

अरिष्टतातय इत्यन्तः । तिलमाषवीहियवाः प्रियङ्गुखण्डो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या
ओषधयः । वेणुइयामाकनीवारजर्तिला गवीपुका मर्कटका गर्मुताश्चेति सप्ताऽऽरण्या
ओषधयः । सर्वत्र या जाता ओषधयः, इति ओषधेरोषधेरेकैको मन्त्रो षण्णर्यः ।
ओषधीर्वपति (तै० सं० ५-२-९) इति विविदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

कृष्टे ग्राम्या वपत्यनुसीतमकृष्ट आरण्याः ॥ ४६ ॥

यदुक्तमापस्तम्बेन—' सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या अकृष्टे ' (१६-६-१९)
इति । तत्र ग्राम्याणां देशविशेष विधत्ते—' कृष्टे वपति ' (तै० सं० ५-२-९)
इति । कृष्टे देशे वपति ग्राम्याः । एवमकृष्टे सप्ताऽऽरण्याः । शेषमन्त्रा विकल्पाः ॥ ४६ ॥

१. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकालतमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४३

य ओषधीनां नाधिगच्छेत्तस्याः स्थाने यवान्म-
धुमिश्रान्बपेत् ॥ ४७ ॥

या ओषधीनां न लभ्यते ग्राम्याणामारण्यनां च तस्याः स्थाने यवान्मधुमिश्रा-
न्बपेत् ॥ ४७ ॥

मनसा ध्यायेद्गुप्ता मेऽसीति वा ॥ ४८ ॥

उष्णमेऽसीति व्रीहितिलादिव्यां न लभ्यते तस्या नाम मनसा ध्यायेत् ॥ ४८ ॥

अधिगतायां यः प्रथम इध्म आगच्छति
तस्मिन्नुपनश्नति ॥ ४९ ॥

अधिगतायां लब्धायां उपनक्रियायां परिसमाप्तायां यः प्रथम इध्म आगच्छेदुपस-
वस्तस्मिन्निध्म एतां बध्नाति । क्षिपति चेध्मेन सह ॥ ४९ ॥

(ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्म उपसंनश्न
प्रोक्षेत् ॥ ५० ॥

ये वनस्पतीनां फलग्रहयः फलान्येषां केवलानि ते वनस्पतयो वृक्षदुष्करादयः ।
तेषामपि ये प्रसूतफला इष्यन्ते तानिध्मे बध्नाति । औषधिके प्रथमे प्रोक्षेदितो ध्मस-
स्काराणां प्रदर्शनार्थम् । क्षेपञ्च सहध्मेन) ॥ ५० ॥

यत्प्रागातिध्यायास्तत्कृत्वा मा नो हिंसी-

ज्जनितेति चतसृभिर्विग्भ्यो लोष्ठान्समस्यति ॥ ५१ ॥

येऽत्राविधाद्बहिर्विधमापन्ना भवन्ति ॥ ५२ ॥

कर्षणे ये लोष्टाः पार्षितशेषाद्बहिः पतन्ति तान्पुनरन्तः पतयेदित्यर्थः ।
निराममीवामित्यन्तः । यद्वा—कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना विमितादाग्नेशेषाद्बहिर्दिक्षु
पतितास्ताभ्यो दिग्भवस्तालोष्ठानानीय क्षेत्रे संयोजयेत् । भाष्ये तु चतसृभिः प्रतिम-
न्त्रमेकैकस्यां दिशि लोष्टामामेष्टरभामिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चतुर्थमन्त्रे कांचिद्विशेषं विधत्ते—

इषमूर्जमहाभेत आदद इति यस्यास्य दिशि द्वेष्यः

न्यात्तस्यै दिशो लोष्ठमाहरेत् ॥ ५३ ॥

अथमग्निचिद्यं पुरुषं द्विध्यात्स पुरुषो यस्या दिश्यतिधेत तस्या दिशि
लोष्टमिषमूर्जनिति मन्त्रेणाऽऽहरेत् ॥ ५३ ॥

तथोपक्रमेत यथा तस्यां दिश्यपवर्गः स्यादुत्त-
रवेदिमुपवपति । यावानग्निर्घाघारणान्तं
कृत्वा ॥ ५४ ॥

प्राकृतेन प्रकारेणोत्तरवेदिं कुर्यात् । तस्यामुत्तरवेद्यां पश्चादग्निश्चीयते । स्पष्टमे-
ष्यत् ॥ ५४ ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति षड्भिः सिकता निवपति ॥ ५५ ॥

रयिमित्यन्तः । षड्भिर्षांशुका निवपति क्षिपति । एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते—' अग्ने तव
श्रवो वय इति सिकता निवपति ' (तै० सं० १-२-१) इत्यादि ॥ ५५ ॥

चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-
राहवनीपश्चितेरापतनं परिश्रयति यथागार्हपत्य-
चित्तेः ॥ ५६ ॥

चितः स्थ परि चित इति अपरिमिताभिरसंख्याभिराहवनीपश्चितेर्वेहनम् । यथैव
गार्हपत्यस्य तिलरितिलः संहिताः । न तु व्रजमित्यभिमन्त्रणम् । अथ वा सीदतेत्यन्तः ।
शरैः क्षियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति नाम संपन्नम् ॥ ५६ ॥

शर्करासु काम्वा संख्यामाह—

त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ॥ ५७ ॥

परिमिन्यादिति शेषः । त्रीणि सप्तकानि यासां शर्कराणां तास्त्रिसप्ताः । ताभिरेक-
विंशतिसंख्याकाभिरित्यर्थः । परिमिन्यात्परिमित्य स्यापयेत् ॥ ५७ ॥

अयान्यां काम्वा संख्यामाह—

त्रिणशाभिर्भ्रातृव्यवतः ॥ ५८ ॥

परिमिन्यादित्वनुवर्तते । त्रीणि त्र्यकानि यासां तास्त्रिणशाः सप्तविंशतिसंख्याका
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पलांस्तरमाह—

अपरिमिताभिः परिमिन्यात् ॥ ५९ ॥

अपरिमितं यो धनं कामयेत सोऽपरिमितकामः । यो वा सर्वाभ्यामाभ्यामुभिच्छति
सोऽपरिमितकाम इति केचित् ॥ ५९ ॥

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

५१

आ ज्यायस्व सं त इति सोमीभ्यां सिकता व्यूहति ॥ ६० ॥

विष्वेत्यन्तः । सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते सेयमृचसौमी । विश्वतः सोमेत्या-
द्यामृच्यसौ प्रतीयते । अमृतायः सोमेत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा सौम्या पूर्वे
न्युत्ताः सिकता विविधं प्रसारयेत् ॥ ६० ॥

अपिवा गायत्रिया ब्राह्मणस्य व्यूहेश्चिहुभा
राजन्वस्यासावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेष
दस्मो अभि ना अर्चिक्रदत् । पुनानो वारं पर्ये-
त्यवययं इयेनो न योनिं घृतवन्तमासदासिति
जगत्या वैश्यस्य ॥ ६१ ॥

अपिनेति पूर्वोक्तपक्षाद्विकल्पः । आ ज्यायस्व समेतु त इति प्रसारयेद्बालुकाः ।
सं ते पयाधसि, इत्युत्तरा त्रिष्टुप्क्षेत्रिपत्य व्यूहनार्था । असावि सोम इति जगत्या
वैश्यस्य व्यूहनम् ॥ ६१ ॥

अथान्वयव्यतिरेकाम्नां परिश्रयणं दृष्टी करोति—

यं कामयेतपशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः
सिकता व्यूहेत् । यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति
परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् ॥
(स्त. ६५) ॥ ६२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

पूर्वे न्युत्तायाः सिकताया व्यूहनं विधास्यति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमा-
नोऽध्वर्युः पारितः शर्करास्थापनमकृत्यैव सिकताप्रसारणं कुर्यात् । तथा सति परिश्रयणा-
भावादपरिगृहीत एव स्थाने यजमानस्य रेतो विविधं यथा गच्छति तथा विनाशयति ।
ततोऽयमपशुरेव भवति सोऽयं व्यतिरेकः । एतस्माद्विपरीतोऽन्वयः । तस्मात्पशुक्लामय
शर्करापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ६२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रग्रन्थोक्त्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कत्रयामेकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथैकादशप्रश्ने तप्तमः पटलः ।

आविध्यामभृतीनि कर्माणि प्रसिपद्यते ॥ १ ॥

अत्राऽऽतिष्ठात्प्रास्तम्भं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-२-१७) इत्यारभ्य ध्रुवायाः
दोषं करोति, इडास्ताऽऽतिष्ठया (७-२-१९) इत्यस्ताग्नि-विमिश्रणानि ॥ १ ॥

प्रथमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्धोपसद्भ्यां प्रथमैः
ग्रेग मास्व२श२ रोहिते चर्मणानदुहे प्राचीनप्रोव
उत्तरलोमि प्रथमायाश्चित्तैरेष्टकाः स२सादयति ॥३॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्धोपसद्भ्यां प्रथमैः सुब्रह्मण्यान्तामुपसद्भ्यां कृत्वा, यदि पश्चादुप-
सत् । अग्रेण प्राग्देशमदूरेण प्राग्२शस्य लोहित आनदुहे शकटवाहिनश्चर्मणि, प्राचीना
यस्य प्रीवा तत्प्राचीनप्रोवम् । उत्तराणि लोमानि यस्य तदुत्तरलोम । तस्मिञ्चकटस्थो-
पारे स्थापिते प्रथमायाश्चित्तैरेष्टका इष्टकास्ता एकीकृत्य सादयति ॥ ३ ॥

अपिवा तिस्रः स्वयमातृण्णाः सर्वाश्च विश्वज्योतिषः ॥ ३ ॥

अथवा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषः सादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावोक्ष्य ताः समुद्यम्य चित्य-

ग्निभ्यः प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति संभेष्यति ।

प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा ॥ ४ ॥

नृभ्यस्त्वितिस्त्वा सादयतु श्रियेत्याः पृष्ठे, इति या एतैर्मन्त्रैरुपवीयन्ते ताः । दर्भाग्रमुष्टि-
नाम प्रभूतमुष्टिस्तेन दर्भाग्रमुष्टिना । आज्येन विविधमवोक्ष्य सर्वेषु देशेषु समुद्यम्येति
पासिक ॥ ३ ॥ तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषस्तैर्दा प्रथमचित्ते
शिक्षामामशकषेवेवेद्यमन्त्रः चित्यग्र्यः कृष्टकेचित्यर्थास्तेष्व-आनीयमालेभ्योऽनुब्रू-
हीति अर्थः । प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा विकल्पश्रुतिरुद्गृह्यते ॥ ४ ॥

त्रिरनूक्तायामश्वमथमाः प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ५ ॥

प्रथमायां त्रिरनूक्तायामश्वं पुरस्कृत्य गच्छन्त्यध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिं प्राप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देव-

तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्युत्तस्वेदिमभिमृशय मधि

गृह्णामि यो नो अभिरिति द्वाभ्यामात्मन्मग्नि

गृहीत्वा यास्ते अग्रे समिधो यानि धामेति

स्वयंचित्याऽभिमृशति ॥ ६ ॥

अभिमृशत्युत्तरवेदिम् ॥ ६ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युयजमानो ब्रह्मा वा
 स्वयमग्निं चिन्वन्नाऽऽत्यक्तग्निं गृहीते न स्वयं
 चित्वाऽभिमृशति ॥ ७ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युयजमानो वेद्यापस्तम्बः । चान्युखासंभरणवैश्वर्येऽग्निं चित्वा कर्माणि तान्वध्वर्युरेव करोति । अत इष्टकामिरित्युच्यते । इष्टकागण्येनादिकं कर्म कथं स्यादिति चेत्- स्वयं चिन्वानो यजमानो नाग्निं गृह्णात्यत्पिनाग्निम् । नाप्यभिमृशति स्वयंचित्तम् । नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेतीति । अदध्वर्युरात्मनाग्निं गृह्णात्वाऽग्निं चिनुयात्, इत्यध्वर्युवचनात् ।

ननु-इष्टकाभिः (१४-१-१) अग्निचयनसाधनीभूता इष्टका घातुमय्योऽन्मय्यो वाऽनियमेनोपादेयाः । इष्टकाशब्दस्य घटादिपदवज्जातिवचनत्वे वा वेदिपदवटाकृतिवचनत्वेनोभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य घातुमयीष्वप्यविशिष्टत्वादिति प्राप्ते-यन्मृक्षाऽऽपश्वाग्नेरना(शा)द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निर्क्षीयते (तै० सं० ९-१-४) इति वाक्यशेषान्निर्भन्त्येनेष्टकाः पचन्ति, इति विहितपाठस्यादृष्टार्थत्वात्तेश्च भ्रून्मृक्षे एव । यत्तु मूल इष्टकाशब्दस्य जातिवचनत्वं निरस्याऽऽकृतिवचनत्वं तदर्थसंशयान्तरं प्रदर्श्य साधितं, तत्रातीवोपयुक्तमयुक्तं चेत्युपेक्षितम् ॥ ७ ॥

दक्षिणावृत्तो दक्षिणत उवदधात्पुचरतः सन्वोवृत्त
 क्रजुलेस्ताः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ८ ॥ अतीतीति
 खिता मध्ये प्राचीरुपदधाति ॥ ९ ॥ अतीतीति
 दधातीति गणेषु रीतिवादः । प्राचीरुपदधाति मूर्त्तौ
 प्राचीरुपदधातीति कर्तुर्मुखवादः पुरस्तादन्याः
 प्रतीचीरुपदधाति । पश्चादन्याः प्राचीरुपदधाति ।
 वचनात्पक्षपुच्छेषु श्रोत्र्योरस्योरिः सुपदधाति ॥ १० ॥

प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र गणेषु श्रूयते पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपदधातीति तत्र रीतिवादः । प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र श्रूयते तत्र मुखार्थादिष्टकोपधानकर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधातीति पञ्चचैद्यायाम् ।

ननु-गणेषु (जै० सू० १४-१-१९) प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधाति, इत्यादौ यत्रेष्टकागणानुवादेन प्राङ्मुखत्वादिकं निर्धार्यते तत्र चतुरश्रेष्टकामु मुलाभावात् प्राङ्मुखकर्तृपक्षेयत्वेनैवेष्टकानां प्राङ्मुखत्वाद्युपचार इति प्राप्ते एकैकस्या इष्टकाया मुलाद्युसंभवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राक्संस्थत्वादेरनियमेन प्राची प्रागपवर्गा एवेत्यादि-

नियमार्था विधयः । अत एव प्रतीचोऽन्याजान्यजति, इत्यस्य वाक्यशेषे प्राङ्मुत्तमं संस्थापयत्युत्तमेनेत एव नु संभिनत्ति, इत्यत्र प्रत्यगपवर्गत्वे प्राप्ते—प्राक्संस्था आहुतीविधाय चरमयेतरयोरनुसंभेदेनैव प्रत्यकत्वमुपपद्यते ।

तनु—पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राचीं पश्यन्वास्ते (१४-१-३०) इत्यप्राप्त्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते गणेषु तथा संभवेऽप्येकस्यां तदयोगान्नाकपरोऽप्ये कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवायं मुखवादः पुरस्तात्प्रत्यक्षमिति कर्तुर्मुखवादः । पुरस्तात् प्रत्यक्षमिति तु कर्ममुखवादः ॥

ननु—पुरस्तादन्याः प्रतीचिरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीः, इत्यत्रापि कर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीरिति पदस्य पूर्वाधिकरणे निर्णायकत्वात्संनिधानाच्चेति प्राप्ते—बहुत्वादिष्टकानामपवर्गनियमार्थावेव विधी । तस्मात्प्राचीनानि प्रतीचीनानि च तस्यैवाप्याकर्तव्य इति नक्षत्रमण्डलेष्टकाविन्यासस्तुतिदर्शनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वेतोऽश्वो दक्षिणतस्तिष्ठति ॥ ११ ॥

दक्षिणतोऽग्नेः ॥ ११ ॥

तत्राश्वेष्टका उपदधाति ॥ १२ ॥

यत्र श्वेतोऽश्वस्तिष्ठति तत्रालम्ब्य सृष्टेष्टकामुपदधाति । उत्तरतस्तु कृष्णस्तमाश्वं पुरीषमुपदधाति, इत्येषा श्रुतिर्ब्रह्मा सूत्रकारेण । अश्ववधितस्तिष्ठेता कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणतस्तावाश्वेष्टका उपदध्यादित्येतदपि लभ्यते ॥ १२ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्ति त्रैन्द्रियर्चाऽऽक्रमणं प्रतीष्टका-
मुपदध्यात् ॥ १६ ॥ उत्तरतः पश्चादुपचारो वाऽग्निः ॥ १३ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्ति पुच्छसंधेस्तरेणाऽऽरोहणं करिष्यामीति तत्रेष्टका-
मुपदधाति । अन्तर्विधप्रदेशे विश्वाः पुरुषा अग्नेरम्बन्तर इत्युक्तं भवति । यत्राऽऽक्रमत्वारोहणे तत्रेष्टकामुपदधाति । उत्तरे वा पक्ष आक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्या-
विति । यद्युत्तरत उपचारोऽथवा पश्चात्पुच्छे वाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति । यदि पश्चादुपचारश्चिन्वन्नधिकामति, इति वचनात् । प्रथमार्था चिन्त्यामेव । केचित्तु—चित्तौ चित्तावाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति, इति । तत्र, एवमुपधानं सूत्रेऽपि नास्ति ॥ १३ ॥

वाङ्म आसन्नसोः प्राण इत्यग्निर्धैःशिकामसर्वेष्व-
क्रमणेषु जपति ॥ १४ ॥

हिंस्यतीरित्यन्तः । वाङ्म असन्निति पञ्चत्वापि चित्तिर्वारोहणं जपति । प्रत्यवरो-
हणं चेति पुरीषमुपधाथ श्रुत्यन्तरादयं विधिरिति गम्यते । अस्माकं तु सङ्कल्पे चिन्व-

काधिक्रामति' इति वचनात् । तस्या यामि इति होमं हुत्वा वाङ्म आसन्निति जपत्या-
रोहन् । भाष्यकारस्तु—हुत्वाऽऽरोहणं जपति, इति अस्मिन्कमे शाखान्तर आज्ञातो यः
क्रम इति जपति सङ्कृत् पञ्चम्याम् । पुरीषमुपघाय प्रत्यवरोहणं जपति, इत्येतदपि
श्रुत्यन्तरम् ॥ १४ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमान इति वारु-
ष्यर्चं शालामुखीये जुहोति ॥ १५ ॥

प्रमोषीः स्नाहा । वरुणो देवता । शालामुखीये होमः । चयनाङ्गं शालामुखीयग्रहणं
चित्ये मा भूद्धोम इति ॥ १५ ॥

अभ्यस्याद्विधाः पृथना अरातीरिति प्राञ्चमश्वं
दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

इदानीं वाङ्म आसन्निति जपत्यारोहन् सहाश्वेन । प्राञ्चं प्राङ्मुसम् । 'अभ्य-
स्याद्विधाः' इति दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति प्रदक्षिणमश्वं पर्याणयति ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणमश्वं परिवर्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाऽऽक्रमयति दर्भस्तम्बम् ॥ १७ ॥

दक्षिणतो धार्यमाणेषु पृष्ठमसीति दर्भस्तम्बे
पुष्करपर्णमधस्तादण्डमुत्तानमुपदधाति ॥ १८ ॥

अपां वृष्टमसीत्यश्वस्य पदे दर्भस्तम्बे पुष्करपर्णमधस्तादण्डमुपदधात्युत्तानम् ॥ १८ ॥

तपो योनिरक्षि विश्वाभिस्त्वा धीभिरच्छिद्र
सजानवमस्थावारु(उ)पदधाम्यमृतं योनिर्ब्रह्म
योनिः सृष्टं योनिः पृथिवी योनिरन्तरिक्षं
धौर्योनिर्दिसो योनिरिष्टि वा ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण वा सान्द्रं पद्मपत्रोपधानम् ॥ १९ ॥

ब्रह्म ज्ञानमिति पुष्करपर्णे रुक्ममधस्ताद्विर्वा-
धमुपदधाति ॥ २० ॥

यि व इत्यन्तः । ब्रह्म ज्ञानमिति पुष्करपर्णेऽधःस्फोटकं रुक्ममुपदधाति । यो
विष्णुक्रमणकाले भूतः स इति । यथाऽस्य च्छिद्रमुत्तरतो भवति तथोपदधाति रुक्ममा-
धित्यस्वरूपम् । तमिमं मन्त्रं ब्राह्मणे विनियुङ्क्ते—'ब्रह्म ज्ञानमिति रुक्ममुपदधाति'
(तै० सं० ६-३-७) इत्यादि ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति हिरण्यं पुरुषं
माञ्चमुत्तानं दक्षिणतो रुक्मस्य द्रप्सश्चस्कन्देत्य-
भिमुञ्ज्य पुरुषसाम्नाऽभिगीयते ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इति तस्मिन्कन्दमे हिरण्यं सुवर्णमयं पुरुषं प्राचीनं प्राक्शिरसमुत्तानं
दक्षिणतश्छिद्रं स्योपदधाति, तद्विमुच्यमाना (१) द्वारं प्राक्मुखः कर्ता उपदधाति हिरण्यगर्भः
पुरुष आदित्यान्तः पुरुषस्य रूपं तमुपदधाति । पुरुषं साम गायति साम । यदि तन्ने-
च्छामुद्रात् पुरुषसामगानं कर्तुम्, अध्वर्युरेव भूर्भुवः सुवरिति साम गायति यजमानोऽपि ।
चयनं कारिष्यन्द्रप्सश्चस्कन्देति पुरुषस्थाभिर्गर्शनं करोति ॥ २१ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः सर्पनामभिरुप-
तिष्ठते ॥ २२ ॥

सर्पेभ्यो नम इत्यन्तः । तिसृभिरुपस्थानं पुरुषस्य करोति ॥ २२ ॥

कृणुष्व पाज इति पञ्चभिररुणया पुरुषं व्याधार-
यति यथोत्तरवेदिम् ॥ २३ ॥

शश्वत्स्यन्तः पुरुषस्य व्याधारणं तदुत्तरवेदिषत् ॥ २३ ॥

घृतस्य दध्नश्च पूर्णे सुचावभितः पुरुषमुपदधाति
अग्नेस्त्वा तेजसा सादयामीति ॥ २४ ॥

घृतस्य पूर्णा दक्षिणा कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णासुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

अत्र—‘सुचावुप दधाति’ (तै० सं० १-२-७) इति विधिदर्शनात् । तयोः
सुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणा कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति । श्रीपर्णासुचौ वृक्षविशेषः कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णासुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥
अत्र—‘सुचावुप दधाति’ (तै० सं० १-२-७) इति विधिदर्शनात् । तयोः
सुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणा कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति । श्रीपर्णासुचौ वृक्षविशेषः कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णासुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥
अत्र—‘सुचावुप दधाति’ (तै० सं० १-२-७) इति विधिदर्शनात् । तयोः
सुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणा कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति । श्रीपर्णासुचौ वृक्षविशेषः कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णासुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥
अत्र—‘सुचावुप दधाति’ (तै० सं० १-२-७) इति विधिदर्शनात् । तयोः
सुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणा कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति । श्रीपर्णासुचौ वृक्षविशेषः कार्प्यमयीमिन्द्रस्य त्वीजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णासुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

आवेस्तम्बेन स्पष्टमभिहितः—आज्यस्य पूर्णा कार्पूर्यमयी दक्षिणेन पुरुषं दध्नः पूर्णा-
मौदुम्बरीमुत्तरेण पुरुषम् (आप० श्रौ० १६-७-६) इति । अग्निर्भूयति कार्पूर्य-
मयया उपस्थानं भुवो यज्ञस्येत्यौदुम्बर्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अपिषा तूष्णीमुपधाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ।
मूर्धन्वतीभ्यामुपधाय यजुर्भ्यामुपतिष्ठत इत्येके-
षाम् ॥ २६ ॥

अथवा तूष्णीं तयोरुपधानम् । मूर्धन्वतीभ्यामुपस्थानमित्येकः पक्षः । अग्निर्भूया,
भुवो यज्ञस्येति द्वाभ्यां कार्पूर्यमयीमौदुम्बरी चोपधायाम्नेस्त्वा, इन्द्रस्य त्वा,
इति यजुर्भ्यामुपस्थानमित्यपरः पक्षः । अथवा तूष्णीमुपधान ऋभ्यामुपधाने वा यजु-
र्भ्यामुपतिष्ठत इत्येके शास्त्रिनः परिपठन्ति ॥ २६ ॥

प्राञ्चकस्वोत्तरवेदिवद्भुक्मस्योपारि न्याधारणमाह—

रुक्मं न्याधारयति । यथापुरुषम् ॥ (स्व० १७) ॥ २७ ॥

पुरुषवद्भुक्मं न्याधारयेत् ॥ २७ ॥

ध्रुवाऽसि षरुणेति स्वयमातृष्णाभिमुख्याम्बेना-
वघ्नाप्य प्रजापतिस्त्वा सादयत्तु पृथिव्याः पृष्ठे
न्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन सहोप-
ध्याति । भूरिति चैतन्ना ध्याहृत्या ॥ २८ ॥

ध्रुवाऽसीति स्वयमातृष्णामालमतेऽम्बेनावघ्नाप्याऽऽरूढेनाग्निविद्वानपि मन्त्रा-
नघ्नाप्य सह तेनोपधानं, प्रजापतिस्त्वा सादयत्तु पृथिव्याः पृष्ठ इत्यारम्य सदिद्युक्त्वा
भूरित्युपधायते ।

यद्वा स्वयमातृष्णा तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता तथाऽपि तस्या इष्टकालं मुख्यमित्य-
भिप्रेत्य मुख्यास्त्रिष्टकास्वस्याः प्राथम्यमुच्यते—प्रथमेष्टकोपधीयमानः, (५-२-८)
इत्यादि ब्राह्मणे । अत्राविदुषो ब्राह्मणस्य हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयमातृष्णां दद्यात् ।
ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च मिलित्वा तामुपध्यातामित्यर्थः ॥ २८ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृष्णायां हुत्वाऽनुमाणाति ॥ २९ ॥

हविः स्वाहा । विश्वकर्मा देवता । चित्तिं जुहोमीति हुत्वाऽऽज्यमुपारि तस्याः प्राणने
करोति नःसिकावातम् ॥ २९ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति । एकं द्वौ त्रीन्वा ॥ ३० ॥

यः स्वयमविद्वान्स्त्रिष्टकामुपध्याति स्वयमातृष्णां स एष अर्तिमाप्तुं समर्थो भवति ।

अतस्तत्पारिहारयाध्वर्यवे वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वाद्गौरुच्यते । श्रीन्द्रावेक-
मिति पसा विकल्पिताः ॥ ३० ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा
पाहीति हिरण्येष्टकाम् । पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा
मनुष्यास्ते गोक्षार इति मण्डलेष्टकाम् । भूरसि
भुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो लोको मनसा त्वाऽ-
न्वारोशामि सुवरसि सुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो
लोको मनसा त्वाऽन्वारोहामीत्यन्वारोहे द्वे उप-
दधाति ॥ ३१ ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकानुपदधाति । अनियतदेशाद्द्रव्येष्टकानामप्यु-
पारि मृन्मृग्य उपधीयन्ते द्रव्येष्टकाश्चावटे । मृन्मृगीनामेव संख्यापूर्णं स्यादावस्तन्वे ।
तदाहैष द्विशतः प्रस्तार इति । यत्प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियत इति लिङ्गाच्च । पृथि-
व्युदपुरमन्त्रेणेति मण्डलेष्टकाम् । मन्त्रेणैवास्य मण्डलेष्टकात्वम् । बोधायनीयस्य तु
मण्डलं मण्डलेष्टकायामालिङ्यते । ऋषभमृषमेष्टकायामिषुं विकर्णामिति । आपस्त-
म्बस्य तु अनिमित्तानीष्टकानामधेयानीति पक्षः । यथाऽऽत्मेष्टकामिति । भूरसीत्यन्वारोहे
द्वे आक्रमणं प्रतैष्टकायाः समीप उपधीयेते ॥ ३१ ॥

काण्डात्काण्डात्परोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वास्तम्ब-
सल्लोष्टमप्रच्छिन्नाग्रं यथाऽस्य स्वयमातृष्णामग्रं
माप्नुयात् ॥ ३२ ॥

दूर्वास्तम्बमूलं तत्सह लोष्टेन हरितमप्रच्छिन्नाग्रं—काण्डात्काण्डात्—इति द्वाभ्या-
मृग्यामुपहितस्य यथा स्वयमातृष्णामग्रं प्राप्नोति तथोपदधाति ॥ ३२ ॥

हिरण्यशकलौ मवाहुगिष्टकायामध्युह्य यास्ते अग्ने
सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभृतम् ॥ ३३ ॥

प्रबाहुक् समम् । इष्टकाया तुल्यदेशे हिरण्यशकलौ स्थापयित्वा यास्त अग्ने सूर्ये रुच
इति द्वाभ्यां वामभृतं स्थापयति । ३३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयादिति तिस्रो रेतःसिचः ॥ ३४ ॥

रेतःसिचस्त्रिस्त उपदध्यादिति शेषः । त्रिभिर्मन्त्रैरिति वैखानसः ॥ ३४ ॥

द्वे एके समामनन्ति ॥ ३५ ॥

एके शाखिनः समामनन्ति, अदितो द्वे ॥ ३५ ॥

ताः प्रथमायां चित्यां पून उपदध्यात् । मध्यमायां
स्थविरसः । प्रथमायामुत्तमायां च स्थविरस्य ॥ ३६ ॥

तासां तु विधिः—प्रथमायां द्वे चित्यां तरुणस्य तस्य तृतीया नास्ति । मध्यमायां
चित्यां मध्यमवयसास्तिस्त्रोऽपि प्रथमायां चित्वामेकां पञ्चम्यामेकां स्वराद्धिति
स्थविरस्य । रेत एवास्य सिक्तमाभ्यामुभयतः परिगृह्णाति, इति छावापृथिवीसंस्त-
यात् । एकतरां त्वापस्तम्बेनोक्तम्—अन्यतरामुपदध्य द्वेद्वेष्यस्य । यजुषेमा चाम्
चोपदधाति । मनसा मध्यमाम्, (आप० श्रौ० १६-७-२०) इति । द्वेष्यस्योप-
दधातीति प्रतिषेधार्थम् । यजुषा पृथिवी च छां चोपदधाति । उपांशु प्रथमतृतीययो-
र्विधिः । तयोः पृथिवीद्युक्तेकसंस्तवात् । मध्यमा द्वितीया, तां मनसोपदधाति—सञ्चाङ्-
व्योतिरिति यजुषैव ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्म-
तीमिति विश्वज्योतिषम् । अग्नेर्यान्यसि देवाना-
मग्नेर्यान्वसीति द्वे संयान्यौ । मधुश्च मध्वश्चोते
द्वे ऋतव्ये । समानतया देवते भवतः ॥ ३७ ॥

विश्वज्योतिः—बृहस्पतिस्त्वा सादयन्त्विति या प्रणीता । अग्नेर्यान्वसीति संयान्यौ,
मधुश्च मध्वश्चेति द्वे ऋतव्ये, समानतया देवते ॥ ३७ ॥

सर्वास्वृतव्यास्ववक्रामुपदधाति ॥ ३८ ॥

सर्वासु ऋतव्यासु, उपधाय द्वे पश्चादवकां तयोरुपर्युपदधाति । अवकासु सादयतीत्येके
(आप० श्रौ०-१६-७-२२) इत्यापस्तम्बः ॥ ३८ ॥

घर्मैष्टकामुपदधाते । तस्याः प्रवर्ग्ये मन्त्र
आज्ञातः ॥ ३९ ॥

घर्मैष्टका तूपधेयोदस्य शुष्माद्भानुरिति प्रवर्ग्यपरिपठितो मन्त्रः ॥ ३९ ॥

अषाढाऽसीत्युपरिष्ठाद्धमाणमषाढां द्वेष्यस्याध-
स्ताद्धमाणं यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः
कुलायिनीः । ये ते अग्न इन्दवो या उ नाभयः ।
यास्ते अग्ने तनुव ऊर्जा नाप्र ताभिस्त्वमुभयीभिः
संविदानः । इह प्रजानां तन्वा निषीदेति कुला-
यिनीम् ॥ ४० ॥

उक्तया सह कृतां द्वाभ्यामुपदधान्यषाढाम् । अषाढाऽसीति मध्येऽङ्केरुवालिखितां
मध्य इति । यथा श्यालिखितोपरिष्ठाद्भवति तथोपदधाति । तथा चोक्तं ब्राह्मणे—यं

कामयेत वसीयान्भवेदिति । उपरिष्ठाङ्ग्यालिखितं यथा भवति तथोपदधाति । ये
कामयेत पापीयान्भवेदित्यथस्तात्स्वोपधेयेति श्यालिखिता प्रतिषेधार्थम् । कुलायिनी—
मास्ते अग्न आर्द्रा योनयो या इति च प्रवर्णपरिपठितौ मन्त्रौ ॥ ४० ॥

मधु घाता ऋतायत इति तिसृभिर्द्वैत्रा मधुमिश्रेण
कूर्ममभ्यनक्ति ॥ (ख० १८) ॥ ४१ ॥

भवन्तु न इत्यन्तः । तिसृभिरभ्यङ्को दध्ना मधुमिश्रेण कूर्मस्य ॥ ४१ ॥

अपां गम्भीरं गच्छ मा त्वा सूर्यः परीताप्सीन्मो
अग्निर्वैश्वानरः । अघोरः प्रजा अभि विपश्यानु
त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ सत्सर्ष भीन्समुद्राम्
श्श्वसलिलान्पौल्लोकानपांपतिर्द्वेषम इष्टकानाम् ।
तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः पुरीषं वसानः स्वा
योनिं यथायथमित्यभिमन्त्र्य मही धौः पृथिवी
न्न नक्षतस्त आशा इति द्वाभ्यां पुरस्तात्प्रत्यर्क्ष
जीवन्तं प्राङ्मुख उपदधाति ॥ अवकाभिः परी-
तस्य (रितस्य) जालेनावच्छाद्य शङ्कुभिः परिणित
हन्ति ॥ ४२ ॥

अपां गम्भीरं गच्छेत्युपहितस्याभिमन्त्रणं विधाय मही धौश्चतस्त आशा इति
द्वाभ्यामुपदधाति कूर्मं पुरस्तात्स्वयमातृणायाः प्रत्यङ्मुखं जीवन्तं प्राङ्मुखः
कर्ता । आपस्तम्बसूत्रे अतस्त आशा इति धेति विकल्पेनोपदधाति, अवकाभिर्द्वैष्टितं
परिगतेन जालेन प्रच्छाद्यतं शङ्कुभिश्च निहन्यते यथोपहितो न चलति । उपधेयस्य
कूर्मस्य जीवनोपेतत्वगुणं ब्राह्मणे विधत्ते—श्मशानं वा एतत्क्रियते (तै० सं० १-२-
८) इत्यादि सूतानां पशुनामश्ववृषभवृष्णिबस्तानां शिराभ्युपधेयानां उपरिष्ठाङ्गस्येति ।
सदेतत्स्थानं श्मशानमेव कृतं भवति । जीवत्कूर्मोपधानेनायं यजमानोऽश्मशाननिद्भवति ।
किञ्च यः कूर्मोऽस्ति स एव वास्तव्यो निवासयोग्यः कूर्मगृहे भूमेरवस्थितत्वात् । ततोऽपि
कूर्मोपधानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

यधिद्धि त्वं गृहे गृह उल्लूखलक युज्यसे । इह
शुभक्षम वद् जयतामिव दुन्दुभिरिति दक्षिणस्यां
श्रोण्यामुल्लूखलं मुसलं मधुनक्ति ॥ ४३ ॥

दक्षिणस्यां श्रोण्यामासावश्वयुल्लूखलं मुसलं मन्त्रेण द्रव्यं भवत्वादावृत्तिः ॥ ४३ ॥

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्पाक्यासमेतम् ।

६६

औदुम्बरं प्रादेशमात्रं चतुःसप्तधुल्लुखलमपरिमितं
मुसलं भवति ॥ ४४ ॥

उदुम्बरस्यावयव औदुम्बरस्तं प्रादेशमात्रप्रमाणमुल्लुखलमपरिमितं मुसलं तदौदु-
म्बरम् । उल्लुखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—औदुम्बरं भवति (तै० सं० ९-२-८)
इत्यादि ॥ ४४ ॥

उत स्प ते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् । अथो
इन्द्राय पातवे सुनु सोममुल्लुखलेति सर्वाषधस्य
पूरयित्वाऽवहन्ति ॥ ४५ ॥

सप्त ग्राम्याः सप्ताऽऽरण्या ओषधयस्ताभिः पूरयित्वा तूष्णीमुत स्प त इति मन्त्रेण-
वहनम् । सुनु सोममुल्लुखलेति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४५ ॥

देशविशेषमाह—

तद्विष्णोः परमं पदमिति मध्येऽग्रेरुल्लुखलं मुसलमु-
पदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतोति वा मुसलम् ॥ ४६ ॥

मध्यत उपदधाति (तै० सं० ९-२-८) इत्यादिब्राह्मणम् । अग्नेर्मध्य उपदधा-
त्युल्लुखलं मुसलं द्रव्यपृथक्त्वाद्भ्यावर्तते, इति न्यायादेकमन्त्राक्षेऽपि । मन्त्रद्वयपक्षे
षु तद्विष्णोरित्युल्लुखलं, विष्णोः कर्माणीति मुसलं चोपदध्यात् ॥ ४६ ॥

दिवो वा विष्णविति शूर्पम् ॥ ४७ ॥

दिवो वा विष्णवित्याशीःपदयर्चा शूर्पं, सव्यादित्येवमन्तया ॥ ४७ ॥

उपधेयाया उसायाः सिकतापूरणं चाऽह—

सिकताभिरुसां पूरयति ॥ ४८ ॥

स्वष्टोऽर्षः ॥ ४८ ॥

दध्ना मधुना घृतेन वा ॥ ४९ ॥

पूरयतीत्यनुवर्तते । स्यूता देवोभोरित्युसां पूरयति घृतेन मधुना सिकताभिर्वा सर्वैर्वा ।
घृतेन संसृज्य पूरयति न रिक्ताया अवेक्षणप्रतिषेधो बहिरपि शुग्नि(स्त्रि)ष्टीः भवति,
इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् । पूरणोत्तरकालं पय आनयत्यस्याः संनिवर्षे षु कृते पूरणमेके
परिपठन्ति । अतः क्रमः ॥ ४९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति—

यं कामयेत क्षोधुक्स्वादित्यनां तस्योपदध्यात् ।
यं कामयेतानुगदस्यदक्षमद्यादिति पूर्णां तस्योप-
दध्यात् ॥ ५० ॥

सिक्ताभिः पूरिताया ईषन्मूत्राया उखाया उपधाने सति शोधुकोऽध्वरहितः
क्षुभारालो भवति । सोऽयं न्यतिरेकः । सिक्तापूर्णाया उपधाने त्वनुपदस्यदेवाक्षीय-
माणमेवात्ममत्ति । सोऽयमन्वयः ॥ ५० ॥

स्यूता देवेभिरमृतेनाऽऽगा उखाँ स्वसारमधिकेदि
मस्थात् । सत्यं पूर्वैर्ऋषिभिश्चाकु(कृ)वानो(णो)ऽग्निः
प्रविद्वानिह तत्करोत्वित्युखाभादाय ध्रुवाऽसि पृ-
थिवीति च ॥ पृथिवी पृथिव्या५ सीद माता
मातरि माता स्योना स्योनार्या क्रतुर्देवानां महि-
मानमीमहेऽग्नि५ सधस्थे सदनेषु सुक्रतुः । वैश्वा-
नरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ सो(स्तो)मस्य धामं
नि मन्नि)दितं पुरीष्यम् । समिद्धमग्नि५ समिधा
समिध्यसेऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वच्युतम् ॥ वैश्वा-
नरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम नि
(न्नि)दधे पुरीष्यम् । न्ययुर्मात्रया कवयो वयो-
धसोऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वहुतम् ॥ वैश्वानरं
ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम प(न्प)वभा-
नमात्तम् ॥ ध्रुवाऽसि पृथिवी तथा देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति मध्येऽग्नेरुखामुपदधाति ॥ ५१ ॥

उपदधाति स्थापयति ॥ ५१ ॥

उपरिष्ठादुत्सृजलस्येत्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

पृथिवी पृथिव्या५ सीदेति वोत्सृजलस्योपर्युखामुपदधाति वाजसनेयिब्राह्मणम् ॥ ५२ ॥

अग्ने युक्त्वा हि ये तवेति युक्तवतीभ्याम् । (ख० १९) ॥

उखायामेकाहुतिं जुहोति ॥ ५३ ॥

उपाहितायामुखायां होमः । अग्निर्देवता ॥ ५३ ॥

पुरुषस्त्रिरसः प्राणेषु हिरण्यशल्कान्मत्स्यस्यति ।
ऋचे त्वेति दक्षिणेऽक्षिकटे । रुचे त्वेत्युत्तरे भासे-
ति दक्षिणस्थां नासिकायां ज्योतिषे त्वेत्युत्तर-
स्थामभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमित्या-
स्येऽग्निज्योतिषा ज्योतिष्मानिति दक्षिणे, कर्णे
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानित्युत्तरे ॥ ५४ ॥

तस्य पुरुषशीर्षस्याऽऽस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं वक्ति श्रुतिः—‘प्राणेषु हिरण्य-
शकलान्प्रत्यस्यति’ (तै० सं० १-२-९) इत्यादि । प्राणसंचारस्थानेष्वस्यादिषु
हिरण्यशकलान्प्रक्षिपेत् । एवमापस्तम्बादिषु द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

समित्स्रवन्ति सरितो न धेना इति शृतातङ्कुथेन
दध्ना मधुमिश्रेण पुरुषशिरः पूरयित्वा सहस्रधा
आसि सहस्राय त्वेत्यादायाऽऽदित्यं गर्भं पयसा
समञ्जसिन्धुखायामुत्तानं प्राक्पुस्तकमुपदधाति ॥५५॥

आसामित्यन्तः । अहं मध्व्योऽसानि (१-२-९) इति मधुरसभोगयोभ्यो
भवानीत्यनेनाभिप्रायेणैतत्पुरुषशिरो मधुयुक्तेन दध्ना पूरयेत् । अत्र द्विविधं दधि ।
तत्रैकं रजतप्रक्षेपादिना स्वयमेव घर्तं भवति । अन्येषु पक्ष्मीरादातञ्चनेन निष्पद्यते ।
तत्र शीरातञ्चनाभ्यां निष्पन्नं व्यागयेज्यम् । तस्मात्तादृशेनैव पूरयेत् । सर्वेषां पशुशि-
रसां चाश्वादीनां हिरण्यशकलप्रक्षेपः पुरुषशिरोवत्पूरणं तद्देवेति वाजसनेयिनः परि-
पठन्ति । सहस्रधा इति पुरुषशिरो गृहीत्वाऽऽदित्यं गर्भं पयसेत्युखायामुपदधाति, यथा
पुरस्ताद्धनुर्भवति प्राचीनं पुरस्ताच्चतुर्भुजमिति व्याख्यातमुत्तानम् । प्राक्पुस्तकः कर्ता
उपदधातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

उद्दु त्वं चित्रमिति सौर्यर्चाभ्यामक्षिकटचोरभिजुहोति ॥ ५६ ॥

सौर्यर्चाभ्यां होमः सूर्यो देवता । यद्वा—चित्रमिति दक्षिणेऽक्षिकटे, आ प्राचावा
पृथिवी इति सव्ये जुहोति ॥ १६ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधाति ॥ ५७ ॥

पशुशिरसामुपधानं करोति ॥ १७ ॥

यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योप-
दध्यात् । यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति समीची-
नानि तस्योपदध्यात् । यं कामयेत कनीयोऽस्था-
न्न* स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युपदध्यात् ॥
यं कामयेत समावदस्यान्न* स्यादित्यभितस्तस्य
स्वयमातृणामुपदध्यात् । यं कामयेत भूयोऽस्या-
न्न* स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदुह्योपदध्यात् ॥५८॥

यं कामयेतापशुर्भवेदिति विषूचीनानि पराङ्मुखाणि । पुरुषशिरसः प्रतिषेधोऽयं न
विधिः । विषूचोऽस्य पशवः, सर्वेऽश्वादयः पलायन्ते, समीचीनानि अपरङ्मुखाणि ।
पुरुषशिरस इति विधिः प्रराम्यते । समीचो यजमानसमीपेऽश्वादयः पशव आयान्ति,

(अक्षरः) पशुमान्भवति । यजमानसमीप एव दधाति । एवमुत्तरत्र यं कामयेताल्प-
 मसंयत्नं स्थाद्धिति संतरा संगतान्तरामुखायामेव पशुशीर्षाण्युपधेयानीति प्रतिषेधार्थमुच्यते ।
 समानवत्समानाधिकं न न्यूनं संवत्सरप्रक्रान्तं मध्यतस्तस्याग्नेरुपदध्यात् । चतसृष्वपि दिक्षु ।
 यं कामयेत बह्वचं स्यादित्यन्तेषु तस्य चतुर्दिशमप्यग्नेर्विदुह्य मृत्तिकामपनीयोपधानं कर्त-
 व्यम् । दिगन्तेष्वन्ततः । तस्माद्बह्वचं स्यात्ततोऽन्नं चम्यने भूयो बह्वचं भवति ॥ १८ ॥

वातस्य ध्राजिमिति पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधा-
 ति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चात्प्राचीनमृषभस्य । व-
 रुत्रिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णे रुचरतो वा
 दक्षिणं यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं वस्तस्य
 दक्षिणतो वोदीचीनं तान्युत्सर्गेरन्ववायन्प्रदक्षि-
 णमनु परिक्रामन्प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ (स्व० २०) ॥
 इमं मा हिंसीद्विपादमिति पुरुषस्य । इमं मा हिं-
 सीरेकशफमित्यश्वस्य । इमं सद्भुद्रमित्यृषभस्य ।
 इमामूर्णाद्युमिति वृष्णेः । अजा ह्यग्नेरिति वस्तस्य
 ॥ ५९ ॥

वातस्य ध्राजिमिति पुरस्तादग्नेः प्रतीचीनं प्रत्यङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमश्वशिर
 उपदधाति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चादग्नेः प्राङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमृषभस्य शिर उप-
 दधाति । वरुत्रिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीन उदङ्मुखः पुरुषशिरो[भि]मुखं
 वृष्णेः शिर उपदधाति । यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणामुखः पुरुषशिरोभिमुखं
 वस्तस्य शिर उपदधाति । तान्युपतिष्ठन्ते शिरसि, अन्यवायेनान्तरं तेषामगच्छन् । उत्स-
 र्गैर्ग्राभ्याणां पशूनाम्, अरण्यास्तु तद्रूपा मयुप्रभृतयस्तेषामश्वमेवे वक्ष्यति । इमं मा
 हिंसीद्विपादमिति पुरुषशिरस उपस्थाने । इमं मा हिंसीरेकशफमित्यश्वस्य, इमं
 सद्भुद्रमित्यृषभस्य, इमामूर्णाद्युमिति वृष्णेः, अजा ह्यग्ने इति वस्तस्य ॥ १९ ॥

अथ यदि वायव्यस्य शिरो भवति ॥ ६० ॥

मुरुयस्थाने सर्वैरुपधाय सर्वैरुत्सर्गेरुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

यदि वायव्यस्य शिरः स्यात्सर्वेषां स्थाने कृतं, मुरुयस्य स्थाने पुरुषशिरसः सर्वेषा-
 म्मुषभानमन्त्रैरुपधाय, उखायाम्—आदित्यं गर्भं वातस्य ध्राजिमजस्रमिन्दुं वरुत्रिं
 स्वष्टुः, यो अग्निरग्नेरित्येतैः सर्वैरुपधाय चित्रं देव नामित्यक्षिकटयोर्दुत्वा सर्वेषामुत्स-
 र्गैरुपस्थानं भवतीति भावः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अपिवा तस्य तस्य स्थान उपभाय तस्य तस्यो-
त्सर्गेणोपतिष्ठते ॥ ६२ ॥

अथवा पुरुषशिरःस्थान उपशार्धार्धार्ध्या हुत्वा तस्यैवोत्सर्गेणोपस्थानम् । एव-
मन्वादिहोमवर्नेमुपधानं कृत्वोत्सर्गेणोपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येतेषामेकेनोत्तरेऽस्ते सर्प-
शिर उपदधाति । विषूचीनं पशुशिरोभिः ॥ ६३ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येकया वा सर्पशिरस उपधानं भवति । अत्रैकमन्त्राणि कर्मा-
णीति न्यायात् । विषूचीनं, न पशुशिरसोऽभिमुखम् ॥ ६३ ॥

अपिवा यजुरेव वदेन्नोपदध्यात् ॥ ६४ ॥

अथवा — ऋचमेव ब्रूयात् । न चातुःस्वयेण जपति, इत्यनुक्तत्वान्नोपदध्यात्सर्प-
शिरः । ' अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति ' (तै० सं० १-२-९) इति पुनर्वच-
नात् । माकृतेऽशौ नित्यम् । एकाविधादिषु गुणविकारेषु च ' यद्यजुर्वदति तेन शान्तम् '
(१-२-९) इति । सूत्रकारस्य त्वेवंविधेषु यदर्थवादे फलमुद्दिश्य तत्कामस्य सह-
विधिः । सदीप्तिः शान्तिरिति फलम् ॥ ६४ ॥

मा छन्दस्तत्पृथिन्यग्निदेवता तेनार्धिणा तेन
ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद ।
ममा छन्दस्तदन्तरिक्षं वातो देवता । प्रतिमा
छन्दस्तद्द्यूः सूर्यो देवता । अर्क्षापिश्छन्दस्त-
द्विशः सोमो देवता । विराट्छन्दस्तच्चक्षुः पूषा
देवता । गायत्री छन्दस्तदजा बृहस्पतिदेवता ।
त्रिष्टुप्छन्दस्तद्विरण्यमिन्द्रो देवता । जगती
छन्दस्तद्गौः मजापतिदेवता । अनुष्टुप्छन्दस्तद्वा-
ग्वरुणो देवता । उष्णिहा छन्दस्तदायुर्मित्रो
देवता । पङ्क्तिश्छन्दस्त-ऋषिः पर्जन्यो देवता ।
बृहती छन्दस्तदश्वः परमेष्ठी देवता तेन-
ार्धिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा
सीदिति द्वादशभिस्त्रिभ्यावर्तयन्वदत्रिंशता पुर-
स्तात्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चितिं चिनोति । ६५ ॥

मा छन्द इत्येवमादिभिर्द्वादशैकास्त्रिभ्यासमुपदधाति, प्रत्यगपवर्गम् । पदत्रिंश-
द्विष्टकः प्रतीचीमिति च वैखानसे वचनात् ॥ ६५ ॥

पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवति ॥ ६६ ॥

यथा पुरुषस्याऽऽकृतिः सर्वाभिर्जायते तथा करोति । पुरुषशिरश्च यथास्थाने भवति
प्रानपाद् उत्तान ऊर्ध्वहस्तश्च क्रियत इति भाष्यकृत् ॥ ६६ ॥

तामुपधाय सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
पादिति पुरुषेण नारायणेनोपतिष्ठते ॥ (ख०२१) ॥ ६७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुष इति तां यजमान उपतिष्ठते, प्रत्यङ्मुक्तः ॥ ६७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

अथैकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अपस्या उपदधाति । अपां त्वेमन्त्सादयामीति
पञ्च पुरस्तात्पतीचीः । अर्णवे सद्ने सीदेति पञ्च
दक्षिणत उदीचीः । अपां त्वा सद्ने सादयामीति
पञ्च पश्चात्पतीचीः । गायत्री छन्द इति पञ्चोत्त-
रतो दक्षिणाः ॥ १ ॥

अङ्गिरसमतेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः । ताश्चोपदध्यायत् । अपस्याः—अपां
त्वेमन्त्सादयामीति विंशतिः । पञ्च पुरस्तादग्नेः प्रत्यगपवर्गाः । पञ्च दक्षिणतोऽग्नेरुत्त-
रापवर्गाः—अर्णवे सद्ने सीदेति । अपां त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च प्रागपवर्गाः
पश्चादग्नेः । गायत्री छन्द इत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणापवर्गाः । पक्षयोः दुच्छे चार्णवे सद्ने
इत्येवमाद्याः ॥ १ ॥

ये यज्ञं समगृभ्णन्देवा देवेभ्यः परि । तान्गायत्री
नयतु प्रजानती स्वर्गे लोके अमृतं हुहाना । ये
ज्योतींश्चि संदधाति स्वरारोहन्तो अमृतस्य
लोकम् । ते यन्तु प्रजानन्तो यज्ञं विदानाः सुकृ-
तस्य लोके । ये पशवी मेध्यासो यज्ञस्य योनि-
मभि संवभूवुः । तान्ददन्ते कवयो विपश्चितो यज्ञं
विदानाः सुकृतस्य लोके । यः पन्था विततो

देवयानशृङ्खलाभिर्विगृहीत एति । तेनातिष्ठद्वित्र-
मन्तरिप्तं यत्नं गृहीत्वा सुकृतस्य लोकम् । यो
यत्नः सहस्रधारो धावापृथिव्योरधि निर्मितः ।
तेनैतु यजमानः स्वस्त्या दिवोऽधि पृथुपस्थादिति
पञ्च हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥२॥

ये यज्ञमिति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं हिरण्येष्टकामुपदधाति । एकां मध्ये ॥ २ ॥

आयवे स्वाहा योऽकृते स्वाहा योऽव्यत्वने स्वाहा
विष्णवे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेति पञ्च हिरण्येष्ट-
काश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये । त्रिवृत्ते अग्ने
शिरस्तन्मे अग्ने शिरः पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू तौ
मे अग्ने बाहू सप्तदशस्ते अग्न आत्मा स मे अग्न
आत्मैकविंशौ ते अग्न ऊरू तौ मे अग्न ऊरू
त्रिणवौ ते अग्नेऽष्टीवन्तौ तौ मे अग्नेऽष्टीवन्तौ
त्रयस्त्रिंशं ते अग्ने प्रतिष्ठानं तन्मे अग्ने प्रतिष्ठान-
मित्येताः शिरसि पक्षान्पुच्छेषु श्रोण्योरस्ययो-
रुपदधाति । त्रिवृत्ते अग्ने शिरस्तेन माऽभिपाहि
पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू ताभ्यां माऽभिपाहि
सप्तदशस्ते अग्न आत्मा तेन माऽभिपाहोऽवि-
ंशौ ते अग्न ऊरू ताभ्यां माऽभिपाहि त्रिणवौ
ते अग्नेऽष्टीवन्तौ ताभ्यां माऽभिपाहि त्रयस्त्रिंशं
ते अग्ने प्रतिष्ठानं तेन माऽभिपाहीत्युपदिता यज-
मानोऽनुमन्त्रयते ॥ (ख० २२) ॥ १ ॥

आयवे स्वाहेति पञ्चानां हिरण्येष्टकानां यथावकाशमुपधानं भवति । त्रिवृत्ते अग्ने
इत्येताः पञ्च मृदिष्टकाः शिरसि वा यथावकाशमित्येकेषां मतम् । उपाहितानामिष्टकानां
त्रिवृत्त इत्यनुमन्त्रणं यजमानस्य ॥ २ ॥

अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्माणः समवर्त-
ताधि । तस्य त्वष्टा विदधदूपमेति तत्पुरुषस्य विश्वमाजा-
नथश्च इत्येतामुपधायर्तसदसि सत्यसदसि तेजःसदसि
वर्चःसदसि यज्ञःसदसि शृणानाऽसि । धामासि धाम्यै
त्वा धामभ्यस्त्वा धामसु सीद । सनिरसि सन्यै त्वा सने-

यम् । वित्तिरसि विश्यै त्वा विदेयम् । शक्तिरसि शक्त्यै त्वा
 शक्येयम् । भूतिरसि भूत्यै त्वा भूयासम् । कर्मासि कर्मणे
 त्वा क्रियासम् । गूर्दोऽसि गूर्दाय त्वा गूर्देभ्यस्त्वा गूर्दे
 सीद । कर्त्तं पाहि कर्त्तं पिन्व कर्त्तं जिन्व कर्त्तं यच्छ
 कर्त्तं इच्छ कर्त्तमसि कर्त्तय त्वा कर्त्तेभ्यस्त्वा कर्त्ते
 सीद । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वाऽन्तरिक्षेषु सादयामि । विश्वेषु त्वा दिव्येषु साद-
 यामि । विश्वेषु त्वा देवेषु सादयामि । विश्वासु त्वाऽप्सु
 सादयामि । विश्वासु त्वाऽषधीषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वा वनस्पतिषु सादयामि । विश्वासु त्वा दिक्षु साद-
 यामि । द्विवि सीद । स्वर्जिदसि पृतनाजिदसि भूरि-
 जिदस्यभिजिदसि विश्वजिदसि सर्वजिदसि सत्राजि-
 दसि धनजिदसि भ्राडसि बिभ्राडसि प्रभ्राडसि ।
 सपत्नहनं त्वा वज्रं सादयामि । आभिभतिहनं त्वा
 वज्रं सादयामि । अरातिहनं त्वा वज्रं सादयामि ।
 यातुहनं त्वा वज्रं सादयामि । पिशाचहनं त्वा वज्रं
 सादयामि । रक्षोहनं त्वा वज्रं सादयामि । क्रतुहणम-
 भिव्रहणं भ्रानुहणमसुरहणं त्वेन्द्रं वज्रं सादयामि ।
 उद्ददस्युदितिरस्युद्यत्यरुपाक्रमणाऽस्थाक्रामन्त्यस्थाक्रा-
 न्तिरसि संक्रमणाऽसि संक्रामन्त्यसि संक्रान्तिरसि
 स्वभ्याऽसि स्वरसि । इषि सीदोर्जि सीद भग्ने सीद
 द्रविणे सीद सुभूते सीद पृथिव्या यज्ञिये सीद विष्णोः
 पृष्ठे सीदेडाधाः पदे सीद घृतवति सीद पिन्वमाने
 सीद । संवत्सरे सीद परिवत्सरे सीदेदा(व्य)वत्सरे सी-
 देदुवत्सरे सीदेद्रत्सरे सीद वत्सरे सीद । एकस्यौ सीद
 दशसु सीद शते सीद सहस्रे सीदायुते सीद नियुते
 सीद प्रयुते सीदार्जुदे सीद न्यर्धुदे सीद समुद्रे सीद
 मध्ये सीद पत्रे सीदान्ते सीद परार्धे सीद । पिन्वमा-
 नाऽसि पिन्वमानाथ त्वा पिन्वमानेभ्यस्त्वा पिन्वमाने
 सीद । ऋतमस्युताय त्वर्तेभ्यस्त्वर्ते सीद । सत्यमसि
 सत्याय त्वा सत्येभ्यस्त्वा सत्ये सीद । संधिरसि

संधये त्वा संधिभ्यस्त्वा संधिषु सिद् । स०श्लि०डासि
स०श्लि०षे त्वा स०श्लि०इभ्यस्त्वा स०श्लि०दत्सु सीद ।
संपदसि संपदे त्वा संपद्भ्यस्त्वा संपत्सु सीदेत्तेराभ्या-
मनुवाकाभ्यामृषीष्टका उपदधाति । ४ ॥

मृदिष्टका यथावकाशम्—अद्भ्यः संभूत इति च । ऋतसदसीति सप्त, सनिरसीति
षष्ठ, मूर्द इति षष्ठः । सप्तं पाहीति षट् । विश्वेषु त्वा पाधिवेषु सादयामीति दिशि
सीदेत्येवमन्ता दश । स्वर्विदसीत्येवमाद्याः प्रभाजसीत्येवमन्ता एकादश । सप्तसहनामि-
त्याद्या वजाः सप्त । उद्भवसीत्येकादश । इषि सीदेति दश । संपत्सरे सीदेति षट् सं-
स्तराः । एकस्या५ सीदेति चर्दश । पिन्वमानाऽसीति षट् संपदन्ताः । ये तु सादनं न
प्रवदन्ति ते अनुवाकाः शास्त्रान्तरे । ये तु सादनं प्रवदन्ति तेषामनुवाकपरिमाणं
नोक्तम् । सर्वा एता ऋषीष्टका इत्युच्यन्ते । केचिन्वाहुः—अनुवाका एव ऋषीष्टका
इति । प्रथमचित्कर्थास्त्वेते तस्य मन्त्राणां मध्य आसन्नानात् । प्रथमस्य स्वप्ने ऋषी-
ष्टका उपधाय लोकंप्रणाः । त एव प्राणभृतो गणप्रभृतय इति । न च गणभेदो युक्तः,
बौधायनमतान्मन्त्रलिङ्गाच्च यदेकवैपदभ्यात्, इति । केचित्तु द्विप्रस्तारे प्रथमेऽप्यग्नौ
प्राणभृदादीनामुपधानं कृत्वा, ऋषभस्य च पुरीषान्तं)वैपधानं कुर्वन्ति । पुरीषान्ता
चित्तिरिति वचनात् । पश्चाच्च द्वितीयां चितिम् । तस्मिन्नेव प्रस्तारे पुरीषान्तां कुर्य-
दिति । एवं तु सूत्रकाराभिप्रायः । द्विस हस्ते द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्तीति न साहच्ये ।
केचित्तु ऋषीष्टकाः परित्यज्याधिकविधिरनित्य इति । अयं पुरो भुव इत्येव कुर्वन्ति
प्रथमे प्यग्नौ । तथाऽपि गणभेदो जायत एवानो द्वितीये तृतीये वाऽग्नौ प्राणभृदादीना-
मुपयोगः । प्रथमायां चित्वाभेन सूत्रकारेणाऽऽज्ञानात् ॥ ४ ॥

अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतं प्राणभृतः । दश
दश प्रतिदिशमक्षणा दश । मध्ये बाह्यां बाह्यामुप-
धायान्तरामन्तरामुपदधाति ॥ ५ ॥

प्राणभृतः, अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतमुपदधाति । दश दश तु प्रतिदिशमक्षणा
चक्रमुपदधाति । दश मध्ये ता अक्षणा, अग्नेरभ्यन्तरमुपधाय बाह्याः पश्चादुप-
दधाति । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानमाह—प्राणभृतमुपदधाति (तै० सं० ९-
२-१०) इत्यादि सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—अयं पुरो भुव इति
पुरस्तादुपदधाति प्राणभेदैताभिर्दाधारार्यं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दा-
धारार्यं पश्चाद्विश्वव्या इति पश्चाच्चसुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरिस्युत्तरतः श्रोत्रभेदैताभि-
र्दाधारेणमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचभेदैताभिर्दाधारे (तै० सं० ९-२-१०) इति ।

एकैकस्यां द्विद्युपधेयानामिष्टकानां संख्यां विधत्ते—‘ दश दशोपदधाति ’
(५-२-१०) इति । एकैकं मन्त्रं दशकृत्व आदर्त्य दशोष्टका उपदध्यात् । अप्रो-
पधाने वक्तव्यं विधत्ते—‘ अष्टण्योपदधाति ’ (५-२-१०) इत्यादि । प्रताप्यामु-
पकथ्य प्राच्यामवमाने सत्यार्जवं भवति । नैर्ऋत्यामुपकथ्यैशान्यां समापनं वक्तव्यम् ।
एवमितरथापि । तदिदमक्षयेत्यनेनोच्यते ।

अनु—‘ प्राणभृत उपदधाति ’ (१-४-१८) इत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादान-
मर्थवादायै विध्यर्थे वेति विवेक्तव्यम् । निमित्तान्तरकथयार्थं तु सूत्रान्तरम् । तत्र हि
भूत्ताशब्दप्रयोगः । इह तु लिङ्गवतामल्पत्वात्तत्समवायमात्रेण शब्दप्रवृत्तिः । प्राण-
भृद्गणे हि प्राणभृतसमवायोऽस्ति । प्राणभृदप्राणभृद्गणेऽपि प्राणभृतसमवायोऽस्तीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । तदेषम्—‘ त्वत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । पद्भिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ’ ॥ ५ ॥

माची दिशां घसन्त ऋतूनामिति पञ्चाशतमपान-
भृतो यथा प्राणभृतो-न्तरामन्तरामुपधाय वाद्यां
वाद्यामुपदधाति ॥ ६ ॥

अपोमभृतः प्राचीदिशामिन्द्युपदधाति, यथा प्राणभृतः । प्रतिदिशमक्षया च वाद्या-
मुपकथयन्तरोपधीयते । यद्वा—अन्तर्देशे प्राणभृदारूपाः पूर्वोक्ता इष्टका उपधाय
बहिर्देशे संयदारूपा इमा अपानभृत इष्टका उपदध्यात् ॥ ६ ॥

प्राणभृद्गणो विपरीतप्रकारं विधत्ते—

विषुची प्राणभृतं चापानभृतं चोपदधाति ॥ ७ ॥

यस्मात्प्राणभृतामपानभृतां चान्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्माच्छोकेऽपि प्राणापानावन्योन्य-
विपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणोऽन्तर्गतिरपानः ॥ ७ ॥

आयुषः प्राण ५ संतन्वित्येतेनानुषाकेन संयत उपदधाति ॥ (स्व० २३) ॥ ८ ॥

आयुषः प्राणमिति द्वादश संतवीरिस्थाःपस्तम्बः, अनियतदेशः ॥ ८ ॥

पृथिव्यसि जन्मना वशा साऽग्निं गर्भमधत्ताः (त्याः)
सा मया संभव । यौरसि जन्मना वशा साऽऽ-
दित्यं गर्भमधत्ताः (त्याः) सा मया संभव । नक्षत्रा-
ण्यसि जन्मना वशा सा चन्द्रमसं गर्भमधत्ताः (त्याः)
सा मया संभव । आपोऽसि जन्मना वशा सा
वरुणं गर्भमधत्ताः (त्याः) सा मया संभव । औष-
धोऽसि जन्मना वशा सा सोम ५ राजानं गर्भम-

घत्ताः(स्थाः)सा मया संभव । वयोचिनिरसि
जन्मना वशा(साजरां)सा महां गर्भमधत्ताः(स्थाः)
सा मया संभव । विराडसि जन्मना वशा सा
राजानं गर्भमधत्ताः(स्थाः)सा मया संभवेत्येते-
नानुवाकेन वशेष्टका उपदधाति ॥ ९ ॥

पृथिव्यसीत्यारम्य सप्त वशाः । पञ्च वशा इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

या देव्यसीष्टक आयुर्दा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदा ॥ या देव्यसीष्टके
मःणदा अपानदा ध्यानदाश्चक्षुर्दाः श्रोत्रदाः
पृथिविदा अन्तरिक्षदा घूर्दाः भुव(स्व)र्दाः कुमा-
रीदाः प्रफर्वादा भुवतिदा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदेत्येतेनानुवाकेनोपशीव-
रीरुपदधाति ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

अर्थतः स्थाध्वगतोऽश्वेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा देवता-
भिर्गृह्णामि । कुक्राः स्य वीर्यावतीरिन्द्रस्य व इन्द्र-
यावती देवताभिर्गृह्णामि । अधिपत्नीः स्य तेज-
स्विनीरादित्यानां चो देवानां देवताभिर्गृह्णामि ।
मन्त्राः स्याभिभुषो विभेषां देवानां देवताभिर्गृ-
ह्णामि । सप्तभृतः स्यौजस्विनीर्मित्रावरुणयोर्ब्र-
ह्मणा देवताभिर्गृह्णामि । ब्रजक्षितः स्य ऊर्ध्वशितो
घृहस्पतेर्वो ब्रह्मणा देवताभिर्गृह्णामीति द्वादश
कुम्भेष्टका अद्भिः पूरयित्वा षट्कुम्भान् षट्कुम्भी-
र्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येतेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं कुम्भं कुम्भीं च प्रतिदिशमनुसीतमुप-
दधाति । चतस्रो मध्ये ॥ ११ ॥

अर्थतः स्थाध्वगत इति ग्रहणमपां कुम्भकुम्भ्योश्च मुगपदिति भाष्यकृत् । अपामभिषा-
षका मन्त्रा इति । अशक्तात्रैकैकस्य पूरणमिति न्यायाच्च । कुम्भेष्टकानां द्वे द्वे समान-
तया देवते । वाजसनेयिनां पाठात्—शर्म च स्थ वर्म च स्य देवस्य वः सवितुः प्रसदे
मधुमतीः साद्यामि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदधुका सीदतमिति तथा पुरस्तादनेरुपदधाति

ययासीतम् । कुम्भपरतः कुम्भी पूर्वतः । ज्योतिषे वामिति हिरण्यशकल(लौ त)योः
प्रक्षिपतीत्यापस्तम्बवैश्वानरो । युगपत्कुम्भकुम्भयोश्च द्विवचनत्वान्मन्त्रस्य, एवमनेन ऋकारेण
पूरणमुपधानं हिरण्यशकलश्लेषश्चोत्तरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिदिश तूपधीयन्ते । दक्षिणतो द्वे
तथाऽपरत उत्तरतश्च कुम्भो दक्षिणतश्च कुम्भीमुत्तरतोऽनुसीतं च । सर्वत्राधस्तात्पा-
षाणेऽनेनावस्थानं कुम्भेष्टकानाम्—यदपोऽग्नेरधस्था(स्ता)दुपदधाति (तै० सं० १-
१-२) इति । एवमपरतोऽपि तथैव कुम्भोऽपरतः कुम्भी पूर्वतः । उत्तरतः कुम्भो
दक्षिणतः कुम्भी, उत्तरतश्चतस्रस्तु मध्ये ता अनुसीतं द्वे द्वे समानतया देवते, पूर्वदि-
वर्तिनीषु तिसृषु सीतासु कुम्भं कुम्भी चेति द्वंद्वम् । एवं दिग्न्तरेष्वपि । तदिदमु-
च्यते—‘ द्वंद्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै ’ (तै० सं० १-१-२) इति ।
द्वादशानां मध्ये दिक्चतुयेऽष्टौ गताः । अथावशिष्टाश्चतस्रो मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै
दावर्चाय भवति ॥ ११ ॥

दिवि अयस्वान्तरिक्षे यतःकेति बार्हस्पत्यं नैवारं
चहं पयसि शृतं मध्ये कुम्भेष्टकानाम् ॥ १२ ॥

उपदधातीत्यनुवर्तते । दिवि अयस्वेत्युपधानं नैवारस्य, बार्हस्पत्यसंकरूपेण लौकि-
केऽग्नी (नैवारपचनं) नैवारचरुश्रपणं भवति । गार्हपत्ये पचनमिति भाष्यकृत् ।
केचित्तु—हिरण्यवर्णा इत्यारभ्य मातर इत्यन्ता द्वादशर्चः कुम्भकुम्भोरुपधाने विनि-
युज्यावशिष्टे द्वे तस्मा अरम्—दिवि अयस्वन्तरिक्षं इति च नैवारोपस्थानं कुर्यान्नै-
वारस्य चरोर्नोपधानमिति व्याचक्षते ॥ १२ ॥

तेजसे वां वर्चसे वां वक्षुषे वां ज्योतिषे वां
रेतसे वां मजाभ्यो वामिति द्वौ द्वौ हिरण्यशक-
लावुपास्यति ॥ १३ ॥

तेजसे वामिति हिरण्यशकल(लौ त)योः क्षिपति । युगपत्कुम्भकुम्भयोश्च द्विवचनत्वा-
न्मन्त्रस्य ॥ १३ ॥

त्वामग्ने वृषभं चैकितानमित्त्वृषभं हिरण्यशकलं
चित्तौ प्रास्य चित्तिमचितिं चिनवदिति चिति-
वत्कृत्याऽभिमृशति ॥ (ख० २४) ॥ १४ ॥

त्वामग्ने वृषभमित्त्वृषभोपधानमुत्क्रमेणपि प्रथमेऽग्नी क्रियते । चित्त्वा चित्त्यामृषभ-
मुपदधाति, इति । लोकंपृणाश्च पूरणार्थाः । लोकं पृण च्छिद्रं पृणेति छिद्रात् । लोकं-
पृण ता अस्य सूददोहस इति लोकंपृणाभिश्छिद्रदयति सर्वमग्निम् । सर्वान्वर्णानिष्टकानां
(करोति) कुर्यादिति श्रुतिः । न श्वेतपीतादीन्वर्णाच्चिदधाति । लेखा वर्णा इत्युच्यन्ते,

श्रुत्यन्तर एवं विहितत्वात् । चित्तौ हिरण्यं स्यापयित्वा चित्तिमचित्तिमित्यभिमृशति ।
चित्तिक्लृष्टिरित्यस्या नामधेयम् ॥ १४ ॥

यत्तेऽचितं यद्दु चितं ते अग्ने यद्दूनं यद्वाऽन्वाति-
रिक्तम् । विश्वे देवा अङ्गिरसश्विन्वचादित्यास्ते
चित्तिमापूरयन्तु ॥ यास्ते अग्ने समिधः ॥ चित्ति-
मचित्तिम् । ययमग्ने धनवन्तः स्यामार्लं यज्ञायोत
दक्षिणायै । ग्रावा वदेदभि सोमस्याश्रुनेन्द्रं शिषे-
मेन्दुना सुतेन ॥ रायस्पोषं नो धेहि जातवेद ऊर्जां
यार्गं मधुमत्सूनृतावत् । दधाम यज्ञं सुनवाम सोमं
यज्ञेन त्वाभुपशिलेम शक्र ॥ ईशानं त्वा शुश्रुमो
वर्यं धनानां धनपते गौमग्ने । अश्वावङ्गुरि-
पुष्टं हिरण्यवदश्वमध्वेहि ममम् ॥ दुहां ते घोः
पृथिवी पयोऽजगरस्त्वा सोदको विसर्पतु । प्रजाप-
तिनाऽऽत्मान माभीणे रिक्तो म आत्मा । यो रुद्रो
असौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना
विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु देवा इति सप्तभिः
स्वयंचित्त्वाऽभिमृश्य लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरष्टाभिरभिमृश्य लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति सर्वम-
मिम् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैका लोकंपृणामुपदधाति ॥ १६ ॥

पूर्वयोपधाय सूददोहसाऽभिमृशति ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिमित्यभिमृश्यं यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरभिमृश्यत्यष्टाभिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वास्विष्टकासु तथा देवतमन्ततो दधाति ॥ १८ ॥

इष्टकोपधानेषु मन्त्रान्ते तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद, इत्यन्तः ॥ १८ ॥

कृष्णोऽश्वः श्यावो वोत्तरतस्तिष्ठति । तमा-
लभ्य चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्टो दिवीत्य-
नुव्यूहति ॥ १९ ॥ सा चित्तिर्भवति ॥ २० ॥

उत्तरत उत्तरतोऽस्तिष्ठति कृष्णाश्व उपधानादारभ्य, श्वेतो वा । तमुपस्पृश्य
चात्वालात्पुरीषमाहृत्य वैश्वानर्यर्चा पुरीषमनुव्यूहति, नैवमुपवधाति । वैश्वानर्यर्चा पुरी-

यमुश्नति, इति श्रुतिः । पुरीषान्क्त श्रु(चि)तिर्भवति । प्रत्यखरोहणं वाक्म आस-
त्रित्युक्त्वा ॥ १९ ॥ २० ॥

यो अप्स्वन्तरग्निर्यो वृत्रे यः पुरुषे यो अक्षमनि ।
य आविवेक्ष भुवनानि विश्वा तेभ्यो अग्निभ्यो
हुतमस्त्वेतत् । य* हुतादमग्निं यमु काममाहुर्व
दातारं प्रतिग्रहीतारमाहुः । यो देवानां देवत-
मस्त्व(स्त)पोजास्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
पृष्टो दिवीत्येषा । यः सोमो अन्तर्यो गोष्वन्तव-
याधसि य आविवेश यो मृगेषु । य आ विवेक्ष
द्विपदो यस्त्वुपदस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
येनेन्द्रस्य रथ*(याः) संवभृवुर्पो वैश्वानर उत
वैश्वदेव्यः ॥ धीरो यः श्रु(श)क्तः भ(प)रि भूरिदा-
म्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् । जसन्नाथ
वसान्नाथेति षड्भिधितिं चितिमुषधायाभि जुहोति ॥ २१ ॥

यो अप्स्वन्तरग्निरिति षड्भिधितिं चितिमुषधाय पुरीषान्तामुपरि जुहोति । सर्वत्रा-
ग्निर्वेदता । चितावेव हिरण्यं निधाय तस्य जुहुयादित्येके ॥ २१ ॥

एकमेतान्यत ऊर्ध्वमृषभप्रभृतीनि सर्वेषु चित्यन्ते
समानानि क्रियन्ते ॥ २२ ॥

सर्वेषु वक्ष्यमाणचित्यन्तेषु चर्षभप्रभृतीनि कर्माणि समानान्येव ॥ २२ ॥

आग्नेत्या गाधत्रिया प्रथमा चितिमभिसृ-
शेत् । त्रिष्टुभा द्वितीयाम् । जगत्या तृतीयाम् ।
अनुष्टुभा चतुर्थाम् । पक्ष्क्या पञ्चमीम् । सर्वासां
धामच्छद्वितीया । अग्ने भूरीणि तत्र जातवेद इति
घापच्छत् । अग्ने देवाः इहाऽऽवह जज्ञानो वृक्तवर्हि-
षे । असि होता न ईदयः । अग्न्य महा पनसा
याविष्टु सोदीदाय सपिद्धः स्वे दुरोगे । चित्रभानु
रोदसी अन्तरुषीं स्वाहुतं विश्वतः मत्यश्वम् ॥
मेधाकारं विदधस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परि
भूतमं मतिम् । त्वामर्षस्य हविषः समानमिस्वीं
महो वृणते नरो नान्यं त्वत् । मनुष्वस्वा मिषीं

महिं मनुष्वस्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदङ्गिरौ
 देवान्देवायते यज । अग्निर्हि वाजिनं विश्वे
 ददाति विश्वर्षणिः । अग्नी राये स्वाभुवश्च
 भीतो याति वाऽऽर्यमिषश्च स्तोतृभ्य आभरेत्येता
 आम्नाता भवन्ति ॥ २३ ॥

अग्ने भूरीणीति सप्तमीं जुहोतीत्यापस्तम्बः । उपस्थानं करोति चितेरिति वैखानसः ।
 आग्नेय्या गायत्र्या प्रथमां चितिमभिमृशेत्, इति ब्राह्मणोक्तम् । अग्निर्वन्या देवता
 गायत्र्या प्रथमां चितिमेतया होमे कृतेऽभिमृशति । त्रिष्टुभाऽभिमृशति द्वितीयाम् ।
 जगत्या तृतीयाम् । अनुष्टुभाऽभिमृशति चतुर्थाम् । पङ्क्त्याऽभिमृशति पञ्चमीम् ।
 अग्ने भूरीणीति धामच्छत् । अग्ने देवाश्च इहाऽऽवह इत्येवमाद्या आग्नेय्या गायत्र्या
 प्रथमां चितिमभिमृशेत् । तस्मिन्नाम्नाये शाखान्तर आम्नाताः पङ्क्त्यन्ताः ॥ २३ ॥

षडुपसदः ॥ २४ ॥

उपसदोऽग्निर्संयोगेन षड्भवन्ति । सोमाङ्गमपि सत्यं पितृसंयोगे षड्भ-
 वन्ति ॥ २४ ॥

अनुपसदमग्निं चिनोति । अन्वहमेकैका
 चितिर्द्वयमुत्तमा चितिः ॥ २५ ॥

द्वयहं द्वयहमेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं चिनोति द्वयहम् । उत्तमा
 चितिः, (आप० श्रौ० १९-१०-२२) इत्यापस्तम्बः । उपसदमनु अनुपसदम् ।
 उपसदि समाहायामग्निं चिनोति, प्रवर्ग्यः पश्चात् । उपसदो न लभ्यन्त इति याज्य-
 कृत् । उपसदमेवं कृत्वाऽग्निं चिनोतीति सूत्रकाराभिप्रायः । द्वयहमुत्तमा चितिः
 [इति] द्वाभ्यां पारिसमाप्यते ॥ २५ ॥

त्रीणि चतुस्तनानि त्रतानि भवन्ति । एवं
 त्रिस्तनानि द्विस्तनान्येकस्तनानि ॥ २६ ॥

त्रतानि त्रीणि चतुस्तनानि क्रयदिवसस्य राज्या त्रतानि भवन्ति । एवं त्रीणि
 त्रिस्तनानि त्रीणि द्विस्तनानि त्रतान्यत्रीणोमीयदिन एकस्तनम् ॥ २६ ॥

आपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रवर्ग्यं यदक्रन्दः
 प्रथमं जायमान इति श्वेतवचं प्रदक्षिणं परिणीय
 वसन्ति वसन्ति ॥ (स्व० २५) ॥ २७ ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्र एकादशमन्त्रेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति सत्यापाठसूत्र एकादशमन्त्रः ॥ ११ ॥

अपराह्णे भवे आपराह्णिक्यौ ताभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्य श्वेतमथं प्रदक्षिणीकृत्य चिते. प्रागुदग्वाऽऽरिभ्यते प्रदक्षिणं कृत्वा वसन्ति विरमन्ति कर्मणः । भाष्यकारस्तु मध्यरात्रे व्रतप्रदाने कृतेऽश्वपरिणयनान्तं कृत्वा वसन्तीति व्याचष्टे । केचित्तु वसत्यङ्गं परिणयनमित्याहुः । तस्मात्पञ्चम्यां चितौ न परिणयनम् । वसत्यङ्गं तु तत्परिणयनं, तत्प्रकरणत्वात्तस्मात्पञ्चम्यामपि क्रियते । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति सत्याषाढविरचिते श्रौतसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां त्रयोदशोऽध्यायः
कायामेकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यामेकादशप्रश्नः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

सर्वासु चितिषु प्रवर्ग्योपसदानादितः पौर्वाह्निक्य-
न्यानुपरिष्ठादापराह्णिक्यौ प्रवर्ग्योपसक्षितिहो-
मोऽश्वपरिणयनं च व्याख्यातम् । श्वोभूते द्वितीयां
चितिं चिनोति ॥ १ ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्य । प्रवर्ग्योपसङ्ग्यं प्रवर्ग्यो-
पसदौ ताभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते द्वितीयां चितिं चिनोति । यदि प्रथमस्याश्वितोरिष्टकाः
संसादयद्वि, इति कृतं तदा चितौ चितौ प्रणयनम् । उत्तरवेद्यभिमर्शनं तु सकृत् ।
अभ्यङ्गत्वात्तथाऽऽत्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभिमर्शनं शालामुलीयहोमः, अभ्यर्षत्वात्
सकृदेव । इष्टका उपधास्यञ्श्वेतमश्वमभिमृशेत्पुरीषमुपधास्यङ्कृष्णम् । इति चितौ
चितौ पुरीषान्ता चित्तिरिति चित्यङ्गत्वाद्भ्याभिमर्शनं, तस्याः सर्वत्राऽऽरोहणं जपतीति
वचनादेतदपि चितौ चितौ । [पक्षे] यदा तु तिलः स्वयमानुष्णास्तिलश्च विश्वज्योतिष
इति कृतः पक्षस्तदा न पुनः प्रणयनम् । अश्ववभितः स्थापितौ कृष्ण उत्तस्तः, श्वेतो
दक्षिणतस्तदा श्वेतमालभ्य ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिरिति पञ्चाऽऽश्विनीरुप दधाति ।

चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २ ॥

अश्विदेवयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः । आश्विनीरुपदधाति (तै० सं०
१-२-१) इति विधेराश्विनीरिष्टका उपदध्यात् । संख्यां विधत्ते—पञ्चोपदधाति
(१-२-१) इत्यादि । पञ्च पूर्वार्धेऽग्नेः ॥ २ ॥

सजूर्नतुभिरिति पञ्चर्तव्या आश्विनीरुपदधाति ॥ ३ ॥

आश्विनीनां पश्चात्—सर्जन्तुभिरिति पञ्चतन्व्या उपदधाति । आरकृतव्यासु ना(अ) षकाम् । 'द्वंद्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै' इत्यवकामनूपदधातीत्यधिकारात् । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—ऋतव्या उपदधाति (१-३-१) इत्यादि । वसन्तादीनामृतूनां स्वत्वव्यापारसामर्थ्याद्यैतदुपधानम् । इष्टकासंख्यां विधत्ते—'पञ्चोप-
दधाति' (तै० सं० १-३-१) इत्यादि । हेमन्तदिशि शिरोः समासेनर्तूनां पञ्चत्वम् ॥ १ ॥

अनुपरिहारः सादयति प्राणं मे पाह्यपानं मे
पाहीति पञ्च वायव्या ऋतव्या अनूपदधाति
वायोर्धान्यासि देवानां वायो वाग्यसीति द्वे
संयान्ये । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये ॥
समानतया देवते भवतः ॥ ४ ॥

प्राणं मे पाहीत्यृतव्यानां पश्चात्पञ्च प्राणधृतः । (अपस्विन्वेति पञ्चापस्या इत्याप-
स्तम्भः ।) अनुपरिहृत्य चाग्निमित्येकैक्या प्रतिदिशमुपदधाति, इति श्रुतेः । भरद्वाजस्य-
श्च यदेकधोपदध्यादिति तस्याः श्रुतेरयमर्थस्तेन विकल्पितः । संयान्यौ च द्वे वायोर्धा-
न्यासि, इति । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये अवकोपधानं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अपस्विन्वेति पञ्चापस्या वायव्या अनूपदधाति ।
अनुपरिहारः सादयति । विष्टम्भो वय इति
चतस्रः । मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ ५ ॥

अपस्विन्वेत्यपस्याः पञ्च, वायव्या दिश उपधानम् । विष्टम्भो वय इति चतस्रो
वयस्याः, पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गा इति भाष्यकृत् । मूर्धन्वाब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
मूर्धन्वत्यः । यस्मात्पूर्वस्यां दिश्युपधेया मूर्धन्वाब्दोपेतमन्त्रसाध्यास्तस्मात्पक्ष्याकारेण
चीयमानस्थाशेरपि मूर्धा पूर्वस्यां दिशि भवतीति भाष्ये विस्तरः ॥ ५ ॥

व्यविवर्चय इति पञ्च दक्षिणतो वयस्विनीः । पशु-
वाहय इति पञ्च पश्चाद्द्वेऽनुमतीर्वस्तो वय इति
पञ्चोत्तरतः सिंहवतीः । अपि वा वस्तो वय
इति दक्षिणेऽस उपदधाति । वृष्णिर्वय इत्युत्तरे ।
व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पञ्च उपदधाति । सिंहो
वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

व्यविवर्चय इति पञ्चाशेर्दक्षिणस्याः श्रोण्याम् । उत्तरस्थां—पशुवाहय इति ताः पञ्च ।
वस्तो वय इत्येकां दक्षिणेऽस्ये । वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽस्ये । व्याघ्रो वय इत्येकां दक्षिणे
पक्षे । सिंहो वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

ऋषभप्रभृतिव्याख्यातवित्यन्तः ॥ ७ ॥

श्यामभे वृषभमिष्युषमादि समानं वित्यन्तम् । त्रिष्टुभा द्वितीयामिति तु विद्वेषः ।
आपराह्निकीभ्यां प्रथम्योपस्थां दक्षर्थाश्वपरिणयनमित्येवमन्तं वित्यन्तम् ॥ ७ ॥

श्वोभूते तृतीयां चितिं चिनोति ॥ (स्व० १) ॥ ८ ॥

श्वः प्रभाते वैर्वाह्निकीभ्यां प्रथम्यं सुब्रह्मण्यान्तं विधाय तृतीयां चितिं श्वेतमक्षमभि-
मृश्य वाक्म आसन्निति चोक्त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी अप्यधमाना इति स्वयमातृण्यामभि-
मृश्याश्वेनावध्याप्य विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरि-
क्षस्य पृष्ठे इपचस्वतीमिति मध्येऽग्नेराविदुषा
ह्याहमेन सहोपदधाति । भुव इति चैतय्य ज्याहृत्या ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी अन्यधमानामिति स्वयमातृण्यां प्रणीतानभिमुश्य । इतरथा तु तृतीयस्या-
स्थितेरिष्टकाप्रणयनादि । अश्वेन तां स्वयमातृण्यामवध्याप्य चितिस्थ एव-विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वित्येवमावि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सौद भुव इत्येवमन्तेन मन्त्रेणोप-
दधाति ॥ ९ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृण्यायां

हुत्वाऽनुव्यनित्यविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति ॥ १० ॥

चित्तिं जुहोमीति जुह्वा स्वयमातृण्यायां च हुत्वाऽव्या(नुव्य)नर्न निरुच्छ्वासेनावस्थानं
वरदानं साम गायेति प्रैषः । ऊर्ध्वजानुश्वोपदधाति ॥ १० ॥

ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरि-
क्षान्मा पाहीति हिरण्येष्टकाम् । अधि घौरिन्त-
रिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोप्तार इति मण्ड-
लेष्टकाम् । अतुरेतः सिचो विधुग्रस उपदधा-
ति । विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम् । अन्तरिक्षस्य
यान्यसि देवानामन्तरिक्षं यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

ज्योतिरसीति हिरण्येष्टकाम् । अधि घौरिति मण्डलेष्टकाः । सर्वा रेतःसिचो मध्यमे (ध्ये-
वि) वयसः । विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति प्रणीतानामेका विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षस्य
यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

नभश्च नभस्पशेषश्चोर्जश्चेति चतस्र ऋक्-
व्या द्वे द्वे समात्तया देवते भवतः ॥ १२ ॥

१ पंढरः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ७६

नपञ्च नभस्यश्चेत्यृतव्याश्वतस्रः, द्वे द्वे समानतया देवते । अवकोपधानं च, द्वे द्वे उपदधाति । केचिचु-चतस्र उ(सृणामु)पधानं कुर्वन्ति, इति ॥ १२ ॥

राज्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः । चतस्रः
अतिदिशमेका मध्ये ॥ १३ ॥

दिवशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका दिश्याः । प्रतिदिशमेका मध्ये पुरस्तादारभ्य ।
राज्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्या उपदधाति (५ । ३ । २) इति श्रुतेश्च ॥ १३ ॥

आयुर्मे पाहीति दश वैराजीः पुरस्तादुपधाप्य ॥ १४ ॥

पुरस्तादग्नेः । ताश्च ब्राह्मणे सूत्रान्तरे च-दर्श प्राणभृतः पुरस्तादुप दधातिः
इत्याद्या द्रष्टव्याः । प्राणशब्दोपेतान्मन्त्रानुपधानकाले विभ्रतीति प्राणभृतः । अत्रैवं
चरमन्त्रे ज्योतिःशब्दं प्रशंसति-“ज्योतिष्मतमुत्तमामुपदधाति” (तै० सं० ५-१-२)
इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्येष्टका ज्योतिष्मती । चरमा सैवोत्तमा
भवतीति भाष्यकारोक्तेः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत् बृहतीरुपदधाति । मा छन्द इति
द्वादश दक्षिणतः । पृथिवी छन्द इति द्वादश
पश्चत् । अग्निर्देवतेति द्वादशोत्तरतः ॥ १५ ॥

यथा बृहती छन्दसां मध्ये प्रधास्ता, एवं बृहत्याख्यं इष्टका अपि प्राशस्ता इति
भाष्यकृतं । बृहतीः षट्त्रिंशत्समुपदधति दक्षिणतोऽग्रेरारभ्य पश्चादुत्तरतश्च । तर्हि इत्यां
इष्टका दिविशेषु विधत्ते-मा छन्द इति दक्षिणत उपदधाति तस्मादक्षिणावृत्ती मांसः
पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एकोत्तरतश्च
वत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयान्ती जयति (तै० सं० ५-३-२) इति । मन्त्रपाठप्रप्तमि-
ष्टकासंख्यां विधत्ते-षट्त्रिंशत्संपद्यन्ते (तै० सं० ५-३-२) इत्यादि ॥ १५ ॥

मूर्धाऽसि राडिति सप्त बालखिलयाः पुरस्तात्प्रवृत्ती-
वीरुपदधाति । यन्त्री राडिति सप्त पश्चात्प्रवृत्तीः ॥ १६ ॥

सप्त बालखिलयाः पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपर्व्याः । सप्त पश्चादारभ्य प्रगतपर्व्याः ।
यद्वा-बालखिलयनामकैर्मुनिभिरादौ दृष्टत्वाद्विष्टका अपि बालखिलयाख्याः । इष्टकागतया
सप्तसंख्यया शीर्षेण्यच्छिद्रसाम्यं, पुरस्तादेकं सप्तकं पश्चादेकं सप्तकमिति सप्तकयोर्वि-
त्वावधेदेशवर्तिच्छिद्रद्वयसाम्यम् । सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते-मूर्धाऽसि राडिति पुरस्ता-
दुपदधाति, यन्त्री राडिति पश्चत् (तै० सं० ५-३-२) इति ॥ १६ ॥

पृथिव्यै स्याहेति द्वादश भूतेष्टकाः ॥ १७ ॥

भूतेष्टका द्वादश, शास्त्रान्तरपठिताः ॥ १७ ॥

पाचया त्वा दिशा सादयामीति पञ्चाऽऽत्मेष्टका-
श्चतस्रः प्रदिशमेकां मध्ये ॥ (ख०२) ॥ १८ ॥

गतार्थः ॥ १८ ॥

इन्द्रो दधीचो अस्मिन्नित्येतेनामुवाकेनाथर्वशिरो
दशातिष(रि)क्ता इष्टका उपदधाति ॥ १९ ॥

दशतिष(तिरि)क्ताः शिरस्युपदधाति ॥ १९ ॥

अथमभृत्तिर्व्याख्यातश्चित्यन्तः ॥ २० ॥

अथभाद्यभपरिणयनान्तं चित्यन्तं पूर्ववत् । विशेषस्तु तृतीयस्याश्वितेरभिमर्शनं
जमत्या ॥ २० ॥

श्वोभूते चतुर्थी चितिं चिनोति ॥ २१ ॥

श्वोभूते पीर्वीहिकीभ्यां प्रवर्ष्यापिसद्भ्यां सुब्रह्मण्यन्ताभ्यां प्रचर्य चतुर्थी चिनोति चितिम् ।
अश्वालम्भं कृत्वा वाक्म आसन्निति अपः । इतरथा तु तस्याश्वितेरिष्टकाप्रणय-
नादि ॥ २१ ॥

आशुस्त्रिष्टदग्नेर्भागोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां
यथाब्राह्मणमुपदधाति ॥ २२ ॥

यथा-ब्राह्मण उक्तं तथोपधानं पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च । प्रथमानुवाके चत्वारः
प्रथीकाः । द्वितीयानुवाके त्रयः । आशुर्व्योम धरुणो भान्तः प्रतृतिरभिवर्तो वर्चस्तपो
योनिर्भिर्भा ओजः संभरणः क्रतुर्ब्रह्मस्य प्रतिष्ठा नाकः, अग्नेर्नृषससां मित्रस्येन्द्रस्य वसुना-
र्द्धादित्यानामदित्यै देवस्य धत्रो यादानामृभूणां विवर्त इति । अत्र विनियोगसंग्रहकार-
स्त्वेवम्—

आशुरष्टादशाऽऽदध्यादक्षण्या स्तोमसंयुताः ।

अग्नेः शिष्टा दशाऽऽदध्यादक्षण्या स्तोमसंज्ञकाः ॥ २२ ॥

अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ ॥ २३ ॥

यत्संस्थानीर्यत्संयनीरुपदधाति, इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

सहस्र सहस्यथेति द्वे ऋतव्ये । समानं तथा

देवते भवतः ॥ २४ ॥

स्पष्टोऽर्धः ॥ २४ ॥

एकयाऽस्तुवतोते सप्तदश सृष्टीः ॥ २५ ॥

सप्ततिधातुयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः सप्तयः । सृष्टीरुपदधातन्त्यर्थः ॥ ननु—सृष्टीरुप-
दधाति (जै० सू० १-४-१७) इति, सृष्टिशाब्दे गुणाविधिरुत्तर्यवाद इति संशयः ।

तत्राऽऽरूपात्संबन्धाद्धिद्यन्तरैकवाक्यत्वाभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा उपधानार्थत्वेन विधीयन्ते । मैवम् । लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तत्वाच्च विधिर्मन्त्राणां संबन्धवति । तथा सति परिसंख्या स्यात् । तत्र नहुषु मन्त्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सृष्टिविधानाद्बन्धे परिसंख्यायेरत् । सा च त्रिदोषा, परिसंख्यादानां च मन्त्रान्तराण्यामानर्यक्यं स्यात् । तस्मादुपधानमेवात्र विधेयम् । सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावस्थे (तै० सं० १-३-४) इत्यस्यार्थवादस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः । केचित्तु—मन्त्रविधिमेव समर्थयन्ते । न ह्येकयाऽस्तुवत् (तै० सं० ४-३-१०) इत्येवमादीनामुपधान ऐकान्तिकं लिङ्गमस्ति येन प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्धि महणासादनादिष्वपीष्टकानां प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेरवकाशः । सत्यामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमचितिसंबन्धार्थमपि प्रत्यक्षविधानमर्थवद्भविष्यति । वक्ष्यति हि—
‘मध्यमायां तु वचन्यद्वाहाणवत्य’ इति । न चास्मिन्सूत्रे सृष्टीनां विधानमवश्यमादर्तव्यम् । गुणवृत्तिनिमित्तकथनमात्रपरत्वात् । कः पुनरत्र गुणः, भूमा । सृष्टिसमुदाये हि भूमाऽस्ति । सृष्टिसृष्टिसमुदायेऽपि । ‘एकयाऽस्तुवत्’ (तै० सं० ४-३-१०) इत्यनुवाके, सृष्टिभूमाऽस्ति, इत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः ॥ २९ ॥

इयमेव सा या मथमा न्यौच्छदिति पञ्चदश व्युष्टीः ॥ २६ ॥

विशेषोच्छति तर्पो विनाशयतीति व्युष्टिरुवःकालस्तद्वाचकशब्देनोपेतैर्बन्धैरुपधेया इष्टका व्युष्टयः । ता उपदध्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अग्ने जातान्म णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुप-
दधाति । सहसा जातानिति पश्चात्, चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः । षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः ॥ २७ ॥

पश्चादुपदधातीत्यनुवर्तते । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—‘अग्ने जातान्म णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति । सहसा जातानिति पश्चात्, चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः, षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः’ (तै० सं० १-२-९) इत्यादि ॥ २७ ॥

इष्टकार्या पुरीषमध्यु(ध्यु)श्च पृथिव्याः पुरीष-
मस्यप्सोः नामेति मध्येऽग्नेः पुरीषवतीष्टुपदधाति
॥ २८ ॥

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—‘पुरीषवती मध्य उपदधति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सान्मानमेवाग्निं चिनुते’ (तै० सं० १-२-९) इति । पुरीषमध्यु(ध्यु)श्च तस्यो-

पृथुपर्धायमानत्वात्पुरीषवती । पुरीषं वा, आत्मनो गवादिशरीरस्य मध्यमुदरमध्ये वर्त-
मानत्वात् । अतः पुरीषपच्चेन सात्मानं शरीरसहितमेवाग्निं चिनुत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ऋषभमभृतिव्या(व्या)ख्यातश्चित्यन्तः ॥ २९ ॥

ऋषभादिश्चित्यन्तः । अक्षपरिणयनन्तं पूर्ववत् । अनुष्टुभाऽभिमृश्यते चतुर्थी चितिः
॥ २९ ॥

श्रोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य

पञ्चमीं चितिं चिनोति ॥ ३० ॥

श्रोभूते श्वः प्रमाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते पञ्चमी चितिः । श्वेतमश्वम-
भिमृश्य वाङ्म आसन्निति अपित्वा, इतरथा पञ्चम्याश्चितोरिष्टकाप्रणयनादि (सभामम्)
॥ ३० ॥

एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्द इति चत्वारिंशत्

विराजो दश दश प्रतिदिशमक्षण्या ॥ ३१ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ विराडाख्या इष्टका उपदध्यादिति शेषः । विरानस्तु—
'उत्तमायां चित्यामुपदधाति विराजमेवोत्तमाम्' (तै० सं० १-३-१) इति
ब्राह्मणे द्रष्टव्यः । एकैकस्यां दिशीष्टकासंख्यां विधत्ते—'दश दशोपदधाति' (१-
३-१) इति । सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयितुं वक्रत्वं विधत्ते—'अक्षयोरुपदधाति'
(तै० सं० १-३-१) इति ॥ ३१ ॥

रश्मिरसि क्षयाय द्वा क्षर्यं जिन्वेत्पेक्षश्चिञ्जस

स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशं तिस्रो मध्ये

॥ ३२ ॥

रश्मिरत्यादयः स्तोमभागाः । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि स्तोमभागाः । उप-
दधाति, इति सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण प्रशंसति—'सप्त सप्तोपदधाति
सर्वीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै' (तै० सं० १-३-१) इति । एकैकस्यां
दिशि सप्तसप्तोपधानेन सर्वीर्यत्वं दाढ्यं भवति । मध्ये तिसृणामुपधानेन प्रतिष्ठा स्थैर्यं
भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

राज्ञ(श्य)सि माची दिगिति पञ्च नाकसद्वत्सः

प्रतिदिशमेकां (मध्ये) । पश्चात्पाची उत्तमासुप-

धायायं पुरो हरिकेश इति नाकसत्सुपेक्ष

षोडा उपदधाति । ता उपधाय वृत्तां चितिं

चिनोति ॥ ३३ ॥

नाकः स्वर्गः संघैः प्राप्यते चैर्मन्त्रैस्ते नाकसदः । तथा च मन्त्रलिङ्गम्— 'नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु' (तै० सं० ४-४-२) इति, एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अरि नाकसदः । अर्धेन तु ध्यायन्द्वेष्यम्, तत्र चाऽऽपस्तम्बः सूत्रयामास— 'द्वेष्यं मन्त्रा ध्यायन्पश्चात्प्राचीमुत्तमाम्' (भाष० श्रौ० १७-१-४-९) इति । पश्चमेव कृतास्तासु पुरीषं क्षिप्त्वा तूष्णीम्, अन्यं पुरो हारिकेश इति पञ्च चौडास्तासामुपर्युपधाने या तु प्रतीच्या सा तु पश्चादुपधीयते । अयं पश्चाद्विष्वक्त्या, इत्युपदर्शति । पञ्च चौडा द्वेष्यं मनसा ध्यायति जम्भे दक्षामि देवदत्तमिति । यद्वा— चुड संवरण इत्यश्माद्भातोरुत्पन्नश्लोकाशब्दः । नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वादेता इष्टकाश्लोका इत्युच्यन्ते । पञ्चसंख्याकाश्लोकाः पञ्चचौडा उपदर्शतीत्यर्थः । उपधानकाष्ठे ध्यानविशेषं विधत्ते— 'यं द्विष्यात्तमुपदर्शद्ध्ययायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आवृ- श्वति ताज्जगार्तिमार्च्छति' (तै० सं० ५-३-७) इति । यजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्तं द्वेष्यमध्वर्युर्गुपधानं कुर्यन्ध्यायेत् । तेन ध्यानेनैताभ्य एवाऽग्निसेनान्यादिभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्यमावृश्वति सर्वतो विच्छिन्नं करोति । ताज्जगार्तिमार्च्छति तदानीमेव वरणं प्राप्नोति । नाकसदमुपरि पञ्चचौडोपधानं विधत्ते— उत्तरा नाकसदश्च उप- दधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत्, (तै० सं० ५-२-७) इति । गृहस्थानीया नाकसदो जायास्थानीयाः पञ्च चौडा । तत्राद्यं पश्चादिति तृती- यमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका तस्याश्चरमत्वं विधत्ते— 'पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदर्शति तस्मा- त्पश्चात्प्राची पृथ्व्यन्वास्ते' (तै० सं० ५-३-७) इति । तस्मात्पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखत्वेनोपधेयामिष्टकां चरमत्वेनोपधत्ते, तस्मात्पश्चिमायां दिश्यवस्थाय प्राङ्मुखी पृथ्वी गार्हपत्यमुपविशतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तपश्च तपस्यञ्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया

देवते भवतः ॥ (ख० ३) ॥ ३४ ॥

माध्यकारस्तु— वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमाचिनुत, इति प्रथमे पूर्वार्धेऽग्नेरुपधीयते, दक्षिणे पक्षे द्वितीये— 'अग्निमेव दक्षिणं पक्षम्' इति । पुच्छे तृतीये— 'वर्षामिः पुच्छम्' इति पुच्छसमीपे द्वे । 'शरदोत्तरं पक्षम्' इति चोत्तरपक्षसमीपे । हेमन्तेन मध्यमिति हेमन्त- शिशिरनामधेये इष्टके मध्ये इति व्याचष्टे । अत्रोपधान— अनुग्रह— अप्युक्तं (नेऽनु- क्रमोऽप्युक्तः) । वैखानसेन तु यथावकाशम्, इति ॥ ३४ ॥

देवानां यान्यसि देवानां देवयान्यसीति द्वे

संयान्यौ ॥ ३५ ॥

मजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मती-
मिति विश्वज्योतिषम् । अत्र रेतःसिचः स्वविर-
स्योपदधाति । ३६ ॥ घौरपराजिताऽमृतेन विष्टाऽऽ
दित्यास्ते गोप्सर इति मण्डलेष्टकाम् । सुवरसि
सुवर्मे वच्छ दिवं वच्छ दिवो मा पाईति हिरण्ये-
ष्टकाम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽन्यः क्रमः-- पञ्चचोढान्ता उपधाय देवानां यान्यसीति संयान्यौ, तपश्च
तपस्यश्चेत्युक्तये, मजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठ इति विश्वज्योतिः स्वराङ्-
ज्योतिरिति रेतःसिक् । सुवरसीति हिरण्येष्टका घौरपराजितेति मण्डले का प्रोपदध
इति विकर्णां परमेष्ठी त्वा सादयतु दिव इति स्वयमाहुषणा, इत्यापस्तम्बसूत्रे, एष वा
क्रमो भवत्युपध नस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

आपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गर्था प्रचर्य यदक्रन्दः
प्रथमं जायमान इति श्वेतमर्षं महाक्षिणं परिणीय
वसन्ति ॥ ३८ ॥

गतम् ॥ ३८ ॥

औदुम्बरीरित्स्रः समिधः प्रादेऽमात्रीधृते वासयति ॥ ३९ ॥

औदुम्बरीः समिधो धृते सिपति ॥ ३९ ॥

श्वोभूत उत्तमाभ्यां पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गर्था प्रचर्य
पञ्चम्याश्रितेः शेषं याज्ञसेनीं चितिं चिनोति ॥ ४० ॥

श्वोभूते श्रःप्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य पञ्चम्याश्रितेः शेषं इत्यहमुत्तमां चितिः,
इत्युक्तम् । चित्रनामकस्य कस्यचित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञसेनामकस्तेन दृष्टा
चित्तिर्याज्ञसेनीं तां चिनोतित्यर्थः ॥ ४० ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीर्मूर्धन्वतीः पुरस्तादुप-
दधाति । उत्तरतस्त्रिष्टुभस्तिस्त्रो दक्षिणा उत्तरा
जगतीस्तिस्त्रः पश्चादुत्तरा अनुष्टुभस्तिस्त्र उत्तरतो
बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरिति विष्टुरूपाणि
च्छन्दांसि यथावकाशमुपदधाति ॥ ४१ ॥
अत्रैवातिच्छन्दसमुपदधाति । द्विपदामुत्तमामुप-
धाय ॥ ४२ ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपदधान्येवमुत्तराण्यपि च्छन्दांसि त्रीणि त्रीण्युप-

दधातीत्यापस्तम्बवैखानसौ । त्रिष्टुभो दक्षिणतोऽग्नेः । जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतः ।
बृहतीरुधिहाः पञ्चीरसरपञ्चीरित्येतानि बृहत्यादीनि यथावकाश त्रीणि त्रीभ्येव
स्युः । अधिका या अक्षरपङ्क्तिः सा विकल्पार्था । अतिच्छन्दस्तु मध्येऽग्नेः—अग्निश्च
होतारमिति । द्विपदास्त्वन्ततः पुच्छे तासां तु नेज्यते कर्मकाले द्विपदासु नेप्यत इति
च्छन्दोविधितिवचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति स्वयमातृणा-
मभिमृश्याश्वेनाश्रमाप्य परमेष्ठीत्वा सादयतु दिवः
पृष्ठे व्यञ्जस्वसीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन
सहोपदधाति । सुषरित्येतया व्याहृत्या । चिति
जुहोमीति स्वयमातृणायां हुत्वाऽपानिति ।
प्रोधदश्वो न यवसे अविष्यक्षित्युत्तरेऽश्वे विक-
र्णीमुपदधाति । स्वयमातृणां च विकर्णी च
नान्याभिरिष्टकाभिरभ्युपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति प्रणीताः स्वयमातृणां अभिमृश्य श्वेतेनाश्वेन चाक-
शाप्य, आरूढ एवावघ्रापणं करोतीत्येके, नीत्वाऽश्वसमीपं, परमेष्ठीत्वा सादयतु दिवः
पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सहोपदध्यात् । तथा देवतयाऽङ्गिरसवद्भुवा सीदु सुषरित्यन्तेन
मन्त्रेण, चिति जुहोमीति तस्यां हुत्वाऽपाननर्मुर्ध्वं श्वासवायुर्नाप्यते । वरदानं सामयाने-
प्रैवश्व, स्थिते नोपधानं ताभ्याम् । प्रोधदश्व इति विकर्णीमुत्तरेऽश्व उपदधाति । तं
स्विष्टके स्वयमातृणां विकर्णी च तयोरुपरि नान्यामिष्टकामुपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्येतेनानुवाकेन गोचितिसुप-
दधाति । सहस्रं पादमाशीरिष्टकाः ॥ ४५ ॥ ता
मध्यमायां चित्वां चित्वां पशुकाम उप-
दधाति ॥ (ख० ४) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमश्रे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमुपदधाति, यावत्सहस्रमपहित(मुपधान)-
मिति पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनुवाकः । पूर्णं सहस्रमाधिका ऋचस्त्यज्येरन् । अयं विधिः
सहस्राग्निं संख्याधिकं यथा न भवति तथेति । अन्यत्र सहस्रात्प्रथमां तामुक्त्वा, द्विसा-
हस्रादिषु पशुकामस्य यजमानस्य । गोचितिरित्यस्या नामधेयम् । योऽग्निश्चीयते तस्य

यादमोषीः, ताः प्रथमायां मध्यमायां पञ्चम्यां वा समाप्तायां, न पुरीषमुपदध्यादित्यर्थः ।
॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकाशितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनश्मीत्यष्टौ सयुजः ॥ १ ॥

देवताभिः सहाग्निं योजयन्तीनि सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि
सयुजः । यत्सयुज उपदधाति (तै० सं० १-१-९) इत्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥

अम्बा नापासीति सप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

असमानेन सप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

पुरो वातसनिरसीति पञ्च वृष्टिसन्तीरनुपरिहारः
सादयति ॥ ३ ॥

वृष्टिसन्तिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिसनयः । एकामिष्टकां हस्तौ धृत्वा
चयनक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्योपदध्यात् । एवं पञ्चानुपरिहारं प्रतिदिशमेकां च मध्ये ।
' यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेत् ' (तै० सं० १-३-९) इत्येकप्रयत्नोपधानं वारसि-
सुमनुक्रमेण परितो हृत्वा हृत्वा तदुपधानं विदधाति भगवती श्रुतिः ॥ ३ ॥

सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टावादित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

आदित्यशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आदित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वेति पञ्च घृतेष्टका अनुपरिहारः सादयति ॥ ५ ॥

घृतपिण्डा एव घृतेष्टकाः । अमृन्मयीष्विष्कासु सूत्रकारेण परिगणितत्वात् ।
तत्रापि पूर्ववदेकैकस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं विधत्ते 'अनुपरिहारः सादय-
त्यपरिक्रमैर्वास्मिन्तेनो दधाति' (तै० सं० १-३-१०) इति ॥ ५ ॥

यशोदां त्वा यशसि सादयामीति पञ्च यशोदाः ॥ ६ ॥

असंभासेनोपदध्यात् । ' यशोदा उपदधाति ' (१-३-१०) इत्यादिब्राह्मणम्
॥ ६ ॥

भूयस्कृदसि वरिवस्कृदसीति पञ्च भूयस्कृतः ॥ ७ ॥

भूयो बाहुस्यं करोतीति भूयस्कृतः । ताः पञ्चोपदध्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अप्सुषदसि इयेनसदसीति पञ्चाग्निरूपाणि ॥ ८ ॥

अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वा इष्टका अप्यग्निरूप.णीत्येवोच्यन्ते । 'अप्सुषदसि इयेनसदसीत्याहैतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमवरुधे' (तै० सं० १-३-१०) इति । अन्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण युक्तमाग्निमेव प्रामोतवित्यर्थः ॥ ८ ॥

पृथिव्यात्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणोदाः ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः पञ्च । द्रविणोदाशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादद्रविणोदा इत्यासां नाम ॥ ९ ॥

प्राणं मे पाशुपानं मे पाहीति षडायुष्याः ॥ १० ॥

आयुष्याः षट् । आयुःशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादेता इष्टका आयुष्याः ॥ १० ॥

अग्ने यत्ते परं हृन्नामेत्यग्नेर्हृदयम् ॥ ११ ॥

अग्ने यत्ते परं हृन्नामेत्येका । मध्य उपदध्याद्बृहदसाम्यादिति भावः ॥ ११ ॥

या वा अयावा इति सप्ततय्याः । १२ ॥

एतद्वावादिशब्दानामृतसंनिधत्वात्तैरुपधेया इष्टका अच्युतय्या इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

अग्निना विश्वाषादित्येतेनानुवाकेनेन्द्रानूरुपदधाति ॥ १३ ॥

इन्द्रतनवो द्वाविंशतिः । विश्वाषादित्यादिशब्दा इन्द्रतनूविशेषवाचकास्तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतनवः ॥ १३ ॥

अभीषाच्चाभिषवी चाभिषयाश्चोर्ध्वयथाश्च बृह-

द्वयाश्च सवयाश्च सङ्गाश्च सहमानश्च सहरवाश्च

सहीवाश्चैत्येतेनानुवाकेनेन्द्रानामायुपदधाति ॥ १४ ॥

अभीषाच्चेति दशोद्दनामामि ॥ १४ ॥

मजापतिर्मन्साऽम्बोऽच्छेत इति त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूः ॥ १५ ॥

यज्ञतनूप्रतिपादकशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यज्ञतनवः ॥ १५ ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामीति द्वादश ज्योतिष्मतीः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्मतीशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरुष्ये-
काण्डे समाह्वताः ॥ १६ ॥

रोहितेषु वा जीमूतेषु सादयामि । अरुणेषु त्वा

जीमूतेषु सादयामि । सितेषु त्वा जीमूतेषु साद-

यामि । नीलेषु त्वा जीमूतेषु सादयामि । कृष्णेषु

त्वा जीमूतेषु सादयामीति पञ्च जीमूताः ॥ १७ ॥

पञ्च जीमूता असमासेन ॥ १७ ॥

कृत्तिका नक्षत्रमित्येतेनानुवाकेनासंस्पृष्टा

नक्षत्रेष्टका उपदधाति ॥ १८ ॥

नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपघेया इष्टका नक्षत्रेष्टकाः ॥ १८ ॥

अग्ने रुचः स्येति सर्वास्वनुषजति ॥ १९ ॥

१ अग्ने रुचः स्य प्रजापतेर्धातुः सोमस्येति प्रथमाधामेव । सर्वास्वनुषजः, इति प्रत्यक्ष-
वेषनादस्मत्सूत्रे सूत्रान्तरे वा ॥ १९ ॥

पूर्णा पश्चादिति पुरस्तात्पौर्णमासीमुपधाय

पूर्वा पूर्वामुपधायामपरामपरामुपदधाति ।

आ विशास्वाभ्याम् । यत्ते देवा अदधु-

रिति पश्चादमावास्यायामुपधायामपरामपरा-

मुपधाय पूर्वा पूर्वामुपदधारयाऽपभरणी-

धयोऽन्ततः ॥ २० ॥

पूर्णा पश्चादिति पौर्णमासी पुरस्तादग्नैरुपदधाति । कृत्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः
पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गा असंस्पृष्टाश्च परस्परम् । पूर्वामुपधाय कृत्तिका नक्षत्रमिति
पश्चादिति त्वेत्यन्तेन । एवमपरामपरामा विशास्वाभ्याम् । दक्षिणेन स्वयमातृणाया यथा
शीतिर्भवति तथा करोति । यत्ते देवा अदधुरिति पश्चादग्नैरपरत उपधायामावास्याम् ।
अनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवतेत्यवशिष्टानां नक्षत्रेष्टकानां पूर्वा पूर्वामाऽपभरणीभ्य उपद-
धाति । सहाभरणीभिरसमाप्तेन पूर्ववत् ।

यज्ञा—अधोपधाने कंविद्विशेषं विक्ते— यत्संस्पृष्टा उपदध्याद्वृष्ट्यै
लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादसंस्पृष्टाः उपदधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति
वर्षुकः पर्जन्यो भवति (तै० सं० १-३-१) इति इष्टकानां परस्परं स्पर्शं सति
वृष्टेः स्थानस्याऽऽच्छादितत्वात्पर्जन्यो वृष्टिरहितो भवति । असंस्पर्शो तु तच्छिद्रस्य वृष्टि-
स्थानत्वान्मेषो वर्षणशीलो भवति । उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते—पुरस्तादन्याः प्रती-
क्षीरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यवर्तन्ते
(तै० सं० १-४-१) इति । स्वयमातृणाया दक्षिणभागे पूर्वा दिशमारभ्य प्रत्यगवसानाः
कृत्तिकादिविशाखान्ता इष्टका उपदध्यात् । अनूराधाऽपभरण्यन्ता इष्टकाः स्वयमातृणाया
उत्तरभागे प्रतीची दिशमारभ्य प्रागवसाना उपदध्यात् । स्वयमातृणाया दक्षिणोत्तर-
भा स्थितयोः पृक्त्वयोर्मध्ये पश्चिमायां दिशि समरूपेणामावास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् ।
स्वयमातृणाया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पृक्त्वयोर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि समरूपेण पौर्ण-
मास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मिन् देवं तस्माल्लोकेऽपि नक्षत्राणि गोलकस्यापि दक्षिणे
भागे पश्चिमाभिमुखानि, उत्तरभागे तु प्राक्मुखानीत्येवमवर्तन्ते ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यष्टौ सरितः ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ सरित उपदधातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मा दिक्षां पतिरिति पञ्च

हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २२ ॥

हिरण्येष्टकाः प्रतिदिशमसमासेन ॥ २२ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः शर्कराः

स्वयमातृष्णाः प्रतिदिशम् । [संवत्सरस्य

प्रतिमामिति प्रतिमामत्रैवर्षभ आज्ञातः] ॥ २३ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतया, ज्ञानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, अपानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तथा, इति चतस्रः स्वयमातृष्णा उपदधाति ॥ २३ ॥

अग्र आयाहि वीतये । अग्निं दूतं वृणीमहे ।

अग्निमाऽग्निः सदिध्यते । अग्निर्वृत्राणि

जङ्घनत् । अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्रमघ्न

दिविस्पृशम् । देवस्य द्रविणस्य व इति

पञ्चाङ्गां रूपाणि । [अथ व्रतमुपदधाति] ॥ २४ ॥

शास्त्रान्तरस्थाः पाठिताः पञ्चाङ्गां रूपाणि । अथ व्रतमुपदधातीति शास्त्रान्तरोक्तम् ।

पुत्रमापस्तम्बेऽपि ॥ २४ ॥

क्षतायुषापेति पञ्चाज्यानीः । इन्द्रस्य वज्रोऽ-

सि धार्ष्ण्य इति चतस्रो वज्रिणीः प्रतिदिशं

(अहमन इषुहस्त उपदधाति) पञ्चैके समा-

मनन्ति यो न उपरिष्ठादिति मन्त्र संनमति ॥ २५ ॥

अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यनयस्ता एता उपदध्यात् । वज्रिणीरुप-
दधाति (तै० सं० १-७-२) इति ब्राह्मणे विधिर्दृष्टव्यः । वज्रिणीरुपमनन्ताः प्रतिदि-
शमुपधीयन्ते । असमासेन यो न उपरिष्ठादिति । इषुहस्तेन पञ्चमीति शास्त्रान्तरस्था ।
उपरिष्ठादधायुरभिदासतीति ॥ २५ ॥

अग्ने यशास्त्रिन्यशसे ममर्षयेति चतस्रो राष्ट्र-

भुतः । गायत्रीं पुरस्तादुपदधाति त्रिष्टुभं दक्षि-

णतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्ये ।

गायत्रीं दक्षिणत उपदधाति । एवमनुपूर्वाः
सर्वाः । सर्वत्राग्निपूर्वा । भ्रुवो । जनस्य गोपाः ।
त्वा चित्रश्रवस्तम । अग्ने तमद्याश्वमित्येता
आङ्गता भवन्ति ॥ (ख० ६) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमंशे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अग्ने यशस्विनिति राष्ट्रभृतः पुरस्तादग्नेश्चतलः । हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति,
इत्यापस्तम्भः । उपधानम्—' यो वा अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते ' (तै० सं०
९-७-४) इत्युक्तं ब्राह्मणे । गायत्रीमग्निपूर्वैति पुरस्तादुपदधाति । त्रिष्टुभं दक्षिण-
तोऽग्नेर्भुवो यज्ञस्येति । जगती पश्चाज्जनस्य गोपाः । अनुष्टुभमुत्तरतस्त्वां चित्रश्रवस्त-
मेति । पङ्क्ति मध्ये, अग्ने तमद्याश्वमिति । एष सर्वतोमुखोऽग्निर्हिरण्येष्टकाभिश्ची-
यते ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकाया द्वादशमंशे द्वितीयः पटलः ।

अथ द्वादशमंशे तृतीयः पटलः ।

सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्य-
शल्कैः प्रदक्षिणमनुपरिकामन्प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति
द्वाभ्यां द्वाभ्यां* शताभ्याम् । मध्य उच्यते
माङ्गमुखः ॥ १ ॥

सहस्रस्य प्रमा असीत्येतैर्मन्त्रैर्हिरण्यशल्कैरुर्वस्थितो न वक्रं शताभ्यां द्वाभ्यामेकै-
कस्यां दिशि प्रोक्षति, आज्यप्रोक्षणवत् । सहस्रस्येति वचनं द्विसहस्रादिष्वप्यनूहः ।
सहस्रादीनामपारिमित्वाचित्वात् ॥ १ ॥

इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वितीष्टका धेनूः कुरुते ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण श्रोत्र्यन्ते तिष्ठन्नृत्तरा धेनूर्धेनुर्ध्यानाया एवेष्टकाः कुरुते । यजमानो धेनूः
करोतीति वैश्वानसभरद्वाजौ ॥ २ ॥

ऐदिक्या चित्याऽभिभृशत्यारण्येऽनुधाक्था
भवन्ति ॥ ३ ॥

ऐदिकी चितिः—अग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुधाक् । तेनाभिभृशत्यध्वर्युरग्निम् ।

तथावाऽऽहाऽऽपस्तम्बः— ' ऐदिक्या चित्वाऽध्वर्युराग्निमभिमृश्य ' इति । तेन धेनु-
करणं यजमानं पुनरध्वर्युग्रहणमपिमर्शनार्थमिति ॥ १ ॥

शतद्वीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकय-
वाग्वा वा गवीधुकसक्तुभिर्जर्तिलैः सर्पिषा मृगशी-
रेणाजक्षीरेण वाऽर्कपर्णेनोर्ध्वस्तिष्ठन्नुत्तरार्ध्याया-
मिष्टकायां नमस्ते रुद्र मन्थव इत्येताननुवाकाः
स्वैर्धं प्रतिविभज्य प्रथमेनानुवाकेनाशीत्या च जानु-
दग्नेऽग्नीत्यैव नाभिदग्नेऽग्नीत्या यच्च प्रागवताने-
भ्यस्तेनाऽऽपदग्ने सहस्राणि सहस्रश इत्यसंख्या-
त्सम्भवावनानान् प्रत्यवरोहाञ्जुहोति ॥ ४ ॥ नमो
रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदग्ने नमो रुद्रेभ्यो येऽन्त-
रिष इति नाभिदग्ने नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति
जानुदग्ने ॥ ५ ॥ असंचरेऽर्कपर्णमुदस्यति ॥ ६ ॥

शतद्वीयमिति कर्मनामधेयम् । रुद्रा बहवो यज्ञेज्यन्त इति । जर्तिला आरण्य-
तिलाः । तेषां यवाग्वा । कसक्के (कुशयवै) भर्तुधुकैर्वाऽऽरण्यतिलैरेव वा
गवीधुकसक्तुभिरेव वा कुस (श) य [व] सर्पिषेति बैलानसः । तच्च जीर्णं धृत-
धित्येके । अजक्षीरेणाऽऽरण्यानां होममुदङ्मुत्त उत्तरार्ध्यायामुत्तरस्य पक्षस्योत्तरा-
परकोणस्तास्मिञ्जुहोति विकर्ष्या वा । उत्तरेऽऽसेऽग्नेः स्वयमातृष्णायां वा तृतीयायां
यथाऽग्निर्नाऽऽक्रम्यते तथा मध्यते, न प्रचारः । अनुपरिचारोऽप्रदक्षिणं संततधारया
जुहोतीति बैलानसः । अपारिवर्गमेवैनं शमयतीति लिङ्गात् । वाअसनेविनामपि संतता
होतन्येति स्पष्टवचनात् मन्त्रान्तेन होमः ।

नमस्ते रुद्र मन्थव इति विभागः पदैस्त्रेधा येषामनुवाकानां तेषां सहस्रयोजन इत्येव-
मन्तास्तिस्र आहुतयः । जानुदग्नेन नाभिदग्नेनाऽऽस्यदग्नेन चोत्तराभिस्तिस्रो नमो रुद्रेभ्यो ये
पृथिव्यामित्यादि । आस्यदग्ने नाभिदग्ने जानुदग्ने चैवं हुत्वाऽसमाप्तेन वा उत्तमास्ता यजमानं
वाचयति, इति । एता एव यजमानो वाच्यते । एष विधित्तैस्तिरोयाणाम् । अथवा प्रथमा-
जमस्त इत्यारम्भ जानुदग्ने नमस्तक्षभ्यः स्वाहेति जुहोति । सर्वत्र रुद्रा देवताः ।
रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्रम्य नाभिदग्ने नमः स्वायुधाय च स्वाहेति जुहोति । माष्यकारस्तु
नमः स्वायुधाय च स्वाहेति हुत्वा सुधन्वन् इत्युत्तरत्राऽऽरम्भ इति । सुधन्वने चेस्था-
रभ्याऽऽस्यदग्ने शेषमन्त्रगणेन प्रागवतानेभ्यः पूर्वमवतानेभ्यस्तासामीशान इत्यास्यदग्ने
हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इत्यसमाप्तेन दशावताना ह्यन्ते । केचित्तु—एकादशाव-

सानाम्ये वनानीति पठन्ति । विकल्पार्थेऽन्धारोहः । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यसमा-
सेन आनुदक्षे नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरेक्ष इति नामिदक्षे नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि, इत्यास्य-
दक्षे । एतानेव यजमानं वाचयत्यन्वारोहान् । एतानेव विपरीतान्—नमो रुद्रेभ्यो ये
दिवि, इत्यास्यदक्षे, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरेक्ष इति नामिदक्षे, नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या-
मिति आनुदक्षे, तं वो जम्भे दधामीत्येवमन्त्रम् ॥

यद्वा—शतरुद्रीयं जुहोति (तै० सं० १-४-१) इति । शतमित्यपरिमितत्वं
रुक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयः । अर्तिला
आरण्यातिलाः । शवीधुका आरण्यगोधूमाः । अथवाऽजक्षीरेण जुहुयात् । अर्चनीयेन
पूज्येन प्रवर्त्यघृतेन तथाविधेनाजारोमसेवातेन चोत्पन्नत्वाद्यस्य स्यात्परस्यार्कनाम संपन्नम् ।
तेनार्कपर्णेन जुहुयात् । तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः—नमस्ते रुद्रेत्यारम्भ सभा-
पतिभ्यश्च वो नम इत्यन्तः प्रथमो भागः । नमो अक्षेभ्य इत्यारभ्यावार्थाय चैत्यन्तो
द्वितीयो भागः । नम, प्रतरणाय चैत्यारम्भ य एतावन्तश्चेत्युचा सहितस्तृतीयो भागः ।
त्रिष्वध्याहुतिषु क्रमेण आनुदक्षदिदेशेषु स्तुधारणं हस्ताभिनयेन व्याख्यातम् । नमो
रुद्रेभ्य इत्यादयस्ता अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् । यत्र पशवो न संचरन्ति तत्रार्कपर्ण-
त्यगः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऽ अर्कपर्णस्य परित्यागदेशम,ह—

यं द्विष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येयः प्रथमः
पशुरभितिष्ठति स आर्तिमार्छति ॥ (स्व० ७) ॥
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यं पुरुषं यजमानो द्विष्यात्तस्य पशूनां संचरप्रदेशे तदार्कपर्णं परित्यजेत् । तस्यार्क-
पर्णं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वं सन्नभिक्रम्य तिष्ठति स म्रियेत । इदं
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यो रुद्रो अग्नौ वो अप्सु च ओषधीष्विति रोद्रे
गावीधुकं चरुं पयसि शृतं यस्यामिष्टकायां शत-
रुद्रीयं जुहोति तस्यां निदधाति ॥ ८ ॥ तिष्ठ-
न्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ९ ॥ वसवस्तु
रुद्रैः पुरस्तात्पान्त्विति मदाक्षिणमनुपरिक्राम्य-
तिदिशमाज्येनाग्निं प्रोक्षति ॥ मध्य उचमेव मरु-
मुखो यचे रुद्र पुरो धनुरिति मदाक्षिणमनुपरिका-
म्यन्प्रतिदिशं नमस्कारैरुपतिष्ठते मध्य उचमेव
मार्कमुखः ॥ १० ॥

यो रदो अग्नादिति रौद्रं रुद्रदेवन्यम् । एतेन यजुषोत्तरपरस्यां लक्ष्म्यां (ये) इत्यत्र
सैवोपद(सर्वोप)धानस्यान्ते क्रियते चरमायाभिष्टकायां निदध्वादिति तस्यां प्रतिष्ठायां
गावीधुकश्वरुः । अन्यस्यां वा यस्यां शतरुद्रीयं जुहोति । पाषाणा निरस्यन्ते वाजसने-
यिनाम् । जानुदन्ने उपधाय, तैत्तिरीयाणामप्युपधानं चित्यादि क्रियते, अपरमुपस्यर्शने
कृते । तिस्रभिरिषुभिर्धनुर्ददाति यजमानोऽध्वर्यवे, अयाचित न कर्मकृतमिति । यत्ते रुद्र
पुरो धनुरिति यजमानस्यैवोपस्थानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उदकुम्भमादायाश्मानमवधायाम्बुर्जमिति त्रिः
प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ११ ॥

अध्वर्युर्गृहीत्वोदकुम्भमम्बुर्जमिति त्रिः प्रदक्षिणं परिषिञ्चन्गच्छति ॥ ११ ॥

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति । यद्य-
भिचरेदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य मार्गं प्रक्षि-
णोमीति दक्षिणस्यां श्रोण्यां कुम्भं प्रक्षिणोति ।
द्वेष्यस्य नाम गृह्णाति ॥ १२ ॥

निधाय कुम्भं स्थापयित्वा षटम् । अहमस्ते सुदमुमिति नामग्रहणं शश्रोः । देव-
दत्तं ते शुगृच्छसु यं द्विष्व इति त्रिरेव पुनर्निवर्तते । त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति (तै० सं०
६-४-४) इति वचनात् । केचित्तु—कुम्भं पुनर्गृह्णन्ति यद्यभिचरेद्यजमानः प्रतिनिवृत्त्या-
ध्वर्युरिदमहं देवदत्तस्य मार्गमस्याऽऽद्युः प्रक्षिणोमीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्यां लक्ष्म्या-
माग्नेयकोण उत्तरे वा कुम्भं भिन्द्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठते । गायत्रेण पुरस्तात् । बृहद्रथं त-
राभ्यां पक्षौ । ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयेन पुच्छम् ।
दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयं गायत्युत्तरस्यां
वामदेव्यमपि पक्षं प्रति प्रजापतेः साम ऋचं
मायति ॥ १३ ॥

तां पृष्ठैरुपतिष्ठतेऽध्वर्युः सामादिभिः । तान्यध्वर्युर्गाथेदिति वाजसनेयिनः श्रुतेः ।
छन्दोगानां वा तेषां विधानात् । गायत्रेण साम्ना पुरस्तादुपतिष्ठते रथंतरेण दक्षिणं पक्षं
गृह्णतोत्तरम्, अल्पात्तरम् (पा० सू० २-२-३४) इति बृहत्तः पूर्वविधानः ।
ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयं साम तेन पुच्छं, दक्षिणा या श्रोणी तस्यां वारवन्तीयेनोपस्थानम् ।
केचिदुत्तरस्यां योऽस्मिन्मुपतिष्ठत इति वर्णयन्ति । वामदेव्यस्य स्थाने तैत्तिरी यदध्वर्युः

अग्निं दक्षिणस्याऽऽत्मनश्च या परा शक्तिः प्रजापते. साद्या तत्रोपस्थानं प्रजापतेर्हृद-
यम् ॥ ११ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिस्तस्य त इष्टस्य
पीतस्य द्रविणेऽह भर्षीयेति स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यज-
मानं वाचयति ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

पिता मातरिश्वेति संचितोवध्वेन होताऽऽश्नसति ।
होत्र्यकामयमानेऽध्वर्युः ॥ १५ ॥

स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यजमानं वाचयतीत्यनुकर्षः । तस्मिंस्तुते स्तुतस्य स्तुतप्रसीति यज-
मानो वाचयतेऽध्वर्युणा, पिता मातरिश्वेति संचितम्याग्नेर्यच्छस्त्रं तेन होताऽग्नेः पश्चात्स्थितः
(सन्) शंसति । अकामयमानेऽग्निच्छति होतरि शंसनं कर्तुमध्वर्युरेव शंसति । पिता
मातरिश्वेत्यारभ्य पादानुत्क्षुरिति विरम्य बृहस्पतिरुक्था मदानिऽशंसिपदित्येतामेव
ग्निः । पराचाऽनुशंसतीति वचनात् । अथवा महबृचानामेका अग्निरहिम(स्मि)जन्मना,
इत्यनुच्यत इति सङ्गदेव प्रयोग इति भाष्यकृत । इदानीं शस्त्रस्य शस्त्रमसीति वाच-
यति यजमानम् ॥ १५-॥

अत्र धेनुः करणमेके समामनन्ति । (स्व० ८) । १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकाया द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः

अवकां मण्डूकं वेतसशाखां च दीर्घवशे प्रबध्य
समुद्रस्य त्वाऽवाकयाग्रे परिष्वयमसीति सप्तभिर-
ष्टाभिर्वाऽग्निं विकर्षति ॥ १ ॥

अवकां शैवालं वेतसस्य वज्जुलस्य शाखां मण्डूकं च दीर्घेऽपरिमिते वशे बद्ध्वा पुरुष-
मण्डूकेन विकर्षति दीर्घवंशे बद्ध्वेति वैखानसः ॥ समुद्रस्य त्वेति सप्तभिरष्टाभिर्वा ऋग्भिरग्निं
विकर्षति । विकल्पति । अथवा—योऽयं वेतसः सोऽयमपां दुष्पस्थानीयोऽप्यु

जायमानत्वात् । याश्चावकाः शैवाख्यामिधास्ता अपां शरः सारं दक्षो मण्डमिव । तस्मादेताभ्यामग्निं विकर्षेत् । पूर्वोक्तद्रव्यद्वयेन सह मण्डूकस्यापि विकर्षणसाधनत्वं विधत्ते—यो वा अग्निं चित्तं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तच्छुचा प्रवहो मण्डूकेन विकर्षेत्येष वै पशूनामनुपज्जीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति' (तै० सं० १-४ ४) इति । गोमहिषानादीनां मध्ये यः पशुरिममिष्टकाभिश्चितमग्निं प्रथममाधिकरुह्य पादेनाऽऽक्रामति तं पशुं संतापेन प्रदग्धुमयमग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात्पश्चन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्किन्तु मण्डूकेन कुर्यात् । मण्डूकश्च यागयोगेषु ग्राम्येष्वारण्येषु च पशुष्वनन्तर्भावाल्लोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युपज्जीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं संतापेन योजयति ॥ १ ॥

अनुगमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान्संल्लोभ्य सर्वान्तसमु-
द्रुक्षोन्करे न्यस्यति ॥ २ ॥ यं द्विष्यात्तमुपस्पर्शयेत् ॥ ३ ॥

विकर्षणेष्वनुगमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान् प्राणस्थानानि नासिकाद्यादीनि सर्वाणि संल्लोभ्य यथा न ज्ञायन्तेऽङ्गुलीयं नासिका इमे अक्षिणीति तथा कृष्यते । उत्करे शेषमुद्वसति । यं द्विष्याच्चनमानस्तमेतैरवकादिभिः स्पृशेत् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयं कृष्णानः सुगम [प्र]थावं तिग्मशृङ्गे वृषभः
शोशुचानः । मत्नस्य सधस्थमनु पश्यमाना आ
तन्तुमग्निर्दिव्य ततान ॥ त्वं न तन्तुरुत सेतुरमे
त्वं पन्था भवसि देवथानः । त्वयाऽग्रे पृष्ठं वय-
मारुहेमाथा देवैः (वः)सधमादं ददेम । अतिसर्गं
ददतो मानवायर्जु पन्थानमनुपश्यमानाः । अजुषन्ता
परुतो यन्नमेतं घृष्टिर्देवानामसूतस्य स्व(सुव)-
विंदम् । आ वर्तमानो भुषनस्य मध्ये मजा
विकुर्वञ्जयान्विरूपाः । संवत्सरः परमेष्ठी धृतव-
तो यज्ञं नः पान्तु रजसः परस्तात् । मजां ददातु
परिवत्सरो नो धाता ददातु सुमनस्य धानः ।
बह्वीः साकं बहुधा विश्वरूपा एकत्रता मामभि
संविशविन्दित्वसि पञ्चान्वारोहान्नुहोति । (स्व० ९) ॥ ४ ॥

जुह्वं पञ्चगृहीत गृहीत्वा स्वयं कृष्णान इत्यादिचित्येऽन्नावन्वारोहनामकं श्लोमे कुर्यात् । सर्वत्राग्निर्देवता ॥ ४ ॥

पृथिवीमाकमिषं प्राणो मा मा हासीदिति
कृष्णाग्निनस्योपानहःपुपमुञ्चतेऽन्यतरां वा ॥ ५ ॥

काष्णीं (तूर्ण्यौ) कृष्णामृगत्य चर्मणा कृतावुपानहौ लङ्गयति । एकां वा ॥ ५ ॥
अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति
द्वाभ्यामग्निमधिक्रामति ॥ ६ ॥

द्वाभ्यामृग्म्यामग्निमधिरोहति चितिमध्वर्युः ॥ ६ ॥
जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा नृषदे वहिति पञ्चभि-
रक्षण्याऽग्निं व्याघारयति । यथोत्तरवेदिम् ॥ ७ ॥

सुवर्हिदे वहित्यन्तः । पञ्चभिर्मन्त्रैरग्निं (श्रीं) व्याघारणं स्वयमातृष्णायां वेत्यावस्तम्ब-
बौधायनौ । उत्तरवेदिवत् । अक्षण्या विधानं ब्राह्मणे—‘नृषदे वहिति व्याघारयति’
इत्यारम्य—‘अक्षण्या व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठिर्यै ।
(तै० सं० १-४-९) इति ॥ ७ ॥

ये देवा देवानामिति द्वाभ्यां दध्ना मधुमिश्रेण दर्भ-
शुमुष्टिनाऽग्निमनु परिचारमवोक्षति ॥ ८ ॥

शुमुष्टित्यन्तः । द्वाभ्यामृग्म्यामनु परिचारं मत्वा प्रदेशमग्नौ न्यवोक्षणं करोति,
दध्ना मधुमिश्रेण दर्भाणां च महता मुष्ट्या गृहीत्वाऽग्निं विविधमवोक्षति । गुरुः स्थूले
दर्भशुमुष्टिरिति भाष्यकृत् ॥ ८ ॥

कूर्मपृषन्तं कृत्वा प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

यथा कूर्मपृष्ठं भवति नानानिन्दुष्मिषितं तथा पृष्ठमध्ये कृत्वा । (ए)कस्य मन्त्रः
प्राणदा अपानदा इति । तूर्ण्यौ यजमानः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा
सैनाऽनीकेनेति संहिताभ्यामग्नयेऽनीकवत्
एकामाहुतिं जुहोति ॥ १० ॥

अग्निस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामेकाहुतिः, अग्निस्तीकवान्देवताज्ञानं कर्माहुत् ॥ १० ॥

षोडशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदिति सूक्ताभ्यां नाना वैश्वकर्मणा-
नि जुहोति । सर्वाभिर्भा ॥ ११ ॥

षोडशगृहीतेनाऽऽज्येन जुह्वं संपूर्य विश्वकर्मा सर्वकर्मा येषां देवता वैश्वकर्मणानि,
तानि जुहोति । य इमा विश्वा भुवनानीत्यारम्य, अपां गर्भं व्यदधत्पुरुषा स्वाहेत्येका-

५ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ९७

हुतिः । चक्षुषः पितेत्यारभ्य, अयमुग्रो विह्व्यो यथाऽऽमन्त्रवाहेति द्वितीयेन सूक्तेन
तानासूक्तान्यां सूक्तेन सूक्तेनाऽऽहुतिद्वयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रेदं चिन्तयते— किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रतिमन्त्रं पृथक्कार्यः किंवा सूचद्वयं
सहोकार्यं सकृदनुष्ठेय आहोस्विदेकैकं सूक्तमुच्चार्यानुष्ठेय इति । तत्राऽऽद्यं पक्षद्वयं
शाखान्तरगतत्वेनाङ्गीकरोति—

यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य
जुहुयात् । यं कामयेत ताजकपाप्मनो निर्मुच्येते-
ति सर्वाणि तस्यानुदृत्य जुहुयात् ॥ १२ ॥

एकैकमन्त्रहोमेन शनैः शनैः पापनिर्मोको भवति । सर्वसूक्तहोमेन तु तदानीमेव
पापनिर्मोकः । पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक्संपादितं भवति । अपि च सूक्तद्वित्वं
यजमानस्य प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ॥ १२ ॥

समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नम इति
यद्येनमुदकेऽभिविन्देदञ्जलिनोदकवादायाप्सु जुहु-
यात् । अयञ्जसंयुक्तः कल्पः । (ख०१०) ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमक्षेत्रे चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्येनं पुरुषमुदके वर्तमानस्य विन्देत पीपीतिर्जायेतेत्यर्थः । शुचिभूतोदकञ्जलि-
वादाय—समुद्राय वयुनायेति तास्वेवाप्सु जुहुयात्, यासु भयमुपजम् । यथालिङ्गं
स्थानः ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः । ४ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उत्तमाभ्यामापराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां
प्रचर्योदेनमुत्तरां नयेति तिसृभिर्घृतोपिता-
स्तिस्रः समिध आहवनीयेऽभ्यादधानि ॥१॥

आदधाति प्रसिपति । अन्यःस्पष्टम् ॥ १ ॥

उद्गु त्वा विश्वे देवा इत्यग्निमुद्यच्छते । २ ॥

इध्मं प्रणयनीयं स्तिप्तका सिकताभिश्चोपयन्ध, अग्नये प्रणीयमानायेति संप्रैप ।
उद्गु त्वा विश्वे देवा इत्यग्नेरुद्यमनं कृत्वोद्यतहोमः ॥ २ ॥

पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरिति षड्भिर्हरति ॥ ३ ॥

जुहन्तामित्यन्तः । प्रथमायां अत्रनूक्तायां पञ्च दिशो देवीरिति हरत्याग्नीध्रादिति शेषः । यदाऽपि षड्भिस्तदाऽपि पञ्चभ्यावृत्तिः । षड्भिर्हरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं हरति' (तै० सं० १-४-१) इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आशुः शिशान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दक्षर्चेनाश्रति-
रयेनान्वेति । मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी वा ॥४॥

आशुः शिशान इति दक्षर्चेन दक्षिणतोऽग्नेः स्थितो ब्रह्माऽनुगच्छति, मैत्रावरुणो वा यदाऽप्रतिरथं द्वितीयो होता' (तै० सं० १-४-१) इति ब्राह्मणाद्ब्रह्मणस्य द्वितीयो होता ब्राह्मणाच्छंसी ऽ प्रतिप्रस्थाता वेत्यापस्तम्बः ॥ ४ ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त इति द्वाभ्यामाग्नीध्रेऽश्मानं निदधाति ॥ ५ ॥

आग्नीध्रो यस्मिन्प्रदेशे अविप्यति (भवेत्) स आग्नीध्र इति तस्मिन्प्रदेशे विमान एष दिव इति द्वाभ्यामश्मानं निदधाति, उपधानार्थं शुभ्रप्रस्तरम् । मध्ये दिवो निहितः पृथिरश्मेति लिङ्गात् । मध्य उपधानकाले उपधीयते ॥ ५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृश्रिति चतस्राभिरा पुच्छादेति ॥ ६ ॥

अग्नीध्रं निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्भन्वैर्भच्छेत् । द्वितीया एव नवसाना ॥ ६ ॥

प्राचीमनु मदिशमिति पञ्चभिरग्निमाक्रमन्ते ॥ ७ ॥

इवस्तीत्यन्तः । पञ्चाभिरग्निमधिरोहत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

कृष्णाथै श्वेतवत्साथै पयसा दध्ना बौदुम्बरीं
सूचं पूरयित्वा नक्तोषासा, अग्ने सहस्राक्षेति स
हितभ्यां स्वयमातृष्णायामेकाहुतिं जुहोति
॥ ८ ॥

अधिरुह्य नक्तोषासाऽग्ने सहस्राक्षेति द्वाभ्यामृग्भ्यां संहिताभ्यां देवा अग्निं धारयन्द्-
विणोदा अग्ने सहस्राक्षेत्येवं संहिताभ्याम् । अन्ये त्वाहुः— अवसानं क्रियते नोच्छ्रस्यते,
मत्स्य ऋचोः । दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमेताभ्यामृग्भ्यां हूयते स्वयमातृष्णायाम् । अग्निर्दे-
वता । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं ब्राह्मणे— दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृष्णायां जुहोति'
(तै० सं० १-४-७) इति विदधाति । जुहूसदृशी काचित्स्त्रुगौदुम्बरी ॥ ८ ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमित्युच्यमाने सुपर्णोऽसि

गरुमान्पृथिव्याः सीदेति तिसृभिः स्वयमातृष्णायांमर्दि
प्रतिष्ठापयति द्वाभ्यां वा ॥ ९ ॥

ऊर्णोवन्तं प्रथमः सीद चोनिमिति होतुः शब्दं श्रुत्वा पाशुकाः संभराः परिध्याद्-
पोऽनवतीर्णं एव विश्वायुरसीति । यदेतान्तसंभरान्तसंभरति, इति श्रुतेः । अत्रेरषस्तात्-
क्रियते, अन्वस्मै प्रदायाग्निम् । उत्तरवेदिविकारत्वात्त्रेः । अत्रेर्षस्मासीति संभरा गुग्गु-
लमुग्गान्धितेजोर्णाः स्तुकाः—सुपर्णोऽसि गरुत्वानिति तिसृभिः स्वयमातृष्णायां सभा(भ)-
रवस्थां प्रतिष्ठापनमग्नेः सुपर्णोऽसि गरुत्वान् भासाऽन्तरिक्षमा पृष्ण (इति द्वे ऋचौ वा),
आजुह्वान इति कर्मवसानवती, अनवसाने तु पूर्वे प्रतिष्ठापितेऽग्नात्त्रेः पुरीषमसीन्धुत्तरत
उपयमनी(न्या)न्युष्य ॥ ९ ॥

मेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीः समिध-
मादधाति । विधेम ते परमे जन्मन्नम इति वैकङ्क-
तीः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति क्षमीमयीम् ।
क्षमीमयीं पूर्वाभेके समामनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम्
॥ (स्व० ११) ॥ १० ॥

मनुष्य त्वेत्युपसमिन्धनं, समिन्धनार्थत्वात्प्रकृतस्योपसमिन्धनस्य वैकृतमन्त्रेण—
मेद्धो अग्ने इत्यौदुम्बरी, आधीयते । विधेम त इति वैकङ्कती । ताः सवितुर्इति
क्षमीमयीम् । क्षमीमयी पूर्वा वैकङ्कत्युत्तरा च शाखान्तरस्था । केचित्तु —सर्वत्र समिध-
मादधातीत्यनुवर्तत इति पठन्ति ॥ १० ॥

अग्ने तमद्याश्रमित्यक्षरपङ्क्त्या जुहोति ॥ ११ ॥

चित्तिं जुहोमि, अग्ने तमद्याश्रमिति द्वे आहुती हुत्वेत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

जुहुः स्रुचं च संमृज्य चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन
द्वादशगृहीतेन वा स्रुचं पूरयित्वा सप्त त इति
पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ १२ ॥

आज्येन चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीतेन वा स्रुचं पूरयित्वा प्राकृती पूर्णा-
हुतिः । अग्निः सप्तवान्देवता । द्वादशगृहीतेनाऽऽज्येन पूर्णा जुहूस्तया जुहुयादित्यर्थः
॥ १२ ॥

तां जुहुदिह सोऽस्त्विति दिग्भ्योऽग्निं मनसा ध्यायति ॥ १३ ॥

तां जुहुयो दिक्वाग्निरिह सोऽस्त्विति ध्यानम् । ततोऽतिमुक्तीः— अग्निर्यज्ञं नयतु

प्रजानलित्येवमाद्याः पशुबन्धवत्प्रणयनोपदेद्वास्तन्मते तु न्याधारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा पाशुकान्तसंभारान्पुष्यति (ते) संभारा एवोप्यन्ते, ततः परिधयो लुप्यन्त इति । अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः— आ वेदिप्रोक्षणात्कृत्वा, (आप० श्रौ० १७-१-१) इति । सह वेदिप्रोक्षणेनेत्याभिविधिः । तस्मादाहोत्तरत्र वेद्यास्तरणादि सौमिकं कर्म प्रतिपद्यते, इति । अग्निवत्सुत्तरं परिग्राहं परिगृह्णातीति । अनुधीक्षणान्तं कृत्वा शास्त्रामाहृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्थाया वत्सापकरणम् । अन्तर्वेदिं शास्त्रायाः पलाशप्रशातनोपवेधान्तं करोति । शोमयलेपनान्तं कृत्वा कुम्भपाः प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिवेदिमिति प्रोक्षति लौकिकेनोदकेन तूष्णीकेन ॥ १३ ॥

वैश्वानरीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र यावत्

क्रियते तद्ध्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

वैश्वानरस्याग्नेस्तन्त्रमङ्गसमुदायं प्रक्रमयत्यारभ्यते कर्तुं बर्हिः प्रस्तरवर्जं यदा ध्रुवा प्रस्तरे साद्यते परिस्तरणानीध्माधारसमित्प्रथमा प्रयाजानूयानसमित्, अग्नीन्परिधिनेकाः समिधं यज्ञायुरनुसंचरामितीध्ममन्त्र इध्मप्रवृक्षनानि निदधाति । १४ ॥

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योत्तरा-

जाः स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

वेदं कृत्वा समूहन्त्यग्न्यागारमायतनोपलेपनादि क्रियते पूर्वमङ्गतमिति । अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादिकर्म प्रतिपद्यते कर्तुम् । यथार्थं पात्राणि न दर्शपूर्णमासवत्सर्वाणि प्रयुनक्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न प्रणीताः प्रणयति ॥ १६ ॥

विमोकाद्यभावात् ॥ १६ ॥

निर्वपणकाले वैश्वानरं द्वादशकपालं निरुप्य सप्त

मारुतान्सप्तकपालाभिर्वपति ॥ १७ ॥

अग्नेर्वैश्वानरस्य द्वादश कपालानि मारुतानां सप्तकपालमिति । केचित्तु—सर्वाण्यपराणि प्राशिन्नहरणेडापात्रमन्वाहार्यस्थालीवर्जानि पूर्वाणीति । निर्वपणकाले प्राप्ते—अग्नेर्वैश्वानरस्य निर्वपं कृत्वा सप्त मारुताः सप्तकपालास्तस्मिंश्च शूर्पे पृथक् ॥ १७ ॥

तूष्णीमुपचरिता मारुता भवन्ति ॥ १८ ॥

तूष्णीमुपचरितत्वाद्बर्हिहोमा एत इति । अत उपसादनप्रोक्षणादयस्तूष्णीमवहननफलीकरणप्रक्षालनावेक्षणोत्पवनकपालोपधानाधिश्रयणादीनि पृथक्तूष्णीमुपचरितत्वात् ॥ १८

यज्जुरुत्पूताभिः संयौति । अभिवासित आप्यलेपं

निनीय । समेषेण प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यदन्वादि-

१ षष्ठः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । १०१

ध्मावर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ॥ २० ॥

विष्टेषु यजुरुत्पूताभिरग्निः संयौति । संप्रेषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । नित्यः
संप्रेषः । अन्वास्ते तु पत्नी ॥ १९ ॥ २० ॥

यत्प्रागाज्यग्रहणात्कृत्वा धुवायामेव गृह्णाति ॥ २१ ॥

आज्यग्रहणकाले धुवायामेव गृह्णाति, प्रसाजानूयान्नाभावात् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य

प्रोक्ष्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्य धुवा

स्रुवं च सादयति ॥ २२ ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यत हस्यापस्तम्बोक्तेः प्रकृतिवत् । पुनर्वेषणात् ।
इतरथा तूष्णीकं प्रोक्षित इति न क्रियते वेदिप्रोक्षणम् । तेन निवर्तते । सर्वप्रोषस्तम्बु
स्फुटदर्शनात् । स्तरणकालेऽपरेणाग्निं बर्हिस्तीर्त्वा । एकाऽऽधारसमित् । वीतिहोत्रमिति ।
सर्वमन्यस्प्रकृतिवत् । धुवां स्रुवं च सादयति प्रस्तरे बर्हिषि वा ॥ २२ ॥

एषाऽसदादिति मन्त्रं संनमसि ॥ २३ ॥

एतावसदतामित्यभिमन्त्रणं धुवायाः स्रुवस्य च ॥ २३ ॥

विष्णवसि वैष्णवं घाम माजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ॥ (ख० १२) ॥ २४ ॥

विष्णवसीति ध्रौवस्याऽऽज्यस्याभिमन्त्रणम् ॥ २४ ॥

वैश्व. नरमासाश्च मारुतानासादयति ॥ २५ ॥

कपालपत्पुरोद्वाशादित्याथासत्त्वाभिमर्शनान्तं प्रकृतिवत् । आग्नेयविकारवत्तूष्णीकं
मारुतानाम् ॥ २५ ॥

उच्चैर्वैश्वानरस्याऽऽश्रावयति ॥ २६ ॥

इदानीमेव वेदानिधानं वेद्यन्तान्परिस्तरणं होतृषदनपारिकल्पनं च । ततः सामिधेन्वः ।
उपवां(वी)जनं वेदेन । ध्रौवाधारः । न संप्रेष्यति—अग्नीत्परिधीनिति च । इदानीमपि
न संमार्ष्टि परीधीनमि च । ततः प्रवरो दैवस्य मानुषस्य च । नापि प्रसाजा इज्यन्ते ।
न तेभ्य आज्यम् । तत आवाहनप्रतिषेधः क्रियते । प्रचर्थं चऽऽज्यमागाभ्याम् । जुहा-
मुपस्तीर्य कृत्स्नं वैश्वानरमबदाय तूष्णीमवदानानि । तत अवदानानीत्यवस्थाभिधेयाभा-
वात् । द्विरभिवारणं चतुरवक्त जुहोतीति । उच्चैर्मध्यमादपि स्वराद्वैश्वानरस्याऽऽश्रावणं
भवति ॥ २६ ॥

सर्वहुतमपर्यावर्तयञ्जुहोति ॥ २७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २७ ॥

ईदृक्चान्याहृच्चेत्यासीनो इस्तेनोपाश्रु मारुतान्स-

र्षहुतान्गणेन जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वं पूर्वं गण-
मनुहुत्थोत्तरेणोत्तरेण जुहोति ॥ २९ ॥ स्वत-
वाश्च प्रधा १ च सांतपनश्च गृहमेधी च कीडी
च साकी चोर्जिषी चेत्युत्तमं गणमनुहुत्थं प्रथ-
मेन जुहोति ॥ ३० ॥

उपांशु मारुतान् प्रतिनिवृत्त्य वैश्वानरं हुत्वा ह्यग्रे दर्विहोमाः । ईदृक्ष्वेत्यनुहुत्थं
शुक्रज्योतिश्चेति होमः । सर्वत्र मरुतो देवता । शुक्रज्योतिश्चेत्यनुहुत्थं ऋतजिचेति
होमः । ऋतजिचेत्यनुहुत्थ्याऽऽरण्यकेन धुनिश्चेति होमः । धुनिश्चेत्यनुहुत्थं ऋतश्च
सत्यश्चेति होमः । ऋतश्च सत्यश्चेत्यनुहुत्थं स्वतवाश्चेति होमः । स्वतवाश्चेत्यनुहुत्थं
ईदृक्षास इति होमः । ईदृक्षास इत्यनुहुत्थं ईदृक्ष्वान्यादृक्ष्वेति होमः । गणेन गणेन वा
होमः । तथाऽपि चतुर्य अरण्योऽनुवाक । षष्ठश्च स्वतवान् । सर्वतो वा वेष्टयते मारु
तैर्वैश्वानरम् । आपस्तम्बे तु स्वतवाश्चेति षष्ठे पितासश्चेति होम एवाऽऽषष्ठः । नानुद्रवणो
मानुषीक्ष्वानुवर्तमानो भवन्तु स्वाहेत्यन्तोऽनुषष्ठस्य ।

अथवा—अत्रत्येषु मन्त्रेष्वाम्नाताः षष्ठ गणाः । आरण्यकाण्ड आम्नातो धुनिश्च
ध्वान्तश्चेत्यपरो गणः । सूत्रान्तरोक्तः स्वतवानित्यादिरेकः । अतो ब्राह्मणे तु सप्त
भवन्ति सप्त गणा वै मरुतो गणश्च एव विश्वरुन्धे ' (तै० सं० १-४-७)
इति पुरोडाशानां संख्या द्रष्टव्या । होमकाले मन्त्रोच्चारं कंचिद्विशेषं विधत्ते—' गणेन
गणमनुहुत्थं जुहोति ' (तै० सं० १-४-७) इति । यदा प्रथमगणेन हुत्वा
द्वितीयगणेन जुहोति तदानीं प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद्द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्विती-
यगणमुच्चार्य तृतीयगणेन जुहुयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्तमान इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ३१ ॥

यदि कामयेत विशां सञ्च हन्यामिति ग्राम्येऽनु-
वाक्यस्य गणस्य त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनु-
(पादानन्) च्यारण्येऽनुवाक्यस्य शेषेण जुहो-
ति ॥ ३२ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथासमाम्नातं
ग्रामेऽनुवाक्यस्य यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुत्तरैर्ग-
णैः ॥ ३३ ॥ यदि कामयेत क्षत्रेण विशां हन्या-
मित्यारण्येऽनुवाक्यस्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्ग-
णान्तेषु ग्रामेषु वाक्यं जपित्वाऽऽरण्येन वाक्यं-

शेषं जुहोति ॥ ३४ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथा-
समाप्नातं ग्रामेऽनुवाक्येन यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुत्त-
रैर्गणैः ॥ ३५ ॥

यदि कामयेत यजमानः क्षत्रं क्षत्रिया वैश्येभ्य ओजस्विनः स्युरिति ग्रामेऽनुवाकस्य
त्रीणि चत्वारि वा पदान्यर्थपदानि, ईदृञ्चेति पदम् । एवं विधान्यपि पश्चादरण्येऽनु-
वाक्ये उच्येते, पञ्चमे वाक्य आरभ्य चतुर्थे वा ग्रामेऽनुवाक्य(क)शेषेण होमः । एव-
माद्यैस्त्रिभिर्होमं कृत्वा पश्चादरण्येऽनुवाक्ये(के) केवलेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतं त्रिभिर्गणै-
स्त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनुहुत्येतेवभादि । एवमुत्तरैस्त्रिभिर्जुहुयात् ।

यदि कामयेत वैश्याः क्षत्रियेभ्य ओजस्विनो भवन्निवति यथापरिपठितमादितस्त्रिभि-
र्गणैर्गणेन गणेन हुत्वाऽऽरण्येऽनुवाक्य(क)स्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्गणाः सिप्यन्ते ।
धुनिश्च ईदृञ्चेति गण उच्यते । ध्वान्तश्चेत्युक्त्वा शुक्रज्योतिश्चेति ध्वनश्च ऋतजिच्चे-
त्युच्यते । ध्वनयश्च ऋतश्चेति विलिम्पश्चेत्युक्त्वा स्वतर्वांश्चेत्युच्यते । विलिम्पश्चेत्युक्त्वा
ईदृक्षास इत्युच्यते । विशिष इत्युक्त्वा पुन केवलेनाऽऽरण्यकेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतमेव-
मुत्तरैरपि होमो गणैः षम.रुतहोमान्तो वैश्वानर इति भाष्यकृत । उग्रश्च धुनिश्चेति
वैकल्पिकः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

न संप्रेष्यति । न संमार्ष्टि । नानूयाजान्यजाति ॥ ३६ ॥

न संप्रेष्यति ब्रह्मन्प्रस्थारय्याम इत्येवमादि । न संमार्ष्टि परिधीनाग्निं च । न यजति
चानूयाजान् । अस्मिन्काल आज्यं गृहीत्वा नूयाभार्थं प्रतिविद्धवर्जं सर्वं कर्तव्यमिति
न्यायः । आग्नेयविकारत्वाद्द्वैश्वानरस्य न संप्रेष्यति न संमार्ष्टिंति यथाश्रुति पठितं सूत्र-
कारेण । मारुतान्हुत्वा नारिष्ठान्द्वैश्वानरे हविरिदामिति च । अर्थलोपारिस्वष्टकृदादिषुर्धा-
करणान्ताना लोपः । व्यूहनं वाजवतीभ्यम् । यदि प्रस्तरो ध्रुवार्थं कृतः । ततः प्रकृति-
वत्संस्वात्वान्तम् । यदि तु न कृतो न तदा । प्राक्परिधिप्रहरणात् । सूक्तधको ऋषेति
षक्षनात् । ततः प्रकृतिवत्संस्वात्वान्तम् । ततः पर्त्नीसंयानादि ब्राह्मणभोजनान्तं
प्रकृतिवत् ॥ ३६ ॥

यं कामयेत क्षत्रियं म स्नादायतनाच्च्यवेतेति
तर्यारण्येऽनुवाक्य(क)स्य गणस्याग्निष्टं रथषाह्वं
वा न्यङ्गयेदित्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख०१३) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमंशे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यं कामयेत राजानं राजशष्पणां क्षत्रेणास्य स्वेन स्वैरेव क्षत्रिया हन्येरन् । अन्ये
यस्माच्च प्रच्यवेत देशान्तरं शत्रुभिर्भयितेति तर्यारण्येऽनुवाक्ये(के)नाहोरात्रे त्वोदी-

रयतामित्यग्निप्रवाहणं शकटे यद्येताद्धे रथवाहनं शकटं तदरण्येऽनुवाक्ये(के)न
व्यक्तं करोति । अन्यद्वा किञ्चिदस्य प्रदेशमिति । अथज्ञसंयुक्तो विधिः
सर्वार्थः ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ९ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

वसोर्धारा जुहोति । आज्येनौदुम्बरीं सूचाऽ-
प्राविष्णु सजोषसेत्यनुदुत्य वाजश्च मे प्रसवश्च
म इति संततामा मन्त्रसमापनात् ॥ १ ॥

वैश्वानरे परिसमाधेऽप्राविष्णु सजोषसेति चतुर्गृहीतं जुहोति । औदुम्बरीं सूचं
व्यायाममात्रीं मृदा प्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा (आप० श्रौ० १७-
१-१७) इत्यापस्तम्बः । औदुम्बरीं सूक्, उदुम्बरेण कृता व्यायाममात्री चतुररत्विः,
मृदा प्रलिप्यते यथा न दक्षते पश्चात्तस्या आसेचनं निलं पश्चिमभागे व्यायामस्य
दण्डोऽङ्गः, मुखं दीर्घं तां घृतस्य पूरयित्वा पूर्णाहुतिरेका वाजश्च म इत्यारभ्य, वाज-
तिशब्दश्च घारा संतताऽविच्छेत्ता यावत्सर्वैर्मन्त्रैः समाप्ता । भुवनश्च स्वाहा, अधिप-
तेतिश्च स्वाहा, इति मन्त्रे मन्त्रे स्वाहाकारः । वाजश्च मे स्वाहा प्रसवश्च मे स्वाहा
अथेवमेवन्तः । अर्धेन्द्राणि जुहोति, द्व दश द्वादशानि जुहोति (तै० सं० ९-४-८)
इति च श्रुतेः । भाष्यकारस्तु—अन्त एव स्वाहाकार इति । एतच्च सूत्रकारमतात् ।
स्वाहेत्यारभ्य संतता घारा इति मीमांसकाः । तथाहि— संततां वसोर्धारां जुहोतीत्यत्र
संततत्पचनान्तस्य च साहित्यवाचित्वात्साहित्यस्य चानेकापेक्षितत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्म-
तन्त्रात्सर्वैः साहित्यमिदमुच्यते । अतोऽत्र मन्त्रादेः कर्मादेश्च संनिपातः । स्यादेवं यथेकं
कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादश द्वादशानि जुहोति इति संख्यया कर्माणि तेषाम-
विच्छेदः संततशब्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वाच्च मन्त्रकर्मणोः साहित्यं मन्त्र-
स्यानुपात्तत्वात् । अविच्छेदेऽपि संततशब्दो वर्तते न केवलं साहित्ये । अतोऽप्रापि
पूर्वं एव स्यायः ॥ १-॥

अन्तपृथगरिकाम्यां संतस्य विवृते—

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं विच्छिन्धाभिति
विग्राहं तस्य जुहुयात् । यं कामयेत प्राणानस्या-

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ६०५

आद्यं संतनुयामिति संतनां तस्य जुहुयात् ॥ २ ॥

अस्य यजमानस्य प्राणानन्नं च विच्छिन्द्यामित्येवं द्विपन्नध्वर्युरेवं मन्त्रं मध्ये विगृह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य च सांतत्यं कामयते सोऽयं संतनामाहुतिं जुहुयात् । प्रतिषेधार्थमिति न्यायः । अध्वर्युं काम इति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्नन्नस्यौदनं पक्त्वा चतु-
रोऽध्वर्युंभोजयेत्तेभ्यश्चतस्रो धेनूर्दक्षिणा दद्यात्
॥ ३ ॥ चतुःशरावमोदनं पक्त्वा तद्व्यञ्जनं भोज-
याति ॥ ४ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत स्वप्ति तस्मिन्नाज्य ओदनश्चतुःशरावः पच्यते । अथेमं लौकिकेन न्यायेन तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरिति पुनरुपदेशाच्चतुर्णां ब्राह्मणानाम् । भाष्यकारस्तु गार्हपत्ये पाक इति । चतुःशरावश्चतुर्मल्लकः । ओदनं पक्त्वा हुतातिरिक्तपृतेन यच्छिष्टं धारयाऽऽहृतं तस्यौदनस्य व्यञ्जनं भवति । यद्यपि ब्राह्मणग्रहणमविशेषं तथाऽपि प्राकृता एवाध्वर्युप्रमृतयो गृह्यन्ते । प्राशितवद्भ्यो भुक्तवद्भ्यश्चतस्रो धेनूर्दद्याद् यजमानः । यद्यध्याज्यगृहीतेन व्यञ्जनं भुज्यते तदध्याज्ये श्रप्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

वाजप्रसवीयं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयः
सप्ताऽऽरण्याः । पृथगन्नानि द्रवीकृत्य वाजस्येमं
प्रसवः सुषव इति चतुर्दशभिर्होमैर्भिरौदुम्बरेण
सुवेणैकैक्यर्षाऽश्रमन्नं जुहोति ॥ ५ ॥

वाजप्रसवशब्दो यस्मिन्होमसमुदाये विद्यते स वाजप्रसवीयस्तं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयस्तस्मिन्हुयन्ते सप्त चाऽऽरण्याः पूर्वोक्ताः । पृथक्पृथगन्नानि ग्राम्यारण्यानां द्रव्याणामाग्रे कृत्वेति भाष्यकृत् । पच्यमानानि यथा द्रवाणि भवन्ति तथा कर्तव्यमिति न्यायः । केचिदपकान्याज्येन द्रवाणि कृत्वा होमं कुर्वन्ति । अपरे तु अपःऽऽप्यन्नशब्दो विद्यतेऽन्नस्यान्नस्य वपति, इति ब्रुवन्तः । तद्व्युक्तं (भवति) भविष्यति । तदक्षमिति तस्मिन्नशब्दः । औदुम्बरेण उदुम्बरमयेण सुवेण वाजस्येमं प्रसवः सुषव इति प्रत्युचं ग्राम्यान् हुत्वाऽऽरण्यान्जुहोति—वाजो नः सप्त इति ।

केचिन्—द्विमाषत्रीहियवप्रिदङ्गवणवो गोधूमा इति सप्त ग्राम्या । वेणुश्यामाकादय उदाहृता आरण्याः । उभयविधधान्यससृद्धये चतुर्दशभिर्होमः । एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होम विधत्ते—अन्नस्यान्नस्य जुहोति (तै० सं० ६-४-९) इति । असावर्थेण

तत्तदन्नप्राप्त्यर्थमीदृशो होमः । चोदकप्रसां जुहुं वाधितुं साधनान्तरे विधत्ते—औदु-
म्बरेण छुवेण जुहोति (तै० सं० १-४-९) इति ॥ ९ ॥

पितुं नु स्तोत्रं महोधर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो
व्योजसा नृत्रं विपर्षमर्दयत् ॥ स्वादो पितो मधो
भितो वयं त्वा वद्वमहे । अस्माकमविता भव । जप
नः पितवाचर शिवः शिवाधिरूतिभिः ॥ मयो-
भुरद्विषेयः सखा सुशेवो अद्भ्याः । तव त्वे पितो
रसा रजास्यनुविष्टिताः ॥ दिवि वाता इव
श्रिताः । तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्व(ष्ट)ते
पितो ॥ प्रस्वात्या(शा)नो रथा(सा)नां तुविशीवां
इवेरते । त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ॥
अकारि चारु केतुना तवाहिमवसाऽवधीत् । यददो
पितो अजगन्निवस्व पर्वतानाम् ॥ अत्रा चिकी
मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः । यदपामोधर्षीनां
परिशमा रिशामहे ॥ वातापे पीव इन्द्रव । यत्तं
सोम गवाशिरो यवाशिरो भंजमहे ॥ वातापे पीव
इन्द्रव । करम्भ ओषधे भव पीवो घृक्त उदारभिः
वातापे पीव इन्द्रव । तं त्वा वयं पितो षषोभि-
र्गावो न हव्या सुषुदिय ॥ देवेभ्यस्त्वा सधमाद-
मस्मभ्यं त्वा सधमादमिति हुत्वा हुत्वा पात्र्या
संपातमवनयेत् ॥ (स्व० १४) ॥ ६ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातशेषमवनयति सर्वाज्ञानाम् ॥ ६ ॥

अपिवा यस्यान्नस्याग्रे जुहुयात्तस्येधर्मं कुर्यात् ॥ ७ ॥

श्रीस्त्रान्तरोक्तानुवादः ॥ ७ ॥

यजमानायतन औदुम्बर्यामासीनमग्निपन्वारुधं
कुष्णाजिने संपातैरभिषिञ्चति ॥ ८ ॥ दक्षिणे वा
पक्षानस्मिन्कुष्णाजिने ब्राह्मणं व्याघ्रचर्मणि राजन्धं
धस्तचर्मणि वैश्यं पशुकाममिति ॥ ९ ॥ नित्यव-
देकै समाममन्ति ॥ १० ॥ देवस्य त्वा सवितुः
मसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णी हस्ताभ्यां बृहस्पतिः

साम्राज्येनाभिविश्चामीति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥
 इन्द्र* साम्राज्येनाभिविश्चामीति राजन्यम् । अग्नि-
 * साम्राज्येनाभिविश्चामीति वैश्यम् ॥ १२ ॥
 पुरस्तात्प्रत्यक्षंतिष्ठन्पश्चात्प्राङ्मुखमासीनं शीर्ष-
 तोऽभिविचयाऽऽभुस्वादन्वचस्त्रायति ॥ १३ ॥

दक्षिणं प्रत्यपि पक्षं यत्र प्रजापतेर्हृदयेन कृतमुपस्थानं तत्रौदुम्बरीमासन्दी
 प्रतिष्ठाप्य तस्यामासन्दां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुपरि लोमानि यथा भ्रूयन्ति तथा
 विहृतीर्य (प्रसार्य) तस्मिन्कृष्णाजिन आसीनमुपाविष्टं प्राङ्मुखमाग्नेमन्वारभ्य स्थितं संपा-
 त्रैरश्वोपैराभिविञ्चति ब्राह्मणम् । व्याध्वचर्मणि राजन्यं क्षत्रियम् । जगस्थानिने वैश्यम् ।
 कृष्णाजिने ब्राह्मणवर्षसकामं क्षत्रियं वैश्यमपि । वस्ताजिने तु पुष्टिकर्म ब्राह्मणमपि ।
 देवस्य त्वा, इत्यनुद्गत्य मन्त्रं, पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिविश्चामीति
 ब्राह्मणमभिविञ्चति । पूर्ववदनुद्गत्येन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिविश्चामीति क्षत्रियम् ।
 पूर्ववदनुद्गत्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिविश्चामीति वैश्यम् । 'मन्त्रविपर्यासमेके समामन-
 त्रन्ति' (आप०श्रौ० १७-४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु-देवस्य त्वा सवितुरित्या-
 इत्य सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिविश्चामीत्यभिविञ्चति । माहे-
 न्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिविच्यते । यथाऽग्निचित्याथामेति स एव वाजपेयपाठो दर्शित
 इति । इह तु प्रत्यक्षपाठः । 'अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिविश्चामीत्याहैष वा अग्नेः सन्' ।
 (तै०सं० १-१-२) इति प्रत्यक्षपाठो ब्राह्मणे । प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नचर्मः
 सिष्यवा हुतोपमासुत्वाद् वाचन्मुखं तावदेव लाषयति । अत्राभिविचकस्य माहा-
 रन्ध्रं दर्शयतापस्तम्बः—'तदाहुर्होतव्यमेव नहि सुधुषाणः कंचन प्रत्यपरोहणीति' (आप०
 श्रौ० १७-७-१) इति । तदाहुर्ब्रह्मवादिनोऽन्ये शाखान्तरस्था होतव्यमेव त्र्यभिधे-
 कार्थे श्रेष्ठः कर्तव्य इति । स ह्यभिविक्तः सन्यजमानः कंचन इष्टं गुरुमपि प्लव्यपरोहति,
 शाकल्यीबं प्रत्युत्थातं न कुर्यात् । एषोऽभिवेकस्य धर्मः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृष्णाग्नौ श्वेतवरसाधौ पयसा दध्ना सौदुम्बरी*
 सुचं पूरयित्वा न क्षोपासेत्पाहुतिं जुहोति ॥ १४ ॥

अग्निर्देवता । दहिहोमो शाखान्तरस्यः ॥ १४ ॥

ऋताषादृतधामेति षड्भिः पर्यायैर्द्वादशघृहीतेन
 द्वादश राक्षभृतो जुहोति ॥ १५ ॥ पर्यायभनुद्गत्य
 तस्मै स्वाहेति पूर्वाभाहुतिं जुहोति ॥ १६ ॥ ताभ्यः
 स्वाहेत्युत्तराम् ॥ भुवनस्य पत इति रथमुखे

पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ (स्व० १५) ॥ दक्षत्रा पर्याये
 रथस्यस्याऽऽहवनीये धार्यमाणं रथशिरोऽभि
 जुहोति । रथशिरसा जुहोतीत्येकेषाम् ॥ ७ ॥
 समुद्गृहति* रथमध्ययोरावसथ* हरन्ति ।
 अनुनयन्ति त्रीनश्वान् चतुर इत्येकेषाम् ॥ १८ ॥
 सान्सस्थानध्वर्यवे ददाति ॥ १९ ॥

कामाहुतीः षड्भिः पर्याये, परिवर्तकैर्द्वादश जुहोति । राष्ट्रभृन्मन्त्रैः—प्रस्तापाद्वसतधामा,
 ऊर्जो नामेत्येषमन्तः पर्यायः । सकृदेवोक्त्वा तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः । ताम्यः
 स्वाहेत्युत्तराहुतिः । एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु विभागः । प्रस्तापाद्वसतधामाऽऽग्निर्गन्धर्वः स
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा इति । तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्म
 क्षत्रं पातु ताम्यः स्वाहा इत्येवं मा भूदर्पसंबन्धो विभागः । परिपाठसामर्थ्यादन्यथा
 परिपाठितस्य मन्त्रस्यान्यथा क्रिया न युक्ताऽसति कारणे नोहेत् । अर्था-
 न्नाभिदधाति । प्रकृतिषदित्यत ऊहः क्रियते विकृती प्रकृतिषच्छन्दोभावात् ।
 भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तमी । भुवनस्य पत इति सप्तमी जुहोती
 न्यापस्तम्बः । पर्यायानधिकृत्यैवा श्रुतिर्विदधाति । भुवनस्य पत इति प्रयोदशी
 जुहोतीत्यन्या श्रुतिराहुतीरधिकृत्य, एवमेकार्थस्वाच्छ्रुतिद्वयस्य । एतेन न्याह्यातं पर्या-
 यमनुद्गृत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः, ताम्यः स्वाहेत्युत्तरा । एवं पश्चाऽऽहुती रथमुखे
 पश्च । केचिदाहुः—आहवनीयस्य रथशिरो धार्यमाणमभिजुहोतीति । पश्चभिर्दशभि-
 र्धाऽभिहुतास्वाहुतिषु रथमुख आहवनीयस्योपरिष्टाद्धार्यमाणोऽध्वर्योरावसथं नयन्ति,
 उद्यम्यैव हरन्तो न कर्षन्तोऽनुनयन्ति पश्चाद्रथस्य त्रीनश्वान् । यदि पष्टवाही त्रिसु-
 ग्रथः । चतुरो वा । यदि चतुर्युग्रथः । तानश्वान् चतुरध्वर्यवे ददाति । पृथगश्वानां
 प्रतिग्रहः पृथग्रथस्य । न चोहः प्रकृतिविकृत्यर्थवान्मन्त्राणाम् । यजमानो हि निमित्ते
 तिस्रो बहवा द्वे वा बहवे ॥ १६ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना त्रीन्वातनामानि
 जुहोति ॥ २० ॥ कृष्णाजिनपुटेन वा ॥ २१ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना वात एव हूयते त्रिः । न ह्येतस्य वायोरवदानं
 शक्यते गृहीतुम् । भाष्यकारस्तु—अञ्जलिना तिस्र आज्याहुतीः, इति । कृष्णाजिन-
 पुटेन वा वातहोमः । तानञ्जलिना । उपदेशोऽपि वायुरेवात्र हूयत इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अम उदधे यात इषुर्युवा नामेति पञ्चभिः
पर्यायैः प्रदक्षणमनुपरिक्रामन्मतिदिशं पञ्चाऽऽज्या-
हुतीर्जुहोति । मध्य उत्तमेन प्राङ्मुखः ।
समीची नामासि प्राची दिगिति षड्भिः
पर्यायैर्दध्ना मधुमिश्रेण षण्महाहुतीर्जुहोति । यथा
सर्पाहुतीर्यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचो
जुहोति ॥ २२ ॥

अम उदध इत्यसमासेन पञ्चाऽऽज्याहुतीः । वायुः प्रकृत इत्याज्याहुतीरित्युच्यते ।
समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण सर्पाहुतीः षट् । असमासे न पारिक्र-
म्याग्निं प्रतिदिशमभिजुहोति । पञ्चमी षष्ठी च प्राङ्मुख एव पञ्चावुपरिष्ठाज्जुहोति । अनु-
परिक्रामादित्यर्थः । हेतयो नाम स्येति षण्महाहुतीर्जुहोति, यथैव सर्पाहुतीर्मधुमिश्रेण दध्ना ।
तिस्रो रुचो यास्ते अग्न इति ॥ २२ ॥

सुवर्णघर्मस्नाहेति पञ्चार्काहुतीर्हुत्वा ॥ २३ ॥

अर्काहुतीः पञ्चाऽऽज्येनैव ॥ २३ ॥

वेदिस्तरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

अथैनां नार्हथा बहुलं प्राचीनं स्तीर्त्वेति प्रैतानसोक्तेस्तरणादि सौमिकं प्राणिवि-
ष्णियनिवपनात्कृत्वा सर्वतः प्रसृते दृशाकवः संपरेयुः, इत्येवमन्तं विधायोपवपनप्रत्या-
ज्ञायक्षयनम् ॥ २४ ॥

ममाम इत्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमिष्टकाभिर्धिष्णि-
याश्विनोति । एकैकेन मन्त्रेणैकैकं धिष्णियन्तु-
(म) पवर्जयति । अष्टावासीप्रीय उपदधात्यस्मा
नवम इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥ द्वादश चतुर्विंशति
वा होत्रीय एकादशैकविंशति वा मशास्त्रीये
षण्मार्जालीयेऽष्टावितरेषु ॥ (खं० १६) ॥ तव अग्ने
व्यजिहीत पर्वतो शवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो
अर्णवम् । बृहस्पते अतिपदर्थो अर्हीत् । एवा
पित्र इति तिसृभिर्ब्राह्मीभिर्ब्रह्मसदने यमो दाधार
पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वमि-

वस्ये यत्प्राणाद्वायुरक्षितम् । यथा पञ्च यथा
 पश्यथा पञ्चदशर्षयः ॥ यमं यो विद्यात्स म्र्या-
 श्यथैक ऋषिर्विजानते ॥ त्रिकटुकेभिः पताति बहु-
 र्धरिकमिदं बृहत् । गायत्री त्रिष्टुप् छन्दांसि सर्वा
 ता यम आहितेति तिसृभिर्यामाभिर्माजालाये त्वेष
 वयं रुद्रं यज्ञसाधवं कुकाधमवसे निह्वयामहे ।
 आरे अस्महेव्यं हेडो अस्य तु सुमतिमेद्वयमस्था
 वृणीमहे ॥ अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षय-
 दीरस्य तव रुद्र मीदुः । सुम्नायश्चिद्विशो अस्मा-
 क्रमा च रारिष्ट वीरा जुहवाम ते हविः ॥ मृदा
 नो रुद्रोत नो मयं कृधीति तिसृभी रंद्नीभिश्चा-
 त्वाले ह्वयं धीणीहि ह्वयं श्रीणीहि ह्वयं पच
 ह्वयं श्रपय ह्वयमसि ह्वयाय त्वा ह्वयेभ्यस्त्वा
 ह्वयं सीदेत्यष्टौ शामित्रे ह्वयसूदोऽव ते हेड
 उदुत्तमं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति
 तिसृभिर्घारुणीभिरवभृथे (तामु मचरन्ति ।
 खण्डाः कृष्णा लक्ष्मणाश्चोत्कर उदस्यति अव-
 सिष्टाश्च) ॥ २६ ॥

ममाग्रे वर्चो विहवेष्वित्यनुवाकेनैकेष्टका ऋचा ऋचोपधीयते प्रतिमन्त्रम् । हिरण्य-
 केशिनस्तु— एकैकयर्चा एकैकाधिष्णिगमपवर्जयन्ति । इतिश्रुत्यन्तरम् । तैत्तिरीयाणां
 तु यद्विह्वया उपदधाति, इत्युक्त्वा ' होतुर्धिष्णिय उपदधाति' (तै० सं० १-४-
 ११) इति । विह्वया इति बहुवचनमेकैकस्मिन्बह्वीभिरिष्टकाभिर्धिष्णियपरिमाणामि-
 क्षिनोतीति । अश्मा नवमा (म आ) धीधीयेऽष्टानिष्टकाश्चतुरस्ता (आ) दीर्घा इति
 नियमो नास्ति । (ममाग्रे इत्यारभ्य) नवभिर्ऋग्भिरुपधानम् । अश्मा तु मध्य
 एकस्या ऋचस्त्यागः । उपधाय क्रमेण चयनं भवति । होत्रीयं प्राशास्त्रीयं ब्राह्मणाच्छं-
 सीयं पौत्रीयं नेष्टीयमच्छावाकीयमिति । ततो ब्रह्ममदनं मार्जालीयमिति । यदा द्वाद-
 शहोत्रीयं तदा पञ्चमी दशमी च द्विरभ्यस्यते । यदा षोडश तदा पञ्चमी चतुरावर्तते
 दशमी च । यद्वैऋर्विंशतिस्तदा द्विरेकैका उत्तमा तु त्रिः । यदा चतुर्विंशतिस्तदा

पञ्चमी, अष्टकृत्वोऽभ्यस्यते दशमी च । एवं संख्यां पूरयेत् । एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये षड्विष्टकास्तु मार्जालीयेष्टावष्टान्येषु धिष्णियेषु उपधानमनुदेशेष्वपि चतुरश्रा वा भवन्ति धिष्णियाः पारिमण्डला वा । केचित्त्वाहुर्गुणविकारेषु पारिमण्डला इति । तेषां धिष्णियानां यस्य यावत्प इष्टका उपधास्यन्ते शर्करा अपि पारिश्रितास्तावत्प एव पारिश्रय-
णार्थाः । अच्छावाक(स्य) धिष्णियोपधानं कृत्वा नक्षत्रसदने पञ्चोपधाथ विह्वयास्तव श्रिये इति षष्ठी । बृहस्पते अति यदर्थो अर्हात्, इति सप्तमी । बृहस्पतेः समजयदित्त्व-
ष्टमी । मार्जालीये विह्वया उपधाय तिस्रो यमो दाधारेति च तिस्र उपदधाति । चात्वाले विह्वयाः पञ्चोपधाय त्वेषमिति षष्ठी । अस्या(स्या) मत् इति सप्तमी । शृङ्गा भो हृद् इत्यष्टमी चात्वाले । ह्र्यं धीणीहीति यजुर्भिरष्टौ शामित्रस्थाने । ततोऽवभृष-
स्थानं गत्वा विह्वयाः पञ्चोपधाय—अव ते हेड, उदुत्तमं, सत्त्वा यामि, इत्युपदधाति तिस्रः, कृत्वा पारिस्तरणं पूर्वं पञ्चादुपधानमिष्टकानामिहाप्यवभृषे तासु प्रथमं साङ्ग-
स्वावभृषस्य काले । साप्यकारस्तु—नर्हिरभिजुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति षष्ठीः प्रत्याम्नायत्वादिष्टकानां प्रचरन्तीति तस्मिन्नेव काल उपदधाति नारिमन्काल इति । अस्मिन्काल इति न्यायः । अस्मिन्काल उपहिता अपि तृणप्रत्याम्नाया एतेभ्यः तृणं ग्रहियते । सण्डाः कृष्णा इष्टका घासां च किञ्चिद्द्वि च न सर्वत्र लोहितास्ता उत्करे क्षिपति । अवाशिष्टा अपि गुणयुक्ता हिल्वोत्करे क्षिपति । २९ ॥ ११ ॥

यत्प्राग्भूपसंमानात्तत्पूर्वैकयूपमेकादश वा यूपान्-
संमिनोति ॥ २७ ॥ तेषामग्निष्टं पूर्वेषुरकृच्छ्रपति
॥ २८ ॥

यत्प्राग्भूपसंमानात्तत्पूर्वं कर्म—अध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति तं तमभिक्रमत्येवमादि पूर्ववदाज्यन्याभिमन्त्रयैवपत(न्त)मधिकृतेन ज्योतिष्टोमेन विधिना । अद्यप्येकादश यूपान्स्थाऽपि वेदिसंमितेनैव न रयाक्षेण विमानम् । एकयूपं वा कुर्यात् । अग्नीषोमीयकाल एकादश वैकादशिनधर्मेण वेदिसंमिता । साग्निचित्ये वेदिसंमिता[वा] एवाऽऽम्नानात्र रथास्त्रविमानं लभ्यते तेषां यूपानाम् । योऽग्निष्टः स पूर्वेषुरग्नीषोमीय-
काले मिनोति । वेदिसंमानविधानं कथं लभ्यत इति पुनरालभ्यते ये त्वग्निष्टादाश्विनं गृहीत्वोच्छ्रि(च्छ्रि)यन्ते (इति) प्रधानकालत्वादङ्गानाम् । अग्नीषोमीयकाल एव वा । येऽप्यग्निष्टाद्विमज्ज्यैकादशधा वेदिम् । एष एकाहेषु विधिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अग्नेव वा । इतराज्ज्वो वा । अग्नीषोमीयस्य
पशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुर्वा हवीःपशु-
निर्वपन्प्रपे सुहपतय इति यथानुष्ठानम् ।

पशुपुरोडाशस्य देवसुवा च इविषा* समान*
स्विष्टकृदिडम् ॥ (ख० ॥ १७) ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

श्रो वेत्यहीनार्थः । श्रो वा यावन्तः पशव आलभ्यन्ते तावतामुच्छ्रयो यूपानाम् । यथा
द्विराश्रे षष्ठं पूर्वेऽह्न्यालभ्यन्ते षडुत्तर इति । त्रिराश्रे तु प्रथमेऽह्नान्न त्रयः पशवो
द्वयोर्मुच्छ्रयणं यूपयोरग्निष्ठ एवाऽऽलभ्यत आग्नेयः । द्वितीये यूपचतुष्टयं पशवश्चत्वारस्तथा
तृतीये । एवमन्यत्राप्यहीनेषु विभागः । सधे तु प्रत्यक्षविभागः । यदि यूपैकादशिनी
स्यात्, अन्वहमह्न्यहनि न तु प्रथमेऽह्न्युच्छ्रयः, अग्निष्ठस्य विद्यमानत्वात् । द्वितीयप्रभृति-
ष्वहःसु एकैकस्य समानम् । दीर्घसत्रेषु पशुरेवाऽऽवर्तते न यूपोच्छ्रय उच्छ्रितत्वात् ।
श्रो वेति विकल्पविधानाद् द्विराशादिविष्वपि अग्नीषोमीयकाल उच्छ्रयणं लभ्यते । अग्नीषोमी-
यपशोः सर्वसोमार्थत्वादेकयूपे वा सर्वे एकादशिनी (न) आलभ्यन्ते । स तु यूपस्तेषामेवैकोऽ-
ग्निष्ठ इति । अग्नीषोमीयकाल एव द्वाभ्यां रशानाम्यां परिवीयते । प्रतिपशु स्वरुः (रवः)
स स्वरुमिः पशुन्वर्षयति इति लिङ्गात् । अग्नीषोमीयस्य पशोः पशुपुरोडाशं निरु-
म्याष्टौ देवसुवां हवीषि निर्वपति—‘अग्नये रहस्पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
ऋष्यानां त्रीहीणां सोमाय वनस्पतये इशामाकं चर* सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं
द्वादशकपालमाशुनां त्रीहीणां रुद्राय पशु रतये गाभीषुकं चरुं बृहस्पतये वापस्पतये
नेवारं चरुमिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय पुरोडाशमेकादशकपालं महान्नीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽ-
म्नानां चरुं वरुणाय धर्मरतये धवमयं चरुम्’ (तै० सं० १-८-१०) इति ।
षष्टिभिः(षष्टिसंख्यै)रेव दिनैः पच्यमाना आशुर्बृहयः । स्थूलबीजं महान्बृहयः । आम्ना
ः चान्द्यविशेषाः । कमलबीजमित्येके । अत्र याजुषहौत्रसत्त्वे त्वमग्ने बृहद्वयः (तै० सं०
१-४ ११) इत्यनुवाकोक्ता याज्यापुरोनुवाक्या ग्राह्याः । समानं तु स्विष्टकृदिडं
स्विष्टकृदिडं च पशुपुरोडाशस्य मुख्यत्वाद् अगुणकः स्विष्टकृत्स देवसुवामपि भवति ।
इडाप्राशनं च मैत्रावरुणषष्ठो भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्नां महादेवशास्त्रिककलितार्था प्रथो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।।

अथ द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

पशुकाले एकयूप एकादश पशुमुपाकरोति एकादशसु वा ॥ १ ॥

पशुकाले प्राप्ते पशुनेहीति । आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति* आप० श्रौ० १७-
(-२) इत्यापस्तम्बः । अश्रुता यूपं परिवीयं क्रतुपशकोऽपि लभ्यन्ते, तेषां प्रदर्शन-

माग्नेयग्रहणम् । भाष्यकारस्त्वाग्नेय एवोक्त्यादिषु सर्वसंस्थासु च लभ्यते पुनर्विधाना-
दिति । न त्वन्यासु शाखासु संगच्छते ऋतुपशुप्रदर्शनार्थं इत्येव संगच्छते । एका-
दशसु वेति । वेदिसंमिता मिनोतीति पुनर्विधानात् । एकयूपे चैकादशिनानां यद-
शावेकादशिनीं मितुयात्, इति यूपभेदनिन्दां कृत्वा एकयूपत्वं चैकादशिनानां विधी-
यते । एकादशिनीति च यस्यां यूपभेदस्तामेवोपघरन्ति । 'वज्रो वा एषा संमीयते
यदेकादशिनी' इति सा समर्था 'प्रत्यक्षं यज्ञं संमर्दितोर्थत्वात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य
प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्नाय' इति श्रुतेः । न पश्चैकादशिन्यां पात्नीवतं यूपैकादशिन्यामेव 'सर्वे
वा अन्ये यूपः पशुमन्तः', इति बहुत्वं यूपानामुक्तवोपशयपशुविधानादुपशयोऽपि यूप-
भेदद्वारकः । तस्मादेकयूपेचैकादशिनेषु न भवति सौभ्रामण्यां च । तच्च कात्यायनेनाप्यु-
क्तम्—'यूपैकादशिन्यामेवोपशयपात्नीवतौ न पश्चैकादशिन्याम्' इति । अतश्च पशुगणे
बहिः सोमे तत्र संमर्दितस्याभावात्पात्नीवतः, यूपभेदद्वारस्वात्तूपशयः कियते । साम्नि-
चित्य एवैकयूपो लभ्यते तत्रोक्त इति । अन्येषु तु गणेषु बहिस्तन्ववर्तिषु यूपभेद एव ।
यत्रिषु यूपेष्वालभेत, इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति तिसृभिः मातः-
सवनेऽग्निमभिमृशति ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रतरनुवाकाद्ग्रावसूपावहृत्य सोमम्, अग्निं युनज्मीति तिसृभिरभिमृशते-
वाग्निं युनक्ति, यज्ञबाहुनार्थं न मन्त्रान्तेनाभिमृशति 'यज्ञसर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्यात्'-
इति दोषमुक्त्वा 'यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रे ह्याम्यामभिमृशति' इति तदप्यभिमर्शनं, नमो
अस्तु मा मा हिंसीरिति ह्याम्यामभिमर्शनं योग एव वक्ष्यति स्वयमेव सूत्रकारः
॥ २ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य
कृतं चित्रं देवानामित्यवेक्ष्य मधुर्द्यदिनेऽश्वेनाव-
घ्राप्य ब्रह्मणे ददाति ॥ ३ ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते प्रतिहर्षे तत इति कृते हिरण्यमयं पात्रं मधुनः पूर्णं शतमानस्य
हिरण्यस्य कृतं चित्रं देवानामिति यजमानोऽवेक्ष्याश्वेनावघ्राप्य (पणं कारयित्वा)
ब्रह्मणे ददाति हिरण्यपात्रम् । तस्य प्रतिग्रहोऽग्नये हिरण्यमिति तस्य हिरण्ययत्वात् ।
हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति, इति पात्रस्य प्रतिग्रहणं न मधुनः । ३ ॥

अध्वर्यवे कर्त्तव्याणीर्दक्षिणा दद्यात् ॥ ४ ॥

अध्वर्यवे कर्त्तव्याणीः सुरूपा बहुमूल्यःश्च ददाति यदि चिनेत्यध्वर्युः । तथा चोक्तं
ब्राह्मणे—'तं वा एतं यजमान एव चिन्वीन यदस्यान्यश्चिनुयाद्यतं दक्षिणाभिर्न राधं-

येदग्निमस्य वृक्षीत योऽस्याग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभी राधयेदग्निमेव तस्यृणोति' (तै० सं० ९-६-९) इति चयनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् । अध्वर्युर्वान्त्रान्ब्रूयात् । यदा यजमानश्चिनोति तदा न दक्षिणा ददाति । यदाऽध्वर्युश्चिनोति तदा यजमान एव बहुमूल्या गा अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः । न यजमानाय दक्षिणाभागमेव विशिष्टमध्वर्यवे ददाति न ब्रह्मण इति भा०शकल् । अधिकमध्वर्योश्चिन्वत इति न्भावः । न ह्यङ्गनिमित्तं प्रधानदक्षिणां (वि) कुर्यात् । बोधायनमतिश्च—आरण्यकानुवाकेनाध्वर्यवेऽग्निदक्षिणा ददाति शतं सहस्रमन्विष्टकां वेति । शतं सहस्रं वा रौप्यकमुद्रा इत्यर्थः ।

॥ ४ ॥

यदस्या-याश्चिनुयाद्यत् दक्षिणाभिर्न राधयेदाग्नि-
मस्य वृक्षीत ॥ ५ ॥

तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेव तोषयति ॥ ५ ॥

अपाकृते यद्वायाग्नि(जी)यस्य स्तोत्र एकया प्रस्तुत
एकस्या वा गीतायां समुद्रे ते हृदयमिति द्वाभ्या-
मग्निमभिष्टुशति ॥ ६ ॥

यद्वायाग्नीयस्य स्तोत्रे वर्तमान एकया ऋचा प्रस्तावे कृते नमस्ते अस्तु मा मा
हिःसीः, नमस्त्व इत्येव मन्त्राभ्यां द्वाभ्यामभिमर्शनम् ॥ ६ ॥

हारियोजनेन चरित इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापा-
मित्याग्निविमोचनीयामेकाहुति जुहोति । वि ते
मुञ्चामीति वा ॥ ७ ॥

नन्वज्ञौ श्रूयते—अग्निं गुन्जि शवसा वृतेनेति जुहोत्यग्निमेव दद्युनक्ति पञ्चभि-
र्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः' इत्याश्रियोगः । तथा—'इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां
शुचं जुहोतीत्येव वाऽग्नेर्विमोकः' इति । सोऽयमग्निविमोकः किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यादुत
साङ्गप्रधानापवर्ग इति । अग्निं प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गे विमोकः, साङ्गप्रधानार्थत्वे
तु योगस्य सर्वान्ते विमोकः । तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारे योगः सर्वार्थः । तस्मात्सर्वापवर्गे
विमोक इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'पाङ्क्तो यज्ञः' इति वाक्यशेषेण यद्वायत्त श्रेयस्य । अतः
प्रधानापवर्गे विमोक इति भ्रष्टकारेण सिद्धमित्यतम् । एवं च सौमिकमग्निं वरणं यदवृत्ता
वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याऽऽश्रित्यच्छेत्, इति यज्ञसंयोगादाग्निसंयोगतुल्यन्वयायं केवल-
प्रधानार्थं भवति । तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्यास्नातं होतृवरणं प्राप्नोति । तत्र न

होतारं वृणति इति प्रतिषेधोऽवकल्लसो भवति । इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थ-
त्वादवभृथे पृथक्वरणप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो न स्यादिति च लिङ्गमुक्तम् । तथा द्वाद-
शाहे अहरहर्युनाक्ति अहरहर्युमुञ्चति, इति प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनं द्वादशाहे । इतरथा
साङ्गप्रधानार्थत्व आद्यन्तयोरेव योगविमोक्तदर्शनं स्यादिति ।

ननु-प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्यापूर्वत्वादवभृथस्य वैष्टिकवरणप्राप्तिः । तत्र कश्चिदाह-
अपूर्वतया एवायमर्थकान्तो होतृवरणाभावे लाघवं स्यादिति । स चापूर्वत्वपक्षे वरणप्राप्तौ
सत्यामवकल्प्य(ह्य)ते नाम्यथेति । वयं तु ब्रूमः- यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथाऽप्याज्यभा-
गयोस्तत्र सद्भावाद्धेतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थम् । न हि दार्शिकं
वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् । अतोऽसत्यप्यनिर्देशे होतृवरणस्याऽऽज्यभा-
गार्थतयाऽस्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तं । प्रतिषेध इति । तदिदं भाष्यकारस्य अधिकरण-
स्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ । वाक्य-
शेषाऽवभृथलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्व- पक्षः । सिद्धान्तस्त्वज्ञेः सर्वार्थ-
त्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न न वाक्यशेषवशाद्विशेषः । योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्तत्र
तावत्सर्वार्थत्वं गम्यते पञ्चसंख्यागुणाविधौ वाक्यशेषः श्रुतः । न चासावुत्पत्तिवाक्या-
धगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्तयितुम् । किं च यज्ञशब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमेव ।
अतो न तद्वशात्केवलप्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि
सौमिकस्य वरणस्य षटत एव । सौमिकं हि वरणमानत्वर्थं प्राकृतं तु होतृवरणं
प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सौमेषु कार्यमिति द्वादशे
वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनमस्मिन्नेव
पक्षे षटते । विधानार्थं ह्येतद्वचनं नानुवादमात्रम् । आनर्थक्यात् । तेन सर्वदौ सर्वान्ते
च सकृदेव योगविमोक्तयोर्न्यायतः प्राप्तयोर्वचनेनाहरहर्शोगविमोक्तौ विधीयते । तस्मात्स-
र्वार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोक्तः ॥ ७ ॥

एकादश समिष्टयजूषि जुहोति ॥ ८ ॥

नवाऽऽध्वरिकाणि हुत्वा-इष्टो अग्निराहुतः
स्वाहा कृतः पिपर्तु नः । इष्टं हविः स्वाहेदं
नम इति दशमैकादशे जुहोति ॥ ९ ॥

एकादश समिष्टयजूषि जुहोतीति वचनादध्वरिधानि नव हुत्वा घातारतिरिति ।
इष्टो यज्ञो भूगुभिराशीर्दा वसुभिः स्वाहा । तस्य त इष्टस्य नीतस्व द्रविणे ह मसीय
स्वाहा । केचिदेकमन्त्रं कुर्वन्ति । तमेव द्विगवर्तयन्ति दशमैकादश समिष्टयजुष इति
वैखानसोक्तेः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनुबन्ध्यावपायां हुतायां वपने यदाऽऽकृता-
त्समसुस्रोदित्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमा-
कृतीर्जुहोति ॥ १० ॥

अनुबन्ध्यावपायां हुतायां वपने कृते स्नाते च पात्नीवतः । तस्मिन्समासेऽग्नेर्वि-
मोक्तः । (औदुम्बरी* स्तुच घृतस्य पूरयित्वा—इम* स्तनमूर्जस्वन्तं घयापामित्यग्नेर्वि-
मोक्तो ह्यते ।) ततः पशुपुरोडाशाद्यनुबन्धाशेषम् । यदि त्वामिक्षा, तां हुत्वा वपनं
स्नानं पात्नीवतं च कृत्वा देविकाहविर्भिः (प्रचरणादि) प्रचारादिसक्तुहोमे कृते धूमा-
नुमन्त्रणे च । यदाकृताःदिति दशाऽऽहुतीरुर्ध्वर्युर्जुहोति ॥ १० ॥

आधं त्वऽग्ने मनसंति प्रचारयन्वाप्ती(सि)भिरग्निमुपतिष्ठते ॥ ११ ॥

यजमान-इति बोधायनः । योऽयं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाप, काले
जूयात् । 'इत्याहैषा वा अग्नेराग्निस्तयेवैनमाप्नोति' (१-५-७) इति । एषैव मन्त्रपा-
ठानुष्ठितिरग्नेः प्रापिका । तस्मान्तयैवाग्निं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

येऽग्रयः पुरीष्या इति यत्र स्वीयमग्निं पश्यति
तमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

केचित्तु—प्रत्यवरुह्य चित्वात्पुनर्मन इत्युपतिष्ठते चित्यम् । अयं नो नभसा पुर
इत्युपस्थानादि यजमानस्य वृष्टिरसीत्यन्तम् । तत आत्मी(सि)भिरुपस्थानम् । येऽग्रयः
पुरीष्या इति । आपं त्वाऽग्ने वश्येति लिङ्गात् । 'अग्निचित्ये वशा नित्य' इति न्यायः ।
भाष्यकारस्तु विकल्प एवेत्यात्मी(सि)भिरुपस्थानम् । प्राजाहित* समारोप्यैवमादिकर्म,
इति वैश्वानसादयः ॥ १२ ॥

उप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति तिस्रभिरग्नयेषामग्नीन्दृष्ट्वा(इ) ॥ १३ ॥

अन्येषां यजमानानां चिर्ति दृष्टोपतिष्ठते । प्रयास्यज्ञेव यावन्नाध्यवस्पत्युदवसाना-
यार्थदेशं यजमानः । केचित्तु—यावज्जीवमग्नयेषामग्निमु(शीन्दृष्ट्वा) पस्थानं कुर्वन्तीति
॥ १३ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या
चाऽऽमिक्षया ॥ १४ ॥

उदवसानीयान्ते च कृतेऽग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन क्रतुनेष्ट्वाऽनन्तरं सौत्रामणी मैत्राव-
रुणी चाऽऽमिक्षा । विना पर्वणीति भाष्यकृत् । आगामिपर्वणीति न्यायः शक्यते कालं
संपादयितुमिति ॥ १४ ॥

अग्निं चित्वा संयत्सरं न कंचन प्रत्यवरोहेन
पक्षिणोऽश्रीयात् ॥ १५ ॥ यावज्जीवं वर्षति

न धावेन रामामुपेयात् द्वितीयं चित्वाऽन्यस्य
स्त्रियमुपेयात् ॥ १६ ॥ न तृतीयं चित्वा कांचनो-
पेयाद्भार्या उपेयात् ॥ १७ ॥

संवत्सरं कंचिदपि न प्रत्यवरोहेत् । प्रत्युत्थानं न कुर्यात् गुरुणापि । यदा त्वभि-
वेकः कृतस्तदा यावज्जीवं संवत्सरमनाभिवेकेऽपि । रेतःसिञ्जतत्वात् । नहामि कंचन प्रत्यवरो-
हतस्तदेनयोर्भ्रतमिति । रामा यस्य शूद्रा कपेणाऽऽनीता सोऽपि यजमानस्तां संवत्सरं
मोपगच्छति । पक्षिभ्रांसस्यापि संवत्सरमभक्षणम् । मस्तिष्कं मस्तकमांसं तस्य च ।
अग्निचिह्नवर्षति दैवे न धावेद्यावज्जीवम् । यदि तु कथंचिद्विस्मृतौ धावेद्यस्मात्स्याना-
द्यावन् कृतं तदेष स्थानमावर्तेत् । द्वितीयमग्निं चित्वाऽन्यस्य वर्णस्य स्त्रियं भार्या-
भविष्मत्के(ये)णाऽऽहृतां मोपगच्छेत्संवत्सरं न यावज्जीवं रामातुल्यत्वात् । तृतीयमग्निं
चित्वा कांचिदपि समानवर्णामपि संवत्सरं मोपगच्छेत् । सर्ववर्णानां स्ववर्णां स्ववदयं
भर्तव्या ह्ययोर(व्याऽ)धिकारश्रुतेः । कामतस्तु प्रवृत्तानामसवर्णभार्या म साऽवदयं
भर्तव्या ॥ १६ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अग्निं चित्वाय एतस्मिन्संवत्सरे न विरोधेत् । स
ऋतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत् ॥ १८ ॥

अग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन ऋतुनेष्ट्वा य एतस्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चित्तोऽग्निस्तस्मिंश्चेदस्या-
वृद्धिर्भवति हासो धनधान्यानामिति । केचित्तु—ऋद्धिमतामप्येतत्कर्मत्याहुः । एत-
स्मिन्संवत्सरे दसिंश्चित्तोऽग्निः स ऋतुमाह्वरमाणोऽभीष्टमेकचित्तिकमेकप्रस्तारं चिन्वी-
त्तामिम् । पूर्वचित्तस्याग्नेः समानमिष्टकामिः षष्ठी चित्तिरिति श्रुतेः ॥ १८ ॥

सलिलाय त्वा सर्षीकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्राः

॥ १९ ॥ यथार्थं लोकंपूजाः । अथ पुरीषम् ॥२०॥

सलिलाय त्वेत्यष्टौ नाना मन्त्रा उत्तरवेद्यामुपधाय पूर्वं त्रिःपमाणायां कृतायां
पूर्वाग्निदुल्यायां वाऽयान्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदां चितिः, प्रवृत्तिवद् व्यापारणान्तं
कृत्वा प्रकृतिवद्विरमणम् । अग्नीषोमीयदिवसे पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य षयनं, षष्ठी चिति-
रिति श्रुतेः । अवयवत्वादग्निधर्माणामप्रयोजनम् । अग्नेर्होते धर्मा नैकदेशः शक्नोति
प्रयोक्तुम् । एकचित्तिकं चिन्वीतेति पुंलिङ्गनिर्देशात्तेन तुल्यः प्रस्तार एकः । अप्रति-
ष्टायां तु निमित्तेऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति षष्ठं पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अथ षष्ठी चितिं
चिनुत्, इति तुल्यत्वादस्यामपि चितिधर्माः कियन्ते । न त्वग्निधर्माः कर्षणादयः ।
प्रचर्य पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसध्याम् । औपवसध्ये सुत्ररूप्यान्ते, अग्नेण

प्राग्बंशमष्टौ नाना मन्त्रा लोकंपृणाश्चैकस्य प्रस्तारस्य सादयतीन्वादि श्वेतमश्वं पुरस्ता-
त्प्रयन्तीत्येवमन्तं कृत्वा श्वेतस्याऽऽलम्भः । तत वाङ्म आसन्नित्यारोहणं चित्तेः । तत सलि-
लाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा उपदधाति । ततो लोकंपृणाभिः [प्रच्छादयति ।] सोऽयं
प्रथमधिकारो भवति भरद्वाजमताच्च । उत्तरवेद्यभिमर्शनमात्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभि-
मर्शनं तत्त्वा यामीति [पारिषरणं] चान्यङ्गत्वानिबन्धे गायत्र्याभिमर्शनान्तं द्रथम-
चितिवत् । आपराह्णिकीभ्यां प्रचर्याश्चपरिषयनम् । तत प्रवर्धोद्वासनादि ज्योतिष्टोम-
वत् । केचिक्वष्टौ नानामन्त्रा उपधाय लोकंपृणा उपधीयन्ते । ततः पुरीषम्, इति
यावदुक्तं कुर्वन्ति तस्मिन्नेव तु काले ॥ १९ ॥ २० ॥

अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न प्रतिष्ठेत्स
क्रतुमारभमाण एकचित्तीकमग्निं चिन्वीत संयच्च
प्रचेताश्चेति पञ्च नानामन्त्राः । यथार्थं लोकं-
पृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव संवत्सरे त्पानाद्वा प्रच्यवते वृद्धिर्वाऽस्य न भवति स क्रतुमभीष्टमाहर-
माणस्तेन यक्षक्रतुना क्रियेत, इत्येकचित्तीकमेव पूर्वाग्निप्र तारतुल्यं चिन्वीत । पञ्च
पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति श्रुतेर्विप्रतिषेधात् । पूर्वाचितिभिः समानसंख्य-
त्वात् ह्यग्निपूपाग्निष्ठीयते षष्ठीं चितिः । चयनविधिः सर्वं च । एतयोस्तु कामविपर्या-
समेके प्रतिष्ठार्या निमित्ते सलिलाय त्वेति । अथ यो नर्धुन्यादिति द्वितीयः संयच्च प्रचे-
ताश्चेत्येवं विपरीतौ कामावेके शास्त्रिनः पारिपठन्ति ॥ २१ ॥

पुनाश्रितिं व्याख्यास्यामः । सा त्रिष्वर्थेषु श्रूयते
अ(तेऽस्र)वणार्थं वा समृद्धयर्थं वा संतानार्थं
वा ॥ २२ ॥ अ(अस्र)वणार्था व्याख्या-
स्यामः । यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन
यजेत ॥ २३ ॥ यत्रैवास्य पूर्वोऽग्निश्रितः स्यात्त-
दपरमन्ववसाय यजेत ॥ २४ ॥ अपिवा येन-
र्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंपृणाः ।
अथ पुरीषम् ॥ २५ ॥

पुनाश्रितिरिति श्रूयतेऽअ(स्र)वणार्थं—यां वा एषोऽग्निष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै
सा । पुनाश्रितौ चीयमानायामग्निचितिर्वीर्यवस्यस्यामाहुतयो भवन्ति, इत्यश्र(स्र)
वणार्थं । समृद्धयर्थेऽपि पुनाश्रितयः—पुनाश्रितिं चिनुत ऋद्ध्या, इत्यृद्धिकामस्य ।

संतानार्थे—आ तृतीयात्पुरुषादन्नमति, इति । संततिश्चाविच्छिन्ना । अन्नं चाऽऽतृतीयत्पुरुषाद् भवति । यः संतानार्थे दुनश्चिति विदुते ।

तत्रास्त्रवणार्था चित्तिरूपयते—यद्गृह्या यदि सोमेन यजेत योऽस्य पितः पूर्वोऽग्निस्तमन्ववसाय तस्मिन्नाहवर्नीयः पूर्वचिते त्वग्नीं स्थाप्यते । दर्शपूर्णमासाद्या इष्टयस्तासामन्यन्वाधाने पूर्वचितस्याग्नेः समीपं गच्छति । पूर्वचितेऽग्नावाहवर्नीयं स्थापयति । वेदिदेशे स्थापयित्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्नीं । समाप्तयामिष्टौ प्रविशति । एवं नित्यकाम्यनैमित्तिकानां विधिः । पशोस्त्वग्नेस्तृतीयो मासः परस्य चारत्निस्थाग्नीषा चित्तिरेव चोत्तरवेदिस्थानीया । प्रणयनकाले तु व्याधारणप्रभृति संभारनिवपनान्तं क्रियते । यथाप्रकृत्युत्तरतो यूपस्थान्यो यूपः, समानमन्वत् । सोमेऽपि यथाऽऽसीदग्निर्की पूर्वा वेदिस्तथा ऋक्षणे चोत्तरवेदिस्थानीया साग्निभिज्ज्योतिष्टोमवदन्यत्सर्वं यूपम- (पाद्य) पूर्वम् । नित्यनैमित्तिककाम्येषु सोमेष्वेवं विधिः । एषोऽश्र(ल) वणार्थः ।

अपि वा नान्ववसाय पूर्वचितमग्निं यागः । अग्निहोत्रमिष्टिं च गृह एव करोति । मातायामुत्तरवेद्यां पशौ सोमे च, पशौ शम्यामात्रार्थं दशपरश्यां सोमे व्याधारणान्तायां कृतायामुत्तरवेदिपरिमाणं दग्धा इष्टका आनीय प्रणयनाद्यारोहणान्तं कृत्वा पूर्ववत्— ' येनर्षय ' इत्यष्टावुपधाय लोकंपृणाश्च चित्तिरूपयाद्यक्षपारिणयनान्तं कृत्वा प्रथमा चित्तिस्तत्कृत्वाऽग्निप्रणयनादि पारिषयः संभाराश्चोपर्थस्यै धार्यमाणे, ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय पश्चारसर्वं पशुबन्धवत् सोमे तु मध्यमायामुपसदि प्रोक्षणान्तं कृत्वोत्तरवेदिं प्रकृतिवद्विरम्य (हृत्य) श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रथमं व्याधारणमिष्टकप्रणयनादि पूर्ववदारोहणान्तं कृत्वा चयनमुत्तरवेदिपरिमाणाभिरिष्टकाभिः पूर्ववदग्धावभितास्तिष्ठेताम् । येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्वा लोकं पृणेति लोकंपृणास्ततश्चित्तिरूपत्वादि गायत्र्यादिमर्शान्तं कृत्वा प्रथमचितिवत् ; तत आपराहिक्यौ, अश्रपारिणयनं प्रवर्ष्येद्वासनादि ज्योतिष्टोमवत् । प्रणयने चोपर्थस्यै धार्यमाण ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय पारिषयः संभारः, सर्वं ज्योतिष्टोमवत् । द्वितीयो विधिरश्र(ल) वणार्थायाः ।

अपि चोत्तरवेद्यामुपर्थस्यै धार्यमाणे पशौ सोमे च प्रजापतिस्त्वेरपुत्तरवेदिमभिमृशति । ततो व्याधारणप्रभृति संभारनिवपनान्तं कृत्वैत्येवमादि प्रक्षिपति । तृतीये विधिः । चतुर्थ्यर्थोऽपिवा तिस्रः स्वयमातृष्णास्तासामुपधानकल्प उत्तरवेद्यां कृतायां सोमे पशौ वा पूर्ववत्प्रणयनाद्यारोहणे कृते स्वयमातृष्णां प्रकृतिवत्सामान्तां कृत्वा पृष्ठो दिव्येति पुरीषक्षेपः । स्वयमातृष्णायामेवं वि हितायां तेनैव प्रकारेण सा द्वितीयसामान्ता द्वितीया । ततः पुरु(री)षविधानेन तृतीया ; तस्याः पुरीष चित्तिरूपत्वाद्यक्षपारिणयनान्तं पुरीषवर्जं पञ्चमो विधिः ।

अपि वा तिलः स्वयमातृष्णास्तिलश्च विश्वज्योतिषहनासामुपधानविधिः । पूर्ववत्सर्वं कृत्वा स्वयमातृष्णायां सामान्तायां कृतायां पुरीषमथ विश्वज्योतिः प्रथमेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृष्णा द्वितीयाऽपि, सामान्तां स्वयमातृष्णां कृत्वा पुरीषम् । विश्वज्योतिर्द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीयस्यां स्वयमातृष्णायामुपधीयमानायां विश्वज्योतिः प्रथमा तृतीयेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृष्णा तृतीया सामान्ता । अथ पुरीषम् । ततश्चित्तिलकृत्याद्यादि पुरीषवर्जमक्षपरिणयनान्तं कृत्वा प्रथमचित्तिवत् । एवं पशौ । सोमे तु विधिः पूर्वोक्तः । अयने स्वष्टौ लोकंपृणा उत्तरवेदिपरिमाणा उपधीयन्ते । प्रणयनादि पूर्ववत्कुर्यात् । ततः पुरीषं—पृष्टो दिवीति । तत एकादश लोकंपृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततो द्वादश लोकंपृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततश्चित्तिलकृत्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जमक्षपरिणयनान्तं प्रथमचित्तिवत् । अश्र(ल)वणार्थायां सोमे क्रियमाणायां लोकंपृणाविधिमेवेच्छन्त्यन्ये । नान्यम् । इतरो विधिः पशावेवेति । अनाग्निचिन्त्यात्पुनश्चित्त्विसामान्यात् । प्रथम(मा)विकारत्वात् । भाष्यकारस्तु य उक्तो विधिः सर्वत्र न प्रथम(मा)विकारत्वमिति षष्ठो विधिरश्र(ल)वणार्थायाम् । समृद्धयर्थायां द्वितीयमग्निं चिन्वानो द्वितीयस्यां चितौ षोडशोष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंपृणा अथ पुरीषम् । ततश्चित्तिलकृत्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जं द्वितीयचित्तिवत् ॥ २९ ॥

श्वोभूतेऽष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूते एता नानामन्त्रा द्वादश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । अथ समृद्धयर्था ध्याख्यास्यामः । अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संघत्सरे नर्ध्नीति । स क्रतुमारभमाणस्त्रिचितीकमग्निं चिन्वीत । सल्लिलाय त्वा सर्णीकाय स्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूत एताश्च नानामन्त्रा द्वादश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूत एताश्च नानामन्त्रास्त्रयोदश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । संतानार्थायां तु तृतीयमग्निं चिन्वानस्तृतीयस्यां चितौ येनर्षय इत्यष्टौ च नानामन्त्रा अपरिमिताश्च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् ॥ (ख० १९) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढविरच्यकोशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

ततः श्रोभूत एकोनविंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकपूणाः पुरीषान्तम् । ततश्चितिकल्लृप्त्थादिचित्यन्तं पुरीषवर्गं तृतीयचितिवत् । ततः श्रोभूते च विंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा द्वादश च लोकपूणाः पुरीषमुपधाय चितिकल्लृप्त्थादिचित्यन्तं चतुर्थीतुल्यः पुरीषवर्गमेव समृद्धचर्थायाः । सतानार्थायास्तु चितिरुच्यते । तृतीयमग्निं किन्वानस्तृतीयस्यां चितौ नानामन्त्रा उपधाय येनर्षय इत्यष्टाः उपपद्यन्ते । उत्तरवेद्यामज्ञावेश मान्यमेति उत्तरवेदिग्रहणं क्रियते पुनः पुनः । ततो यथार्थं लोकपूणाः पुरीषं, चित्यन्तं च पुरीषं तृतीयचितिवदेवा सतानार्थायाः ।

अथो खल्वहुर्ब्रह्मवादिनो न चेतव्या पुनश्चितिः, इति सूत्रान्तरे च समृद्धचर्थायाः सतानार्थायाश्च काम्यस्वप्नदेवापित्यन्तं बोध्यम् । अश्र(ल)-णार्था तु नित्या प्राप्ता । सर्वं ब्राह्मणीः सवीर्या इच्छन्ति तस्याः प्रतिषेधो विकल्पार्थः । तामपि चिनोति विकल्पेन । एष रूढः सर्वाग्निचित्यायाः । यथा व्यस्र सुप्तो बोध्यते तथेयं (धाऽयम) खवणार्थायां क्रियमाणायां बोध्यते । अतो न चेतव्या । अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मस्येति । यथा ब्राह्मणः श्रेयान्धनं प्रयच्छन्तं बोधयति सुप्तमपि तथाऽत्रापि बुद्धस्येज्या क्रियते ॥

(मेन्वग्निविद्भवति 'वर्धति न धावेत्' (मै०सू० १-३-१०) इत्यादीनि चयनानन्तरमेव भवन्ति कत्वन्ते चेति संशये

धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनन्तरम् ।

मत्तान्यतः प्रवर्तेरज्ञाऽऽहिताग्निवत्तदिवत् ॥

नैवम् ।

भावनार्था निमित्तत्वं धातुस्तदुपवर्जनम् ।

तस्याश्च फलनिर्वृत्त्या निर्वृत्तिरुच्यते ॥

अत्र चयनस्वरूपनिर्वृत्तिनिमित्तं तत्करणिका त्वार्थिकार्थिका भावना भूता निमित्तं तस्याश्चाग्न्युपकारो भाव्यः । सोऽपि च क्रतुं साध्यतोऽग्रेष्वारणं तच्चाऽऽ फलसमाप्तेर्विततं न ततः प्रसङ्गनिवृत्तं भवति तन्नित्यं च विना न भावनानिर्वृत्तिः फलापवर्तिः त्वद्भावनानामाधानस्य त्वस्मिगतमदृष्टं भाव्यम् । तच्चानन्तरमेव निर्वृत्तामिति विशेषः) ॥ २२ ॥

इति सत्याषाढाश्रित्यनेशिसूत्रव्याख्येयां महादेवशास्त्रिसंकलितव्याख्यां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पठलः ॥

अथ कानिचित्काम्यघनानि दर्शयति-

काम्याः नक्षीन्व्याख्यास्यामः । तेषामाकृति-
विकारा ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

तान्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थसंयोगश्चानियमश्च तत्प्रयोगे छन्द-
श्चितं चिन्वीत पशुकाम इति । यानि प्रकृतौ
छन्दासि तैरभि चिन्वीत । अष्टौ गायत्रीः ।
मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ २ ॥

अग्निमूर्धा दिवः कुकुदित्यनुवाकोक्ता नाम छन्दोयुक्ता मन्त्रास्त्रैरेव चितो न तु यजु-
र्मिरिति छन्दाश्चितस्तादृशमग्निं पशुकामश्चिनुयात् ।

अथ वा— छन्दाश्चितमिति काम्या गुणविकारास्ते शुल्बेऽनुकान्ता हि प्रथम
इत्युपदिशन्ति (सूत्रकाराः) । छन्दाश्चित्सर्वेऽछन्दोभिः सर्वाणि च्छन्दासि यजुष्मतीनां
स्थाने गायत्र्यादिभिः प्रकृतौ छन्दोभिश्चीयते यजुष्मत्यो न कियन्ते । एवं यजुष्मतीनां
स्थानेऽन्यानि च्छन्दासि भवन्ति ॥ २ ॥

इयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति । षक्रपक्षो
व्यस्तपुच्छः इयेनाकृतिर्भवति ॥ ३ ॥

स्वर्गकामार्थो यजमानः इयेनाकृतिं चिनोति । 'इयेनो वै वयसां पतिष्ठः इयेन
एव भूत्वा सुवर्गे लोकं पतति' (तै० सं० १०-४-११) इति । वयसां मध्ये इयेनोऽ-
तिशीघ्रं पतितुं समर्थः । इयेन एव इयेनवच्छीघ्रमभ्येव ॥ ३ ॥

कङ्कचित्तं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमु-
ष्मिह्निंके स्थामिति । कङ्ककृतिर्निरायतग्रीवः
शीर्षण्वान्भवति ॥ ४ ॥

कङ्क इव चीयत इति इयेनमेष्ट एव । अयं पक्षी वर्षायांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सधं पुच्छं
दीर्घं आत्मा मण्डलशिरस्य । शीर्षण्वानिति । प्रशस्तशिरस्कः । प्रभूतत्वेनोच्छ्रितः
शिरसः प्रशस्तत्वम् ॥ ४ ॥

अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकाम इति
चतस्रश्चतस्रः सीताः संहिताः कृषति ॥ ५ ॥

अलजो नाम मामारुयः कङ्कतमानाकृतिः पक्षिनिशेषः । स इव चीयत इति
किम् । चतुःसीतमिति द्वावशत्वस्य प्रत्याक्षानाच्चतुष्टयम्, तिस्रणां स्थान एकैका॥५॥

प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति शकटाकृति-
र्भवति ॥ ६ ॥

प्रउगमनोमुखम् । यावानग्निः सारत्निप्रदेशतो द्विस्नावती भूमिं चतुरश्रां कृत्वा
पूर्वस्याः करभ्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रशालिमेत् । लेखयोरन्तः प्रउगकारो हन्यते । तदिव
चीयत इति ॥ ६ ॥

उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रा-
तृव्यास्तुदेयं प्रतिजनिष्यमाणानित्युभयतः शक-
टाकृतिर्भवति । यथा विमुखे शकटे ॥ ७ ॥

प्राक्पश्चाच्च शकटमुखसदृशमुभयतः प्रउगम् । तेनोत्पत्तान्भ्रातृवान्विनाशयति । उत्प-
त्स्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबन्धानि ॥ ७ ॥

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति परिमण्डलो
भवति ॥ ८ ॥

रथचक्रवर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्रचित् । यावानग्निः सारत्निप्रदेशस्तावती
भूमिं परिमण्डलां कृत्वेत्यापस्तम्बवैधायनौ ॥ ८ ॥

द्रोणचितं चिन्वीतासकाम इति द्वयानि तु खलु
द्रोणानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तत्र याथा-
कामी ॥ ९ ॥

द्रोणे हि धान्यं भरन्त्यतो धान्यस्थानसहितमलं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पश्चात्स्वरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति ॥ १० ॥

विज्ञायत इति शेषः ॥ १० ॥

समूहं चिन्वीत पशुकाम इति समूहमिषेष्टका
उपदधाति ॥ ११ ॥ दिक्षु चात्वालात्स्वात्वा
तेभ्यः पुरीषमभ्युहतीत्येकेषाम् ॥ १२ ॥

समूहमर्हतीति समूहः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति मध्यमाय
स्वरयमातृणां प्रदक्षिणामिष्टकागणैः परिचिनोति

॥ १३ ॥ सपरिचाद्योपचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम
इति परिचाद्येनोक्तः ॥ १४ ॥

मध्यमां स्वयमातृष्णां प्रदक्षिणामिष्टकामणौ. परिचिनोति स परिचय्य इत्यापस्त
म्बोक्तम् । परिचय्यं चिन्वीत ग्रामकामो आग्नेव भवतीति श्रुतेः । उपचार्यं ग्राम-
कामस्य मध्यमायां चिनौ मध्यमा स्वयमातृष्णा प्रदक्षिणामिष्टकामणौ परिचिनोति । नात्र
विश्याः कियन्ते ॥ १३ । १४ ॥

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक
ऋध्नुयामीति चतुरश्रः परिषण्डलो वा । यथा
महापैतुकी वेदिरित्येकेषाम् । अथश्रित्येकेषाम् ॥ (ख०२०) ॥ १५ ॥

श्मशानमित्थं चिन्वीत इति श्मशानचितं श्मशानं शक्यहन्म् । यः कामयेत पितृलोके
भूतिः स्यादिति पितरो बहिष्पदाद्यस्तेषां स्थाने भूतिरस्य भवतीति । स तु मण्डलश्च-
तुरश्रो वा । व्याख्याता चातुर्मास्येषु महापैतुकी वेदिः । अन्यत्स्यष्टम् । तदेवं काम्य-
चयनानि समत्पिनानि । १५ ॥

तापश्चितं व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

संवत्सरं दीक्षितो भवति ॥ १७ ॥

द्रोणचितस्तु भवतीति सर्वस्य अस्या भूमेदेशे तपश्चिन्वन्तीति तपश्चितः
कक्षीवदाद्यस्तेर्हृष्टतापश्चितः, तस्मिन्नाग्नौ संवत्सरदीक्षा नियमेन भवतीति ॥ १७ ॥

संवत्सरे पर्यागते राजानं क्रीणाति ॥ १८ ॥

प्रायणीयप्रभृतिकर्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुरस्तादुपसदाप्राज्ञेयमष्टाकपालं निर्वपेदेन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्प-
त्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं संवत्सरमुपसदोऽनु-
पसदमग्निं चिनोति ॥ १९ ॥

उपसदोऽपि न प्रवर्ग्याः । यच्चतुर्विंशतिकृत्यः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति परत्वश्रुतेर्भरद्वा-
जमताच्च । भाष्यकारस्तु—प्रवर्ग्योऽपि संवत्सरमेवेति पुरस्तादुपसदां मदन्तीभिर्मानेने
कृते पञ्चहविष्कमाज्ञेय ऐन्द्रो वैश्वदेवो बार्हस्पत्यश्चरुवैष्णवत्रिकपाल इति । तस्यास्तदेव
प्रस्तरपरिधिस्तर्णपक्षे याः कृण इ(मि)तिवचनात् । अस्तीर्णपक्षेऽन्यच्चतुरश्वतुरो मासा-
नेकैकेनोपसन्मन्त्रेण हूयते । उपसदमुपसदं कृत्वाऽग्निचयनं यथासंभवमिष्टकाः ॥ १९ ॥

प्रवर्धेण प्रचर्योपसदा चरन्तीत्येष विधिरुच्यते—

द्वौ द्वौ भासावेकैका चितिश्वतुर उत्तमा त्रीन्मा-
साश्चतुस्तनानि व्रतानि भवन्ति । एवं त्रिस्त-
नानि द्विस्तनानि एकस्तनानि ॥ २० ॥

द्वौ द्वौ भासावेकैका चितिरुपधीयते, यथासंभवन्तीष्टका, चतुरस्तु भासानुत्तमा
चितिः । पञ्चमी चतुस्तनेन त्रीन्मासानेवं त्रिस्तनादीनि ॥ २० ॥

यदधीणामाग्नेयं सूक्तं तेन संवत्सरं चिन्वीत
॥२१॥यानि दशतयीष्वग्नेयानि सूक्तानि तेषामे-
कैकेन सूक्तेनैकैकामिष्टकामुपदधाति । २२ ॥
सूक्तपरिमाणा नानामन्त्राः । यथार्थं लोकंपृणाः ॥२३॥

अधीणामाग्नेयेन संवत्सरमुपधानं कुर्वन्नास्ते श्रुतिरेवं निर्णयं करोति—यदधीणामाग्नेयेषु ।
आग्नेयमग्निदेवत्वं, यद्येषा याज्ञि(ज्ञ)सेनी चितिरिति चितित्वसामान्यात् । चित्तेष्वितेर्ना-
नामन्त्राणां स्थाने पूर्वोक्तेन न्यायेन भवन्ति लोकंपृणाश्च । लोकंपृणानां स्थाने यथार्थ
मिति । अथ पुरीषमिति प्रकृतिक्रमेणैव पञ्चस्वपि चितिषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

आहुतासूपसत्सु तृतीये संवत्सरेऽभिजिता
विश्वजिना वा यजेत । सहस्रदक्षिणाः सर्ववे-
दसं व्याख्यास्यामः । परिवासं परिवासम् ॥

॥ (सं २२) ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमन्त्रेऽष्टमः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमन्त्रः ॥

तृतीये तु संवत्सरे जाते, अभिजिद्विश्वजिद्धा । पर्वणि (यजेत) श्रुत्यन्तरात्सर्ववेदसं
विश्वजिस्तयोगेनेति न्यायः । तत्र सर्ववेदसमुपरिष्टां नामिजितिवत्संच्छ(दि) विश्वभृति
श्च विश्वजिद्धर्मा । सर्ववेदसदक्षिणाऽस्येति च्छन्दोगब्राह्मणम् । अभिजिद्विश्वजितोः सर्व-
वेदसधर्मा इति भाष्यकृत् । अन्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥

संस्तिप्य नानाविधयाऽरूपशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।
न्यायानने हास्तु धितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ।
तस्मै नमोऽस्तु हिरण्यकेशिने दुर्ग्राह्यवेदाम्बुविपारहृद्यने ।
स मे स्वसूत्रार्थगतिं कृपाम्बुभिर्दिशत्वजस्रं जडतां प्रणोदयन् ।

प्रयोगवैनन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्मिपते ।
 न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
 मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
 गृह्णति हि किमप्येव भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ।

इति सत्यावाहत्रिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
 गवन्धिक्रियायां द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

इति द्वादशप्रश्नव्याख्या समाप्ता ।

अथ त्रयोदशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेयमुक्ताखिलसिद्धवर्गलसच्चिदानन्दसुखं मुनिन्दम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाञ्जिवम् ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पञ्चया ॥
 एकादशद्वादशयोर्व्याख्यातश्चयनक्रतुः ।
 वाजपेयराजसूयौ वक्ष्येते तु त्रयोदशे ॥

एवं तावत्सर्वैज्योतिष्टोमः (स० श्रौ० १-१) इति सूत्रकृन्त्यायसूत्रे प्रदर्शितः
 ' सर्वकामोऽग्निष्टोमः ' (स० श्रौ० ७-१) इत्यादिना सूत्रकारेणाग्निष्टोमशब्देन
 वक्ष्यमाणसर्वकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्थां व्याख्यायोक्तव्यः षोडश्यतिराश्रोऽ-
 'ष्टोर्यामभ्याग्निष्टोमस्य गुणविकाराः (स० श्रौ० ७-१८) पञ्च संस्थाश्च व्यख्याताः ।
 अपेदानां षोडशगुणविकारभूतामवशिष्टामेकां वाजपेयसंस्थां व्याख्यातुं शिष्यावधानस्य
 प्रतिजानीते—

शरदि वाजपेयेन यजेत ॥ १ ॥

वाजो देवान्नरूप. सोमः पेयो यस्मिन्ना । स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् । यस्मा-
 देतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमजमाप्तुमैच्छंस्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स
 वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् । वाजपेय इति कर्मनामधेयम् । न हि द्रव्ये गुणे वा प्राप्ति-
 द्विरस्य । स च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेत, इति सूत्रान्तरेऽपि वचनात् ।

अत्र संभारानाह बौधायनः—' वाजपेयेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकरवयते कृष्णा-
जिनः सु(सौ)वर्णर(रा) जती च स्वमौ वस्तानिनः शतमानः हिरण्यः सप्तदश
सुवर्णानि कृष्णलानि हिरण्यपात्रं मधो पूर्णमौदुम्बरीः रथचक्रः सप्तदशारः सप्तदश-
फलकां च श्रित्तिं यूपं च तूपरं चतुरश्रिः सप्तदशारतिं गोधूमकलापीमुष्णीषं नैवारः
सप्तदशशरावः सप्तदशोषपुटान्सप्तदश वायव्यानि सप्तदश पृथुभ्रानुपयामान्तरं च
वालं च सप्तदश निष्कान्सप्तदश वसनानि सप्तदश वासोभारान्सप्तदश रथान्सप्तदश
दुन्दुभीन्सप्तदश हस्तिनः सप्तदश दास्यः सप्तदशानाः सप्तदशानि युक्तानि सप्तदश गवाः
शतानि वयसो वयसो वा सप्तदश सहस्रं वा । तस्मिन् हि सर्वाणि वधाः सप्तदश भवन्ति ।
चतुर्विंशतिं पशूनेकपञ्चाशत्तन्ध्वान्वादिरी वितृष्णीं वधैर्व्युत्ताम् । प्रज्ञाता आग्निष्टोमिकाः
संभाराः । स ग्रीष्मस्य जघन्य हः सु पुरस्तादाषादये पौर्वमास्यै दीक्षते ' (बौ० श्रौ०
११-१) इति । वाजपेयी द्विप्रकारौ, आसवाजपेयः कुरुवाजपेयश्च । अस्मिन्कती
नाग्निचयनम् । चिन्वीत वाजपेयेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्वीतेति शार्ङ्गिकः (बौ०
श्रौ० सू० २२-१२) इति प्रतिषेधवचनात् । केचिदग्नापीच्छन्तीति च्छन्दोगमता-
ख्येन कार्यमिति । ज्योतिष्टोमसंस्थाभूतोऽपि वाजपेय इति वैखानसेक्तेः । आपस्तम्बेन तु
कृत्वन्तरत्वेन वाजपेय उक्तः । कृत्वन्तरत्वं वाजपेयस्य द्विप्रकारत्वं च । तत्राऽऽसवाज-
पेयः प्रथम उच्यते ॥ १ ॥

तत्र वाजपेयेऽधिकारविधियुजयति—

ब्राह्मणो राजन्धो वा ॥ २ ॥

यतो बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः, यतो देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मणजात्यभिमानि । ब्राह्मण-
बृहस्पत्योर्ब्रह्मसंबन्धदैकरूप्यम् । ब्रह्मापीते षेड वा ब्राह्मणः इति व्युत्पत्तेः । इन्द्रेणा-
प्यनुष्ठितः । यतो देवानां मध्ये इन्द्रः सान्निवजात्यभिमानि । इन्द्रराजन्ययोः क्षत्रसंब-
न्धदैकरूप्यम् । इन्द्र नाम बलं तत्सद्भावादुभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययो-
रेवाधिकारो ननु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—'शरदि वाजपेयेन यजेत ।
ब्राह्मणो राजन्धो वाद्विक्रामः' (आप० श्रौ० १८-१) इति ॥ २ ॥

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तस्य वाजपेयस्य षोडशिवत्कल्पो विधिः । षोडशिनो विद्यमानत्वात् । प्रयोजनं
सोमविक्रयक छे—शुष्ठ्याऽधीलोधकर्णया सोमं क्रीणाति, इति । अथवा—सप्तदश-
दीक्षापक्षे शरदि दशम्यामुपक्रमः । त्रयोदशदीक्षापक्षे चतुर्दश्यामुपक्रमः । उभयोः पूर्वणोः

सुन्या भवति । अथ प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽऽग्नेन वाजपेचेन यक्ष्य इत्युक्त्वा प्रजापति-
मन्त्रप्रदानोत्पुक्त्वा फलनिर्देशः । ऋद्धञ्चर्थमिति वा । नित्यो वा नित्यवदेके समामनन्ति,
इति वचनम् । नित्ये च नित्यवत्फलनिर्देशः । अन्नार्थमिति वा । विद्युद्गति सोमप्रवाक-
परणादि षोडशिवत् । सोमकयणकाले शुण्ठ्या कयणम् । एषेति निर्देशः, तस्या आत्मा
भूयो वाऽन्नः, इति सोमविक्रयिणोक्तेः । एकोनशतेन ते क्रीणानीति विशेषः । अस्मे
ज्योतीस्त्वित्यादि ॥ ३ ॥

सप्तदशः सर्वो भवति ॥ ४ ॥

सर्वस्तोमानि सप्तदशस्तोमानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथन्न फलसंयोगश्रुतेर्वा कल्प्यं फलमाह—

प्रजापतिमाप्नोति ॥ ५ ॥

प्रजापतिमाप्नोतीति । प्रजापतिस्थानमाप्नोति । प्रजापतिर्वा भवति ॥ ५ ॥

सप्तदश दीक्षाः । तिस्र उपसदः । एकविंशति(र्शी) प्रसृतः ॥ ६ ॥

सोमो भवतीति प्रतिपद्यारम्भः । एकविंशतिरात्रं प्रत्यभिपुतः सोमो भवतीति त्रित्व-
विधानाधोपसदा नाग्निचित्येत्यर्थः । छन्दोगमतात्तस्मिन्पक्षे एकविंशतिमित्यनुवाको
आक्षेपणव्युत्पत्तौ । तस्य त्रयोदश दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तदश्या प्रसृतः । अपि वा
सप्तदश दीक्षास्तिस्र उपसद एकविंशत्यां प्रसृतः । अपि वा तिस्र एव दीक्षास्तिस्र
उपसदः सप्तम्यां प्रसृतः (बौ० श्रौ० ११-१) इति नैवायनसूत्रम् । एकविंशतिमिति
वा कल्पान्तरम् । तथा चतुर्दश दीक्षा षडुपसद एकविंशी प्रसृतो नाग्निचयनमेव ॥ ६ ॥

सप्तदशारत्निर्यूपो बैल्वश्चतुरश्रः खादिरः पालाशो

वा गोधूमपिष्टचपालोऽपि वा तूपरः ॥ ७ ॥

सप्तदशारत्निर्यूपः कार्यः । ख दिरे वा पालाशो वा विकल्पः । और्ध्वक्षषा-
लोऽपि चतुरश्रो नाष्टाश्रिः, प्रतिदिशं चतस्रोऽश्रयः । गोधूमं चपालमिति चोभयथा
श्रुत्वर्थोपपत्तेर्विकल्पः । गोधूमपिष्टचपालं तु बहुप्राकृतं लभ्यतेऽश्रियादिकम् । अथवा—
प्रवर्षेण प्रवर्षोपसदाः चरन्तीत्यादि यूपकाले खादिरं यूपं करोति, बैल्वं वा सप्तदशा-
रत्निरभवति चतुरश्रिः, गोधूमपिष्टेन चपालः । नास्त्यतिरिक्तं तूपर इति श्रुतेः । यूपस्य
स्वरवस्त्रयोविंशतिः । एक एव यूपः । केचिक्तुपशूनामेकमेव स्वरं कुर्वन्ति । तदैकविं-
शतिरेव । यदा प्रतिपशु तदा त्रयोविंशतिः ॥ ७ ॥

यश्चागुपसद्भ्यस्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता सुरायाः

कल्पेन परिसृतं सुरां संदधाति ॥ ८ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । १२९

या ते अग्ने रुदिया तनूरिति मार्जमानो कृते प्रतिप्रस्थाता सुरां संदधाति, यज्ञार्थं सुरां कल्पयतीत्यर्थः । लौकिकी वा पयोग्रहा वा सौत्रामणीवत् । कलौ मघपानानिषेधात् । सौत्रामणीवदैष्टिकी वा सौमिकी वा । ऐष्टिकी सौत्रामण्यां प्रपञ्चिता तद्बद्धिह सौमिकी किं क)याविधर्मयुक्ता । ऐष्टिकी सोमे(सीसे)न कृत्वादि त्व्यादि तदानीमेव कृत्वा सुरेष्ट्या-दिसंधानान्तम् । अत्र प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति क्षैमादि सौत्रामणीवत् । लौकिकी वा । सौमिकीपक्षे क्रयादिधर्मा नार्थलुप्ता भवन्ति । सुराप्रकृतिद्वेष्या (तिवाद्भि शप्पा)दौ सोमग्रहैकवाक्यत्वात्सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेति श्रुतेः । वेदिमानकाले द्विपदप्रक्रमेण वेदिमानम् । सत्रो विमानकाल ऐन्द्रमसीति पञ्च च्छर्दाषि, विश्वजनस्य च्छयेति पञ्च, इन्द्रस्य सदोऽसीति सप्त, वैष्णवं खनामीत्येकवदुपरवमन्त्राः । खनने कृते तेनै(तरे)व पाण्डुभिः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्धानस्वाधस्तात्पश्चादक्षं सुराग्रहार्थं द्वितीयं चतुरश्रं सरं करोति । चात्वालाद्द्वेष्मियानुपवपतीत्यादि ॥ ८ ॥

रशनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपं परिवेष्टयति ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोः काल आगते, अणिमतः स्वविमतः प्रवीथेति कृत्वा सप्त-दशवासोभिर्यूपं परिवेष्टयति । प्रस रयतीत्यर्थः । अग्निष्टस्य द्वाभ्या रशनाभ्यां परिव्य-यणमिति केचित् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशं निरूप्य देवसुवां
हवींश्चनुनिर्वपति—अग्नये शुभपतय इति यथा-
समाज्ञातम् । पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हवि
पां समानं स्थिष्टकृदिडम् ॥ १० ॥

एतत्तन्त्रं भवत्येव ॥ १० ॥

अथ कर्मादौ सावित्रहोममह—

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति
सवनादौ सवनादौ जुहोति ॥ ११ ॥

वीप्सया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्वमपिधीयते । येषां कर्मणामादौ सावित्रहोमः कर्तव्य-स्तानि कर्माणि ब्राह्मणेन संगृहीतानि—'सवने सवने जुहोति' (तै० ब्रा० १-३-९) इति । तत्कर्मादौ बीधायनेनैवोदाहृतम्—'दीक्षणीयां निर्वप्यन्सावित्रं जुहोति । दीक्षा-हुतीर्होप्यन्सावित्रं जुहोति । प्रायणीयां निर्वप्यन्सावित्रं जुहोति' (बौ० श्रौ० ११-२) इति । स्वदाति नः स्वाहेत्यन्तः । सविता देवता ॥ ११ ॥

हिरण्यमालिन ऋत्विजः सुत्येऽहानि मचरन्ति ॥ १२ ॥

संहारात्रे बुद्ध्वाऽऽचम्य मद्रस्यवर्जमुंत्विजो हिरण्यमालिनो भवन्ति । यजमानोऽपि

हिरण्यमालीति केचित् । केचित्सदस्यस्य नेच्छन्ति । सदस्यो नित्यः । सदस्यः सप्त-
दशः ५४ध्वृणीतेति च्छन्दोगवचनात् । १२ ॥

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रस्यातिग्राह्यपात्रस्य स्थाने पञ्चैन्द्राप्यतिग्रा-
ह्यपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १३ ॥ (तेषां पूर्वेण)
तेषामैन्द्रेणातिग्राह्यपात्रेण कल्पो व्याख्यातः
॥ १४ ॥ षोडशपात्रं प्रयुज्य सप्तदश प्राजाप-
त्यानि सोमग्रहपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ तेषां
षोडशपात्रेण कल्पो व्याख्यातः । पश्चादक्षं
प्रतिप्रस्थातोपयामानि सप्तदश सुराग्रहपात्राणि
ऋतुकरणो यथाऽतिरात्रे सोमग्रहकाल उपयामशुद्दी-
तोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चभिरेन्द्रस्यातिग्राह्यस्य स्थाने
पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्शुद्दीयात् ॥ १६ ॥ तेषामैन्द्रे-
णातिग्राह्येण कल्पो व्याख्यातः । षोडशिनं
शुद्दीत्वा सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्शुद्दीहति
॥ १७ ॥ तेषां षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ।
कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुगया विष्ठा जनय-
न्कर्त्तव्यणीति ॥ (ख०१) ॥ उपयामैः प्रतिप्रस्थाता
सप्तदश सुराग्रहान् । विपरीत्रे ग्रहणपात्रेके समा-
मनन्ति ॥ १८ ॥ व्यतिषङ्गं शुद्दीतः पूर्वोऽध्व-
र्धुरपरः प्रतिप्रस्थाता । पुरोक्षं सोमग्रहान्सादयति ।
पश्चादक्षं सुराग्रहान् ॥ १९ ॥

पात्रसंसादनकाले प्राप्ते, ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रं पात्रप्रयोगात् । ऐन्द्रं प्रयुता(ज्य) तस्यो-
त्तरतः पञ्च पात्राणि प्रयुनक्ति । तेषां कल्पो व्याख्यातो वृक्षस्थानादिः सौर्यातिग्राह्य-
पात्रप्रयोगादिः । षोडशपात्रं प्रयुज्य प्राजापतिदेवत्वानीति संकल्प्य, हो(सो)मग्रहार्थानि
प्रयुनक्ति । तेषां मतकल्पे वृक्षानियमश्चतुरश्रता च । अपरास्मिन्वरे सुराग्रहार्थं प्रयुनक्ति
सप्तदशोपयामान्यूर्ध्वपात्राकृतीनि शुल्बकोशाकृतीनि तेजन्तरकृतीनि वा प्रयुनक्ति । ग्रहं
गृह्णाति परिहृत्या प्रयोगादि ऐन्द्रातिग्राह्यातिग्रहणात्कृत्वा—उपयामादीनि गृह्णाम्यन्तराणि
श्रीणि यर्जुषि ग्रहणार्थानि । ये ग्रहा अपां रसमुद्भवसामिति द्वे उपरिष्टादुपयामया, उप-

धामगृहीतोऽसीत्येषमन्ते रवमपञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चातिग्राह्यान् गृह्णाति । एष ते योनिरिलाष
स्वेति गृहीत्वोपसादयति । तेषा कल्पोग्रहावकाशादि(चै)ऐन्द्रतत् । षोडशिनं गृह्णाति
अया विष्ठा इति गृह्णामीत्यन्तया । (एवं) सप्तदशापि गृह्णाति । एष ते योनिः प्रमथपतये
स्वेति सादयति । सोमग्रहा इति ते नाम तेषां कल्पे सानुमन्त्रणादि षोडशिवत् । कुवि-
दङ्गेति गृह्णाति । अपरस्मिन्सुराग्रहायै खरे उपयामैः पूर्वच(वेद्य) तैः पात्रैः सुराग्रहा-
न्गृह्णाति । कुविदङ्गेत्यनुपयामया । ओषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च । सोमविकारत्ये सोप-
थामया विपरीतेनाऽऽमनन्ति । कुविदङ्गेति सोमग्रहणात् । अया विष्ठा इति सुराग्रहाणा-
मुपयामसादने सोमग्रहेष्वेव । नौषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च सुराग्रहाणां सोमविकारस्थं
तूपयामसादनं च तन्मन्त्रवद्भवति न्यतिपद्म । गृह्णान्यध्वर्युः सोमग्रहान्प्रतिप्रस्थाता
सुराग्रहान् सप्तदशापि पूर्वोऽध्वर्युः पश्चात्प्रतिप्रस्थाता । एवं नियमः परोलं सोमग्रहा
नित्यानुवादः । यथायतनं ब्राह्मणपठितत्वान् ॥ १३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पशुकाले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकरोति । मारुतीं पृश्नि
षशामुपाकरोति । सारस्वतीं च । मेधीमपञ्चद-
शीम् । मेधमित्येकेषाम् । सारस्वतीं च
मेधम् ॥ २० ॥

पशुकाले प्राप्ते त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य, आग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं वृषिणमुपाकृत्य समुत्थय-
दर्शनात्ताऽऽग्नेयं पशुमिति सूत्रान्तरे । मारुतीं वशा बन्ध्या गौः । सारस्वतीदेवता च
मेधी ' वाग्वे सारस्वती ' (तै० ब्रा० १-३-४) इति वाक्यशेषात् । अपञ्चदशीमप-
नितदन्ताम् । प्राग्वा मारुत्याः सारस्वती मेधी ' सारस्वत्याऽतिरात्रम् ' (तै० ब्रा०
१-३-४) इति । सारस्वतं चैकल्लयं सारस्वान्देवता शाखान्तरे वाक्यशेषात् । ताने-
तान्पशुविधीन्बोधायन उदाहरति—आश्विनं गृहीत्वा षड्दशना आदाय यूपमन्थ्यैति
स्वर्धन्तं यूपमुत्सृज्याथैनान्पशूनुपाकरोति—आग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं मारुतीं वशामिति ।
आपस्तम्बस्याग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेधीमारुत्योर्विधिमुदाहरति—'पशु-
काले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च मेधीम्' (आप०
श्रौ० १८-२-१९) इति ॥ २० ॥

सप्तदश प्राजापस्यान्पशूनुपाकरोति ॥ २१ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणानियोजनादयः संनिपातिनः
प्रतिपश्चावर्तनीयास्तेषां चाऽऽवृत्तिर्ते(नै)कस्य पशाः कात्स्न्येन कृत्वाऽपरस्यापि तथैव
क्रियत इत्येवम् । किं तर्हि सर्वेषां यतः कुतश्चित्पशोरारम्य कृत्वा ततो नियोन्नमिति
वक्ष्यामः । तत्रोपाकरणं यतः कुतश्चित्पशोरारम्य यत्र क्वचित्समाप्यते । नियोजनादौ

तु संदेहः किं तत्राप्यानियम उत येन क्रमेण पाकरणं प्रवृत्तं स एवोत्तरत्रयीति
नियामकाभावात्प्रथमवद्वितीयादावप्यनियमः ।

प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रथामत्तेरनुग्रहात् ।

अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपि ॥

एकैकस्य हि पशोः पदार्था विधेः प्रत्यासत्ताः कर्तव्याः । वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यै-
श्वरन्तीति वचनात्प्राजापत्यैश्वरन्तीति साहित्यबलादन्यदर्थे षोडशविधेः पदार्थैर्व्यवधिमुजानाति
नाधिकैः । प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावाग्निरेव व्यवधानं भवत्यन्यथाऽधिकैरपि स्यात् ।
तस्मात् प्रवृत्त्या नियमः ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति' इत्येकस्मिन्काले
विहिताः सह प्रयोक्तव्याः । तेषामारादुपकारकाणां तन्त्रं द्रव्यसंस्कारास्तुपाकरणनियो-
जनादयः प्रक्षिप्य भेदेन कर्तव्याः । ते किमेकैकस्य कालेन कृत्वा ततोऽपरस्य
कर्तव्याः किंवापाकरणं सर्वेषां कृत्वा ततो नियोजनमिति ।

तत्र—

एकैको हि पशुः स्वाङ्गान्यव्यपेतान्यपसौ ।

चोदकोऽप्येवमेवात्तः काण्डानुसमयो भवेत् ॥

प्रयोगवचनादगतसाहित्यबलेन एकैकस्य पशोर्धर्माः संश्लिष्टाः कर्तव्याः प्रकृतौ
षोपाकरणादीनामानन्तर्यं कृतमिहापि प्रतिकर्मावसायिषा चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते ।
अत एकस्योपाकरणादिकं सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यम् । वाचनिकं
सु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादाप्युपपन्नम् ।

उच्यते—

क०

रि

वचनेनैककालत्वं पशूनामिह चोदितम् ।

न तत्प्रयोगवचनाच्चोदकाद्वाऽपि बाध्यते ॥

कारुणिकं प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं चोदकं चानुमानम् । प्रत्यक्षवचनेन तु
वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति, इत्येककालप्रयोगः पशूनामवगम्यते । यस्मिन्नेव
क्षणं एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपाकरणं कर्तव्यं सदृशकथतया
केवलं न क्रियते । द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्धेतुर्येन पश्चन्तरं नोपाक्रियेतातः प्रथमं
पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्यः । एवं दर्शपूर्णमासादिष्वनेकप्रधानसम-
वाये पदार्थानुसमय एव न्यायो न तु काण्डानुसमय इति स्थितम् । यत्र तु प्रधान-
विरोधो भवति पदार्थानुसमये तत्र काण्डानुसमय एवेति । यथाऽश्वप्रतिग्रहेषु शते
सहस्रे वा पुरोडाशेषु श्रुच्यमाणेषु यदि सर्वेषामभिष्रपणं कृत्वाऽऽथस्योद्घासनं क्रियेत
ततः स दृश्येत । तस्मात्तत्र प्रधानविरोधेन न पदार्थानुसमयः । (१-२-११) ॥२१॥

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

इत्यामानुपरा एकरूपा इव भवन्ति ॥ २२ ॥

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशुक्लपुच्छादिभिर्व्युक्तत्वम् एवमिव हि प्रजापतिः
समृद्धये (तै० श्रा० १-२-४) इति शेषात् । प्रजापतिशब्देनाग्नेश्वरस्य हिरण्यगर्भ-
शरीराद्यभिन्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था इयमेव भवति । 'तम आसीत्-
मसा गूढम्' इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्थानुत्पत्तेरेकरूपत्वम् । 'एकमेवाद्वितीयम्'
इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति ॥ २२ ॥

पर्यधिकृतानाम् सारस्वत्यन्तानुपूर्वानालभन्ते ।

सारस्वतप्रभृतीनुत्तरान्धारयन्ति ॥ २३ ॥ सर्वेषां

प्रतिपद्यु बर्हिषि वपाश्रपण्यः कुम्भ्यो हृदयशू-

लाः प्लक्षशास्त्राश्च तन्ममोर्हरणमग्निगुरुत्तम-

प्रयाजस्तथा पूर्वः परिवप्योऽतन्तः संज्ञसहोमो

रशनामुद्सनमुत्तरः परिवप्यः । वपाश्रपणीनामनु

महरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २४ ॥

पर्यधिकृतानामाग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं माकृतसारस्वत्यन्तानुपूर्वानालभन्ते । त्रिवृता
यूपरक्षणं परिकीर्येत्येवमादिराठशयानहोमेषु कृतेषु प्रतिनिवृत्ते वाऽऽग्नीध्रे । सारस्वत्य-
न्तानां ये बध्यमानमित्येवमादिम रम्यतादीनष्टादश धारयन्ति यूपदेशस्थान एव धार-
यन्ति । अग्निगु प्रतिपशोः, तार्येति लिङ्गात् । प्रतिपशुरिति सूत्रान्तरात् । ऋतुपथर्थ
आरम्भः, अनैकादशिनप्रकृतत्वात् ।

अग्नेयं पद्धतिः—अग्नीध्रीन्विहर प्रतिप्रस्थाता पशुभिरेहि इति आश्विनग्रहं गृहीत्वा
त्रिवृता यूपं परिकीर्य दिवः सूनवः स्पेति स्वरूपां सहाऽऽदाय तन्प्रेण गूहनं सर्वस्वरू-
णाम् । अन्तरिक्षस्य सानाववगूहःमीत्यवगूहनम् । अथ कपनं पशूनाम् । आग्नेय-
मुपाकृत्य बर्हिषि प्रज्ञाते निदधाति । सैव प्लक्षशास्त्रा सर्वत्र । अन्ये बर्हिषी । ऐन्द्राग्रम्,
ऐन्द्राग्रपशुमुपाकृत्य, ऐन्द्रं वृष्टिमुपाकृत्य वशा वन्त्या गौश्लङ्गी वा मरुद्भ्यश्चरत्वा
जुष्टमुपाकरोमीति गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या तदभावे प्रस्ता उक्ता अगा मेषी
इत्यन्वयेत्यस्य प्रतिनिधय इति बोधायनः । (गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या) गोशब्दे-
नोक्ताशब्देन वा निगमाः । आश्वलायनसूत्राच्च । मेषी अपन्नदती, सरस्वत्यै त्वा
जुष्टमुपाकरोमि (मेषं वा सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ।) प्राजापत्याः शुक्लहीनाः
इयामदर्णास्तान् । प्रजापत्ये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इति क्रमेण सप्तदशानां प्राग्वेषोपकर-

णताह्ववपनेणात्पत्रे)षु अग्नेयेन्द्राग्र इत्यादि प्राजापत्यानां प्रथमो द्वितीयतृतीय इत्यादि
 चिह्नानि कृत्वा पादषट्क्षो(द्वेषु बह्वेषु)पाकरणम् । एवं कुम्भशूक्ष्णपाश्रपणीनां निहं
 च । उपाकृत्य पक्ष जुहोति । प्रजानन्तः सूर्गं याहि पश्चिभिः, ओषधीषु प्रतितिष्ठ
 शरीरैः, येषामीशे, दिष्कर्ता—इमे यज्ञियं भागमेतु ये बध्यमानमनुबध्यमाना, य
 आरण्याः प्रमुञ्चमाना उपाकृताञ्छमाना यदस्थाज्जीवन्वेदानामपि यन्तु पाथ ।
 अग्नेर्जनिप्रमसीत्यभिहोमान्तम् । सावित्रेण रशनामादायेत्यादि अग्रये त्वा जुष्टं
 नियुनक्ति, इन्द्राग्निभ्यां त्वा, इन्द्राय त्वा जुष्टं नियुनक्ति इति प्रयाणामुत्तरतो नियो-
 जनम् । वक्षिणत इतरेषाम् । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं नियुनक्ति सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा
 जुष्टं) प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनक्ति सप्तदशानां नियोजनं क्रमेण, सर्वत्र धर्षा
 मामुषत् । (न) धर्मानुष्ठानम् । अद्भ्यस्त्वोषधीभ्यः प्रोक्षाम्यग्रये त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 मीत्यादि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा, इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यस्त्वा सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा)
 प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति सप्तदशानाम् । एवं क्रमेण पेरुरसि स्वासामिति च । एवं
 क्रमेण स्व सं चित्सदेवः हव्यः स्वादितैनमिति वशामेव्योः । अथ वेद इत्यादितुष्य-
 माचार्यं प्रत्याकन्य सं ते प्राणः, संयजत्रं सं यज्ञपतिराशिषेति पदार्थचतुष्टयं क्रमेणैकै-
 कस्य कृत्वा सर्वमुत्तरेषां ध्रुवासमज्ञनादि, दश प्रयाजानिष्टा प्रयाजशेषेण स्वकं स्वधिति-
 नाऽनक्ति । सर्वपशूनां क्रमेणाजनम् । अग्नीषोमीयस्वरूपाऽऽग्नेयमनक्ति । स्वरुमुपगूह्य
 पुनः स्वधित्यजनम् । ततः (ऽनः) कंचित्स्वरूपादाय द्वितीयमनक्ति । पुनरुपगूह्य न
 स्वधित्यजनम् । अन्यमादाय तृतीयमनक्ति उपगूहनान्तम् । एवं सर्वाननक्ति । पर्यग्न-
 करणं तन्त्रेण प्रत्यपिसृज्य, प्रजानन्त इति पूर्ववदूहः पशुपतेः पशवः । तेषां घान्वजिरे
 देवाः स्वराडनुमन्यताम् । तन्त्रेण विमोकः, विमुच्यमाने ये बध्यमानाः, ऊहेन रेषसीर्य-
 ज्ञपतिमित्यादि तं दाक्षिणेन प्रत्यष्टमित्यन्तमेकैकस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषां ता(स्वा)भ्यां
 षपाश्रपणीभ्यामन्वारम्भः । आश्राव्य प्रत्याश्राविते, उपप्रेष्य होतरजैदग्निररयग्निगुः,
 उल्मुकाहरणं शामिप्रार्थम् । ओषध्यगोहं खननानां कृ(प्र)तिपादावेवाऽऽवर्तने प्रमुञ्चमाना
 नयनभेदाज्ञानाप्राण इत्युहेन । केषिदावृत्तिः सर्वेषां पशूनां दर्भास्तरणं क्रमेण, पृथिव्याः संपृ-
 च इति । आसत्युन्कृण्वन्तु सं ज्ञापयत इत्युक्त्वा पराङ्कावर्तनेऽध्वर्युः स्वर्षिदः स्य स्वर्वित्त्वा
 स्वारिता लोकविदः स्थ लोकवित् गातुविदः स्थ गातुवित् नाथविदः स्थ नाथवित् । न वा उ
 वेतां म्रियध्वे न रिय्यथ देवां इदेति पशुभिः । तत्र वो देवः सविता दधातु आशानां
 वाऽशापालेभ्यः । विश्वा आशा नोह । अध्वर्युः, नानाप्राणो यजमानस्य पशुभिः ।
 अपि यन्तु पाथः । यासां मूष इत्यस्य नोहः । इन्द्रस्य भागः, यो नो द्वेष्य(ह्य)
 नु तः रभध्वं, रवस्तेत्येकस्य रवेपामिति द्वयोः । यदस्य पारे वासिह्वं न्यषदत वेपिद्वं
 पलापिद्वं समज्ञार्थं निमेहध्वं शकृत्कुरुताभ्यं कुरुत सर्वाभ्यो मृद्धत नमो रुद्राय

मीदुषे इति बहुषु । वासिषायां न्यषाढाया वेपिषायां पलायिषायां समज्ञासायां निमेहयां शक्राङ्कुलमभयं कुरुत सर्वाभ्यो मृदतामति द्वयोः । एकस्य यथाप्रकृति । बहुषु निषण्णेषु क्रमेणोत्थापनम् यथाजाति उच्छ एतिष्ठा उन्मे प्रतिष्ठा उद्वशातिष्ठा यत्पशतो मायुनकृतो रोसि वा पद्मिराघने । अग्निर्मादिषु नोहः । निष्टप्त इति सर्ववपाश्रयणीनां ताप मृतशाखया सह, शमितार उपेतन पाशेभ्यः पशून्मुञ्चत । अदितिः पाञ्च इति क्रमेण विभोक्तः । श्रीवामु निहितेषु पाशेषु मुरूपैव शूलया तन्त्रेण व्युद्वास्य ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति नमस्त आताना अनर्वा प्रेहीत्यावृत्तिः । पत्नीबहुत्वे—अ.पो देवीः शुद्धायवः, इति कृत्वा वाक्त आप्यायतामिति कृत्वा शुद्धाश्चारित्रा इत्यन्तमेकस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषाम् । शमोषधीभ्य इत्यन्ते पशौ तन्त्रेण निनयनम् । ओषधे प्रायस्वैन. मित्याद्युत्कृन्तामीत्यस्यैकस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषाम् । ओषधे प्रायस्वैनं स्वधिते मैन५ हि५ सी। रि]त्यन्तं स्त्रीपशौ (शोः) । उभयतो लोहितेनाङ्केत्यन्तमेकैकस्य कृत्वा सङ्गमे पशौ रससां भागः स्थ इति लोहितं न तन्त्रेण निरसनं, इषे त्वेत्यादि अच्छिन्न अग्नये त्वा जुष्टमुत्कृन्तामि इन्द्राग्निभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यस्त्वा सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा) प्रजापतये त्वा जुष्टमुत्कृन्तामीति सर्वत्र वपोद्धरणं शमिता मुष्टिना पिषानं करोति क्रमेण । तन्त्रेण प्रत्युष्टं क्रमेण समन्वारम्भो यजमानस्य निर्दग्धमिति तन्त्रेण प्रतिप्रस्थात्रे प्रदानं च । वायो वीहि स्तोत्रानामित्यावृत्त्या तस्य दग्धस्य वपाया उपासनं लङ्घनम् । अथ आसनं यैव आत्मनः पशुषु प्रविष्टा देवानं विष्ठा मुनयो वितस्थिरे । आत्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छयत सुविद यजमानाय मर्धमिति तन्त्रेणाभिधारणम् । इ५ह गा इ५हत गोपतिं मा वो यज्ञपतीं रिषत् । केचिद्यस्त आत्मेत्यधिकारेण, (इति) । इ५ह गा तन्त्रेणोद्वास्य, सुपिप्पला ओषधीः कृणुतेति तन्त्रेण मृतशाखायां सादयति । प्रयुता द्वेषासीति पर्यायेण प्रकृतिवदासणाभिमर्शनम् । इमानीन्द्रियाप्यमृतानि वीर्याण्यभिरिन्द्रिय पशवो चिकित्सन् । तामित देवा अवतोप्रमां शृतानि मयि श्रयताम्, इति । केचित् इदमिन्द्रियमिति नोह इति । घृतवति शब्द इत्यादि स्वाहा देवेभ्य इति हुत्वा जुह्वामुपस्तीर्येत्यादि प्रदानान्तं सर्वेषां पशूनां कुर्यात् क्रमेण । अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्येवं प्रेष्य जातवेदः । द्वितीयस्य, इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदस एवं प्रेष्य जातवेदः । तृतीयस्य, इन्द्राय वृष्णेर्वपाया मेदसो एवं प्रेष्य जातवेदः । चतुर्थस्य मरुद्भ्यो वशाया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य जातवेदः । सरस्वत्यै मेप्याया वपाया मेदसो, एव प्रेष्य जातवेदः । सरस्वत्यै मेपय वपाया मेदसः, एवं प्रेष्य जातवेदः । पञ्चमः । अथ षष्ठस्य हिरण्यशकलानि निचाय सर्वत्र प्रजापतय इत्युपाश्रूयत्वा छागानां वपानां मेदसामनुब्रूहीत्युच्चैः । एवं प्रेष्य जातवेदो वपाभिर्गच्छ देवानित्युहः । केचिनोह इति वदन्ति । आख्यानुवादा-

सन्नेण होमः । सर्वेषां सान्नाय्यवदनुमन्त्रणम् । सरस्वत्या वाचमजाद्यं पुष्ये-
मिभ्यनुमन्त्रणम् । देवेभ्यः स्वाहेति तन्नेण परिवप्यहोमः । ऋमेण वषोद्धरणाभिधा-
र्यं, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतमिति तन्नेण वषाश्रपणीनां प्रहरणम् । स०स्त्रायहोमस्तन्नेण
(वषाश्रपतये स्वाहा) प्राजापत्यप्रचारस्य जोषांशूचैरथापिवा इति । अत्र नोह इति सूत्रकार-
वचनात् । समुत्क्रन्थ वषामार्जनं कृत्वा प्रातःसधनाय प्रसर्पन्तीत्यन्तमित्थावि ततस्ता-
म्यामित्युत्प्राप्ते प्रतीक्ष्य तेजसो मे गृहावकाशकाले ग्रहणमुपस्थानं वीर्याय मे वषोदा
वर्षसे पवध्वमिति तन्नेण विष्णोर्जठरमसीत्यादि निःसर्पणान्तं सौमिकम् ।

माध्यंदिनस्य कर्म—देव सवितः—स्वदाति नः स्वाहा । सविता देवता । कलशोद्धर्तनं
ह्येतुचमसेन वसतिविरिभ्य इत्यादि ब्राह्मणामनुमोदनान्ते प्रतिप्रस्थाता सवनीयाभिर्बपेत् ।
उत्तेन प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशैः सह सवनीयानां निर्वपति पुरोडाशा नित्याः, पुनर-
नुकृमात् तस्य कर्म ।

सप्तसप्ततिः कपालानि द्वे भर्जनार्थे कपाले स्थाली शूर्पत्रयं (द्वंद्वसराधमपि) प्रयु-
भाति । कृष्णामिनादानादि सर्ष पूर्ववत् । (ग्रहैकत्रियुगलादि) अध वा पाव्यस्तिस्रः
पत्त्राणि संपुत्र्य वा न प्रस्थ(स्तर) मृत्तिकास्यौदसायवमित्यग्निहोत्रहृदणी शाराय वेति
ध्रुगपदादत्ते । वेसायव इति शूर्पत्रयं, शूर्पे पवित्रे निधाय—अग्रये जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टमिति ऋहवः
(सरस्वते वा) अन्यस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय यवाः—इन्द्राय हरिवते जुष्टं० इन्द्राय
पृषवते जुष्टं० अथ वा पूर्वस्मिन्निरुत्तर्वाहिषु पवित्रे निधाय सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टं०
पुनर्वहनिरुत्ते शूर्पे पवित्रे निधाय इन्द्राय जुष्टं पुनर्वीहिषु निधाय सरस्वते जुष्टं०
अन्यस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय बृहस्पतये जुष्टमिति नीवारान्शारावेण निर्वपति ।
द्वादश मन्त्रेण, तूष्णीं पञ्च, अथान्वाशापोऽष्टादश, इदं देवनामित्यादि नानाबीजवत्
अग्ने हव्य० रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्य० रसेधामिन्द्र हव्य० रसस्व मरुतो हव्य० रसध्वं सरस्वति
(त) हव्य० रसस्वेन्द्र हरिवन्हव्य० रक्षस्वेन्द्र पृषवन् हव्य० रसस्व सरस्वति भारति
हव्य० रक्षस्वेन्द्र हव्य० रसस्व सरस्वन्हव्य० रसस्व बृहस्पते हव्य० रसस्वेत्युपस्य-
दमम् । एवं प्रोक्षणम्—अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय वो
मरुद्भ्यो वो सरस्वत्यै (ते) वो इन्द्राय हरिवते वो इन्द्राय पृषवते वा सरस्वत्यै भार-
त्यै वो इन्द्राय वो सरस्वते वो बृहस्पतये वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणम् । सुन्व-
ध्वमित्यादि, उच्छ्रुत्प्रतिष्ठापने कृते ऋहीणां यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभ्रमः । वर्षी-
ष्टमेकभागं षड्विपर्याप्तं सप्तममेकमिष्टभागम् । एवं विषज्ज, इदमग्नेन्द्राग्नेरिन्द्रस्य
भरुता० सरस्वत्या (सरस्वते)इति वर्षिष्टभारां, सरस्वत्या भारत्या इत्यपिष्टभारं ऋषी-

यांसे परिहाय्य भूयिष्ठेऽवहन्यते । हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दान्तं कृत्वा
यवानामपि प्रस्कन्दान्तं कृत्वा हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दान्तं कृत्वा नीवारानोप्य
हविष्कृता धाग्विसर्गः । गुदं मा निर्व्वेषीर्षनिष्ठं मा निर्व्वेषीरिति सर्वेषां पशूनां
विशसनम् । अग्निं त्रयोविंशतिधा कृत्वा सह शूलादिभिः सर्वकुम्भीनां निष्टपनं
कमेणोपवेषादाभादि भृगूणामित्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषाम् । एवित्राम्यां धानादि हृद-
यश्रेणान्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषां क्रमेण । अवहननादिकर्म—नीवारणां प्रस्कन्दान्तं
कृत्वा त्रीहियवनीवारणां च क्रमेण च त्रिष्कलीकरणं सर्वान्पृथक्प्रक्षाल्य तन्त्रेण
निनयनं त्रीहितण्डुलानामधिषापः । अग्नये जुष्टमविवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टमविवपामी-
न्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] सरस्वत्यै जुष्टं अधिवपामि धान्यमासि ।
अथ स्वतण्डुलानां प्रकृतिवद्विभागं कृत्वा इन्द्राय जुष्टमविवपामि (इति) अणूनि कुरुना-
दित्यन्तं कृत्वा धृष्ट्यादानादि । आग्नेयमुपधायैन्द्राग्रमुपधायैन्द्रमुपधाय मारुतानुपधाय सर-
स्वता(ती)मुपधाय [सरस्वन्तमुपधाय] इति क्रमेण कपालान्युपधाय द्वे भर्जनार्थं
कपाले उपधाय, ऐन्द्रमुपधाय, सरस्वन्तमु० बार्हस्पत्यचरुस्थालीमुपधायति । सर्वेषामेका-
दश कपालानि । आग्नेयधिकारणामुपधाने चतुर्थस्य द्विरावृत्तिः । अष्टमस्य त्रिरावृत्तिः ।
मदन्तीराधिश्रयतीत्यादि । अग्नये जुष्टं० संवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० संवपामीन्द्राय जुष्टं०
मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] । अन्यस्यां पाश्या पवित्रे निधाय—
इन्द्राय जुष्टं० संवपामीति यवमिष्टं० संवपति । पिष्टान्युत्पूय तण्डुलानुत्पुनाति त्रीहींश्च ।
पिष्टं कृत्वा यथाभागं द्वावर्तधामिति चतुष्कृत्वा(स्व आ)वर्तते । न्यावर्तधामित्युत्तमी ।
तयोरेव निर्देशः । इदं० सरस्वत्या [इदं सरस्वत] इति । आग्नेयदिसरस्वत्वन्तानधि-
श्रित्य भर्जनार्थं धाना आवपति घर्माः स्थ विश्वायुष इति । ततो त्रीहीनावपति अन्यस्मि-
न्कपाले छानार्थान् । अथैन्द्रमधिश्रित्य सारस्वतमधिश्रित्य चतुरस्रपूते पयसि बार्हस्पत्ये
नीवारतण्डुलानावपति घर्मोऽसीति । पू(प्र)थनादिपुरोडाशानामन्तरितं सर्वेषाम् ।
आप्येलेपं निनीय (निनयनादि) पशुपुरोडाशवत् । घृतागेहीति । उद्घासनकाले अग्नये
जुष्टमधिषारयामि, इति । अथ त्रयाणां तूष्णीं सरस्वत्यै जुष्टं, धानार्थस्तूष्णीं सरस्वत्यै
भारत्यै जुष्टं, अथ तूष्णींभेन्द्रं सरस्वते जुष्टं बृहस्पते जुष्टं सारस्वतान्तानुद्घास्य प्रकृति-
वत्सर्वनीयानुद्घास्य सारस्वतनैवारयोस्त्वासनं क्रमेण । अलंकरणं काले ग्रहणादि । दधि-
घर्मभक्षणान्तं कृत्वा सषनीयानासादयति पशुपुरोडाशांश्च सारस्वतनैवारयोर्नाऽऽसादनं तौ
प्रज्ञातौ विषाय यज्ञोऽसीत्यग्नेयसारस्वतौ लानींश्च । अयं यज्ञ इति । क्रमेण यो नः कनीयः,
अपतमिन्द्राग्नी भुवनानुदेताम् । पशुपुरोडाशौ । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनानुदेताम् ।
यो नः कनीयः, अपतं मरुतो भुवनानुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनानुदेताम् ।
यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रः पूषणान् भुवनानुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवना-

जुदताम् । ममाग्ने पञ्चहोत्रा (ता) । तैरध्वर्युः प्रचरति । अग्ने पुरोडाशस्यानुब्रूहि, इति
संप्रैषः । एवमिन्द्राग्निभ्या पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः । इन्द्राय पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः ।
मरुद्भ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहीति, पशुपुरोडाशानां सारस्वतनैवारवर्ज्यानाम् । माध्यन्दिनस्य
सवनस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीत्यादि । आग्नये (अग्ने) येन्द्राभ्योः (अयोः) प्रकृतिवदनु-
मन्त्रणम् । इन्द्रस्याहमन्नादः । मरुतामहमिन्द्रियाव्यन्नादः सरस्वत्या अहं आचमन्नाथम् ।
सवनीयानां प्रकृतिवत् । समानं तु स्विष्टकृद्विडम् । उनीयमानेभ्य इत्यादि ॥ २४ ॥

दासिणौ होमौ हुत्वा । इन्द्रस्य वज्रोऽसि

वार्त्रेण इति रथमुपावहरति ॥ २५ ॥

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्योद्गृहणान्तम् । इन्द्रस्य वज्रोऽसि इति रथवाहनादेनसो
रथमुपनयति । रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सज्जीकर्तुं तस्थ, रथस्य वस्मा-
त्काष्ठादवरोक्षणं विधत्ते—इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेण इति रथमुपावहरति विधित्यै (तै०
भा० १-३-५) इति ॥ २५ ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वान्पसु स्नापयन्ति ॥ २६ ॥

अप्स्वन्तरित्यश्वाननुद्धृतास्वप्सु स्नापयन्ति । उपप्लवनं स्नानं प्रत्यश्वं मन्वावृत्तिः ।
वाजिन इति मन्त्रान्तः । अथाश्वान्पसुप्लवतीति बौधायनवैखानसावाहृतः । पसुप्लव्यति
जले प्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपसुत्वनिवारकं रोगनिवारकं
च सारं वर्तते ॥ २६ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति प्राष्टिवाहिनश्च यथं युनक्ति ॥ २७ ॥

आदधुरित्यन्तः । प्राष्टिवाहिनश्च यथं युनक्ति । प्रत्यश्वं मन्वावृत्तिः । प्राष्टिवाही
त्रिमिरश्चैर्युक्तः । त्रयोऽश्वा भवन्तीति लिङ्गात् ॥ २७ ॥

अर्षानपादाशुभेमाभित्यश्वानाश्च रराटानि प्रतिसंमार्ष्टि ॥ २८ ॥

सेदित्यन्तः । अथास्य पृष्ठं मर्मज्यत इति बौधायनोऽप्याह । मर्मज्यते पुनः पुनः
संमार्ष्टि । पृष्ठसंमार्शनेन शोभितत्वाद्यागमोस्यत्वम् । गतमन्यत् ॥ २८ ॥

तूष्णीमितरान्घोडश्च रथान्युनक्ति (ख० २) ॥ २९ ॥

तूष्णीमितरान्घोडश्च रथान्वाजसुतः स्वं स्वं युनक्ति । केषिद्द्वयैव इति ॥ २९ ॥

दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति ॥ ३० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते रूपेण वो रूपमित्यादिना । अभिमस्य रथादीनि चतुर्धा विनप्य
सुधो व इति ददाति । रथानेतानेव युक्तान् ददाति च दक्षिणाकाले इति दक्षिणावि-
भागः । यथा शतान्ता (नि) दुन्दुभिशता (नि) वा ददाति ॥ ३० ॥

सप्तदश निष्कात् सप्तदशाश्वान् सप्तदश इस्तिनः

सप्तदश गवाः शतानि सप्तदश गीयुक्तानि सप्त
दश शानानि सप्तदश शयनानि सप्तदश महान-
सानि सप्तदश वासाः सिसि सप्तदश दासान् सप्त-
दश दासीः सप्तदशाजाः सप्तदशावीर्वयसो
वससः सप्तदशानि ददाति ॥ ३१ ॥

सप्तदशः सप्तदशानि संपादयतीत्येकेषाम् ॥ ३२ ॥
अनुदिष्टासु दक्षिणासु यजुर्युक्तः रथमध्वर्यवे
ददाति ॥ ३३ ॥ शेष साधारणः ॥ ३४ ॥

निष्कः सौवर्णकः, दुन्दुभयो मुरवाः । अनुदिष्टाः सप्तदशानां निष्कयणकृते यजु-
क्तं रथमध्वर्यवे ददाति । प्रष्टिवाहिनमित्थर्थः । अध्वर्योः रथीयभागो नियम्यते भाग्निको
भागः । भागादधिकं इति भाष्यकृत् । शेषः साधारणः । ऋत्विजां सर्वेषां शेषा
दक्षिणां लभ्यते । अध्वर्योः शेषभागः प्रदीयतेऽधिको न्यूनो वा प्रकृतिवद्विभज्यते यावद-
ध्वर्यव इति सप्तशो विभागः । सप्त एव विभाग इत्यर्थः । छन्दोगवचनात्ताः सप्तमृत्विभ्यो
विभनेदिति न प्रकृतिवद्विभागः । अपि वा सप्तविभागपक्षे सप्तदशः सप्तदश एवोचितो
भागो लभ्यते । तस्मात्सप्तदशो (सप्तदस्यो) नित्यः । सोऽपि मह र्विक् । पञ्च मह र्विजो
वृणीतेति भगवता भरद्वाजेनोक्तम् । रथप्रतिग्रहमन्त्र आधान उक्तः । अध्वर्युः च देवस्य
त्वेति वरुणायाश्चमिति । देवस्य त्वेति देवि दक्षिणे उत्तानायाङ्गीरसादानः, इत्यनसः ।
देवस्य त्वा देवि दक्षिणे हिमवतो हस्तिनं तेमामृतत्वमिति हस्तिनः । अर्धं दत्त्वां प्रति-
ग्रहः । अग्नये हिरण्यमिति निष्कस्य । मनवे तरुणमिति दास्याः । प्रियवचनं कृत्वा
प्रतिग्रहः । स्वहेऽन्नामित्यजायाः । पूष्णेऽविमित्यवे । आस्ता कृतस्तपसस्त्वा तन्वत
गुरुभ्यस्त्वा वैष(य)न् सोमाय वास इति वाससः गवां शतस्य रुद्राय मामिति प्रतिग्रहः ।
अग्नेयुक्तस्य यथाजाति । सप्तदश दुन्दुभिनामुत्तानस्त्वेति प्रतिग्रहः ।

वाजपेये 'सप्तदश रथाः सप्तदश दास्यः' इति दक्षिणां विधाय श्रूयते 'यजु-
र्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति । तत्र संशयः किं यजुर्युक्तो रथोऽध्वर्युभागं निवर्तये-
त्तेति । तत्र

प्राकाशवद्यजुर्युक्तः स्यात्तद्भागस्य बाधकः ।

च त्वयं बाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥

प्राकाशो ह्यपूर्वावध्वर्यान्तिकरत्वेन विधीयमानो युक्तं तत्र यत्तद्भागं प्राकृतं बाधत
इति । इह तु सप्तदश रथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि इति ।
तत्र यजुर्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं स त्वध्वर्यवेऽन्यस्मै वा कस्मैचिद्दातव्यः सक्त-

ध्वर्यो नियम्यते । ततश्च नायमर्थः—यदध्वर्यवे ददाति तद्यजुर्युक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्युक्तं यद्ददाति तदध्वर्यवे इति । तस्य च द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाच्च दैयान्तरनिवृत्तिः । अध्वर्युभागे तु यथाप्राप्ते यजुर्युक्तो नियम्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं प्राञ्चो रथानवस्थपयन्ति ॥ ३५ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं तत्र देशे प्राञ्चः प्राङ्मुखानवस्थापयेयु रथान् ॥ ३५ ॥

यजुर्युक्तं दक्षिणाध्वर्यमग्नेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थाय

सप्तदश प्रध्याधानिषूनस्वति प्राञ्चीनमृदीचीनं वा ॥

३६ ॥ यत्र जघन्यो निपतति तल्लक्षणं कुरुते ॥ ३७ ॥

यजुर्युक्तं रथम् । अग्नेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थितो भवति । स इषुं धनुषि संधायत्यति निपेक्षणं करोति स इषुर्यस्मिन्देशे निपतति तत्र गत्वा पुनरस्यति । एवं सप्तदश-
कृतवोऽभ्यस्येत् । यत्र जघन्यं निपतति तत्रोदुम्बरकाष्ठेन लक्षणं मिवोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते मतिप्रस्थाता नैवारः

सप्तदशशरायं चतुर्धा विभज्य बृहस्पतये निर्ध-

पति पयसि श्रपयति ॥ ३८ ॥ सप्तभिन्मन्तं चात्वा-

च्छेषदधाति ॥ ३९ ॥

प्राङ्माहेन्द्राणात्पूर्वं नाना(रा)शंसासादान्तम् । तत्र विशेषः—ऋषे नयेति हुस्वा वनेषु ध्वन्तरिक्षं, प्रजापते न त्व० वनेषु ज्यन्तरिक्षं वरुणो देवता । शिष्टमोरुक्ते । इषं सादितेषु नाना(रा)शंसेषु नैवारे लौकिकं सर्षिराणीय आत्वाच्छे स्थापयति ।

राजपते श्रूयते—बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरायः क्षीरे अरुर्भक्तति, इति । अस्ति ह प्रकृतौ चतुरो मुष्टीचिर्षपति, इति चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च । तदुचयमिह बोदकेन प्राप्तम् । न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं शक्यते । अग्नोऽवश्यं बाधितव्ये सति किमुमयं बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्यं सप्तदशसंख्यया च चतुःसंख्या किवाऽन्यतरत् । तत्रापि किमनियमः । जघ वा मुष्टचानुग्रहः संख्याकोषो विपरितं वेति । तत्राविशेषादुभयोर्बाधः । तत्रापि समानकार्यत्वाद्द्रव्यं द्रव्येण संख्या संख्येयत्येकः पक्षः । सप्तदशसंख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं, चतुःसंख्या मुष्टिश्च निर्वापाङ्गतो न तावत्साक्षादेकविषयत्वं येनोभयमुभयेन बाध्येत । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चरुं संपादयितुं शक्यत इत्यर्थाद्बाधः । तत्रैकबाधेनोभयमतीनामयबाधनं युक्तम् । तस्मादन्यतरबाधः । तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः । संख्यायां द्रव्याङ्गत्वात् प्रधानस्य मुष्टिद्रव्यस्यानुग्रहः, संख्यायास्तु बाध इति तृतीयः ; च संख्यायां

मुष्टञ्जङ्गत्वं वाक्यलक्षणसमानाधिकरणद्रव्यसंघन्यवाधेन द्वितीया श्रुत्या निवार्याङ्गत्वाद्यग-
मादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वाद्यगमात्तुल्यत्वम् । तत्र मुख्यत्वात् संख्यानुग्रहो जघन्यत्वाच्च
मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

त५ राजपुत्रो गोपायति ॥ ४० ॥

राजपुत्रो रक्षति । ब्राह्मणो वा ॥ ४० ॥

चात्वाले रथाक्षाकृति काष्ठं निखनति ॥ ४१ ॥

औदुम्बरेण कृतं निखायेति वैखानसः ॥ ४१ ॥

तस्मिन् रथ५क्रमौदुम्बरं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति ॥ ४२ ॥

तस्मिन् रथाक्षाकृतिकाष्ठ औदुम्बरं रथचक्रं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति । उत्तरस्थां वेदि-
शोण्यां सप्तदश दुन्दुभीभ्रमध्नातीति वैखानसोक्तेः ॥ ४२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्वृक्त५ रथं यजमानोऽभ्येति ॥ ४३ ॥

रथस्य समीपमभ्यागच्छति यजुर्वृक्तस्य । तदेतद्यजमानकर्म ॥ ४३ ॥

अङ्गो न्यङ्गविति रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ॥ ४४ ॥

अभितः स्पृशत्यध्वर्युरित्यके । यजमान इत्यपरे । पारयन्स्वित्यन्तः ॥ ४४ ॥

देवस्याइ५ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं

जेवमिति ॥ (ख० ३) । ब्रह्मौदुम्बर५ रथचक्रमारोहति ॥ ४५ ॥

रथमतिष्ठतीति नौधायनः । आरिष्ठत्वारोहेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

देवस्याइ५ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता धर्षिष्ठं

नाक्र५ रुहेयमिति यजुर्वृक्त५ रथं यजमानः ॥ ४६ ॥

आरोहतीत्यनुकर्षः ॥ ४६ ॥

इन्द्राय वार्षं घदतेति दुन्दुभीभिहादयन्ति ॥ ४७ ॥

दुन्दुभिमुखं ताडयन्ति वाजसृतो नाध्वर्युः । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ४७ ॥

वाजसृत इतरान् रथानारोहन्ति ॥ ४८ ॥

वाजसृत इतरे (रान्) रथानारोहन्ति तूष्णीम् ॥ ४८ ॥

वाजिनो वाजजितो वाज५ सरिष्यत इति नैवार-

मश्वौ युग्याद्यवघ्रापयन्ति । सर्वान्वा ॥ ४९ ॥

जिघ्रतेति मन्त्रान्तः । नैवारं चरुं धूर्वावश्रावघ्रापयन्ति । यजुर्वृक्तस्यैव रथस्य
धुर्यौ । सकृन्मन्त्रः ॥ ४९ ॥

प्रमोथेषु च लेपाभिमाष्टिं विष्णोः क्रमोऽसीति

यजुर्वृक्त५ रथमध्वर्युरारुह्याश्राजनीत्यश्राजनिमा-

दायार्वाऽसि सप्तिरसीत्यश्वान्समक्षिणोति ॥५०॥
 प्रोथेषु मुखदेशेषु लेपामवघ्राणे येऽवशिष्टास्तान्सृष्टान्ति । विष्णोः क्रमोऽस्तीति
 यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्युरारोहति । यजुर्व्युक्तं तूष्णीमधिरहोत्येके । अश्वानि वाजयेति अश्वान्
 जनिं कवामादायाध्वर्युः, अर्वाऽसि सप्तरसि वाज्यसिद्धिं कशया तानश्वान्ताड-
 यति ॥ ५० ॥

पश्चादितरे रथा अनभ्यासादयन्तोऽनुयान्ति ॥ ५१ ॥

इतरे राजवैश्यरथकाराश्च स्वं स्वं तूष्णीं ताडयन्ति । यजुर्व्युक्तस्य सृष्टतो गच्छन्ति,
 इतरे रथाः । केचित्तु—अग्निवाद्यभावे ब्राह्मणा एव गृह्यन्ते ॥ ५१ ॥

वाजिनो वाजं धावतेति तिसृभिराधावतोऽनुमन्त्रयते ।

चतसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

तिसृभिरित्युभिर्भिर्भावतोऽश्वाननुमन्त्रयते यजमानः । अध्वर्युरित्येके ॥ ५२ ॥

वाजिनां साम ब्रह्मौदुम्बरे रथचक्रे त्रिभिः परि-

वर्तमाने गायति ॥ ५३ ॥

आरूढे ब्रह्मणि वाजिनां साम गायत्यध्वर्युः संप्रेष्यति । तस्य गानार्थं (रथमा)
 वर्तयति । आवर्तमाने चक्रे सामगानं पैकस्त्रिकं देवस्याहमिति यजुर्वा वदति जयति ।
 रुहेयमित्यन्तः । सामगानशक्तस्य—आविर्मर्या इति गानमन्त्र इति । वाजिनां
 सामं गायते (तै० ब्रा० १-३-६) इति ब्राह्मणात् । वाजिनामन्त्रार्थिनां सवन्धि
 यस्ताम तद्ब्रह्मा गायेत् । अक्षप्रदस्तु सामविशेषः शास्त्रान्तरे ब्रह्मव्यः । 'त्रिक्षण' इदं
 गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिनां
 सामं गायति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । तत्राऽऽवर्तमाने ब्रह्मा गायति
 (आप० श्रौ० १८-१-४ । ११) इति ॥ ५३ ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदभयदित्युज्जितोर्ध्वमानं

धावत्सु वाचयति ॥ ५४ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेति वाचस्त्वक्षेषु, उज्जितोरिति ध्यात्वश्च यजमानं वाचयत्यध्वर्युः ।
 स्तोममुदभयदित्यन्तः । सप्तदशेति वैखानसः ॥ ५४ ॥

लक्षणं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते ॥ ५५ ॥

औदुम्बरं काष्ठमार्जं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते । य आग्निं धावन्ति । उदञ्च आव-
 र्त्तन्ते (तै० ब्रा० १-३-६) इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५५ ॥

ते नो अर्चन्तो हवनश्रुतो हवमिति चतसृभिराधा-

वतोऽनुमन्त्रयते ॥ ५६ ॥

चतसृभिः अश्वान्ताडयन्तोऽश्वाननुमन्त्रयतेऽध्वर्युः । तदेवमध्वर्युसंप्रदायमनुसृत्य

मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो ह्येष्वित्यन्त
एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थमिष स्थ वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास ।
आपस्तम्बस्त्वेवमाह — मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते इति ॥ ५६ ॥

तिसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५७ ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति प्रत्यासृतेषु जुहोति ॥ ५८ ॥
आ मा वाजस्येत्युक्त्वा जुहोति दर्विहोमधर्मेण । आवापृथिवी देवता । प्रत्यासृतेषु
प्रत्यागतेष्वधेषु ॥ ५८ ॥

इयं वः सा सत्या संधाऽभूदिति दुन्दुभिविमो-
चनीयामेकामाहुतिं जुहोति ॥ ५९ ॥

इयं वः सा सत्येत्यनुवाकशेषेण दुन्दुभिविमोचनीयमिति ध्यात्वा जुहोति । इन्द्रो
देवता ॥ ५९ ॥

सर्वान्वोपस्पृशति ॥ ६० ॥

सर्वान्वोपस्पृशति न होमः ॥ ६० ॥

वाजिनो वाजजितो वाजससृत्रास इति नैवार-
मश्वमुग्राववघ्रापयति । यथापुरस्तात्प्रमोथेषु च
लेपाभिमार्ष्टि । ६१ ॥

नैवारमश्वमुग्राववघ्रापयति । मुक्ते लेपाभिमार्ष्टि यथापुरस्तादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति । ६२ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छतीति वचनादेकस्य वाजसृत् एकं कृष्णलं प्रय-
च्छति । एवं षोडशमशो दत्त्वा । ६२ ॥

तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति ॥ ६३ ॥

तानि पुनरादाय ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६३ ॥

मथोष्टालं च शनमानस्य कृतम् ॥ (ख० ४) ॥ ६४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशमश्वे प्रथमः पटलः ।

सनमानो मधुना पूर्णं शतगुञ्जाफलपरिमार्णं सुवर्णकृतपात्रं ब्रह्मणे ददाति ॥ ६४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकाया त्रयोदशमश्वे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

क्षत्रस्थोऽल्बमसीति ताप्यं यजमानः परिधत्ते ।
क्षत्रस्य योनिरसीति दर्भमयं पत्नी ॥ १ ॥

ताप्यं धृताकं वस्त्रम् । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते—ताप्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै ताप्यम् । यज्ञेनैवैतत् समर्चयति । दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुंनात्येवैतम् । वाजं वा एषोऽवहरुत्सते । यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति । वाजस्थावरुद्धश्चै (तै० ब्रा० १-३-७) इति । ताप्यस्य यज्ञसाधनस्वाद्यज्ञत्वम् । एनं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽस्त्वावरोधकामिन ओषधि-
रूपदर्भमयेनाज्ञमवरुद्धं भवतीति तदर्थः ॥ १ ॥

जाय एहि सुवो रोहावेति पत्नीं यजमान आम-
न्त्रयते । रोहावहीति पत्नीं प्रत्याह ॥ २ ॥

मन्त्रेण यजमानः पत्नीमामन्त्रयते । रोहावहीति पत्नीं प्रत्याह । एवं त्रिः ॥ १ ॥

अहं नाबुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानस्त्वहं
नाबुभयोः सुवो रोहेति पत्नी ॥ ३ ॥

यजमानोऽन्ततो वदति । एवं पत्नी ॥ ३ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पैः सरजासे
निःश्रेण्या यूपमारोहति । उभौ वा ॥ ४ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पामिति ध्यात्वा सप्तदशफलकयुक्तया निःश्रेण्या
यूपं यजमान आरोहति । एवं पत्नी । अध्वर्युरिति केचित् । तं दशभिः कल्पैरारोह-
त्स्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति वैखानसः । तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ॥ ४ ॥

सुवर्देवाः अगन्मेत्यारुह्य जपति ॥ ५ ॥

सुवर्देवाः अगन्मेति यूपान् प्राप्य जपति यजमानः । अभूमेति मन्त्रान्तः ॥ माध्ये
सु—षाह् उद्गृह्णाति सुवर्देवानिति । उद्गृहीताम्पां षाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिव्यक्ता यम-
मानेनेदमुच्यते इति ॥ ५ ॥

वाजश्च मसवश्चेति द्वादशोऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

त्रयोदशेत्येकेषाम् ॥ ७ ॥

वाजश्च स्वाहा प्रसवश्च स्वाहा, इत्यादिभिर्द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा वाजप्रसवीयानि
ध्यात्वा जुहोति । वाजादयो देवताः । वनशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रस्वेन

-२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १४५

श्रूयते तानि कर्माणि वाजप्रसवीयानि । विधत्ते—द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (तै०
ब्रा० १-२-७) इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुरस्ताद्यूपारोहणादेकं समामनन्ति ॥ ८ ॥

एके शास्त्रिनः परिपठन्ति यूपारोहणात्पुरस्ताद्वाजप्रसवीयं जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

समहमायुषा सं मयाऽऽयुः समहं वर्चसा सं मया
वर्चः समहं भजया सं मया प्रजा समहं राय-
स्पोषेण सं मया राधस्पोष इति यूपमारुह्य प्रहा-
न्मत्यवेक्षते ॥ ९ ॥

पत्न्यमिति भाष्यकृत् ॥ ९ ॥

तमाश्वत्थैरूपुटैर्दीर्घैश्शमभध्नैः(द्वि)रास्यतो महर्त्विजः
प्रतिदिशं समर्पयन्ति । शीर्षतः इत्येकेषाम् ॥ आस-
पुटैर्वैश्वमनाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः ॥ (ख० ५) ॥
अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति
पश्चाद्धोता । वाजजित्वायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता ॥ १० ॥

अश्वत्थपत्रेषु कृष्णमृत्तिका ऊषान्त्रोभयान्वा वंशाग्रे पुटाकृतिं कृत्वा तमारूढयज-
मन्त्रे(नं) ध्वजित । अन्नाय त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः । वैश्वानससूत्रे तु ' तमेवमासपुटैर्ध्नन्ति—
अजाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः । अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति पश्चा-
द्धोता । वाजजित्वायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता, इति । ऊषस्वननपासव आसास्तानश्व-
त्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्युपादवरोहन्तं यजमानं हन्युः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—
' तमाश्वत्थैरासपुटैरूपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रतिदिशमर्पयन्ति । महर्त्विजो वा दीर्घवशेषु
प्रबध्य ' (आप० श्रौ० १८-१-१८) इति । यथासूत्रं मुखतो ध्वजितः, मुखं प्रत्य-
भिधन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

होता(हन्ता)रं चित्तस्य बाहु अभिपर्यावर्तते ॥ ११ ॥

हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते इत्यापस्तम्बः । यजमान इति शेषः ॥ ११ ॥

इयं ते राग्निनाम यन्त्रासि यमनो धर्ताऽसि
धरुणः कृष्णैः क्षेमाय रय्यै पोषाधेति प्रत्यव-
रोहति ॥ १२ ॥

यूपान्त्रं प्र(भा)त्प्रत्यवरोहति यजमानः । पत्न्या अप्यारोहणावरोहणे तूष्णीम् ॥ १२ ॥

अग्नेण यूपं वरताजिनं मार्चान्त्रीवमुत्तरलोमाऽऽवृ-

णाति ॥ १३ ॥ तेजोऽसीति तस्मिन्नाजतः
रुक्मं निदधाति ॥ १४ ॥

अथाग्नेण यूपं वस्ताजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिञ्छतमानं हिरण्यं
निदधात्यध्वर्युः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अमृतमसीति रुक्मे पादं प्रतिष्ठापयते ॥ १५ ॥

अमृतमसीति यजमानो हिरण्ये दक्षिणं पादमवदधाति ॥ १५ ॥

धुष्टिरसि प्रजननमसीति वस्ताजिने ॥ १६ ॥

वस्ताजिने सव्यं पादं प्रतिष्ठापयते यजमानः ॥ १६ ॥

तस्मादासन्दीमारोहति ॥ १७ ॥

तस्मात्सर्मणो भूमिमुपस्पृशन्नासन्दीमौदुम्बरीं च दक्षिणायतां प्रागायतां वाऽऽरो-
हति ॥ १७ ॥

दिवं प्रोष्ठती (छिनी) मारोहती (ता) मारुण
प्रपञ्चै (इयै) करणमनुध्याणामेधीत्पारोहन्तम-
भिमन्त्रयते ॥ १८ ॥

दिवं प्रोष्ठिनीमारोहतामित्यारोहन्तं यजमानमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ १८ ॥

माहेन्द्रमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

अस्मिन्काले माहेन्द्रग्रहं गृह्णाति । ततः स्तोत्रोपाकरणम् । असर्जि सर्जि० ॥ १९ ॥

तस्य स्तोत्रमुपाकृत्याभिषिञ्चति यथाऽभिषिचि-
याम् ॥ २० ॥

तस्य यजमानस्य ॥ २० ॥

सप्तभिः सप्तभिरन्नपूर्वाभिरन्नशोभं जुहोति
ग्राम्यारण्यानां समवदाथ ॥ २१ ॥

सप्तभिः पूर्वैर्मन्त्रैर्ग्राभ्या आरण्याश्चौषधीः संसृज्य समवदाथ । वाजस्येमम् इति
सप्तभिर्मन्त्रैः । सप्त पूर्वानन्नहोमाञ्जुहोति । अग्निर्देवता । वाजस्येममित्यादयः पूर्वमे-
वोक्ताः । हुत्वा हुत्वा पाश्यां संपातमवनयतीत्यादि सूत्रान्तरे द्रष्टव्यम् । परंतु
नास्वस्मत्सूत्रे संपातावाशिष्टावनयनमास्मिन्याग इति गम्यते, क्रमविपर्या-
सात् ॥ २१ ॥

(माध्यंदिनस्य सवनस्य) मध्यम उक्थयपर्याये
सप्तसाञ्जुपाकृतेऽत्र सारस्वतमभृतीनुत्तरानाल-

घन्ते ॥ २२ ॥ तेषामनभिघारिताभिर्षवाभिः
प्रचरति ॥ २३ ॥ सारस्वतस्य वषया प्रचर्य
समवदाय प्राजापस्यानां वष.भिः प्रचरति ॥ २४ ॥
नैवारणं प्रचरति हविराहुतिमभुर्त्सीदान्ता संति-
ष्ठते ॥ २५ ॥ महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा
भवन्ति ॥ २६ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीत्पदि । अतिग्राह्यहोमकाले इन्द्रोऽजस्विति पद्भिरभिमन्त्रणं
तन्त्रेण भेदेन वा ध्व (ज्व) छति वा इत्येतं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवितरेतसे
मध्यम उक्त्व्यपर्याये ब्रह्मसान्नुपाकृते सारस्वतनैवारणोऽसादनं प्रियेण० यज्ञोऽसी-
त्स्यादि, तयोः प्रचारः । जुहामुपस्तीर्येत्यादि सरस्वते पुरोडाशस्थानुर्हृत्यादि (हीति)
सरस्वते प्रेष्य सरस्वतं यजेति वा । सरस्वतेऽहमन्नादः । बृहस्पतेऽनुब्रू ३ हीति
बृहस्पते (तये) प्रेष्य । बृहस्पतिं यजेति वा । बृहस्पतेरहमन्नादः । उभयोः स्विष्ट-
कृतं विरुज्य प्राशिन्नमुभयोरिष्टामार्जनान्ता समाप्यते । महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा
भवेयुः । काले वेत्येषं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवित० अनुषसीत्यादि सवननाहु-
त्यन्तं निःसर्पणान्तं च । इति माध्यंदिनं सवनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पशुकाले सारस्वत्यन्तानां सर्वेषां दैवतेन प्रचरति ॥ २७ ॥

अथ तृतीयसवनस्य कर्म । देव सवित० स्वदाति नः स्वाहा । सविता देता ।
कलशोद्धर्तनम् । तत आदित्यग्रहग्रहणादि । आग्रयणं गृहीत्वोक्त्व्यग्रहणम् । ततः षोडशी
(शि) ग्रहणम् । पुष्ट्यै न इत्येते स्तुत आर्धवे पवमाने, अग्निदग्नीन्विहर पशुषु
संबदस्व, विष्णो त्वं न इत्युपस्थानान्ते प्रतिप्रस्थाता शृत५ हवीं (विः) शमितरि-
त्याद्यनूहेन सं ते मनसा० अग्नये त्वा जुष्टमभिघारयामि, अन्यत्पृषदाज्यमानयति ।
एवं क्रमेण सर्वेषामभिघारणम् । इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं० इन्द्राय त्वा जुष्टं० मरुद्भ्यस्त्वा
जुष्टं० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं० (सरस्वते त्वा जुष्टं०) प्रजापतये त्वा जुष्टं० एवं
क्रमेण सप्तदशानां सर्वत्राभिघारयामित्यभिघारणम् । यस्त आत्मेत्यध्वर्युः क्रमेण ।
स्वाहोष्मण इति मन्त्रेण ह५हेत्युद्गासनं क्रमेण स्वेन स्वेन ऋद्वयशूलेन सह
पञ्चहोत्रासादनं क्रमेण । वषावदासजाभिमर्शनं क्रमेण सर्वेषाम् । चत-
सृषूपस्तृणीत इत्यादि । आग्नेयस्येन्द्रः प्राण इति कृत्वाऽऽश्रापयेत्यादि अर्धवे वसा-
होमः । अन्यत्र शेषमानयाति । ततो वषट्कृते होमः । ततो मनोता । ऐन्द्राग्रप्रचारः ।
अर्धवे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । इन्द्राय वृष्णेर्हृदिवः । एवं प्रेष्य । अर्धवे
वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । मरुद्भ्यो गोर्हृदिवः । ऐन्द्रः प्राणः, देव

प्राप्यन्तम् । सरस्वत्यै मेघ्या हविषः । एवं प्रेष्य, अर्धर्धे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । सरस्वत्या (तो) मेघस्य हविषो वसाहोमः । शेषमन्यत्र निधाय मनोतादि । प्राजापत्यानां तन्त्रेण मनोता । जुहामुपस्तीर्य हिरण्यशकलं प्राजापत्या-
न्सर्वान्सहावदाय त्र्यङ्गानपि सर्वान् पूर्वच्यङ्गैः सहावदाय समवत्तधान्यामिहावदाना-
न्यपि पूर्वैरेडावदानैः सहावदाय प्राजापत्यमेदोमि सर्वैः प्रच्छाद्येडावदानं हिरण्य-
शकलमुपरिष्ठात्कृत्वा द्वयोरप्यभिधारणम् । वसाः सर्वाः एकस्मिन्पक्षे आनीय तस्मा-
द्गृह्यते (ह्यति) । तत ऐन्द्रः प्राणः । सर्वानवदानेऽपि—देवं श्रायतोऽवस्ते सस्याम्येऽनु-
षो प्रजापतय इत्युपाशु । छागानां हविषोऽनुनूरेहि इत्युचैः । एवं प्रेष्य । अर्धर्धे वसा-
होमः । उद्रेकान्सर्वान् पूर्वस्थापितान्समवनीय दिग्यामः । वषट्कृते तन्त्रेण प्रक्षेपः ।
जुह्वा अधस्ताच्च न्यादिति विधानम् । अवदानपर्याप्तं पूर्वमेव करोति । सर्वेषु वषावद-
नुमन्त्रणम् । तन्त्रेषु मेदरूपाङ्गानि (णि) प्राकृणोति न मेदसा । न हिरण्यं क्षिपेत्तत्र
न वाऽऽग्नेनाभिधारयेत् ।

अर्धर्धे शु वसां हुत्वा दीर्घां च द्वि(दि)गुपस्थितिम् ।

अङ्गमे(त्वै)व वसाशेषं पात्रेऽन्यस्मिन्निधिष्यति ॥

प्रत्याक्रम्य नारिणादिवनस्पतिगामः । उपर्वाहवनीये जुहामित्यादिरिविष्टकृत्प्रचारः ।
वैश्वानरे हविरीदं० इडाषाहानादि ॥ २७ ॥

षोडशिचमसानुभयभेकस्मै चमसगणाय राजा-
नमतिरेचपति । तैः प्रचर्यातिरिक्तस्तोत्राय
होतृचमसमुख्याश्चमसानुभयति । स्तुतशस्त्रे
भवतः । शस्त्रं प्रतिगीर्यं प्राजापत्यानां मुख्यं ग्रह-
मध्वर्युरादत्ते । ऋत्विज इतरान् ॥ २८ ॥

सवनीयपुरोडाशप्रचरणादि सौमिकं कर्म षोडशिचमसक्षालनान्तम् । अथ होतृचम-
समुख्यान्दश चमसानुभयति उक्तेता । ततः संप्रैषः । बृहतः स्तोत्रमुपाकरोतीत्याप-
स्तम्बः । अभिजिदसीति स्तोत्रभागः । प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादत्ते । चमसांश्च-
मसाध्वर्यव ऋत्विज इतरान्तोमग्रहान् ॥ २८ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाता वाजसूत इतरा-
नादत्ते । चमसांश्चमसाध्वर्यवः ॥ (ख० ६) ॥ २९ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाताऽऽदत्ते । वाजसूत इतरान्सुराग्रहान् ॥ २९ ॥

संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति प्राङ्ध्वर्युः
सोमग्रहैरुद्भवति । संपृचः स्थ सं मा भद्रेण ।

पृक्तामिति वा । विपृचः स्थ विपाप्यना पृक्-
 क्तेति प्रत्यङ्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः । विपृचः स्थ
 वि पाप्यना पृक्तामिति वा ॥ ३० ॥ आह-
 नीयन्त्यन्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते । मार्जालीयन्त्यन्ते
 सुराग्रहैः प्रचरति । सोमग्रहैर्वषट्कारानुवषट्कारौ ।
 सुराग्रहाननुमकम्पयन्ति । व्याख्यातः सोमस्य
 भक्षः ॥ ३१ ॥

संपृचः स्थेत्यध्वर्युः सोमग्रहैः सह प्राङ्मुखो गच्छति । उत्तरेवेदि प्राप्य दक्षिणाऽ-
 तिक्कन्योदङ्मुखस्तिष्ठति । ऋत्विजोऽपि सोमग्रहैः सह तिष्ठन्ति । तदैव चमसाध्वर्यवः ।
 असंभवे यथावकाशम् । विपृचः स्थेति प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः सह प्रत्यङ्मुखो गच्छति
 अपरया द्वारा निष्क्रम्य सदः प्रविष्ट्यापरया द्वारा सदसो निष्क्रम्य मार्जालीयं गत्वां
 वैद्येन सहोदङ्मुखस्तिष्ठन् वषट्कृते सोमग्रहाणां सह चमसैः प्रक्षेपः । प्रजापतेऽधिपतिस्त्वं
 देवानामस्यधिपतिं मामासुष्मन्तं चर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु स्वाहा, इति षोडशिमन्त्रेण
 जुहत्वृत्विजोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च तूष्णीमनुवषट्कारे च होमः सर्वेषां च सुराग्रहान् वषट्-
 कारानुवषट्कारयोस्तनुमकम्पयन्ति । सोमग्रहाणां चमसानां च प्रजापतिर्देवता । सुराग्रहाणां
 च तथैव । विभ्रादिति सौर्यप्राजापत्यानामपि मन्त्राऽभिभूतिरिति वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विराट्छन्दस इति भक्षमस्य संनमति ॥ ३२ ॥

विराट्छन्दस इति चमसस्य ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसूतो विमार्थीकृत्य
 सुराग्रहान् भक्षयन्ति ॥ ३३ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बसूत्रे विशेषः— 'माहत्या आहवनीयानि सोमग्रहाः शर्विणस्य उप-
 हरन्ति । अनवदानीयान् सुराग्रहाःश्च वाजसूद्रचः । तान्नि दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यां
 विमार्थीकृत्य भक्षयन्ति ' (आप० श्रौ० १८-७-८) इति । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां
 विमार्थीकृत्याऽऽच्छिद्याऽऽच्छिद्य भक्षणमिष्टिविकारा यदि सुरा इडोपाह्वानवदुपह्वय
 भक्षणं भवति ॥ ३३ ॥

अनुयाजैः प्रचरति ते व्यूढासु सुष्ठु सारस्वतप्र-
 भृतीनामुत्तरेषां दैवतेन प्रचरति ॥ ३४ ॥ अपि
 वा यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरेत् ॥ ३५ ॥
 यत्रो ह्येव हादिभिस्तद्द्विभिर्मारुत्या अवदानीया-
 नृत्विग्भ्य उपहरति ॥ ३६ ॥ अनवदानीयान्वाज-

सुश्रचरतानि दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसृतो-
विमार्थीकृत्य भक्षयन्ति ॥ ३७ ॥

गतम् प्रजापतिश्च सम्राष्ट्वरुणश्च (इति) सोमग्रहणां भक्षणं, सुरा यदि सोमवि-
कारा तदा तु मार्जालीये विहृते इध्माधानपरिस्तरणादि होमश्च । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां
(अविभज्य वा) भक्षयेदिति वैखानसः । मारुतशेषभक्षणं सर्वेषां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ककुदो राजपुत्रो ध्रुवगोपो नैषारगोपो वा माश्रा-
ति । उभौ वा । सर्वे वा ककुदम् ॥ ३८ ॥

राजपुत्रेण ककुदभक्षणं सर्वेषामभक्षणम् । (यद्यपि वक्ष्यमाणविधिः पूर्वप्रियोक्तः परंतु
नास्ति क्रम इत्येके व्याचक्षते ।) अग्नीदौपयजानित्यादि । गुदकाण्डैः सर्वैः सह समुद्रं
गच्छत स्वाहा, सर्वत्र गच्छतेति । स्वरुहोमे सर्वान्सह यां वो घृनो गच्छन्तारिक्षमार्चिः
पृथिवीं भस्मना पृणध्वं स्वाहा इति । सर्वजाघनीभ्यश्चतुरवदानम् । शूलोद्वासनकाले
शुचः स्थ तं पाप्मानमभिज्ञोचत । सुमित्रा न आपः ० । यूपोपस्थानकाले यूपवज्राण्यदाया-
ध्वर्यवे प्रयच्छति । रसानः अध्वर्यव इति च्छन्दोगवचनात् । अधाध्वर्युरुपद्रष्टे तानि
वज्राणि ददाति । गोच(गाश्च)तल्लः सोमप्रवाकायेति वचनात् । यस्य यस्य या हिरण्य-
मालोपयुक्ता तां तां तस्मै तस्मै ददाति ॥ ३८ ॥

संतिष्ठते वाजपेयः ॥ ३९ ॥

आषाणतर्पणान्तं कृत्वा, अग्निं नराद्युदवसानध्यान्तं, समाप्यते वाजपेयः ।
अथ कुरुवाजपेयस्य कर्म । पूर्वोक्तकाले कुरुवाजपेयेन वक्ष्य इति संकल्प्य । पूर्वो-
क्तकालानि सर्वाणि । माध्यंदिने सधने सर्वेषु नाराशरूपेषु दाक्षिण्यौ होमौ हुत्वा हिरण्य-
मुदुह्य रूपेण व इत्यादि हिरण्यं पूर्णपात्रमित्यादीनि दत्त्वा वयसो वयस इत्यादि दानं
सप्तदशं सप्तदशं वयसं सहस्रं चतुःशतं पञ्चचत्वारिंशद्ददाति । एकस्यैकाहायनप्रभृत्या
पञ्चहायनेभ्यश्चमसाध्वर्युदानान्तं कृत्वा प्रसर्पकाणां च दत्त्वा, एतसे अग्न इति । अग्ने
नय (इति) एवं वयसो वयस इत्यादिदानं, दक्षिणाविभाग समश्च एव न अभवद्ध्वर्यव
इति । सदस्यो नित्य इति भाष्यकृत । एवमशक्तस्य सप्तदशैव मा ददाति, इति
च्छन्दोगवचनात् । सप्तदशैव विभागास्ताः सममृत्विग्भ्यो विभजेदिति च्छन्दोगवचनात् ।
अस्विन्नमस्कारं कृत्वा विषाणप्रासनं यज्ञपतिरित्वादि माहेन्द्रग्रहणात्पूर्वं सर्वं कृत्वा
नैषारसर्पिरानीय चात्वालेऽवदधाति । अथ शुक्रपात्रेण माहेन्द्रम् । असर्जि । अप्रस्तुते

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १५१

क्षत्रस्योरुमसि, इति पूर्ववत् । अत्र नाऽऽभिधानं रयसंस्कारकत्वात् । रथादीनामभावा-
त्केचित् एकेन रथेनाऽऽभिधानमिच्छन्ति कुरुवाजपेये । तथा (वैश्यरथकारयोः) राजन्य-
वैश्ययोश्च नेष्टः । शिष्टं सर्वं पूर्ववदिति । संतिष्ठते कुरुवाजपेयः ॥ ३९ ॥

वाजपेयेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत ॥ ४० ॥

तेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या चाऽऽमिक्षया वा ॥ ४० ॥

न कंचन मृत्युत्तिष्ठति ॥ ४१ ॥

साक्षाद्गुरु(रग्व)प्यागते । यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेत्, इत्यापस्तम्बः ॥ ४१ ॥

श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते ॥ (ख०७) ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अत्राऽऽपस्तम्बेऽप्यधिकमेकं सूत्रयामास—'बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन वा
यजेत । श्वेतच्छत्री ह भवतीति विज्ञायते' (आप० श्रौ० १८-७-१८) प्रत्यवरो-
हणं यदि करोति तदा (न) बृहस्पतिसवेन यजेत । यजमानो यावज्जीवं श्वेतच्छत्री
भवतीति च्छन्दोगवचनात् ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ब्राह्मणक्षत्रियभयकर्तृकसंस्थारूपो वाजपेय उक्तः । अपेकतरकर्तृको विकृतिभूतो
राजसूयो विधास्यते—

राजा राजसूयेन स्वर्गवाप्तो यजेत ॥ १ ॥

तथाकृतवागपेयस्य राजन्यस्यैव राजसूयेऽधिकारो न तु तेनेष्टवतः । राज्यफला-
दपि सन्नाज्यफलस्यातिशयितत्वेनोत्तमफलसाधनयागानन्तरमवरफलहेतुकप्रतुकरणस्या-
द्युक्तत्वात् । अत एव कात्यायनः 'राज्ञो राजसूयोऽनिष्टिनो वाजपेयेन' (का० श्रौ०
३५ १-१२) इति । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेशान्तरे दृश्यते ।
तस्य यत्कर्म स्मृतिविरहितं तद्नाज्यमित्युच्यते । किंच तत्तज्जनपदपुरपरिपालभादि । तत्र
राज्ययोगाद्वा राजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुञ्जते जना
इति । राज्यं यः करोति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति ।
यदि ब्राह्मणो यजेत मार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिचारयेत् । यदि

राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति प्रत्याणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् । यदि राज्यस्य कर्ता राजा तदैवमुपपद्यते । अत्रोच्यते—न राज्यकर्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दात्तु कर्मणि व्यञ्जप्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्म राज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्ता राजेति । यत्त्वेष्वेष्ट्यां आह्वणादीनां दर्शनमुक्तं तद्वाजसुयाद्वाहिरञ्जायकमस्यापेष्टिर्विहिता ताद्विषयमिति । यस्वेकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इत्यत्र नृमः । एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारद्वय्या राज्ञः कर्म कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यत इति । तथा च समानचोदनायां दृश्यते—‘तस्माद्वाह्वयश्चमेधेन यजेत क्षत्रियज्ञ उ (ह) वा एष यवश्चमेधः’ इति । तथा—तस्माद्वाह्वयः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्विक्त्वेनेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ।

राजसूयप्रकरणे (जै० सू० ४-४-१) इष्टिपशुसोमयागा अयागाश्च होमविदे-
कमादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि क्षुता न स्वाराज्येन फलेन संबन्ध्यन्ते भावार्थाधिकरण-
न्यायेन (जै० सू० २-१-२) यनेरेव फलभाषनाकरणत्वाद्यागानां तदङ्गत्वोपपत्तेः ।
राजसूयपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽ-
भियुयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागायाप्रवाचित्वरत्तेषामेव फलसंब-
न्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्युप-
पत्तेन यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् । अत एव राजा क्षत्रियः सुनोति ज्ञाति यजेति व्युत्प-
त्त्याऽभिषेचनीयस्यैव तन्माहेन्द्रस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसंबन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तस्यैव
फलसंबन्ध इत्यप्युपास्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्वपरत्वसंबन्धे यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् ।
अतः सर्वे यागा एव फलप्रयुक्ता इति विदेवनदीनां ताद्विकृतावतिदेशः ॥ १ ॥

तैष्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात्पञ्चरात्रे मासि दीक्षेत ॥ २ ॥

पौषपौर्णमास्या उपरिष्ठात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा माघप्रतिपदीत्यर्थः । तथा
चाऽऽह कात्यायनः—‘माघी(घ) पक्षयजनीये दीक्षा’ (का० श्रौ० १९-१-३)
इति । सूत्रान्तरे तु वसन्तादौ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रथमाया वा राजा क्षत्रियोऽभि-
षिक्ती वा इष्टप्रथमयज्ञ आमावास्याेन हविषेष्ट्वा पत्नीभिः सह प्राणानायम्य संकल्पं
करोति, इति । अत्र संकल्पः—राजसूयेन यक्ष्ये शतसहस्रदक्षिणेन वा स्वर्गं लोकम-
वाप्स्येति संकल्पः ॥ २ ॥

यथाऽस्यां परस्मिन्संवत्सरे तैष्यां पौर्णमास्या-

मभिषेचनीचायोऽन्ध्याय दीक्षा प्रवत्स्यतीति

॥ ३ ॥

स च सोमयागो दीक्षासंबन्धात् ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेन प्रथमं यजेत ॥ ४ ॥

ततः प्रवित्रेण यक्ष्ये । विद्युदासि० । ततः सोमप्रवाकवरणमधुपर्को । सोमप्रवाकः—
 नुकुर्वर्मणो राजसूयो मलिष्यति । तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । कश्चिन्नाहीन इति
 पृष्ठे नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । ननु च, हर्षणत्वसामान्यादहीनत्वप्राप्त इदमु-
 च्यते, तत्र ब्राह्मण्येन त्रिरात्रप्रभृतिपञ्चाहर्गणादन्यत्र राजसूयवातुर्मास्याभ्यामित्युक्तम् ।
 तस्मान्नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । होतृवरणकाले भार्गवो होता भवति । तं वृणीते ।
 न काण्वकाश्यपादीन् । दशपेये भार्गवो होता भवति (तै० सं० १-८-२०)
 इति (ब्राह्मणात्) श्रुतेः । पवित्र ऋत्विजस्त एव कृत्स्नस्य राजसूयस्य । अथ वा—
 कर्मणि कर्मणि पृथक्वरणम् । दशपेयेऽपि भार्गवमिति बौधायनवचनात् । दशपेय एव
 भार्गवमिति गम्यते । देवयजनयाज्ञा(च्छा)पक्षे राजा देवयजनमित्यनेनैव विधिना, समा-
 रोपणकाले गार्हपत्यादीन्सर्वाग्नीन्स(दिसर्वाग्नीनां स)पारोपणं सम्यावसथ्ययोश्च ।
 तौ नियतौ । पञ्क्तिर्वा एवेति श्रुतेः । संभारयजूषि हुत्वा सोममाह य परिवेषणं च ।
 श्वो न्यमोषस्त्रिभिर्नाराहृत्य परिवेषणम् । न्यमोषफलानि । सप्तहोत्रु (होमं हुत्वा)
 स्वे दक्ष इत्युपस्थानम् ।

अथ दीक्षणीयाया अन्वाधानम्—अजस्रं त्वा० अजमावसधीयं० प्रतकाले इत्यो
 प्रतपते० अवहनकाले हविष्कृदागहीत्याहानम् । पुरोहितप्रवरेण प्रवृ(वर)णम् । अज-
 वदनकाले पूर्वप्रथमान्यवयेद्वनश्रीत्वात् । एवं परनीसंयानान्ते दीक्षणायोगिः संतिष्ठते ।
 अग्नेदनकालेऽदीक्षिद्यायं ब्राह्मणो राजेन्द्रश्वोलवर्मणः पुष इति । स्वागूवतं, मन्थणस्या
 सोमक्रयणकाले क्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपति । तत्समीपे न्यमोषफलानि निदधाति ।
 सोमाभिधायकमन्त्राणां फलेषूहेन प्रयोजनमिच्छन्ति मीमांसकाः । नैमित्तिकमपुत्रयत्वाद्-
 समानविधानं स्यादिति न्यायेन । सूत्रकारस्य तु मन्त्राणा निवृत्तिः । तूष्णीकं सप्तम्यं
 ज्ञेति वचनात् ।

अत्र सोमक्रयणे विशेषः—अश्नुना ते अश्नुरिति सोममभिमन्थ्य तूष्णीं फलानि
 अभि स्यं देवमिति मीत्वा सोमम् । तूष्णीं फलानि । प्रज.म्यस्वेत्यादि सोमं ते क्रीणा-
 नीति जपित्वा गवा ते तस्या आत्मा० द्वाभ्यां राजसूयस्येति वचनात् । द्वाभ्यां शता-
 भ्यां ऋयः । शतद्वयस्य सप्तसोमानां सप्तधा विभागः । एकेकस्याष्टाविंशतिः, एकेकस्य

द्वाविंशतिर्वा । तस्याभ्यवृद्धिन्यायेनान्ये (न्ते) निवेशः । क्षत्राणां घृतौ, अन्यत्राष्टाविंशत्या, एको(क्या)गवा ते क्रीणानीत्युक्तम् । तस्याः पांसुग्रहणं, सा द्विरूपा द्विरूपया राजन्यस्येति वचनात् । अत्र सप्तविंशत्स्या गोभिस्ते क्रीणानीति अस्मै ष्योतिरित्यादि ।

आतिथ्यया प्रचर्य यवाभ्या जतं प्रचर्यसंभरणकाल इदमहमापुष्यायणं द्वितीयविम्वस्या बुध्न्यर्माणं कर्णाटकविशां पर्यूहामीति सिकताव्यूहनम् । महावीरप्रतिष्ठापनकाले धर्माऽसि सुधर्मा मेऽन्यस्मे क्षत्राणि धारयेत्याप्यायनं फलानामपि । उपसद्गतं स्तनकरूप एव । शेषमग्निष्टोमवत् ॥

बहारात्रे बुध्ना—ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं प्रधुनक्ति, अत्यग्निष्टोमवत् । केचिन्नेच्छन्ति । प्रकृतावाग्निष्टोमे षोडशीति द्रोणकलशद्वयं पूतमूद्वयमाधवनीयद्वयं च ब्राह्मण्यणोरभेद इत्येके । ब्राह्मण्यणोरभेद इति बहुवचवचनात् । वसतीवरीणामपां प्रपा(सा)-दनकाले पूर्वया द्वारा गतश्रीत्वात् । अभिषेककाल इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इति कृत्वा प्रत्यशरोह्य फलान्येव कुर्वन्ति । महाभिषवं कृत्वा संभृत्य चर्मप्रावाप्त्रवपोह्यापरं चर्म ब्राह्म्यः प्रोक्ष्याऽऽसाधापां क्षयान्तं कृत्वा काले वा सह कृत्वा फलान्यपरे न्युप्य प्रागपागित्यादि । नात्रावीवृधं० । आमास्कानिति द्रप्सश्चस्कन्देति भवतः । केचिन्नेच्छन्ति । एवमभिषुत्य प्रणीच्य लौकिकेन दध्ना संसृज्याम्यस्मिन्नाधवर्णीयेऽवनयति । ध्रुवं गृहीत्वा षोडशिमहणम् । ततो न्यग्रोधकलशं प्रतिष्ठाप्य समार्जने कृत्वा तस्मिन् पवित्रं वितत्य फलरसात् किञ्चिदानयन्ति । एकधनानां यथार्थमिति । सोमस्य कृत्वा पथ्यत् फलानां मैत्रावरुणचमसाद्यो उभयत्र । ततः पथमानग्रहादिफलानामपि द्वौ समुद्रौ द्वे दधसी भृताः स्थ० विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषा देवानामिति पृथमेव कृत्वा सोम त्वाभिति निवृत्तिः । श्रुताः स्थ० प्रजापतेरिन्द्रस्य विश्वेषा देवानां श्रुतस्त्वामिति भवति । यथा श्रीहिमन्त्रस्य यवप्रयोगे निवृत्तिस्तद्वदिति । अमसोऽध्वनकाले धमसाध्वनसमुक्ता फलरसेनोक्षयति । द्रोणकलशादुपस्तार्येत्यादि अमसेषु ह्यमाभेषु बन्धतः करिणां अमसिनां अयाणां हुतेऽन्तःपरिध्यङ्कारं निर्वर्त्य दधेतकणेन गृहीत्वाऽहं स्वदस्मि० (इति) तस्य अमसाध्वर्युरङ्गारे अमसं (सेन) जुहोति । अनुबधदकृते जुहोति सूष्णीम् । मसलकाले मसेर्हात्यवेक्ष्य नृचक्षसं त्वा० यदश्र शिष्टमिति अहं तदस्मि० इति भक्षयति अजमानः शं न एषीति । अपः (इति) बहुवचवचनात् । सर्वत्र यजमानधम-ज्ञेज्वेवं प्रयोगः ॥ ४ ॥

पञ्चापवर्गो भवति ॥ ५ ॥

अपर्वाः परिसमाप्तेः ॥ ५ ॥

सप्तसहस्रं सर्वेषु राजसूयिकेषु सोमेषु समशः
 मत्किमभ्यन्वहं ददाति ॥ ६ ॥ तथा दक्षिणा
 मघेत् ॥ ७ ॥ यथाऽऽवाहानि स्वकालानि स्युः ।
 धेयमनुदिशेत् ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले पञ्च सहस्राणि घेनवो ददाति पवित्र इति । शतसहस्रं ह्यसं सर्वेषु
 राजसूयिकेषु सोमेषु पवित्रादिषु सप्तसोमयामेषु च । स्पष्टमन्यत् । दक्षिणानयनकाले यथा
 प्रधानोत्कर्षो वा भूतया नयनम् । एतदुक्तं मघति-दश वा विंशति वा निर्नाथ शिष्टा
 यत्र कुत्रचित् स्थिता ददाति । तृतीयसवन ऋजीषमभिषुत्य फलऋजीषमभिषुष्यन्ति ।
 विभक्त्याऽऽशिरोवनयनं पूर्वया द्वारा प्रवेशनमाशिरस्याग्निष्टोमचमसेः प्रचर्य षोडशि-
 होमेः ॥ ६ ॥ अत्रभूये ऋणी फलऋजीषप्रोक्षणं तन्वेण प्रक्षेपः । केचिद्भेदेन त्रिन्दुस्प-
 र्शेन ऋणं तृष्णीम् । अत्रमन्ध्यायाः षड्गुणोऽष्टाशमष्टौ देवस्तुकां हर्षाऽप्यनुनिर्वमति ।
 तद्वत् सङ्गं अस्मस्य वेत्यन्यस्सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजसूयेष्टिपशुपन्धानामन्वहं चोदनात् ॥ ९ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः, पवित्रादयः सोमाः, मङ्गादयश्च पशवः, एते मिश्रतन्वा
 भवन्ति । कुत एतन्-अन्वहं चोदतात् । अन्वहमेकैकम् ॥ ९ ॥

तेषां दक्षिणपृथक्त्वेनेष्टिपृथक्त्वं भतीरयत् ॥ १० ॥

तेषामिष्टिपशुपन्धानां दक्षिणपृथक्त्वेन चोदनादिष्टिपृथक्त्वं जानीयात् । अन्ये
 त्वेषु वीश्वाम्यग्रहर्षे तिलोऽमूनःश्याकौघातर्षा चात्र भवन्ति ॥ १० ॥

अन्वष्टियायधेष्टेः पृथक्दक्षिणाणि तान्येकतन्त्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

उदाहरणार्थमिदम् ॥ ११ ॥

सोभूय अन्वष्टियमभृतिभिरन्वहं कथेत् ॥ १२ ॥

पवित्ररथैका दीक्षा तिल उपसदः पञ्चम्यां प्रसुकः सोमोत्ते षष्ठीप्रवृत्त्यनुस्तविधि-
 श्वापिरिष्टिभिर्यजेत् ॥ १२ ॥

अनुमत्यै पुसेद्रासमष्टाकपालं निर्वपतीति यथा-
 समाज्ञातम् । मिश्रानुमत्तं पश्चाद्गुचरतश्च न्यव-
 श्यात्तयति ॥ १३ ॥

आरन्ध्यायां नान्धारम्भणीया षष्ठ्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये ।
 अत्र एव यत्र राजसूयादाविष्टिपशुरूपाणि प्रधानान्येवान्यप्रधानसंयुक्तानि तत्र सत्यपि

तेषां प्राधान्ये तत्तद्विष्टया यक्ष्ये, इत्यादिसंकरूपस्य 'सप्तद्विष्टिमे जायताम्' इत्याकारकेच्छामन्तरेणापि । राजसूयो मे जायताम्' इत्याकारकराजसूयत्वैप्रकारकेच्छामन्य-
 प्रवृत्त्याऽप्युत्पत्तिसंभवेन । तत्तद्विष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ततः
 पूर्वं तावदारम्भणीया न वा ' राजसूयेन यक्ष्ये ' इति महासंकरूपात्पूर्वं तस्यापि राजसू-
 यत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेन तत्तद्विष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वा-
 भावात् । नहि राजसूयत्वं दर्शपूर्णमासनिष्ठप्रकृतितानिरूपितत्रिकृतितान्प्रच्छेदकं तस्य
 सोमयागेष्वपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अत एव यत्र चातुर्मास्यादावाप्रवृत्त्यादौ आ-
 नातिप्रसक्तं चातुर्मास्यत्वादि तत्र प्रतियोगं भिक्षातिदेशकल्पने सत्यपि तस्योद्देश्यता-
 वच्छेदकत्वे न काश्चित्प्रतिः ।

वस्तुतस्तु— प्रकृतावपि दर्शपूर्णमासत्वं नोद्देश्यतावच्छेदकमपि त्वाग्नेयत्वादिकमेव
 कालैक्यात् तन्नेण करणम् । 'दर्शपूर्णमासाम्या यक्ष्ये' इत्यस्यापि च । आग्नेयादिवि-
 र्यक्ष्ये' इत्येवार्थः । ततश्च विकृतावपि चातुर्मास्यादौ तत्तदागत्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं
 कालैक्यात् तन्नेण करणम् ' चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये' इत्यस्य च । आग्नेयादौ र्यक्ष्ये' इत्येवार्थ
 इति न काश्चिद्विरोधः । अतस्तत्र भवत्येव तदारम्भेऽन्वारम्भणीया ।

प्रकृते तु सत्यपि तत्तद्विष्टित्वावच्छेदकत्वे तत्तत्सोमत्वादिरेप्युद्देश्यतावच्छे-
 दकत्वान्वाग्नेयत्वात् । प्रकृतौ हि दर्शपूर्णमासात्पर्यवसानं, इत्यनेन दर्शपूर्णमा-
 सयोर्विशेषणत्वनिर्देशादपूर्वसाधनत्वसंज्ञकावेलायां प्रकृतापूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणता-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति निरुक्तकारणतामवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमुद्देश्यताविशेषणं विव-
 क्षणीयम् । अतश्च राजसूये तादृशोद्देश्यताभावात्तन्वारम्भणीया । अत एव प्रकृतौ—
 'अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च मे जायताम्' इत्याकारकेच्छाऽपि नोद्देश्यतावच्छिन्ना । अन्य-
 थाऽग्निहोत्रीयप्रथमप्रयोगीयाद्यप्यर्थस्यापि तादृशोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वात् तन्नाप्यन्वा-
 रम्भणीयापत्तेः । अतस्तादृगिच्छोत्तरं ' दर्शपूर्णमासौ जायताम् ? इत्याकारकेच्छा
 जायते तैवोद्देश्यताप्राटिकेति ध्येयम् ।

विद्युद्वृष्टी कर्मणि कर्मण्यादावन्ते च भवतः । अन्वाधानादि अथ यज्ञाय० इमामूर्धं
 षष्ठी० ऐह्य० हविः० पौर्णमासतन्त्रं, पात्रप्रयोगकालेऽष्टौ कपालानि वर्षिष्ठमेककपालं
 स्फ्यश्च द्वंद्वमवशिष्टानि प्रकृतिवत् । अन्वाहार्यस्थालीवर्धे च । 'वर्तुर्दशीमिश्रितायाः
 पौर्णमास्या अभिमानिदेवताऽनुमतिः ' अमावास्या' सिर्वावाली' पौर्णमास्यनुमतिः ' इति
 श्रुतेः । ' कलाहानि साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे' इत्यभिधानात् । सा चातुर्मासिरेव
 देवता पुरोडाशी द्रव्यमित्येतदेकं कर्म । दक्षिणामिधानेन यक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिक्षा-
 धिकारावगमात् । निर्वपणकाले देवस्य त्वा० अनुमत्यै जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति ।

अनुमते ह्यन्य* रक्षस्वेत्याधिवापवान् कृत्वा पिष्टानामनुमन्त्रणं दान्यापश्चादुत्तरतश्च
व्यवसाययति निपातयति तण्डुलान् ॥ १२ ॥

ये मृत्यञ्चः शम्भ्याया अवशीयन्ते तं

नैर्ऋतमेककपालं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु पिण्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि हृषदमभ्याधानु-
मन्त्रः स्थापितायाः शम्भ्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेशा अवशीयन्तेऽर्धः पतन्ति तल्लेश-
जातं द्रव्यं निर्ऋतदेवताकं, तदिदमपरं कर्म पृथग्दक्षिणाभिधानात् । अनुमते पिष्टान्
नैर्ऋतं पेषणं भवति ॥ १४ ॥

अपधायऽऽनुमतस्य कपालानि नैर्ऋ-

तस्य कपालमुपदधाति ॥ १५ ॥

अनुमतेरेष्टानुपधाय नैर्ऋतस्यैककपालं तूष्णीं वेद्येके । प्रथममन्त्रेणोपदधाती-
त्यपरे । अनुमत्यै संवापः, नैर्ऋतं तूष्णीम् । अन्यस्यां प्राच्यां नैर्ऋ-
तस्य तूष्णीमुपचारः । पुरोडाशद्वयमुद्गास्योत्तिधा(सं धा)रयति ॥ १५ ॥

आसाया(घाऽऽ)नुयनं नैर्ऋतेन पचरति ॥ १६ ॥

प्रियेणेत्यासादनम् (मा)नुमतस्य, यज्ञोऽसि० अयं यज्ञः० नमाग्ने० चतुर्होता०
इत्यासनाभिर्घर्शनम् ॥ १६ ॥

बीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति जुषेणः-गार्हपत्ये जुहोति ॥ १७ ॥

अध्वर्युयममानयोरार्तिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः । गृहपतिर्देवता ॥ १७ ॥

दक्षिणाग्नेरेकोऽस्मुकं धूपयति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्नेरुत्कमकनयनं विधत्ते—(एकोऽस्मुकेन यन्ति) तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् ?
(तै० ब्रा० १-१-१) इति । उऽस्मुकेन शुक्ला इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोऽस्मुक-
प्रियत्वमर्थवादान्तरगतं हिशब्देन सूच्यते ॥ १८ ॥

पराधीनं दक्षिणापरमवान्तरदेर्न इत्वा स्वकृत-

इरिणे मदरे वोपसमाधाय जुषाणा निर्ऋतिर्वेतु-

स्वाहेति ॥ (स्व० ८) ॥ विसंस्क्रियायाः-का-

ण्हाभ्यां-सर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ १९ ॥

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—इमां दिशं नयन्ति । एषा वै
निर्ऋत्यै विकृ । स्वायामेव दिशि निर्ऋतं निलदयते, (तै० ब्रा० १-१-१) इति ।
इरिणमूषरक्षेत्रं, तच्च स्वकृतं स्वतः सिद्धं न तु यतः कुतश्चिदादायोषाः प्रसिप्ताः । मदरः
वतः सिद्धं भूच्छिद्रम् । (तस्मिन्) तत्रोपसमाधाय नैर्ऋतं सर्वहुतं जुहोति ॥ १९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामेव ते निर्जते भाग इति वा ॥ २० ॥

मुखे मम हस्त इत्यन्तेनाङ्गुष्ठाभ्यां विस्त्रंसिकाकाण्डाभ्यां वा प्रदेशिनीभ्यामित्यर्थः ।
यद्वा—सोदकप्राप्तं जुहा ह्येनमपवदितुं विधत्ते—अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोतीति ॥ २० ॥

वासोऽभिसान्तं दक्षिणा कृष्णं वासः कृष्णदशम् ॥ २१ ॥

कृष्णं वासः कृष्णदशमध्वयेव ददाति । मुख्यवाङ्मणे विहितं दक्षिणां कृष्णमिति—
कृष्णं वासः कृष्णातूर्ध्वं दक्षिणा । एतद्वै निर्जतै रूपात् । रूपेणैव निर्जतिं निरव-
दयते (ते० ब्रा० १-१-१) इति राक्षसजातेः पापरूपाया निर्जतेर्देहः कृष्णवर्णः ॥ २१ ॥

अपः परिषिञ्चयाभ्तीक्ष्णमयन्ति ॥ २२ ॥

तूर्णां परिवेषनं कृत्वा होमदेशमनवेष्मणा आवृन्ति । पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्या-
गमनं विधत्ते—अप्रतीक्षामयन्ति । निर्जत्या अन्तर्हित्यै (ते० ब्रा० १-१-१) अदर्शना-
येत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वहा नमो च इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोतीति ॥ २३ ॥

अप हस्तपादकप्रस्तम्भैर्नैव यथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये जुवाहुतिं जुहोति स्वाहा नमो
च इदं चकारेति च । स्वहात्कारसं वृ(स्वापू)र्वहोमीयमिति ॥ २३ ॥

अ(आ)मुमतेन प्रथरति य उदश्चोऽपस्मीक्यन्ते
शासुदकपरेत्य शुक्त्वा वल्मीकवपासुदस्ये-
इमहममुष्याऽऽमुष्याप्यणस्य क्षेत्रियप्रवचन इति
शुक्त्वा वल्मीकवपायां जुहोति । तामपि दधा-
तीदहममुष्याऽऽमुष्याप्यणस्य क्षेत्रियमेपि दध
इति शुक्त्वा वल्मीकवपया वा ॥ २४ ॥

अयं वेद इत्यादि अनुमत्या अनुमुह्यति अनुमतिं यज । अनुमत्याऽहमन्नादः० वेनु-
र्दक्षिणा । वासुर्मास्वपर्शिन्यवदुहो यज्ञं शं च म धर्मं ब्राह्मणभोजनान्तम् । शन्याया
उत्तरतः पतिता ये तण्डुलानादाय शुक्तिकायां च गृहीत्वोत्तरतो गत्वा वल्मीकवपा-
यामेकशुक्लमुदस्य, अप उपस्पृश्य इदमहममुष्याऽऽमुष्याप्यण इति राज्ञो नामग्रहणमा-
मुष्याप्यणस्येति शुक्प्रत्ययान्तं पितुर्नाम च पृष्ठचन्तमेव गृह्णाति । एवमत्र प्रयोगः—इदमह
राजेन्द्रवर्मणो राजेन्द्रचोक्रायणस्य हेतिमथयजे स्वाहा इति शुक्त्वा जुहोति । वल्मी-
कवपायां शुक्तिकया मन्त्रेण पूर्ववक्ष्याम गृहीत्वा तस्यैव शुक्त्वाऽपि दधाति । केचित्तु—
पेवणकाले पिष्ट्वोत्तरतः पतितांस्तांस्तण्डुलानादास्योदकपरेत्येत्वादिशुक्लयोपधानान्तं
कृत्वा कपालीकधानादिकं च कुर्वन्ति, इति ॥ २४ ॥

आदित्यं चरुं निर्वपतीति तदुत्तरास्यासामुक्तम् ॥ २५ ॥

श्वो भूतेऽग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादि । आदित्यं चरुं चातुर्मास्यादित्य-
वत् । श्वोभूते सकल्पादि आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं, यमनो वही दक्षिणा वही मारवाही
बलीवर्दः । रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते संकल्पादि । अग्नीषोमिमेकादशकपालं
हिरण्यं दक्षिणा । अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते पूर्ववत्संकल्पादि, ऐन्द्रमे-
कादशकपालं ऋषभो वही दक्षिणा । ऋषभः सेचनसमर्थः सण्डः । समाध्याग्नीन्परि-
त्यज्य तदानीमेव संकल्पादि, द्विहविष्कावन्वाधाय शाखाहस्पां, इन्द्राय देवभागं,
अमावास्यातन्त्रं वैदं कृत्वा वेदिकरणं यवाभ्या सार्यहोमः, निशाया दोहनं इन्द्राय
हविरिन्द्रियं षड्दुग्धीन्द्राय देवभ्यः, इन्द्राय दधिं घामुदघादुपक्रमः । पात्रासादनका-
लेऽष्टौ कमालानि प्रकृतिवत्सर्वाणि पात्राणि प्रातर्दोहपात्राणि । अन्वाहार्यस्थालीवर्जम् ।
अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादि, न प्रातर्दोहः । शेषं सर्वं प्रकृतिवत् । ऋषभो दक्षिणा
वरुणप्रधासवदूहः ॥ २५ ॥

आग्नेयणोष्टिस्तर्पेष्वा श्वोभूते सरस्वत्यै चरुं निर्व-
पति । सरस्वते चरुं मिथुनौ गायौ दक्षिणा ॥ २६ ॥

श्वोभूते त्रिहविष्कं, पूर्ववत्संकल्पादि, पुराणानेव श्रीहिश्यामाकान्वावापुधिविर्वर्जमा-
ग्रयणवत्सर्वम् । ऐन्द्राग्ने द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रभर्जो वत्सो दक्षिणा । सौम्यं
श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा । ऐन्द्राग्नेवैश्वदेवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युक्त आग्रयणरूप एक
एव यागः । श्वोभूते सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिथुनौ गायौ दक्षिणा, इति ।
सरस्वतीसरस्वदेवताभ्यां हविर्भ्यां युक्तौ यागो एकः । तद्वन्मादित्यादयः सप्त
संपद्यन्ते ॥ २६ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । तैः संवत्सरं
यजते ॥ २७ ॥ न शुनासीरीयं प्रतिस्वस्याति ॥ २८ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । चातुर्मासैर्यक्ष्य इति संकल्पादि । न पञ्चहोता नान्वा-
रम्भणीया । वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्यादि । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानुभताद्यन-
न्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विशदयति—एताभिरन्वहमिद्व्या चातुर्मास्यान्यारभते तैः
संवत्सरं यजते इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ सूत्रकारेण
व्याख्यातौ—‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ’ इति । ‘ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्व्या
वा वैश्वदेवेन यजते ’ इति च । शेषं पूर्ववत् । न शुनासीरीयं प्रतिस्वस्याति । पञ्चहा-
द्यो मासन्ता विकल्पा न भवन्ति । चतुर्थं चतुर्थं मासेष्वेव त्रियमः । आगासिन्या

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेणोष्ठा ततः पौर्णमासेनेष्ठा वपनं कृत्वा चातुर्मास्याङ्क-
मृतानि समापयेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्वोभूत इन्द्रतुरीयप्रभृतिभिरन्वहं यजेते ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाहनि श्वो वा पाक्षिकत्वं सूत्रान्तरमतात् । इन्द्र एव तुरीये यस्मिन्कर्मणि
सत्कर्मैन्द्रतुरीयम् । अन्यदीयरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुण-
स्तुरीयः ॥ २९ ॥

अथेन्द्रतुरीयस्य हवीषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालं निर्बपतीति यथासमाज्जातम् ।

चतुर्हविरिन्द्रतुरीयम् । तत्संग्रामे निर्बपेत् ॥ ३० ॥

इन्द्रतुरीयस्य कर्म—ऐन्द्रतुरीयः हविः० ज्ञात्वाहरणम् । वरसत्पाकरणं प्रकृतिवत्ति-
गमा अमावास्यातन्त्रम् । तदानीमेव सायंदोहः । तण्डुलैरातञ्जनं विष्णो हव्यमिति च
कृत्वा न वसत्पाकरणम् । पात्रप्रयोगे शूर्पत्रयं पात्रीत्रयं, शेषं प्रकृतिवत् । शूर्पं पवित्रे
निधाय, आग्नेये जुष्टं निर्बपामीति त्रीहीन् । अन्यस्मिन्शूर्पे गावीषुकान् । रुद्राय
जुष्टं० पुनरन्यस्मिन्शूर्पे यवान्वरुणाय जुष्टं० एवमेवेष्टितन्त्रं ब्राह्मणभोजनान्तम् ॥ ३० ॥

एतस्या एव रात्रेर्निशारां पञ्चध्मियेन यजेत ॥ ३१ ॥

इन्द्रतुरीयकर्म यस्मिन्नेवाहनि क्रियते तस्मा रात्रौ सायमाग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चध्मियेन
यक्ष्यं यक्ष्यत्वा ॥ ३१ ॥

निशायामपामार्गहोमेन चरन्ति ॥ ३२ ॥ सायं

हुतेऽग्निहोत्रेऽपान्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्स-

कृन्कृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपयति ॥ ३३ ॥

पराधीनमुत्तरापरमवान्तरदेशं हुत्वा स्वकृत

इरिषे भद्रे वोपसमाधाय ॥ (ख०९) ॥ देवस्य स्वा

सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

रक्षसो वर्धं जुहोमि स्वाहेति पर्णमयेनार्कमयेण

वा सुवेणापामार्गसकृञ्जुहोति । इन्द्रस्य त्वीजसे

जुहोमि स्वाहेति वा । इतं रक्ष इति सुत्रमनुग्रह-

स्यावधिष्म रक्ष इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३४ ॥ चरौ

दक्षिणा । यदस्ते तद्दक्षिणा ॥ ३५ ॥

न्युष्टार्यां पुराऽग्निहोत्रादपामार्गहोमेन चरन्ति (आप० श्रौ० १८-९-१५)

इत्यापस्तम्बः । न्युष्टार्यां संध्याकालेऽपान्ययनादपामार्गसमाहृत्याञ्जुहोति

३ पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १६१

सक्तुं कृत्वा दक्षिण श्रेकोलमुकं ज्वलन्तमग्निं धूपयति । उत्तरापरमवान्तरं मध्यदेशमा-
हृत्य स्वकृत इरिणे प्रदरे वा संस्थापयति । पालाशेन क्षुवेणापामार्गसक्तुभिर्भुहोति—
देवस्य त्वा० इन्द्रस्य त्वा० इति विकल्पो मन्त्रस्य होमे । हत५ रक्ष इति सुवस्याग्नौ
प्रक्षेपः । अवधिष्म रक्ष इत्युपस्थाय होमकाले यद्वल्लमाच्छादयति तस्य दानं वा ।
गौर्वी वर इति सूत्रकारेणोदाहृतत्वाद्वरं गौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतेनैव यजेत यः पाप्मनो विभीयात्पञ्चध्मीयेन
चरति । चतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं व्यूहति ।
मध्ये पञ्चमम् । पृथगिध्मानुपसमाधाय ये देवाः
पुरःसद इति प्रदक्षिणमनुपरिकामन्प्रविदिशं चतस्र
आहुतीर्जुहोति । मध्ये पञ्चमीम् । समूढ५ रक्ष
इति मध्य इध्मानभिसमुह्याग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेति
पञ्चगृहीतेन पञ्चोत्तरा रथः पञ्चवाही दक्षिणा ।
प्राष्टिवाही वा ॥ ३६ ॥

चतुरो भागानाहवनीये (यस्य) कृत्वा प्रतिदिशमुद्धरेत् । मध्यमे पञ्चमम् ।
आहवनीयस्य धिष्ण्य एव । पञ्च भागान्समिद्धिर्बलवतः कृत्वा जुह्वा पञ्च गृहीतं
गृहीत्वा ये देवाः पुरःसदोऽग्नेश्वा० इति प्राच्यादिषु यथालिङ्गं मध्यमेन पञ्चमेन ।
देवा देवता । सर्वाणाहवनीयभागान्समूढ५ रक्ष इति मध्य एकीकृत्य समिद्धे । प्रज्वा-
ल्यापरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा— अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहा । यमाय रक्षोघ्ने स्वाहा । सवित्रे
रक्षोघ्ने स्वाहा । वरुणाय रक्षोघ्ने स्वाहा । बृहस्पतये दुवस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा । इति
यथालिङ्गं त्यागः । त्रिधाशारक्षदश्रत्रयेणोह्यमानः प्राष्टिवाही । प्राष्टिवाही रथो दक्षिणा
(तै० सं० १-८-७) इति मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥

एतेनैव यजेत यो रक्षोभ्यो विभीयात्पिशाचेभ्यो
वा । तं च यत्कामयते तद्द्यात् ॥ ३७ ॥

यो रक्षोभ्य इत्ययज्ञसंयुक्तः कलाः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

शोभूते देविकाश्विभिर्विजेत ॥ ३८ ॥

प्रातरग्नेहोत्र५ हुत्वा देविकाश्विभिर्विजेत ॥ ३८ ॥

षात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीनि यथात-
मान्नातम् । मिथुनौ गावौ दक्षिणा वत्सतरौ
वा ॥ ३९ ॥

देविकाहविर्मिर्यक्ष्य इत्यादि । देविकाहविषा५ हविरिदं० । केचिदिष्ट्या यक्ष्य इत्युक्त्वा, ऐष्ट५ हवि० धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरु५ राकायै चरु५ सिनीवाह्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनान्तं समाप्यते ॥ ३९ ॥

मवीता मत्रीयमाणेत्येकेषाम् ॥ ४० ॥

नवप्रसूता गर्भिणी वा गौः ॥ ४० ॥

ताभिः मजाकामः पशुकामो वा यजेत ॥ ४१ ॥

ताभिर्देविकाहविर्मिः ॥ ४१ ॥

आमयाविर्न याजयेद्वा धातारं मध्यतः कृत्वा
मजाकामः पुत्रैर्धातारमुत्तमं कृत्वाऽऽमयावीं पशुना
यजते ॥ ४२ ॥

समाप्ते धातुपशुः, पशुनन्वेन यक्ष्य इत्यादि । केचिन्नेच्छन्ति । षड्दोशा, (उदव-
सानीय) उदवसाय पाश्चिष्टिः, धात्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येष निगमः । उत्तराणि
श्रीणि हवीं५वि अग्निर्वैश्वानरवारुणौ च, समाप्ते पशौ च तस्मिन्नह्न्येव । स च विधिरग्रे
पश्यति सूत्रकारः ॥ ४२ ॥

योभूते त्रिषंयुक्तैरन्वहं यजते ॥ ४३ ॥

पशोरभागे देविकानन्तरे । अथवा पश्चाप्यन्वहं पाक्षिकं सूत्रकारमतात् ॥ ४३ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपतीति यथास-
माज्जातं मथमं त्रिषंयुक्तं तेन यज्ञकामो यजेत ।
अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीति यथासमा-
ज्जातं मध्यमं त्रिषंयुक्तं वीरजन५ समापनन्ति ।
सोमापौष्णं चरुं निर्वपतीति यथासमाज्जातमुत्तमं
त्रिषंयुक्तं तेन पशुकामो यजेत । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपतीति तेन ग्रामकामो यजेत । वारुणं
यत्रमथं चरुमिति सर्वतः प्रादेशमात्रो वारुणश्चरुर्भ-
वति । योऽयोऽभ्यो व्युत्सवहो वा दक्षिणा । समान-
तन्त्रौ वैश्वानरवारुणावेके समापनन्ति । (ख० १०) ॥ ४४ ॥

इति सत्यापादादहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशमश्रे सूतीयः पटलः ॥

तासामिष्टीनां कर्म— इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं०
इन्द्राविष्णुभ्यां जुष्टं० विष्णवे जुष्टं० । वामन ऋषभो दक्षिणः । पूर्ववत्संस्कारादि । ऐष्ट५

हविः० । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नीषोमाभ्यां० इन्द्राशोमाभ्यां० सोमाय जुष्टं० श्यामाकच-
रुर्भुर्दक्षिणा । कपिला गौः । तदानीमेव पूर्ववत्संकल्पः । सोमापूषभ्यां जुष्टं० इन्द्रापूषभ्यां
जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० उत्करे त्रिनिनीय यथाभागं ज्यावर्तस्त्वं पूष्णे जुष्टमाधिवपामि संव-
पामि चरुद्वय(अय)माधिश्रिय पौष्णं पिण्डं स्थाल्यां क्षिपति । श्यामो गौर्दक्षिणा ।
तदानीमेव संकल्पपादि, अग्निवैश्वानरेण दक्ष्ये, अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० हिरण्यं दक्षिणा ।
तदानीमेव संकल्प्य वरुणेष्ट्या दक्ष्ये वरुणाय जुष्टं० प्रदेशप्रमाणा स्थाली ऊर्ध्वत्वे तिर्य-
क्त्वे च, अश्वो दक्षिणा, प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणयाश्मित्यान्नातत्वादश्वस्य वारुणत्वं वारुणो हि
देवतयाऽश्वः समृद्ध्यै (तै० जा० १-७-२) इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

ननु सर्वत्रैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणा फले साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे
प्रयोगभेदाद्वावृत्तिरित्युक्तम् । तदिह च न देशभेदो नाऽऽन्नातो दक्षिणाभेदमात्रं श्रुतं
यथा राजसूये—आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा, सोमापौष्णं च
निर्वपति श्यामो दक्षिणा, इत्यादौ । तत्र किं दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभे-
दादावृत्तिः किंवा भेति चिन्तयाम् ।

सत्यपि दक्षिणाभेदे कर्तृभेदे प्रमाणाभावः । न ह्यत्राधिष्ठानभेदस्तर्वादिष्टः, तदैकच-
स्योत्तराधिकरणे (जै० सू० ११-४-२) स्थापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृभेदस्तु न
दक्षिणाभेदव्यापकः, प्रमाणाभावात् । दर्शपूर्णमासे चान्वाहार्यदक्षिणावृत्तावपि कर्तृभेदा-
भावात् । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यनेन षण्णां साहितानामेको व्यापकः
कर्तृप्रयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्र दर्शिकप्रयोग इव विधीयते । अतश्च
सत्यपि कालिकप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात्कर्तृत्वैक्यावगमः ।

वस्तुतस्तु—नात्र दक्षिणाभेदोऽपि द्वादशाह्वदेकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे
वामनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् । अत एव ' अन्वहं द्वादशशतं वदाति ' इत्यनेन प्रत्यहं विभज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभेद इत्युक्तम् ।

अतश्च तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेन व्यवस्थितयोरेपि वामनश्यामयोरेकप्रयोगत्वान्मिलितयोरेव
दक्षिणात्वम् । आवश्यकश्चायं न्यायो नाङ्गकर्तृकावेष्टिप्रयोगे श्रीहिश्यामाकाप्रयणयोः
समानतन्त्रत्वे चेति प्राप्ते—

दक्षिणायाः कर्तृसंस्कारकतया तद्देव प्रयोगान्वधित्वाद्युक्तं तद्भेदासेपकत्वम् । न
ह्यन्यथा तत्तत्प्रधानाना व्यवस्थितदक्षिणाज्ञानं कथमपि संगच्छते । न चात्र द्वादशाह-
वान्मिलितयोर्दक्षिणात्वं प्रत्येकं दक्षिणापदश्रवणेन भेदावगतेः । द्वादशाहे तु प्रत्येकदक्षि-
णापदाश्रवणात् तदैक्यामिति विशेषः । न च दर्शे पूर्णमासे च दक्षिणाभेदस्तत्त्वेऽपि

कर्तृत्वभेदाभासः । आचर्यादिसमाख्यया तेषां तेषां कर्तृणां प्रतियोग्यं भेदेनैव विहिततया
‘दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारं ऋत्विजः’ इत्यस्य ‘सोमे सप्तदशत्विजः’ इत्येतद्विध्यन्तरैकवा-
क्यतया तदर्शवादत्वेन कर्तृप्रयोगविधायकत्वाभावात् । अत एव दर्शो पूर्णमासे च पृथ-
वशरणानुष्ठानं शास्त्रिकानाम् ।

एवं च दक्षिणायाः कर्तृत्वभेदद्वारा प्रयोगभेदवश्यकत्वे राजसूयान्तर्गतावेष्ट्यादौ-
प्रयोगभेदिकाया अपि तस्या अलाघफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगे
दक्षिणापेक्षायां सति संभवे तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेनावगतायास्तस्या एवोपस्थितत्या-
दुप्रेयीन्यायेन ग्रहणं न त्वन्तःक्रतुप्रयोगे बाधिताया अन्वाहार्यदक्षिणाया इति वक्ष्यते
अस्तु वा तत्रापि सा । सर्वथा दक्षिणाभेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रोपाख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ १ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ रत्निना हवीष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्व्युच्यन्ते । तत्र त्रयोदश हवीषि
विधत्ते—

श्वोभूते त्रयोदश रत्निनाँ हवीषि ॥ १ ॥

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः । ब्राह्मणराजन्यवैश्यमहिष्याक्षयो रत्निनः । तदभिमानि-
देवानां प्रियाप्येतानि हवीषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् ॥ १ ॥

यजमानस्याऽऽप्तानां गृहेष्वन्वहं निर्वपति ॥ २ ॥

आप्तानां ब्रह्मादीनां गृहेष्वन्वहं पृथक्पृथक्निर्वपेदित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य यस्य गृहे निर्वपति तस्य तस्य गृहादिष्टिपरिचेषणं
दक्षिणा च ॥ ३ ॥

इष्टिपृथक्त्वाद्दक्षिणाऽपि पृथक् ॥ ३ ॥

वार्षस्पत्यं चरं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । शिति-
पुत्रो दक्षिणेति यथासमाम्नातम् । पुरोहितस्यै-
केषाम् ॥ ४ ॥

रत्निनाँ हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि, रत्निनाँ हविषि धरणानन्तरं संकल्पः । अग्नीन्ष्ट-
यकूपथकसमारोप्य ब्रह्मणो महर्त्विजो गृहं गत्वा वार्षिकीं वेदिं कृत्वाऽग्निं मथित्वा

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १६५

स्वस्वायतनेषु निधायोपावरोह्य(हणम्) । एतासांमिष्टानां यस्मिन्गृहे निर्वापस्तस्मादाड्य-
पुरोडाशादिदक्षिणाब्राह्मणभोजनार्थानीति आहर्तव्यानि । शौर्णमासतन्त्रं बृहस्पतये जुह्वं०
चरुं निर्वापतीत्यादि । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । एवं सर्वत्र थागो द्रष्टव्यः । श्वोभूतेऽग्निहो-
त्रं हुत्वा संकल्पादि पूर्ववत् । राजन्यस्थ गृहं गत्वा—ऐन्द्रमेकादशकपालम्, ऋषभो
दक्षिणा । श्वोभूते संकल्पादि । महिषी प्रथमोदा तस्या गृह आदित्यं चरुं० धेनु-
र्दक्षिणा ॥ ४ ॥

भगाय चरुं वा पातायै गृहे विचित्तगर्भा पष्ठौही
दक्षिणा ॥ ५ ॥

श्वोभूते संकल्पः । ऊदयो (दासु) प्रियतमा वावाता । भगाय चरुं० विचित्त-
गर्भा व्यक्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैर्ऋतं चरुमिति सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

श्वोभूते संकल्पादि । अद्भुवा राजपरनी केवलं भोगार्थं परिवृक्तिः । ऽप्रादिभिः
परित्यक्ता वेत्येके । तस्या गृहे कर्तव्यं नैर्ऋतं हविः । हविषो द्रव्यं विदधन्वोदक-
प्राप्तमवघातं निषेधति—स कृप्यानामिति । नलोर्निर्भिन्नानां कृप्याभीहीणां तद्भुलैर्नै-
र्ऋतं चरुं निर्वापेत् । स च सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति नाधिक इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठपूर्वमात्रो वा सर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ ७ ॥

पर्वसंधिः, न पुरोडाशधर्मः । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो
दर्विहोमः । कात्यायनेन तु पक्षान्तरं सूत्रितम्—‘ दर्विहोम एष ते निर्ऋत इति
जुहोति । षट्कृते वा’ (का० श्रौ० १९-३-१४/१९) इति । कृटा भद्रशृङ्गा
गौर्दक्षिणा । अप्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—नैर्ऋतः सर्वतोऽङ्गुष्ठपूर्वमात्रश्चरुर्इत्येके (आप०
श्रौ० १८-१०-१९) इति ॥ ७ ॥

तक्षरयकारावेकस्मिन्गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वापति सर्वायसानि दक्षिणा गोविकर्षणा-
वापावेकस्मिन्गृहे समवनीय वैष्णवं त्रिकपाल-
मिति वत्सः श्वेतश्रवलो दक्षिणा । वैष्णवं त्रिक-
पालं षयोदशं तक्षरयकारयोर्गृहे । सर्वायसानि
दक्षिणा । तक्षणो रयकारस्य वेत्येके ॥ ८ ॥

श्वोभूते संकल्पादि वैष्णवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । तस्य वर्षको रयकारः करिष्या

माहिष्याज्जातः ' वर्षासु रथकारस्येत्युदाहृतम् । तयोः साधारणमेकस्य गृहं गत्वा वैष्णवं शिकपालं० सर्वायसानि सर्वलोहमयानि पात्राणि दक्षिणा ददाति ॥ ८ ॥

सेनान्यो गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टकपालं निर्वा-
पतीति हिरण्यं दक्षिणा ॥ ९ ॥

श्रोभूते सेनान्यो गृहे गत्वाऽऽग्नेयमष्टकपालं० हिरण्यं दक्षिणा श्रोभूते संकल्पादि सूतः सारथिः, ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात इति । तस्य गृहे वारणं दशकपालं० महानिरष्टः षोडश-
तपृषणो दक्षिणा । श्रोभूते आमण्यो गृहे ग्रामं नयतीति आमणीः । वैश्यानां महत्तर-
स्तस्य गृहे संकल्पादि । मरुतेष्ट्या यक्ष्ये मारुतं सप्तकपालं० पृथ्विः शुक्लः । अल्पत-
नुरित्यन्ये । श्रोभूते पूर्ववत्संकल्पादि । क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः सर्वेषां
नियन्ता प्रतिहारापरपर्यायः । मन्त्री(न्त्रि)दूतो वा । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता,
इत्यादि तस्य गृहे सावित्रं द्वादशकपालं० संकीर्णवर्ण उपध्वस्तो दक्षिणा । श्रोभूते संक-
ल्पादि । संप्रहीता नाम रथयोजयिता । संप्रहीता घनसंप्रहकर्ता कोशाध्यक्षो वेति ।
तस्य गृह आश्विनेष्ट्या यक्ष्ये । आश्विनं द्विकपालं० सवात्यौ समानमातरौ वत्सावेको-
दरावित्यर्थः । श्रोभूते संकल्पादि । पौष्ण्येष्ट्या यक्ष्ये । यो राज्ञः प्राक्तं षष्ठं भागं
प्रजाम्यो गृह्णाति स भागदुवः । तस्य गृहे पौष्णं चरुं० श्यामा गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

रौद्रं गावीधुकं चरुमसावापस्य गृहे शबल उदारो
दक्षिणा । अर्वापाराव(सिर्वालावृ)तः केसरपाशा
चा गोव्युच्छती(नी)रज्जुः ॥ १० ॥

श्रोभूते संकल्पादि । अक्षानापो द्यूतकारस्तस्य गृहे गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः ।
रौद्रं गावीधुकं चरुं० । शबलश्चित्रवर्णः । उदारो दीर्घपुच्छः । गोविकर्तस्य वा(र्तुर्वा) ।
केसरपाशाभिधानी दक्षिणा । कृपणो वालाभिर्वातः शबलो वा । शिवस्त इति विज्ञायते ।
आसिर्वालावृतो वर्षां वालप्रतिग्रथिता गोव्युच्छती(वरासी)दामतृषा शबलो वा वत्सतरः ।
अश्वः शोणकर्ण इत्येक इत्यापस्तम्नीये दक्षिणाविशेषा विहिताः । केचित्तु—अक्षानापो
नामासाणां क्षेप्ता, अक्षगोषा वा द्यूतकारः । गोव्युच्छती रज्जुर्मृगयासहायभूता । गोहि-
सको व्याधः । तयोरुभयोर्गृहेभ्यो गावीधुका आ(ना)रण्यगोधूमान्संभृत्य तै रुद्रदेवत्यं
चरुं यजमानस्य गृहे निर्वपेत्, इति व्याचक्षते ॥ १० ॥

अथ द्यूतगृहे कर्तव्यमाज्यहोमरूपं रत्निहविर्विधत्ते—

अध्वने स्वाहोति पालाकलस्य गृहे जुहोति ॥ ११ ॥
अनुतदूतं ह्यवते । धनुर्वेचवीतं दक्षिणा ॥ १२ ॥

अथश्वर्ममया बाणवन्तो दक्षिणा । १३ ॥

पालाग (क) लो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालाग (क) लस्थाने दूत-
शब्दं प्रयुक्तवान् ' चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेन्विति दूतस्य ' (का० श्रौ०
१९-१-१३) इति । आपस्तम्बेन तु वृषविशेषपरत्वेन व्याख्यातः । अश्वने स्वाहा,
इति पालाग (क) लस्य गृहे जुहोत्यनृतदूतं ब्रुवते (आप० श्रौ० १८-१०-२९)
इति । पालाग (क) लमनृतवादिनं दूतामिति ब्रुवत आचार्या इत्यर्थः । अथश्वर्ममया
इषुधयो बाणवन्तो धनुर्वा वेष्टवेष्टितमित्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ऐन्द्रमुत्तमं यजमानस्य गृहे निर्वपति । अश्व-
हमेके ब्रुवते । इन्द्राय सुभ्राग्णे पुरोडाशमे-
कादशकपालं (ऋति) निर्वपति । इन्द्राया-
शोमुचे । यन्नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा
वृत्रं वध्यादिति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽ-
नुवर्तयति ॥ १४ ॥

होमे कृते समारोप्याग्नीन्ऋगृहं गत्वा— ऐन्द्रकर्म, मथित्वाऽऽयतने निधाय, इष्ट्या
पक्ष्ये । अमावास्यातन्त्रम् । इन्द्राय सुभ्राग्णे जुष्टं० इन्द्रायाःशोमुचे जुष्टं० । सूक्त-
वाके होताऽनुवर्तयत्यर्थं नो रामेति । इदं यानुषं हौत्रम् । सुभ्रान्तरे तु नारिष्ठान्हु-
त्वाऽयं नो रामेत्यश्वर्युर्वपतीति ऋषभो दक्षिणा । निष्कः कवचमि-
त्येके । १४ ।

स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायाँ मैत्रं पात्रं चतुः-
स्रक्तिं करोति ॥ १५ ॥ श्वेताँ श्वेतवत्सामाभ्रस्य
हतौ दुहन्ति । तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति ॥
१६ ॥ तत्स्वयं मथितमातपे विषजन्ति ॥ १७ ॥
तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति ॥ १८ ॥

ऐन्द्रकर्मणि समाप्ते स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायाः स्वयंभगाया अश्वत्थशाखायाः
स्यविष्टमेकं मैत्रम्य चरोः पात्रं करोति । चतुःस्रक्तिं चमसाकृति । आम्रस्त्ये (स्य)
हतौ दुहन्ति गाम् । अमथितपूर्वं हतौ, आम्रे वा हतौ । श्वेतवत्समुक्ता श्वेता गौः ।
तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति प्रापयति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति । तत्स्वयं
विलीनमाज्यं भवति । इति । तद्विदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्— श्वेता श्वेतवत्साँ गामा-
भ्रस्य हतौ दुहन्ति तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति

तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति' (आप० श्रौ० १८-११-६) इति । आज्ञेण फलपु-
ष्परसेन लेपितायां (ते) द्वौ यत्पय आतश्चनमन्तरेणैव मूर्ते दधि भवति तच्च
बदरादिफलसंयोगेन परिवहति तत्रवःपरितः सरति । तदिदं स्वयंमथितम् । नात्र
मृदाण्डे पाकः कित्वाश्वत्थे पात्रे षतुःसक्तौ न तु वर्तुले । तच्च पात्रं यथा कया च्छिन्न-
शाखया न कर्तव्यं किंतु वाय्वाद्यभिघातेन स्वयमेव पतितया निष्पादनीयमिति । एवं
कृत्वा बसोदित्येके ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तैर्ध्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयायोक्थ्याय दीक्षाः
भवर्तयन्ति ॥ १९ ॥

तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—श्रोभूतेऽभिषेचनीयस्योक्थ्यस्य दीक्षाः प्रक्रमयति,
(आप० श्रौ० १८-११-७) इति । श्रोभूतेऽग्निहोत्रं हृत्वाऽभिषेचनीयेन यक्ष्य
इत्युक्त्वा विद्युत् । केचिदिहापि वृत्तानामपि वरणमिच्छन्ति । तन्नपक्षे तु कर्माणि
कर्माणि पक्षेऽस्मिन्वरुणदेवतोपस्थानान्तं, न समारोपणम्, आज्यं पशव इत्यादि
संपारयञ्चि हृत्वा सोमपरिवेषणं फलानामपि पवित्रवत्फलवत्प्रयोगः । अभिषेच-
नयिदशपेययोः पर्याप्तमाहरति । न सप्तहोता, केचिदिच्छन्ति । दीक्षार्थत्वात् । स्वे
दस इत्युपस्थानम् ॥ १९ ॥

मैत्रावार्हस्पत्यं दीक्षणीयं भवति ॥ २० ॥

मैत्रावार्हस्पत्या दीक्षणीया सा पन्नीसंयानान्ता समाप्यते ॥ २० ॥

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनाक्ति

स्थालीं कषालानां स्थाने प्रयुनाक्ति ॥ (ख० ११) ॥ २१ ॥

अन्वाधानादि पौर्णमासतन्त्रं स्वयंदिनं बर्हिः । अस्यादिना न छिनत्ति । स्वयंच्छिन्ना-
नाहरति । स्वयंकृतश्वेध्मश्च तथैव । तयोः सह संनहनादयः क्रियन्ते । शुल्वास्तरणादि
बर्हिस्तथैवेध्मस्य पात्रसंसादनकाले बर्हस्पत्यवरुपात्रं मैत्रं दारुपात्रं स्फ्यश्च द्वंद्वं प्रकृति-
वदन्थानि ॥ २१ ॥

मैत्रं चरुं निर्बपणकाले बृहस्पतये निरुप्य
मित्राय निर्बपतीति । यथा वा त्रिष्फलीकु-
तेषु विभागमन्त्रेण कर्णांश्चक्षकर्णांश्च
तण्डुलान्निवाचन्ति, क्षोदिष्टांश्च स्थवि-
ष्ठांश्चेत्येकेषाम् ॥ २२ ॥ ये कर्णाः स
पयसि बर्हस्पत्यः । येऽकर्णाः स आज्ये

मैत्रः स यदा शृतः स्यादथ तं मैत्रपात्रमु-
परिष्ठादवदधाति ॥ २३ ॥ तस्मिन्पवि-
त्रेऽव धाय स्वयं विलीनमासिञ्चति ॥ २४ ॥
तस्मिन्पवित्रवत्याज्ये स्थवीपस्तण्डुलानावपति
॥ २५ ॥ तावुत्तराधरौ सह शृतौ करोति
॥ २६ ॥ धर्ममात्रं श्रवणमर्घ्यं स्वयंदिनं
बर्हिः स्वयंकृत इध्मो निम्नमध्यवस्यति ।
सां स्वयंकृता वेदिर्भवति । वेद्याः करोति ।
अर्घ्यं स्वयंकृतं भवति । अर्घ्यं बर्हिषो
दाति । अर्घ्यं स्वयंदिनमुपसंनहति । अर्घ्यमिध्मं
करोति ॥ २७ ॥ अपि वा स्वयंकृता वेदिर्भ-
वति । संलीभ्य (स्यं) बर्हिः संचार्यै(र्ये)ध्मः
॥ २८ ॥ प्रचरणकाले बार्हस्पत्येन प्रचर्य मैत्रेण
प्रचरति ॥ २९ ॥ इतरथा वा । शितिपृष्ठो बार्ह-
स्पत्यस्यं दक्षिणा । अश्वो मैत्रस्य । व्युसवहो वा ।
सा चैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥ (ख० १२) ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रे त्रयोदशपक्षे चतुर्थः पटलः ।

निर्वपणकाले बृहस्पत्ये जुष्टं० मित्राय जुष्टं० निष्कलीकृतांस्तण्डुलान्यधाभागं
ध्यावर्तेथा मिति विभागः । विविक्तिकर्णाश्लिन्नानकर्णानच्छिन्नान्सोदिष्टान्शुद्धतरान्स्थ-
विष्टान्स्थूलतराम् । एवं विविच्य पूयक् पूयक् पात्रे निधाय बृहद्यादानादि, ध्रुवोऽसीति
बार्हस्पत्यमुपधाय मैत्रमुपदधाति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै पय आनयति, ऊहेनोत्पूय घर्मोऽ-
सीति बार्हस्पत्यं चरुमग्निश्रयति स्वाह्यां पयसि क्षिपतीत्यर्थः । ईषद्यदा श्रितस्तदा
मन्त्रेण दारुपात्रेणापिदधाति । ऊहेन स्वयं विलीनमाज्यमुत्पूय मैत्रपात्रेऽवनयेदेकपा-
त्रेणोदकमप्यानीयं तस्मिन्काले घर्मोऽसीतीतरानावपत्यकर्णोस्तावुत्तराधरौ करोति बार्ह-
स्पत्यमवस्तान्मैत्रमुपरिष्ठादूरज्जुभिः संवेष्ट्य मृदा प्रलिप्योत्तराधरकरणमेव सह शृतौ
भवतः । अन्तरितं० अविदहन्तं० बार्हस्पत्यमासाद्य मैत्रमासादयति । अयं यज्ञो०
प्रमात्रो० पञ्चहोता० इत्याद्येवं प्रचरति । प्रधानयामः । दक्षिण काले श्वेतपृष्ठं गामश्वं वाऽ-
प्तर्वेदि स्थापयेन्वा सहस्रधारावुत्सावर्क्षीयमणौ ते दध्नः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैः
शितिपृष्ठगवाश्वश्वेतगौ(गर्वा)श्वेतवत्सैरतितराणि मृत्पुमिति । केचिद्विचक्षेनेनोहमिच्छन्ति ।

आस्मिन्पक्षे च ब्रह्मा द्विवचनेन, इतरे बहुवचनेनोहः शितिपृष्ठगमश्चेतमोश्चेतवत्सा इति । रुद्राय गां वरुणायाश्च० अन्यतरस्य च न बार्हस्पत्यस्य वा विस्मरणे पृथगि-
ज्यायां पुनः श्वेता धेनुः श्वेतवत्सा दीयते । पत्नीसेयाजान्ता धारयति ध्रौवपाज्यमि-
त्यादि, उत्तरेण बहिः प्राग्वंशमित्यादि सनीह्वरप्रस्थापनान्तमित्तिं ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयास्यस्य सोमयागस्य प्रयोगोऽभिधास्यते । तत्राभिषेचनीयस्य
धीदकप्राप्तां दीक्षामाह—

तथा दीक्षाः प्रवर्धयन्ति(न्त्य) अभिषेचनीयस्य ।

यथा दशरात्रे शिष्टे संवत्सरस्य दशपेयां भविष्यति ॥ १ ॥

तत्कालः कात्यायनसूत्रे दर्शितः—फाल्गुनीपक्षे यजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते,
(का० श्रौ० १५-२-४९) इति । फाल्गुनी(न)पौर्णमासी(स्यां) सुपरिष्टादभावा-
स्यायामभिषेचनीयस्य दीक्षा । ततःप्रभृत्यागामिन्याः फाल्गुन्याः पौर्णमास्या उपरिष्टा-
द्वितीयायामभिषेचनीयस्य प्रायणीयाः यथा स्यादेवं दीक्षावृद्धिः । भाष्यकारस्तु—
तैष्या पौर्णमास्यामभिषेचनीयस्य दीक्षाः संवत्सरमागामिमाषद्गुह्ये प्रायणीया स्यादेवं
दीक्षावृद्धिरिति न्याचष्टे । प्रथमरात्रिपर्जन्यासु रात्रिषु अग्ने स्व५ सुजागृहीत्यादिदी-
क्षितधर्माः प्रवर्तन्ते । सर्वत्र यवाग्(गु)व्रतं पयासे वा श्रपयेत् ॥ १ ॥

सह सोमो क्रीणाति । अभिषेचनीयाय दशपेयाय चाध्वे

राज्ञः पुरोहितस्य ब्रह्मणो वा दशपेयार्थं निदधाति ॥२॥

उक्तकाले प्रायणीय्या प्रचर्याभिषेचनीयस्य दशपेयेन सह सोमक्रयः । पदपांसुम-
हणमुमयार्थं, तत्संग्रहेषु निदधाति इहार्वासाञ्जनम् । अर्घ्येन दशपेय उभयार्थं सोमफल-
माह्वन्यानुह्येन प्रयोगः— सोमं कृत्वा फलान्यपि तथैवं सोमं ते क्रीणामि, गंवा ते
क्रीणामि, तस्य आत्मा० भूयो वा अदः० पञ्चाधिकेन पञ्चशतयोगिभिरिति क्रीणानीति
अस्मे ज्योतिः, द्वे ऊर्णास्तुके एकाभिषेचनीयस्यैका दशपेयस्यग्निं प्राग्नेशं स्थापयति ।
अच्छिद्रपत्रः प्रजा इत्युपावहृत्य विभज्यार्धं सोमस्य फलानां च बद्ध्वां पुरोहितस्य

गृहे दशपैयर्थं निवेधाति । न प्रकृज्जनं, उक्त्यत्वात् । पञ्चदश च्छवीषि । वपायागादि
वसतीवरीग्रहणान्तं पूर्ववत्सर्वं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

देवसुवां हवीषि विभित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह—

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवां हवीष्य-
सुनिर्वपत्यग्रये गृहपतय इति यथासमान्नातम् ।
पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हविषा च समानं
स्विष्टकृदिदम् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशधामे तौ(गान्ते) निरुप्य ह्यौ देवसुवां हवीष्यनुनिर्वपति समानं
तु स्विष्टकृदिदम् । अंशना—स उपवसथ इति वाजसनेयश्रुतेः । उपवसथः सुत्यादि-
वसात्पूर्वमहः । अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निरुप्य तदनु 'देवसुवां हवीषि निर्वपेत् ।
सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवो देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवस्तेषाम्, देवत्वाम् । 'ओः सुपि'
('पाठुं सू० ६-४-८३) इति दणादेशः । प्रसवितृत्वं चैषामाह्वयते--'देवसुवा-
नेत्यग्निं हवीषि च भक्षित् । एतन्नन्तो वै देवानां सवाः । त एवास्मै सवान्प्रच्छन्ति ।
न यत्र सुवन्ते' (तै० ब्रा० १-७-४) इति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता एवा प्रसवानां सुव-
तामिति यजमानस्य हस्तं वेदयत्येष वः कुरवो
राजेति । यदि कौरव्यः । एष वः पञ्चाला
राजेति यशु वै पाञ्चालः । एष वो भरता
राजेति वा कुरुपञ्चालानेष ते जनता राजे-
त्यम्याग्रज्ञः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजेत्युक्तेः ॥ ४ ॥

पशुपुरोडाशस्विष्टकृतः पुरस्तात्सविता एवा प्रसवानां सुवतां महते जानराज्यायेति
ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति । अध्वर्यु रत्निभ्यो जानपदेभ्यः प्रकाशयति एष वो
भरता राजेत्यन्तेन तेभ्यो जनपदेभ्यः, तेषां चेद्वाजा राजसूययाजी, इति । एष वः
कुरवो राजेति यदि कौरव्यः, कुरुभ्यो जानपदेभ्यस्तेषां चेद्वाजा । एष वः पञ्चाला
राजेति पाञ्चालेभ्यो जानपदेभ्यः । एष वः कुरुपञ्चाला राजेति कुरुपञ्चालेभ्यः । उभ-
येषां चेद्वाजा । शबरदन्वतरणे कुरुवर्गतया (वर्गेण) पञ्चाल इति । उक्तेभ्योऽन्वेषामेष
वो भरता राजेत्यपस्तम्भः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जपति ॥ ४ ॥

अति त्यक्षाम राज्यमधायीति वारुणीभ्यां

यजमानो मुस्तं विमृष्टे ॥ ५ ॥

आनडिति मन्त्रान्तः । मुखमार्जनं तु द्वाभ्यां विमृष्टे (तै० ब्रा० १-७-४)
इति ॥ ९ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति त्रीन्विष्णुक्रमान्प्राचः

क्रामति । ६ ॥

वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थात्वा

मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति ॥ ७ ॥

गणैः कपालान्युपदधाति ॥ ८ ॥ आरण्ये

[ना]नुवाक्येन गणेन मध्य उपधायाऽऽ-

मिक्षायाः कल्पेन मैत्रावरुणीभामिक्षा-

करोति ॥ ९ ॥

पुरोडाशस्विष्टकृदादि, यजमानस्य द्रैवे दधिधर्मस्य लोपः । महारात्रे बुद्ध्या,
इत्यादि । प्राग्रासादनकालेऽतिग्राह्याणामप्रथोमः । न षोडशीप्रात्रं, प्राङ्माहेन्द्रात्कृत्वा
मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति । वैश्वदेवीं चाऽऽमिक्षा । तस्योश्च कर्म— एकविं-
शतिः कपालानि स्पृशश्च वृद्धं, इत्यादि । समनीयानामुत्कर्षपक्षे समनीयानां (न) शाखा
स्यात्, शाखा, इतरथा शाखाहरणादि मरुद्भ्यो मुष्टं० कपालोपधानकाले ईदृच्चा-
न्यादृच्चाैतादृक्च प्रतिदृक्च मित्तासश्च संमितासश्च सभरा इति सप्तकपालानि ध्वनिश्च
ध्वान्तश्च ध्वनयश्च ध्वनयश्चश्च निलिम्पश्च विलिम्पश्च विसिष इति सप्त । ध्रुवमसीत्यादि
सप्त । एवमेकविंशतिमुपधाय वैश्वदेव्या दोहनम् । पुरोडाशप्रथिश्रित्य लौकिकदधानय-
नम् । अन्तरितं० सं ब्रह्मणा० इत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभिवासितैर्वायव्यैरपां ग्रहान्यृह्णाति ॥ १० ॥

देवीरापो अपांनपद्म्राष्ट्रदास्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति

सारस्वतीष्वसु हुत्वैतेनैव गृह्णाति ॥ ११ ॥

अर्थतः स्थेति वा । एवमितरासु येन येन

जुहोति तेन त्रेण गृह्णाति ॥ १२ ॥ राष्ट्रदाः स्थ

राष्ट्रं दत्त स्वाहेति होमार्थेऽनुषजति । राष्ट्रदाः स्थ

राष्ट्रममुष्मै दत्तेति गृह्णाति ॥ १३ ॥ पुरुषे पशौ वाऽभ्य-

धेत्तेऽपां पतिरसीति ॥ (ख०) १३ ॥ समुद्रिषाः सैन्ध-

वीर्वा प्रतीपमन्य ऊर्मिः पतति । अन्वीपमन्यो

वृषाऽस्यामीरिति यः प्रतीपं तं गृह्णाति । वृषसेनोऽ-

सीति योऽन्वीपम् । महावरीः स्थेति स्थावराणाम् ।
 याः स्थानं न प्रवहन्ति परिचाहिणीः स्थेति
 स्रवन्तीनाम् । या आप उच्छेरते परिणतिं ब्रुवते ।
 प्रजसितः स्थेति कूप्यानाम् । मरुतामोजसः स्थेति
 हादुनीनाम् । सूर्यवर्षसः स्थेत्यातपातिवर्ष्या-
 णाम् । सूर्यत्वचसः स्थेति यासु रूपाणि परि-
 दृश्यन्ते । मान्दाः स्थेति स्थावराणां या वा मन्द-
 मिष स्यन्दन्ते । वाशाः स्थेति पृष्ठानाम् । शकरी
 स्थेति गोरुल्या(तुल्या)नाम् । विश्वभृतः स्थेति
 पयसः । जनभृतः स्थेति दध्नः । अग्नेस्तेजस्याः
 स्थेति घृतस्य । अधिष्ठाः स्थान(धृष्टा) इति वा ।
 अपामोषधीना रसः स्थेति मधुनः षोडश सप्त-
 दश वा गृह्णाति ॥ १४ ॥

अभिवासितैः सुगन्धितैर्वायव्यैर्बृक्षैः जूतैर्ग्रहैर्बोर्ध्वमुखामि वायव्यानि तैरपां महान्गृहा-
 तीति षषणात् । अभिषेकार्थं वायव्यानि षोडश सप्तदश वा शाखान्तरगतैर्देवैः मन्त्रेण
 सह षोडशसंख्यामपि षोडशभिर्गृह्णाति(तै० ब्रा० १-७-९) इत्यादी द्रष्टव्याः । अर्थत
 इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं महणशेषत्वं च पूर्वं विहितम् । अर्थतः स्थेति
 जुहोति, वहन्तीनां गृह्णाति, (तै० ब्रा० १-७-९) इत्यभिधानात् । तत्रोभयप्रावस्थितां
 षोडशसंख्यां समस्य प्रशंसति-‘षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति’(तै० ब्रा० १-७-९)
 इत्यादिना । यद्वा—वायव्यानि सप्तदश वा करोति यज्ञियवृक्षैर्वक्ष्यमाणस्तत्तद्देशादानीय
 गृह्णाति सरस्वतीजलं वहन्तीनां जलं समुद्रजलं यतः कुतश्चिन्नायां पुरुषः पशुर्वा तिष्ठति
 तत्र प्रतिलोतं च ऊर्मिर्बुध्यति तस्या भूमेर्जलमानयति पृथक् पृथक् । कूपस्या
 अप आनयति प्रतिलोतसजलं च प्रयत्नेनाऽऽनयेत् । यत्र कुत्रचिद्गता आपस्तत्रैव
 स्यन्दन्ति ता आनयन्ति । महानदीनां समीरेद्य(पे य)त्र नदी महानद्यां पतति तस्या
 आनयति । आदित्ये दृश्यमाने यदा वर्षति तदा वर्षजलमानयति । अशोष्यजलमान-
 यति । यत्र कुत्रचिदसजलमानयति । गोमर्षोदकं पयो दाधि घृतं च मधु माक्षिकं च ।
 आग्नीध्रमण्डपसमीपे महप्रहणं क्रमेणोच्यते-अर्थतः स्थापो देवैर्बधुमतीरित्यादि
 राष्ट्रदाः स्य राष्ट्रं दत्त स्वाहा, इति सारस्वतोदके । आज्यहोमस्याभिधारणरूपत्वात् ।
 उक्तजले वायव्येनाऽऽज्येन जुहोति । तस्मिंश्चले वायव्येन गृह्णाति । अर्थतः स्थापो

देवी राष्ट्रं दत्तं संक्षममुष्मै वृतेति राज्ञो नामग्रहणम् 'राजेन्द्रवर्मणो' दत्तेति गृहीत्वाऽ-
भ्यन्नं निदधाति । एषमुत्तराणि । येन जुहोति तेन गृह्णाति ॥ १०—१४ ॥

अपो देवीर्मधुमतीरगृह्णाति गृहीत्वाऽभिमन्त्रयते ॥ १५ ॥

समुद्रजले वा पुनद्वो यथा शोणादिस्तदन्यतमजले, अपां पतिरस्यपो देवी० दत्त
स्वाहा । प्रतिलोत ऊर्मिसुद्रजले वृषाऽस्यूर्मिरपो देवी० । अनुलोत ऊर्मिजले वृषभे-
नोऽस्यपो देवी० । कूपजले व्रजस्थितः स्थापो देवी० । प्रतीपजले, अन्यजले वा मरु-
तामोजः स्थापो देवी० । उत्स्थण्डितजले प्रभावतीः (श्रीः) स्थापो देवी० परिवाहि-
नदीजले हिरण्याः स्थापो देवी० । आतपति वर्षजले सूर्यवर्षसः स्थापो देवी० । प्रत्न-
यजले सूर्यत्वचसः स्थापो देवी० । स्यावरजले मान्दाः स्थापो देवी० । पुष्टजले वस्याः
(श्याः) स्थापो देवी० । [अ] वस्याऽ(श्या)स्योदके का(वा)शाः स्थापो देवी० ।
गोमर्भजले शकरीः स्थापो देवी० । पशसि विश्वभृतः स्थापो देवी० । दधनि जनभृतः
स्थापो देवी० । घृते अग्नेस्तेजस्याः स्थापो देवी० । मधुनि अपामोर्धनीनां रसः स्थापो
देवी० । इति च गृहीत्वाऽभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

देवीरायः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृजयध्वामिति

वैतसे द्रोणे समवनयति ॥ १६ ॥

वैतसे द्रोणे कलशाकृतौ देवीराय० बन्वना इत्यन्तेन प्रहान्समवनयति । तथा च्युद्र-
ः—देवीराय इति वैतसे सते प्रहान्समवनीय, (आप० श्रौ० १८—१३—
२१) इति । अप्सु जाते वृक्षाविशेषो वैतसस्तेन निर्मितं द्रोणकलशासदृशं पात्रं स्रुतं
तास्मिन्सते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयोदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्राभिमन्त्रणमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

शाखान्तरोक्तो विकल्पः ॥ १७ ॥

अनाधृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणा-
च्छधसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ अपरेण होत्री-
यमुपसादयतीत्येकेषाम् ॥ १९ ॥

वृक्षतीरित्यन्तः । अन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणाच्छधसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अनिभृष्टमसीति शतातुण्यं सौवर्ण्यं रुक्ममादाय शुक्रा वः

शुक्रेषोत्पुनामीति तेन त्रिरुत्पुनाति ॥ २० ॥

अनिभृष्टमसी० दात्रमसीत्यन्तेन शतमानं हिरण्यं सतेऽवधायेत्यापस्तम्बः । तेन
शतमानेन शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि० चितानाः, इत्यन्तेनोत्पुनाति सकृत् । त्रिरिति
तदा शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि स्वाहा राजसूयाय चितानाः, चन्द्रा वक्ष-

६ पैठलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १७६

न्द्रेणोत्पुनामि० राजसूयाय चितानाः, अमृता वो अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानं
इति त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ २० ॥

सधमादोद्युम्निनीरूर्ज एता इति चतुर्थे पात्रेषु
ध्यानयति ॥ (स्व० १४) ॥ पालाश औदुम्बर
आश्वत्ये नैयश्रोधेऽवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

सधमादो० मातृतमास्वन्त इ(रि)त्यन्तः । पालाशादिषु पात्रेषु क्षिपति । प्रतिपात्रं
सन्ध्यावृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वात् । अवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

तौकमो(रौकम औ)दुम्बरं दधि च यजमानं भोजयति ॥२२॥

स्थष्टोऽर्थः ॥ २२ ॥

एकशतेन दर्भेषुञ्जीलैराङ्क्ते । शतेनेत्येकेषाद् ।
पञ्चाशता दक्षिणमक्षदेकपञ्चाशतोत्तरमभ्यङ्ग्य क्षत्र-
स्योल्बमसीति तृपाणां वृक्षाणां वासो यजमानः
परिधत्ते । क्षत्रस्य चोनिरसीति पाण्डुरमुष्णीषम् ।
तृतीयां श्वेतपाण्डुरामित्याचक्षते । अप उपस्पृश-
यिन्वाऽऽविजो अग्निरित्याविदो यजमानं वाच-
यन्वाहिःमदसमभ्युदानयति ॥ २३ ॥

दर्भेषुञ्जीलैरभ्यङ्ग्य क्षत्रस्योल्बमसीति ताप्यं क्षत्रस्य चोनिरसीति पाण्डुरमुष्णीषम्
परिधत्ते । अथवा त्रीणि वासांसि, द्वे परिधानार्थं पाण्डुरं ताप्यं चैकमुत्तरार्थं च ।
अथवा शिरोष्णीषमेव कृत्वाऽर्थेनैकशतेन (शतेन वा) दर्भेषुञ्जीलैः पवयति । एक-
शतेनाऽऽङ्क्ते पञ्चमानमेव । पञ्चाशता दक्षिणमक्षि युगपदेकपञ्चाशता सव्यम्, इत्यभ्यङ्ग्या
क्रमः । आग्नीध्रामार एतानि कर्माणि कुर्यात् । अर्धर्युरप उपस्पृशति आविद इत्येवं
संज्ञानाविजो अग्निरित्यादीन्वाचयन् यजमानमर्धर्युर्वाहिरुदानयति ॥ २३ ॥

एष वः कुरवो राजेत्यावेदयति । मनसाऽनुमका-
मति । मनसोर्ध्वमनूज्जिहीते ॥ २४ ॥

राज्ञो नामग्रहणमसाविति । आविजोऽयं राजेन्द्रवर्मणः पुत्रो राजेन्द्रचोलायनोऽस्थ
विश्वस्मिन्नाह इत्यादि । अत्राप्यापस्तम्बे विशेषः—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वनुर्यजमा-
नाय प्रयच्छति । शत्रुवाधनाः स्थेति श्रीन्नाणावतः । पात मा प्रत्यद्यमिति प्रदीयमा-
भाननुमन्त्रयते । पात प्राञ्चं पात प्रत्यद्यं पातोदद्यमिति प्रयच्छन्त्वर्चुर्नपति । मिजोऽ-
सीति दक्षिणं बाहुं यजमान उदयच्छते । वरुणोऽसीति सव्यम् । एतद्वा विपरीतम् ।
हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते । अर्धेनं पञ्चभिर्दिशो व्यापयति । सर्वेषामास्ति-

छेति मनसा चानुप्रकामति । (आप० श्रौ० १८-१९-२) इति । अप्वर्युरनु-
कामति मनसा, न कर्मणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अत्र मारुतमेकाविंशतिकपालमेके समाक्षनन्ति ॥ २५ ॥

अत्र मारुतवैश्वदेव्योर्निर्वापाद्यासत्राभिमर्शनान्ते प्राङ्माहेन्द्रादपां ग्रहानित्यादि मन-
साऽनुकामान्तं कृत्वा प्राङ्माहेन्द्रादित्यस्मिन्नभिवास्थापां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुका-
मान्तम् । आप्यलेपानिनयनाद्यासत्राभिमर्शनान्तं, माध्यंदिनं चेत्यस्मिन्पक्षे सवनीयैः
सहाभिसत्नान्ते, अपां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुकामान्तम् । ततः सौमिकं वैष्णव्यर्चो-
पस्थानान्तं कृत्वा सवनयिप्रचरणादि माहेन्द्रात्प्राक् । तत आसन्दीप्रतिष्ठापनादि प्राक्पा-
र्यहोमात्कृत्वा मारुतं पुरोडाशं तूष्णीं स्थापयित्वा तं बर्हिषदं कृत्वैना व्याघ्रमिति मन्त्रेण
स्प्येन पुरोडाशं भिनत्ति । यस्फ्य आश्लिष्यति यच्च प्रतिशीर्यते तद्विष्णवे शिविवि-
ष्टाय जुहोति, (आप० श्रौ० १८-१९-४) इत्यापस्तम्बः । अभिचरत अ (तोऽ)
नभिचरतो न छेदनहोमौ ॥ २५ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्द-
ूलचर्म विवेष्टयति ॥ २६ ॥

अग्नेः प्रशास्तुर्धिष्णियं त्वादिरीमौदुन्वरी वाऽऽसन्दी प्रतिष्ठाप्येत्यापस्तम्बः । प्रशा-
स्तुर्धिष्णियस्य पुरस्तादग्नेःोक्तलक्षणामासन्दी प्रतिष्ठाप्य सोमस्य त्विषिरसि० भूया-
दिति शार्दूलचर्मोऽऽस्तृणाति ॥ २६ ॥

अग्रे सदो दक्षिणे द्वारबाहौ तद्यजमान आरोहति ।
अवेष्टा दन्दशूका इति । आपः केशवापाय प्रय-
च्छति ॥ (ख० १५) ॥ लोहायसं प्रयच्छती-
त्येकेषाम् । २७ ॥

अग्रेसदो दक्षिणे द्वारबाहौ तदासन्दीमारोहति यजमानः । स्पष्टमन्यम् ॥ २७ ॥

निरस्तं नमुचेः शिर इति सीसं ह्रीवाय विध्यति
त्रैनं सीसं ह्रीवेन विध्यतीत्येकेषाम् ॥ २८ ॥

नपुंसकाय प्रयच्छति सीसं लोहमयम् ॥ २८ ॥

प्रत्यस्तं नमुचेः शिर इति वाऽप उपस्पृश्य ॥ २९ ॥

अत्र स्पष्टमन्यम्—तामारोहन्यनमःनोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन यदा
सीसं त्रैलोक्यं प्रत्यस्यति । निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय
शौ बर्हिषेदि निरस्यतः । अग्रामुपस्पर्शनं तयोः ॥ २९ ॥

५६७] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १७७

अमृतमौसीनि रजतं रुक्मं व्याघ्रचर्मपुपोहति ।
अधस्तात्पेदयोर्दियोन्मा पाहति शतातृणं सौ-
वर्णं रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ३० ॥

उपोहति न्याघ्रचर्मण्यवैक्षति । तर्त अ(तोऽ)धस्तात्पादयोस्तदुपोहति शतगुह्यापरिमितं
सौवर्णं रुक्मं शतच्छिद्रं यजमानस्य शिरसि निदधाति अमृतिं सर्पन्त्यादि ततो माहेन्द्र-
शिरसि ॥ ३० ॥

सोमो सज्यं वरुण इत्येताभ्यो देवताभ्यः प्रोच्यप्रथमे-
स्थाहेति षट्पूर्वाणि पार्थानि हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेति
षट्पूर्वा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ ३१ ॥

प्रोच्यामिन्मन्त्रः ततोऽज्ये स्थाहेति षट् पार्थानि जुहोति । बृहस्पतये स्थाहेत्व-
जानि । पृथिव्यै स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीर्नेक्षत्रेभ्यः स्थाहेत्यन्तैरूर्ध्वबाहुं तिष्ठन्त
आ(मा)सन्ध्याम् । तदुक्तमापस्तम्बेन—ऊर्ध्वबाहु तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिधि-
धाति (आप० श्रौ० १८-१५-१०) इति ॥ ३१ ॥

सोमस्य रवां जुञ्जेनाभिषिञ्चामीत्यध्वर्युर्वाऽऽहुतिं
जुहूँ (हतं) इयमानेऽभिषिञ्चति ॥ ३२ ॥ पर्ण-
मयेन पुरस्तादध्वर्युः । एवमितरे । औदुम्बरेण
दक्षिणतो ब्रह्मा । राजन्यो वा । आश्वन्थेन
पश्चाद्दक्षिणः । नैयग्रोरेनोत्तरतो जन्यमित्रम् ।
स्यादुपरिष्ठादेवनस्याऽऽसिञ्चति ॥ ३३ ॥

सोमो राजा० मरुतामोजसेत्यनेन पालाशेन पुरस्तात्पुर-स्थितोऽभिषिञ्चति । अनेन
मन्त्रेणौदुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा । आश्वन्थेन पश्चाद्दक्षिणः । तेन नैयग्रोरेन जन्य
उत्तरतः । जन्यः मित्रं सर्वदा नपुंसकम् । सत्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

क्षत्रजां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिञ्च्यमानमभि-
पञ्चयते ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति शेषः ॥ ३४ ॥

अति दिवस्पाहीति कृष्णघिषाणया राजसूयिका-
न्ति वासांसि विवृत्य समात्रवृत्रघरागुदीची-
रिति येऽभिषिञ्च्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति ।
तान्पात्रैः समुष्मार्हि ॥ ३५ ॥

कृष्णाविषाणया ताप्यादिवासांसि विस्त्रंसयत्यध्वर्युः । तान्युत्करे त्यजति । अति
दिवम्पाहीति । अस्मिन्काले शस्त्रप्रतिगरप्रार्थिर्यया स्यात्तथा कार्यो । अभिविष्यमान-
स्याङ्गेषु य उदकलेपास्तान्पात्रैरुन्माष्टर्ध्वर्युः । यो योऽभिविष्यतीति भाष्यकृत् ॥ १९ ॥

इन्द्राय स्वाहेति षडुत्तराणि पार्थानि हुत्वाऽद्भ्यः
स्वाहेति षडुत्तरा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ २६ ॥

प्रतिगरं पार्थान्वेष्टीश्च जुहोति । इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थानि । अद्भ्यः स्वाहेति
षड्भूतानामवेष्टीः । अथ प्रतिगरः—उक्थं वार्धित्यन्तम् ॥ २६ ॥

रुद्र यत्ते क्रयी परं नामेति यो द्रोणे शेषस्तमुदङ्-
परेत्याऽऽमीध्रे जुहोति ॥ (ख० १६) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने षष्ठमः पटलः ॥

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । यदश्वये स्विष्टकृतेऽवद्याति भागधेयेनैव तद्द्रुदं समर्प-
यतीति श्रुतत्वाद्द्रुदस्योच्छेषणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—उदकपरेत्याऽऽमीध्रे
जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेष दिशि रुद्रं निरवदयते (ते० ब्रा० १-
७-८) इति । अत्र वा प्ररेकं जुहुयात् । यां भार्या कामयेत राष्ट्रम्सै प्रजा स्यादिति
तस्या औपासने प्रतिहितमारभ्यवित्वा ये पात्रेषु लेपा व्यवसृतास्तेभ्यो नामव्यतिष-
ञ्जनीयौ होमौ जुहुयात् । प्रजापते न त्वदेतानीति । जसावमुप्य पुत्रोऽपुत्रंशा असी पुत्र
इति नामनी व्यतिषजति । नामानीत्येके (आप० श्रौ० १८-१६-१६) इत्याप-
स्तम्बीये विशेषः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने षष्ठमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ रथेन विजयोऽभिधीयते—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्धिर्ग इति रथमुपाबहरति ॥ १ ॥

वाजपेये व्याख्यातम् ॥ १ ॥

मित्रावरुणयोस्त्वा पञ्चास्रौः मशिषा युनज्मीति
मष्टिवाहिनश्च रथं युनक्ति ॥ २ ॥

यज्ञस्य योगेनेत्याहः । रथस्याध्वजोपेतत्वं प्रष्टिवाहिनं युक्तकिं । तादृशं रथं प्रका-
रान्तरेण प्रशंसति—' अयोऽध्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्टसारथी । षट्सं-
पद्यन्ते । (तै० आ० १-७-९) इति । सव्येष्टेऽध्वज दक्षिणस्थेत्यध्व हार्यम् । ततः
पार्श्वेऽध्ववर्तिनो द्वौ सारथी संपद्येते ॥ २ ॥

त्रिणोः क्रमोऽसीति रथमातिष्ठति ॥ ३ ॥

रथसकाशं गच्छति । यजमान आरोहति रथं सारथिश्च संगृ(प्र)हृतीश्च(च) ॥ १ ॥

मरुतां प्रसवे जेषमिति प्रयास्याति ॥ ४ ॥

प्रयाति ॥ ४ ॥

य ससाहिच इति दक्षिणतो ब्रह्मा त्रिभुभाऽन्वेति ॥ ५ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मा गच्छति ॥ ५ ॥

प्रतिहितोऽन्वारभत इत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अन्वारम्भः स्पर्शः । प्रतिहितो राजपुत्रो रथमन्वारभते ॥ ६ ॥

सधनु राजन्वः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो

भवति ॥ ७ ॥ तं जिनात्पासं मनः समहमिन्द्रियेणेति ॥ ८ ॥

माणहन्तो राजा पुरस्तादुत्तरतो वा इषुपातमात्रे तिष्ठति । तं जित्वोऽसृष्ट अ(ष्टोऽ)सौ
जितो भवति—आसं मनः समहमिन्द्रियेणेति मन्त्रेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्मा एतानिपूजस्याति प्रति त्वाऽऽसं मनः समह-

मिन्द्रियेणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

य इषुमात्रे तिष्ठति तस्मै राजन्यायैतानिपूजस्तिपेत्—आसं मन इति । इषुप्रति
(प्रतीषु) मन्त्रावृत्तिः । समह० वर्धेणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

एषु धनो वाजसातभस्तेन तौ पुत्रौ वाजसभस्ते-

दि(यातामि)ति धनुः पत्न्यै प्रयच्छति । धनुरास्ति

प्रयच्छतीत्येकेषाम् । पत्नी धनुरास्तीऽ(र्त्नीअ)पनु-

वतीत्येकेषाम् । अश्वानुपस्पृशतीत्येकेषाम् ॥ १० ॥

पत्न्यै प्रददाति । अन्ये पक्षाः शास्त्रान्तरस्थाः ॥ १० ॥

इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीति राजतमर्षिं यजमानः

प्रतिमुञ्चते ॥ उर्गसीत्पौदुम्बरम् । युङ्क्सीति

सौवर्णम् ॥ ११ ॥

अन्यप्रतिविमोकनिवृत्त्यर्थं यजमानग्रहणम् । रजतताम्रसौवर्णान्मणिन्प्रतिमुञ्चते ।
पृथक्पृथक्पक्षे तु मन्त्रावृत्तिरिति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

मा त्वा हिंसीदित्यारोहति ॥ २१ ॥

उपविशति ॥ २१ ॥

मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ २२ ॥

गतम् ॥ २२ ॥

निषसाद् धृतघ्न इत्यासीनो जपति ॥ २३ ॥

उपविष्टमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ २३ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति सुवेण गार्हपत्येऽध्व-

विमोचनीयानि हुत्वा हंसः शुभ्रिषदिति स्वह-

संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति ॥ २४ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति षडुर्भिर्महतामोजसे स्वाहा, इत्यन्तं रथविमोचनीयं
शुहीति । हंसः शुभ्रिषदिति मन्त्रेणाश्वस्य प्रग्रहं सम्यग्गृह्णातीति । संग्रहीत्रो रथं रथं
वाहने प्रष्टिवाहितं रथं स्थापयति । एतदन्तं यजमान उच्यतवाहुर्भवेदित्येके ॥ २४ ॥

आहिते संग्रहीताऽध्वरोहति ऋत्विजोऽनश्वरति-

नश्व)भजानं पर्युपमिश्रन्ते समुपविष्टेषु ब्रह्माग्नि-

स्यध्वर्युं यजमान आमन्त्रयते । त्वं राजन्ब्रह्मा-

ऽसि सविताऽसि सत्यसव इति प्रत्याह्वयं होतारं

ब्रह्माणमुद्गातारं वाऽऽमन्त्रयते । उत्तरेणोत्तरेण

मन्त्रेण प्रत्याहुः ॥ २५ ॥

राजानं प्रत्युपरित ऋत्विजोऽध्वर्युवाद्यो रत्निनश्व पूर्वोक्ता उपविष्टास्त्रिंशत्
ध्वर्युः । दक्षिणातो ब्रह्मा । पश्चाद्धोता । उत्तरत उद्गातेति । सन्निनामानियमः । उप-
विष्टेषु सर्वेषु ब्रह्मसमानोऽध्वर्युर्ब्रह्माग्निन्त्यामन्त्रयते । त्वं राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि
सत्यसव इति प्रत्याह । एवं ब्रह्माणे प्रति ब्रह्माग्निन्त्याह त्वं राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि
सत्योऽसि इति प्रत्याह, एवं होतारं मित्रोऽसीति । उद्गातारं वरुणोऽसीति ॥ २५ ॥

इन्द्रस्य बज्रोऽसि बार्हन्न इति स्फ्यं ब्रह्माऽध्व-

राज्ञे प्रयच्छति । अध्वर्युः प्रयच्छतीत्येकेषाम् ॥ २६ ॥

रथोत्थन्तः । ब्रह्म प्राकृतं स्फ्यं राज्ञे प्रयच्छति ॥ २६ ॥

एष बज्रोऽसि वाजसातमः ॥ (ख० १८) ॥ तेन मे-

रथ्येति वा राजा पुरोहिताय, पुरोहितः प्रतिहिताय ।

प्रतिहितो रत्निभ्यस्तमवरपरं संप्रयच्छन्ति ।

अन्ततोऽक्षावापाय प्रयच्छति ॥ २७ ॥

राजा पुरोहिताय पुरोहितः प्रतिहिताय प्रतिहितो रत्निभ्यो रत्निनामनियमोऽन्ततोऽ-
क्षावापाय प्रयच्छति ॥ १७ ॥

तेन स स्फयेनाधिदेवनमुद्धृत्य निम्नः पञ्चाशतः
पञ्च वा पञ्चाशतोऽक्षात्रिवपति ॥ २८ ॥ चञ्चि-
न् ५ राज इति ततश्चतुरोऽक्षात्रिरुद्धश्चतुःशता-
नापिसृज्य पष्टौर्ही विदीज्यन्ति ॥ २९ ॥
त्रोऽक्षो राजन्यो वैश्यः शूद्र इत्योदनमधिपणं
विजित्य दिशोऽभ्ययं राजाऽभूदिति पञ्चाक्षा-
न्यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

अक्षावापस्तेन स्फयेनाधिदेवनं द्यूतस्थानं तस्मिन्मण्डप उद्धृत्याक्षत्रिवपेत् । अक्षा-
त्रिवर्णा अनियतपरिमाणाः परःशता भवन्ति । शताधिकास्तेषां चतुरो निष्कृपारिमाणं-
चतुरधिकमाना अत्रसंज्ञकाश्चतुरश्रास्त्रिकोणाकारा घनुराकारा वृत्ताकाराः । त्राक्षणा-
दयो द्यूतकर्मण्यभियुक्ताः पष्टौर्ही मन्त्रापणत्वेन निधाय मम कर्णयोः, मम विषाणस्य,
मम सुरस्य, मम दुच्छस्य, इत्यहिसन्तो मनसा कृत्वा विदीज्यन्ते (न्ति) विदेवनं कुर्व-
न्तीत्यर्थः । ओदनमुद्धृत्य इति चान्याधेयवत् । तथा विजितया पष्टौर्हीमो (ह्यौ)दनं
कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं विदेवनप्रकारो त्राक्षणाश्चतुरो वर्णानित्योदनमधिपणं विजित्य राजा
पश्चाद्गृह्णाति । त्राक्षणाश्चतुरश्राद्गृह्णाति । राजन्यस्त्रिकोणात् । वैश्यो घनुराकारात् । शूद्रो
वृत्ताकारात् । एवं गृहीत्वाऽनियतपरिमाणाक्षाणां कतिपयाक्षानादाय निवपति । चतुर-
श्चतुरो विभजेत् । यदाऽविभक्ते तदाऽपि चतु(त्वा)रो भवति(न्ति) । दिशोऽभ्ययं
राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्नाज्ञे प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तानपिसृज्य मङ्गल्यनाम्नो (मन आ)ह्वयति सुश्लो-
काँ ३ इति संग्रहीतारं सुमङ्गलाँ ३ इति भागदुष्यं
सस्यराजाऽनिति सत्तारम् । तानाहूय ब्रह्मणे क्षेत्रं
ददाति ॥ ३१ ॥ यत्कामयेत् ब्रह्मा त उपद्रष्टारम् ॥ ३२ ॥

अथ मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति वक्ष्यमाणान्पुरुषान्सुश्लोकाँ ३ इत्यादिसत्तारमित्य-
न्तानाहूय चतुष्पास्त्रेण ब्रह्मणे ददाति । मङ्गल्यनाम्नो दीयमानस्य क्षेत्रोऽ(अस्यो)पद्रष्टारो
भवन्ति चतुष्पास्त्रेण चत्वारः पादा अस्येति । अपवा चतुर्भिर्बलीवर्दैः सह क्षेत्रं ब्रह्मणे
ददाति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यां कामयेत् भार्यामस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यादिति
वस्या औपासने प्रतिहितमन्वारम्भयित्वा

प्रजापते न त्वदेतानीति ये पात्रेषु लेपास्तैर्नाम-
व्यतिषज्जनीयौ होमौ जुहोति ॥ ३३ ॥ असा-
वापुष्यायणोऽमुष्या असौ पुत्र इति नामनी
व्यतिषजति ॥ ३४ ॥

यस्याः पुत्रो राज्ञः (जा) स्वादिति कामयेत तस्या औपासने भिक्षे समुदिते वा तं प्रति-
हितं तस्याः पुत्रमन्वारम्भयित्वा पालाशादिपात्रस्थलेपाञ्जुह्वां गृहीत्वा प्रजापते न त्वदे-
तानीत्युचमुक्त्वा राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रवर्मणः पुत्रोऽदितिदाया राजेन्द्रचोळ(ल)वर्मपुत्रः
स्वाहा । एवं द्वितीयहोमः । अथ नामनी व्यतिषजति प्रजापते ० तत्रो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वा
राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रचोळवर्मणः पुत्रो वयं स्याम पतयो रथीणाः ५ स्पृहेति प्रथमा ।
एवं द्वितीया तत्रो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वाऽदितिदाया राजेन्द्रवर्मा पुत्रो वयं स्याम पतयो
रथीणाः ५ स्वाहा, इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

शौनःशेषमारुष्यापयते । ऋचो गाथामिश्राः

॥ (खं० १९) ॥ परःशताः परःसहस्रा वा ॥ ३५ ॥

शुनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेषं, तदध्वर्युहोतारं वाचयेत् । तेन ० कल्पेपीशादे-
वैर्न मुञ्चति' (तै० ब्रा० १-७-१०) इति ब्राह्मणम् । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—
परःशतं भवति (तै० ब्रा० १-७-१०) इति । परःशतं शतादधिकम् ।
ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता— शौःशेषमारुष्यापयत ऋची गाथामिश्राः
परःशताः परःसहस्रा वा (आप० श्रौ० १८-१९-३०) इति ॥ ३५ ॥

हिरण्यकशिपावासीनो होताऽनुशंस्ताति ॥ ३६ ॥

॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृणाति । ओमिः

इयुचः प्रतिगृहस्तथेति गाथायाः ॥ ३७ ॥

शौनःशेषारुष्यानकाले वाग्धतो भवेद्यजमानः । ॐ इयुचः प्रतिगृहस्तथेति गाथायाः ।
हिरण्यकशिपावासीनो होतारं शंसति । हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृ-
णाति ॥ ३७ ॥

अपवृत्ते शौनःशेषे (शेषे) हिरण्यकशिपुं होत्रे
ददाति । हिरण्यकूर्चावध्वर्यवे ॥ ३८ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते शौनःशेषे शस्त्रस्य शस्त्रमिति (शस्त्रे) यजमानो हिरण्यक-
शिपुं होत्रे हिरण्यकूर्चम (चाव) ध्वर्यवेऽभिषेचनीयौ च स्तनी ददाति ॥ ३८ ॥

अत्र मारुतेनैकविंशतिकपालेन वैश्वदेव्याऽऽमि-
क्षया प्रचरेत् । एना व्याघ्रं परिष्वजानाः सि ५

इ० हिन्वन्ति महते सौभगाय । समुद्रं न सुहृतं
तस्थिवा०सं मर्मज्यन्ते द्वीपिनम०स्वन्तरित्यवदास्य-
न्पुरोडाशमाभिवरन्स्फयेन समया विभिन्धात् ।
स्फय आश्लिष्येद्यन्नावमार्जेत्तद्विष्णव उरुक्रमाया-

-नीत् ॥ ३९ ॥

हविर्धानं प्राविश्य मारुतवैश्वदेवयोः प्रचारः । स्फयेन पुरोडाशं भिन्धादित्यादि ॥ ३९ ॥

अत्रैते हिरण्ये ददाति । सौवर्णी राजतं मणिं च ।

यदि पुरस्तादस्ते भवतः ॥ ४० ॥

यदि पुरोडाशे (शस्य) कृते नास्ति स्विष्टकृतं, समानं तु स्विष्टकृद्विकामार्जे-
नाम्तम् । हिरण्ये सौवर्णी राजतं मणिं च ब्रह्मणे ददाति । यदि पुरस्तादव्य-
सदा ॥ ४० ॥

साहेन्द्रमभृतीनि कर्माणि श्रुतिपद्यते ॥ ४१ ॥

साहेन्द्रस्य प्रचरणादि कर्म नित्यम् । अतिप्राह्यहोमाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

अवभृथादुदेत्यापां नष्ट्रे स्वाहेत्यप्सु जुहोति ॥ ४२ ॥

कलत्रमसप्रयोगो गुणफलाश्च प्रवर्तन्ते । समानमाऽवभृथात् । अवभृथेष्टिमनूयाजान्तां
विधात्स्वभृथादुदेत्यापां नष्ट्रे स्वाहेति होमः । यत्ते प्राज्योति पवित्रवत् ॥ ४२ ॥

ऊर्जो नष्ट्रे स्वाहेति शुक्रे स्थाणौ दर्भस्तम्बे वा ॥ ४३ ॥

जुहोतीत्यनुवर्तते । अवभृथदेशविहारयोरन्तराले होमे दर्भस्तम्बादिषु वा ॥ ४३ ॥

अग्र्ये जुहपत्ये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये ॥ ४४ ॥

विहारदेशं प्राप्यापोऽन्वचारिषमित्युपस्थायाज्ञय इति गार्हपत्ये जुहोति । ४४ ॥

ऐन्द्री* सूतवशामनूवन्ध्यामालभते ॥ ४५ ॥

तस्या नैवारं पशुपुरोडाशं चतुष्पथाः सूनाया

निर्वपति ॥ ४६ ॥ शकटपत्याम्नायो भवति

॥ ४७ ॥ संतिष्ठतेऽभिषेचनीयः ॥ ४८ ॥

॥ (ख० २०) ॥

इति सुरपाषाडहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशमश्चोऽध्याये षट्सप्तमः ।

उद्वसानीयस्यै-इन्द्रदेवत्यां सूतवशामनूवन्ध्यामालभते । इन्द्राय गोर्वपाया
मेवस इत्यादि । तस्यां शीतरेभ्यः पशुपुरोडाशस्य निर्वपिः (एवं पशुपुरोडाशं निरुप्य)

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । १८५

पशुपुरोडाशं नैवारं चतुष्पद्याः सूनायाः निर्वपति । चतुष्पद्याः सूनायाः यस्या मांसं छिद्यते विक्रयार्थम् । तस्यां नीवारैरम्पः पशुपुरोडाशस्य निर्वपः । एव पशुपुरोडाशं निरुप्याष्टौ देवसुवां हवीषि राज्ञो निवपनादि । शेष पूर्ववत् । एवमभिषेचनीयः समाप्यते ॥४८ ॥

इति सत्त्वाषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलिनायाः प्रयोगचन्द्रिकायां
त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने षष्ठमः पटलः ।

अथ संसृपा हवीषि देशसंख्याकानि विधीयन्ते - -

श्वोभूते सप्तभिः स०सृपा० हविर्भिरन्वहं यजते ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमान्नाशम् ।
पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्राऽऽहवनी-
यः पूर्वः स्यात्तत्रापरस्या गार्हपत्यः सप्तम्या इष्टेः
प्राग्व०श आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ॥ १ ॥

सम्यक्सृप्यते प्राप्यते वीर्वमाभिरभ्यादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवीष्यपि तन्नामकानि । तान्येतानि हवीषि प्रशंसति - 'वरुणस्य सुसुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्स०सृपादिरेनुसमस्पर्षन् । तत्स०सृपा० स०सृप्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽहनि प्रायुङ्क्त' ('तै० ब्रा० १-८-१) इत्यादि । स वरुणः प्रथमेऽहनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुङ्क्तऽऽग्नेयमष्टाकपालं निरवपदित्यर्थः । द्वितीयेऽहनि वाम्पत्या सरवत्या चरुं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मकेनेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्ववीर्यदेवतारूपेणातितवलपगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा दजमानेन सोमेन सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता श्वया सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति ब्राह्मणार्थः । उत्पत्तिविधिभिर्विहितानां संसृपामनेन रथवादेन भिन्नदिनानुष्ठानविधिरुज्येयः । षष्ठ्यामागाभिर्नो दशपेयस्य देवयजनस्य पश्चात्संसृपा हविषा-सुत्तमायाभिष्टेराहवनीयावतनं दशपेयः । प्राग्वक्ष्ये गार्हपत्यस्थाने यथा स्यादेवं पश्चाद्वा-

शंपार्णमासिकी वेदिर्भवेत् । अग्निहोत्रं हुत्वा संसृषां हविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वेषां संसृषां हविः० इति सर्वेषामग्नेयमष्टाकपालं हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयस्याऽऽहवनीयस्याऽऽयतन उत्तरस्य गार्हपत्यायतनम् । श्रोभूते सारस्वत चरं वत्सतरी दक्षिणा । श्रोभूते साषिञ्चं द्वादशकपालं० उपध्वस्तो दक्षिणा, पूर्ववद्विहारः । श्रोभूते पौष्णं चरं श्यामो दक्षिणा । श्रोभूते नार्हस्पत्यं चरं शितिपृष्ठो दक्षिणा । श्रोभूत ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । नारुणं दशकपालं महानिरेष्टो दक्षिणा । सर्वेषां पूर्वस्याऽऽहवनीयमुत्तरस्य गार्हपत्यम् । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—‘श्रोभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृषां हविर्भिर्यत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्र पूर्वं आहवनीयस्ततोत्तरो गार्हपत्यः । उत्तमायाः प्राम्बश आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ’ (आप० श्रौ० १८-१०-९) इति ॥ १ ॥

अथाष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कंचित्कालविशेषमाह—

अथ तथा यजते । तस्या ५ सन्धस्थितायामपराह्णे दशपेयाय दीक्षते ॥ २ ॥ अस्तु दीक्षायाः स्थाने षट्पुण्डरीकां द्वादशपुण्डरीकां वा हिरण्यस्रजं यजमानः प्रतिमुञ्चते ॥ ३ ॥ तद्दर्शयिषी राजानं प्रीणाति दशभिर्वत्सतरेः साण्डेः ॥ ४ ॥ न यणते न परिवहति ॥ ५ ॥ ऋयमेवापरं करोति ॥ ६ ॥ पुरस्तादुपसदा ५ सौम्यं चरं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्टमपुपरिष्टाद्वैष्णवम् ॥ ७ ॥

अभिवेचनायास्तोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सौमयागः कर्तव्यः । तस्य च संसृष्यागसंबन्धनि सप्तमेऽहन्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिन उपसद्यागात्पूर्वं सौम्याख्येन संसृषाऽष्टमहविषा प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाह्निकापरारह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाह्निकापरारह्निकोपसदावनुष्ठाथोपरिष्टाद्वैष्णवेन दशमहविषा प्रचरेत् । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—अपरारह्णे दशपेयस्य तत्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठयते-एका दीक्षा । तिल उपसदः । पुरस्तादुपसदा ५ सौम्यं चरं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्टमष्टाकपालमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालम् (आप० श्रौ० १८-२०-१९) इति ।

ननु राजसूये संसृष्याऽऽहवनीयान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवीष्यज्ञातानि तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाद्द्वैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाज्ञायते—पुरस्तादुपसदा ५ सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन (तै० ब्रा० १-८-१) इति ।

षोडशं राजसूये सोमयागस्तास्मिन्नुपरि (दि) छानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां प्रयाणामनुष्ठानममेव वाक्येन चोच्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्मुपसदामङ्गानि प्राप्ते ब्रूमः—उपसदांमिति षष्ठ्याः काल्प्याविना पुरस्तादिति शब्देनऽन्वयारसौम्यादीनां काल- विशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं नत्वङ्गाङ्गिभाषपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किञ्चनमुपत्यादिवशप्रधानम् ॥

अग्नेयं पद्धतिः—वारुणेनेष्ट्वा तदहरेव द्वादश्यामपराह्णे दशपथेन यक्ष्य इत्यादि । प्रथमोपसदि तदहरेव वरणभेदपक्षे भार्गवं होतारमस्मिन् वृणीते, न सप्तहोता, न सोमपरिवेषणम् । दीक्षणीयां विधाय वपनं कृत्वाऽऽपो अस्मानिति ज्ञानादि, अपोऽस्मार्तीत्यन्ते तस्मिन्स्थाने द्वादशऽण्डरीकस्त्रयं प्रतिमुच्यते । शरीरे द्वादशपत्रमालामावधनाति, न मन्त्रेणैवेति लिङ्गत् । अथास्मै क्षौममहतमित्यादिसनीहारप्रस्थापनान्तान्गृहीतान्पांसुलोधा विभज्य तरसा गृहेषु निदधाति । देव सूर्येत्यादि प्रजाभ्यस्त्वेत्यन्तं लुप्यते । पूर्वमेव क्रीतं (तानि) पुरोहितग्रहाऽऽप्र(गृह्य)तसोमफलान्याहृत्य क्षौमेण वाससोपसंगृह्येत्यादिविलंसमान्तं कृत्वा सोमविक्रायिणे प्रदाय वत्सनीं पुनस्तूष्णीमेव ददाति । अस्मे ज्योतिः स्वना असीत्वादयोऽपोर्णुते, न स्वान भ्राजः । तूष्णीमुष्णीवदण्डयोः प्रदानं मैत्रावरुणाय, मित्रो न एहीत्याद्यच्छिद्रपत्र इत्यन्तो लुप्यते । वनेषु व्यन्तरिक्षामित्युष्णीववन्धनं कर्तव्यम् । हस्तेन राशे मयममां प्रावत्पशात् प्राक्शसमीपे यत्र कुत्रापि(त्रचित्) सोमफले(छ)के स्थापयित्वाऽऽतिथ्येन प्रचरति । आतिथ्याया इविकृदन्तं कृत्वा, उर्वन्तरिक्षमिति प्रमनति प्रतिप्रस्थाता पूर्षःप्रतिपद्यत इत्याद्यातिथ्यया प्रचर्य मदन्तीभिर्माजिमान्ते सौम्यस्य कर्माऽऽस्तीर्णपक्ष उपसादनम् । उपसदां प्रस्तरवाहिरेव पारिथयश्च सोमाय इथामाकश्वरुः, बध्नुर्वक्षिणा । पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य तदहरेवाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य विरमति । त्रयोदश्यां श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुमक्षण्यान्तेऽन्तरा स्वाह्मशकपालं० शुण्डो दक्षिणा । ततो यूपाहुत्यादि । ततः श्वोभूते षट्त्रिंशत्यां पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्य वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा, ब्राह्मणभोजनान्तेयमेवेष्टिराज्येदान्तेति साप्यकृत् ॥ ७ ॥

तासांभौपसदं बहिः(हिः) परिधयश्चार्थं साघयन्ति ॥ ८ ॥

तासामिष्टीनाभौपसदं तन्त्रं बहिः पृथक्तन्त्रत्वात्कृत्स्नेष्टेचोदनाच्च परिध्यादयोऽर्था-न्साधयन्ति संगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सप्तदशो दशपथोऽग्निष्टोमः । सारस्वतीर्वसतीवरीः ॥ ९ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनादि । वसतीवरीब्रह्मणकाले यदा सरस्वतीनदीसमीपे देवयजनं तदा तत्र वसतीवरीः । अन्यथा तज्जलमाहृत्य बहुयाजी कुम्भ्यस्तं(भीस्थं) कृत्वा गृह्णाति ।

यद्वा -- प्रकृतौ वहन्तानां गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामपां वसतीवरीत्वाद्यपि तत्प्राप्तौ सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते ॥ ९ ॥

चोदकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं नावितुं विशेषानाह—

भार्गवो होता भवति । श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं
भवति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् ॥ १० ॥

प्रकृतौ यः क्रोऽपि होतृत्वेनापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्न एवेति विशेष्यते । प्रकृतौ ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रत्याज्यन्तोऽत्रे गायत्रसाम्नो विहितश्वात्तदपवादाय श्रायन्तीयं सामात्र विधीयते । श्रायन्त इव सूर्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम श्रायन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञायज्ञी-
यस्याग्निष्टोममामन्वात्तदपोऽद्य वारवन्तीयं साम विधीयते । अथ न त्वा वारवन्तमित्य-
स्यामृच्युत्पन्ने वारवन्तीयं साम ॥ १० ॥

अथ पद्धतिः— महारात्रे बुद्ध्वे त्वादिपरिष्कृतासादनान्ते ।

प्राथम्यसादनकाले दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ ११ ॥

दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ ११ ॥

उत्तयनकाले दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ १२ ॥

एवं चमसोत्तयनकालेऽपि दश चमसानधिकानिति उचनाच्चमसाध्वर्यव(र्युणां)वृद्धिः

॥ १२ ॥

भक्षणकाले य आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोम-

पीथः स भक्षय कर्ता दशमात्पुरुषादन्वारुषाय

शतं ब्राह्मणाः सोमपाः संसर्पन्ति ॥ १३ ॥

दश दशैकैकं चमसं भक्षयन्ति ॥ १४ ॥

शतं ब्राह्मणाः सोमयाजिनो वक्ष्यमाणगुणविशिष्टाः सवः प्रसर्पन्ति । एवं सदमो वृद्धिः । भक्षणकाले प्राकृतेषु चमसेषु भक्षितेषु चापूर्वचमसान् । शतं ब्राह्मणाः सोम-
याजिन एकैकस्मिन्दश दश सोमयाजिनः, आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोमपीथान्दश पुरुषान्कथयेरन्वीह्यभूतेति न प्रतिज्ञामात्रेण तेऽपि विद्यावन्तः प्राकृतपरिमण्णादधिकाः स्थविष्ठाश्चमसानुनयन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यमाकाशावध्वर्यवे ददातीति

यथासमान्नातम् । उक्षाणं ग्रावस्तुते वेहायमाना-

मिषोऽक्षेत्रे वस्तु सुब्रह्मणाय ॥ (ख०२१) ॥ १५ ॥

प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । हिरण्यज्जमुद्गात्रे । स्वयं वर्तुलं सुवर्णामरणं होत्रे । अश्वं प्रस्तोतृप्रतिस्तुर्भ्याम् । द्वादश पृष्टीहीर्ब्रह्मणे । वशां वैत्रावरुणाय । ऋषभं ब्राह्म-
णाच्छश्विने । वाससी नेष्टापौतृभ्याम् । स्यूरीयवाचितमच्छावाकाय । अनर्वाहमग्निधि । एकमोयुक्तं रथं चमसाध्वर्यवे ददातीत्येके । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १५ ॥

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । १८९

मनु राजसूये श्रूयते प्राकाशावध्वर्यवे ददाति (तै० सं० १-८-१८) इति । प्राकाशौ दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाधका-
वृताध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन दानसं-
बन्धेन प्राकाशावध्वर्यवे इति वाक्यकृते पुरुषसम्बन्धेऽपेक्षिते सति देयद्रव्यप्रतीतिर्देयान्तर-
स्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वपक्षः । अध्वर्यवे ददातीति संप्रदानकारकवाचिचतुर्थाश्रुति-
कृतस्य दानक्रियासंबन्धन्यापवदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्विती-
याश्रुतेरविरोधावध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः ॥ १६ ॥

संतिष्ठते दशपेयः ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः, न होम इति भाष्यकृत् । दशपेयोऽग्निष्टोमहोम-
भागः । अवभृथादुदेस्यानुबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवासेतानि हवीष्यनुनिर्वपती-
त्यादि । समाप्यते दशपेयः ॥ १९ ॥

तस्मिन्संस्थिते दिशामवेष्टया यजते ॥ १७ ॥

तस्मिन्संस्थिते दशपेय उपोषणं कृत्वा पञ्चाग्नीन्समारोप्य दिशामवेष्टयौववस्यति,
न पूर्णाहुतिः । नोदवसानीयधर्माः पञ्चकपालादयः, इदमूनश्रेय इति कृत्वाऽग्नीन्माधि-
स्वोपावरोह्याऽऽयतने निदधाति ॥ १७ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाज्जातं
हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यं मत्स्यभिघार-
येत् ॥ १८ ॥

विशामवेष्टया यक्ष्य इत्यादि । अद्य यज्ञाय दिशामावेष्टय हविः० शाखाहरण-
मित्यादि कुम्भिलेपनान्तम् । अग्नये जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं०
इत्यादि । प्रातर्दोहकर्म । मित्रावरुणभ्यामिति निगमाः । धर्मोऽसीति लौकिकदध्यानय-
नम् । आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागाध्वं पञ्चमहविवि अभिघारणम् ।
दक्षिणाकाले हिरण्यवर्षमपठौहीवशाशितिशृष्ट्याः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ १८ ॥

तथाऽन्नायकामः स्वर्गकामो वा यजेत ॥ १९ ॥

यजमानः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणो यजमानो मध्ये विधायाऽऽहुतिमाहु-
तिं कृत्वाऽभिघारयेत् । यदि राजन्व येन्द्रम् ।
यदि ब्रह्मो वैश्वदेवम् ॥ २० ॥

एतयैवेष्टया राजसूयाद[न]कामसंयोगे ब्राह्मणादयः कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथावेर्हाविधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

श्वोभूते द्विपशुना पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

अस्मिन्दिने दशपेयसमाप्तिस्तस्मिन्नहन्यपराह्णे वेत्यास्तम्नः । श्वोभूत इति सूत्रकार-
बचनबलात् । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि ॥ २१ ॥

आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं
पशौर्हीम् । अश्विभ्यामुपाशु मारुत्या प्रचरति ।
आश्रुतप्रत्याश्रुते अप्युपाशु भवतः । उच्चैरा-
दित्यायाः ॥ २२ ॥

आदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिला मलस्तनयुक्तेत्यर्थः । पृश्नि-
स्पतनुः श्वेतवर्णा वा । अदितेर्भूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतीं च वैश्यत्नससकृदुक्तं तदेत-
द्याभिप्रेत्य प्रशंसति—आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पशौर्हीम् । विशां
वैवास्मै राष्ट्रं च सर्वांश्चि वधाति (तै० ब्रा० १-८-३) इति । पाठप्राप्तं क्रमं
प्रशंसति आदित्याया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तराया (तै० ब्रा० १-८-३) इति ।
आश्रवणस्य - चोदकप्राप्तमुच्चध्वनित्वमादित्यागोऽनूद्यापवादितुं विधत्ते—उच्चैरादित्याया
आश्रावयति । उपाशु मारुत्यै (तै० ब्रा० १-८-३) इत्यादि । -

अथ पद्धतिः—न षड्दोता पश्चिष्ट्यादि उपशयेन रुह यूपत्रयच्छेदनमग्निष्ठादिस्वहृ-
(त्र)यं वेदिकाले यूपैकादशिनीवत् । अग्नेणाऽऽहवनीयमेको दक्षिणांसस्थान एकस्तस्माद्द-
थाक्षमात्रमेकं भवति । एकस्मिन्पक्षे द्वयपक्षे वा तस्मिन्स्तयोर्वा भवति प्रयोगः । तदशु-
भम् । अग्नेणाऽऽहवनीयमेव भवत्येको यूपः । तस्माद्दथाक्षमात्रद्वयस्योपरत्रयस्ये(येन)
तृतीयभागेन अत्रार्थः पश्चादित्याद्यङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तेन सप्तनवाधिकसप्तत्यङ्गुल्या
संमितेन वेदिमानम् । केचिद्वूपस्थांसयोः स्थितं स्याद्वैकस्य रथाक्षस्योपरद्वयस्य तृतीय-
भागेन । केचिदर्धाङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तैक(द्वि)चत्वारिंशदङ्गुल्या संमितेन वेदि-
मानम् । दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । एकादशिनीप्रकृतेत्वात् । केचिच्छ्रवामात्रा-
मिच्छन्ति । पात्रप्रयोगे षड्यूपरशाना द्वे पशुरशाने द्वे कुम्भौ द्वे शूले चतस्रो वपा-
श्रपणी(प्यो) दर्भयुगलौ यूपकाल एकादशिनीवत् । यूपद्वयस्योच्छ्रयणं रथाक्षमात्रो यूपा-
न्तराल उपशयनिधानं वैकादशिनीवत् । द्वाभ्यां रशानाभ्यां परिव्ययणं पशुभ्यामेर्हीति
केचित् । मल्हा मणिला मांसपिण्डद्वयं यस्या ग्रीवायाः सा मल्हा । पृश्निः पशौर्ही च
गर्भिणी चोपद्व(श)य उपाकरोति । उपशय आहुनिर्देशः । पञ्चहोमे च द्विवचनेनोहः ।
निष्कृते इमे यज्ञियभागामिताम् । सुवर्गं यातम् । उपाकृते शशमाने । अपीताम् । सा
ते द्विवचनेन । तेषां ये वक्राने(त्रिरे)ते स्वराड्मायुं कृण्वन्तु संज्ञपयत । स्वर्षिदौ स्यः स्वरित-

मित्यादि । द्विवचनेनैव लोकविदौ स्थो लोकमिनं न.धविदौ स्थो नाधमितं
गातुविदौ स्थो गातुमितं न वा उ वेतन्त्रियेये न रिण्यथो देवाः इदेष्व आशानां वा
नानापाणः पशुम्यामपीत रविषां वाशिषायां वेपिषायां पलायिषायां समज्ञासार्था
निषेधः शकृत्कुस्य, अभयं कृतं सर्वाम्यो मृदतं यत्पशुमायुमकृणुत प(पा)शाम्यां
पशून् प्रमुञ्चत ओषधे त्रायस्वैनं द्वि स्वधितेः मैनमिति च । यौ वामात्मनौ पशुषु प्रविष्टौ
यौ वितस्याते, आत्मन्वन्तौ घृतवन्तौ गच्छतं, विन्दतं, इहहतं, ओषधीः कृतम् । आदित्ये-
भ्यश्छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्येत्यादि उच्चैरादित्याय । मरुद्भ्यो गोर्वपाया मेदस इत्यादि
उपाशुना, वपामार्जनान्ते वरदानमुक्तं गार्भिण्या पृष्टौह्याश्च । पशुपुरोडाशादिकपवत्प्र-
चारोऽङ्गानां शेषमेकादशिनीवत् । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि आत्रा धूमो गच्छतु०
पृणेधाः स्वाहेत्यादि यूपोपस्थानादि ब्राह्मणभोजनान्तं संतिष्ठते द्विपशुयुक्तं कर्म ।

श्वोभूते द्वितीयायां सद्यो वा सात्यदूतानां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । सात्यदूतानां हवि-
रिदमेर्षा मयि । अमःवास्थास्तन्त्रम् । निर्वापणकालेऽश्विम्यां पूष्णे जुष्टं० द्वादशकपालं
सरस्वते सत्यवाचे० चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालम् । अश्विनौ पूषःहव्यः
रक्षध्वं(स्व) सरस्वन्सत्यवाक् । हव्यः रक्षध्वं सवितः सत्यप्रसव हव्यमित्यादि प्रधान-
यागान्तेऽश्विनोः पूष्णोरहमन्नाद. प्रजनिषीथ प्रजया च पशुभिरिति वा । उत्स्यो-
रजादः । दक्षिणाकाले तु तिसृभिरिषुभिर्भुक्तं धनुस्तिष्ठधन्वं तत्प्रक्षेपत्य निर्भिता
शुष्कहृतिः । तदुभयमत्र देयम् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ २२ ॥

अथ प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते—

ततः श्वोभूते षड्भिः प्रयुजाः हविर्भिर्यजते ॥ २३ ॥

सात्यदूतानां हविषि समाप्ते ततः परेद्युः प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । प्रयुजां
हविरिदम० ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाज्जातम् ।

दाक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ २४ ॥

निर्वापणकालेऽग्नये जुष्टं० सोमाय जुष्टं० सवित्रे जुष्टं० बृहस्पतये जु०स्वष्ट्रे जुष्टं० अग्नये
वैश्वानर,य जुष्टं० इत्यादि प्रधानयागान्ते सोमवर्जमन्नादः । दक्षिणाकाले रथस्य वाहनं
रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिन्शकटे रथस्येवयोऽमवस्थाप्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य
वाहको दक्षिणो यो बलीवर्दोऽसौ पूर्वषट्के दातव्य इति साप्यकृत् । ब्राह्मणतर्पणान्तेय-
मिष्टिः संतिष्ठते ॥ २४ ॥

अथोत्तरषट्कस्येष्टिमाह—

श्वोभूते षड्भिरुत्तरैः सारस्वतं चरुं निर्वपतीति यथा-
समाज्जातम् ॥ २५ ॥ तिसृधन्वः शुष्कहृतिर्दण्डमुपान-

हौ च तदक्षिणाऽध्वो वा । शोषकर्णे इत्येकेषाम् ।
सत्प्रतिराजभ्यः प्राहिणोति ॥ २५ ॥ अभ्यषिक्षि
राजाऽभूवमित्याचेदयति ॥ २६ ॥

श्रोभूते प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्व इत्यादि । षट्चरवः । सरस्वत्यै जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० मित्राय जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० क्षत्रपते जुष्टं० अदित्यै जुष्टं० इत्यादि ऋषिभ्यः कृत्वा धर्मोऽसीति स्यात्स्या क्षिपतीत्यादि । उत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः । अत्र ब्राह्मणेऽपि—दूतान्प्राहिणोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं ममयन्ति । अतो दूतेभ्य एव न च्छिद्यते (तै० ब्रा० १-८-३) इति विधिर्दृष्टव्यः । प्रतिराजभ्यो दू०ान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्देवयन्ति स्यापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैवं यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्द्विद्यते स्याप्यत इत्यपित्कीर्तिस्ता प्रापयन्ति । किं चार्थं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न सभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति किंतु सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणकार आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—‘तान्यभ्यवस्त्राय प्रतिराजभ्यः प्राहिणोति । अभ्यषिक्षि संजाऽभूवमित्याचेदयते’ (आप० श्रौ० १८-२२-४) इति । तानि तिसृष्वन्यादीनि दक्षिणाद्रव्याण्यभ्यवस्त्रायाभित आक्रम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो दर्शयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूते राज एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति अभिषिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽभूवमिति ॥ २६ ॥

संवत्सरमग्निहोत्रं जुहोति ॥ २७ ॥ अनुसंतत्यै
तत्र येऽग्निहोत्रेणाप्रतिषिद्धाः कतवस्तानाहरेत्
॥ २८ ॥ संवत्सरे केशवपनीयेनातिरात्रेण
यजते ॥ २९ ॥ तत्र वपनमवादा मन्त्रास्तेषामा-
दिमन्त्रादैरादितो वापयेतान्तमवादैरन्ततः । संतिष्ठते
केशवपनीयः ॥ ३० ॥

केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । तत्र कात्यायनः—अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः (का० श्रौ० १९-९-२६) इति । पशुबन्धनानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागाः कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् । ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासी सुन्धः कार्यः स एव केशवपनप्रातिरात्र उच्यते । रात्रिमतीत्यं वर्तत इत्यतिरात्रोऽतिरात्रसंस्थया कार्यः ॥

ततः संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा केशवपनीयेन (यक्ष्ये) यजेत संवत्सरमग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासपशुचातुर्मासकाम्यप्रदणानि प्रवर्तन्ते अम्यानि नित्यानि नैमित्तिकानि । न काम्यानि ।
श्वोभूते प्रथमायाः क्षपनं कृत्वा केशवपनीयेनातिरात्रेण यक्ष्य इत्यादि पवित्रवदेका दक्षिा
तिस्त्र उपसदः पञ्चम्यां प्रसृत इति । तस्मिन्प्रयोगे दीक्षणीयां कृत्वा वपनकाले स्वधिते मैन-
मिति कृत्वा ये केशिन इत्याद्यापस्तम्बः । येनावपदित्यन्तैश्चाऽऽदिप्रवादैश्चतस्रिर्वपनं
देवश्रारित्यस्य स्थाने दन्तधावनादि । अतिरात्रसंस्थः केशवपनीयः । सप्तविं-
शत्या गोभिस्ते क्रीणानीति विशेषः । षोडशमान् । अष्टाविंशत्येति केचित् । सर्वमतिरात्र-
वत् । पूर्ववत्फलचमसप्रयोगः । अनुबन्धवावपायां हुतायां मा ते केशानित्यादि यत्समी-
न्तमित्यन्तैरन्तप्रवादैर्वपनं कृत्वा ह्यात्याऽयं प्रयोगः । सर्वमहीनद्वादशाहवत् ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तस्मिन्संस्थिते व्युष्टिद्विरात्रेण यजेत ॥ ३१ ॥

तस्मिन्केशवपनीये समापिते व्युष्टिद्विरात्रेण यक्ष्य इत्यादि ॥ ३१ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्षवति ॥ ३२ ॥

तस्य व्युष्टिद्विरात्रस्य । सावित्रमग्निं चेष्य इत्यादि शर्कराण मुपकल्पनं सनीहारप्र-
स्थापनान्तं कृत्वा समन्वारम्भहोमः — अपैतु मृत्यु० इत्यादि । केचिदत्रोपदिशन्ति ।
द्वादशाहं दीक्षितो भवति । आगामिन्या तृतीयाया प्राथणीयया प्रचर्य सोमकथणकाले
गवा ते क्रीणानि तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनशतगोभिस्ते क्रीणा नि । षट्पञ्चाशद्गो-
भिस्ते क्रीणानीति केचित् । ततः परेषु पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य सेनेन्द्रस्येत्यन्ते संभार-
यन्तुं श्रूयति व्याघ्रे । एवं सर्वोपस्थानान्ते यूपच्छेदनकालेऽग्निप्रथमास्त्रयोदश यूपान्म-
न्त्रेणेत्यादि । वेदिकाल एकादशिनीवत् । दश रथासामित्यादि उपसदि पञ्चम्यां पौर्वा-
ह्णिकीभ्यां प्रचर्य वेदिकरणम् । विमिमीत्वेत्याभिमन्त्रणम् । चतुःशिक्षण्येति । तत
उत्तरवेदिदेशमध्ये इक्षुमित्यादि । दध्ना मधुमिश्रेण शर्कराभिरिति बाह्य लेखाः संपूर-
णार्याः कृत्वाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्योपसद्भ्यां प्रचर्य, श्वोभूते पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य
प्रनापतिस्त्वा सादयत्स्वित्यादि संचितोक्त्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्णिकीयां । द्वादशोऽहनि
प्रवर्षमुद्गास्याग्निप्रणयनं कृत्वाऽऽतिमुक्त्यन्ते काठकाहुतयः । असवे स्वाहेत्यन्ता एक-
विंशतिश्छदिःसदः संतृण्णे अधिषवणफलके । अग्नीषोमीयकालेऽग्नेवासनान्तम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्त्रीभोजतिरात्र उत्तरं गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम
भवति । त्रैष्टुभमुत्तरम् । रथतरं पूर्वेऽहन्त्साम
भवति । बृहदुत्तरं वैखानसम् । पूर्वेऽहन्त्साम

भक्षति । पोटश्च्युत्तरे हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवाति ।
हविष्कृन्निधनमुत्तरम् । अमावास्यायां पूर्वमहर्भ-
जनीयमुत्तरम् । आपूर्यमाणपक्षस्य वा । ये पुच्छे
अहनी स्याताम् ॥ ३३ ॥

श्वोभूते ध्रुवाः प्रयुज्य षोडशिपात्रं न वा परिप्लवादि । पशुपात्राणां काले त्रिगुणा
दश पञ्च द्विगुणा पञ्च कुम्भ्यः पञ्च शूला वषाश्रवणीर्दर्मयुगलानि ऐन्द्रवाचवज्रम् । पशु-
भिरेहि आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्कं मिनोति । अज्ज(अभ्यदा)नाश्रमिष्ठाहस्तिणामित्याद्यु-
त्तरापवर्गः । तत उपशयनिधानं कापेट्यैकादशिनीवत् । आग्नेयमग्निष्ठाहस्तिणोत्तरयोरैन्द्रौ ।
उत्तरे सारस्वतः पशुः । दक्षिणे सावित्रः । तत उपशय आत्नुनिर्देशः । दक्षिणाकाले
दशसहस्रं ददाति । अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोम, अग्निष्टोमसंस्थायां यज्ञायज्ञायि
स्तूपमान उत्तरस्मिन्नहनि वसतीवरीर्गृह्णाति । सूक्तवाक उच्यमाने श्वः सुत्यामिति प्रैषं
पत्नीसंस्थानान्ता संतिष्ठते ।

मैत्रावरुण्या शाखाच्छेदनादि कुम्भालेपनान्तं दिवैश रात्रौ वसतीवरीः परिहस्य
दोहनं, पशुशाखाहरणादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वेत्यादि, अतिरात्रसंस्थाः षोडशिकाः । पशुपात्रप्रयोगे द्वादश
धूपरशनाः षट्पशुरशनाः षट्कुम्भ्यः शूलाश्च वषाश्रवणीर्दर्मयुगलानि च शूक्रप्रहादि
पशुभिरेहीत्यादि आश्विनौ गृहीत्वा षड्यूपान् मिनोति । अग्निष्ठाहस्तिणोत्तरयोर्दक्षिणत
आरभ्य व्यत्यासेनोदमपवर्गाः पूर्वोपशयान्तं तन्त्रेण स्थापयति भेदेन वा । तत
उपशयस्य च्छेदनम् । रशनाद्वयस्य परिव्ययणम् । मितानामुपशयस्य
च । अस्मिन्नहनि । मितानामाद्ये वैश्वदेवानामुपाकरोति । द्वितीय उत्तरे सौम्यं
तृतीये दक्षिणे मारुतमुत्तरे चतुर्थे पौर्ण, पुनश्चोत्तरे पञ्चमे बार्हस्पत्यं, अथ दक्षिणे षष्ठे-
वारुणं, तत आत्नुनिर्देशः । दक्षिणाकाले दशसहस्रं ददाति । काठकद्दक्षिणा (पृथक्)
पूर्वेद्युः प्रसर्पणान्तं तन्त्रेण तिरोहान्तम् । अग्नीदौषधजानित्यादि अनुषन्ध्यावपां हुत्वा
पत्नीवतं कर्म, पशुपुरोडाशादि देवसुवामेतानि हवीषि, इत्यादि उदधसामीयान्तम् ।
पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भवातिविकल्पः । अमावास्यायां पूर्वमहर्भवात्यस्य प्रयोग उक्तः ।
आपूर्यमाण इति विकल्पः प्रपमायां पूर्वं द्वितीयाद्यामुत्तरं दशम्येकादशी वा ॥ ३३ ॥

सञ्जाणां धृतिरग्निष्टोमस्तेनान्ततो यजेत ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नहनि व्युष्टिद्विरात्रसमाप्तिस्तस्मिन्नहनि सञ्जाणां धृतेरारम्भः । द्वितीयायां
षोक्तप्रयोगस्य आरम्भः । सञ्जाणां धृतिना दस्य इत्यादि परिप्लवत् । एका
दीना तिस्र उपसदः पञ्चम्या प्रसुत इति । सोमकृयणकाले गवां ते ऋणानीत्युक्त

एकत्रिंशद्गोभिस्ते कर्षणानीति । अथवा—अष्टाविंशत्या गोभिः [इति] । दक्षिणा
काले पञ्च सहस्राणि ददाति । अग्निष्टोममसैः प्रचर्य षोडशि (प्रचारः) अग्नीदौप-
यजामित्यादि राजसूये तिस्रोऽनुबन्ध्या विकल्पेनाऽऽम्नाताः । ३४ ॥

पञ्चापवर्गो भवति ॥ ३५ ॥

अग्निष्टोमः पञ्चापवर्गः फलप्राप्तिः, उदकमानीयान्तम् ॥ ३६ ॥

संतिष्ठते राजसूयः ॥ ३६ ॥

संतिष्ठते समाप्यते ॥ ३६ ॥

राजसूयेनेद्वा सौत्रामण्या यजेत ॥ (स्व०२३) ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसुत्रे त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसुत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आचार्येण राजसूयेऽनुविहित इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यनुविधास्यन्(नं) क्रियते—

त्रिरात्रे पुरस्तात्सीसेन ह्रीवाच्छष्पाणि क्रीत्वा

क्षीमे वासस्त्रुपनञ्च निदधाति ॥ १ ॥

नवमीप्रश्नति अहं त्रिरात्र इति । नवम्यां सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदासि,
षद्दोता पशुवत् सिद्धे(सीसे)न ह्रीवाच्छष्पाणि क्रीणाति इति सिद्धम् । यद्वा—
त्रिरात्रे पुरस्तात्सुरेष्टिः । लोहं सीसमित्युच्यते । ह्रीवाच्छष्पाणि श्रेमाणि तरुण्यवास्तो-
नमानि शीहय इति शम्यामात्रा भवन्ति शीहयः । शीहयश्च तरुण्यवाश्च तोकमानि शष्पाणि
बोच्यन्ते इति । क्षीमे वाससि बद्ध्वा निदधाति स्थापयति । त्रिरात्रं यथा न शुष्काणि
भवन्ति तथोपायः क्रियते ॥ १ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रं मक्रमयति ॥ २ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रमारभते । अङ्गसमुदायस्याऽऽख्यात(न)मिति तदारभेत कर्तुम् ॥२॥

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामोऽग्नीन्वा-

घाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्यो-

क्षपरार्जीःस्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि मयुनक्ति

स्थालीं कपालानां स्थाने मयुनक्ति ॥ ३ ॥

न पङ्कोताऽग्निः परित्यज्यते । अस्मिन्नाग्निर्होत्रहोमः । ततो द्वादश्यां प्रातरग्निर्होत्रं
हुत्वा सुरेष्ट्यर्षमग्निः प्रणीयते । न विद्युदासि । ततोऽन्वाधानम्—अग्निं गृह्णामि ४
चतुरहे यज्ञयुरनुमंचरानिति विशेषः । इमामूर्जे द्वादशीं ये प्रविष्टा सौत्रामणीयं
हविरिदमेषां मयि । केचिदैष्टं हविरिति । अन्वाहितनपे कृते बर्हिराहरणादिं, नेधम्,
अग्रचलंकरणान्ते परिस्तरणम् । ततः पाणिप्रक्षालनादि, यथार्थं पात्राणि मयुनक्ति
स्वस्वस्थालीं च शम्यादृषदुपलवर्जान्यपरतः, परतः स्तुवं वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्रणी-
ताप्रणयन मदन्यर्थमुपवेधं वेदाग्रं मेक्षणं योक्त्रमिति ॥ ३ ॥

निर्वापणकालेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राण्ये

प्रभूनान्त्रीहीनिर्वापनि ॥ ४ ॥

निर्वापणकाले प्राप्तेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राण्ये जुष्टं निर्वापामीति निर्वापणा-
दयस्तन्त्रेण संस्कार्या(राः ।)अश्विनौ सरस्वतीन्द्र सुत्रामन्हव्यं रक्षध्वमिति ।
निर्वापवत् प्रोक्षणं प्रोक्षामीति विशेषः ॥ ४ ॥

चरुकल्पेन शपायित्वाऽग्नेण गार्हपत्यमवटं स्वात्वा

सुरायाः कल्पेन परिस्तुतं संदधाति ॥ ५ ॥

उपवेधमादाय स्थाल्याः कपालधर्मः, तामविश्रयणं ध्रुवोऽसीति न तु निर्देवं, सप्तु-
लायुत्पूय समापो आद्भिरिति प्रणीताभिः संयौति अद्भिः परीति मन्तीभिः, घर्मोऽसीति
सहाद्भिरविश्रयणं, अन्तरितमविदहन्तः, नाऽऽप्यलेपनिवयर्षं न वेदिकरणं ब्राह्मणस्य
मूर्धन्वरे वा सादयेत् स्फ्यं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वा स्तुवं च स्तुचश्च संसृष्टि पत्नीं संनद्याऽऽ-
ज्येनोदेहीत्यादि, आर्द्रो भुवनस्येति चरोरुद्धासनान्तम् । ततोऽग्नेण गार्हपत्यमवटं स्वात्वा
तस्मिन्नवटे स्थाप्यते स्थाल्यामेव सुरासंधानं तस्यामुदकं क्षिपाति । अल्पं हविर्मेहती
स्थालीं क्रियते ॥ ५ ॥

स्वादीं त्वा स्वादुमेति शप्यैः सुरां स संसृजति ॥ ६ ॥

अत्र व्रीहियवाद्यङ्कुरं शण्यशब्दाभिधेयं नालतृणं चोपलक्ष्यते ॥ ६ ॥

सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय

सुत्राण्ये पच्यस्वेति संसृष्ट्यामभिमन्त्रयते ॥ ७ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ७ ॥

तिस्रो रात्रीः संधिता वसति ॥ ८ ॥

शुभैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवातं विधत्ते—तिस्रः ससृष्टा वसति । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति (तै० ब्रा० १-८-९) इति । क्रीतसोमस्य त्रिस्रस्र-वासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—तस्य सोममाह्वयमाणं गन्धर्वैः क्लिप्तवसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति * (तै० सं० १-१-९) इति । तिस्रो रात्रीः संसृष्टा वसति ।

अथ चतुर्दश्यामन्वाहितानामग्नीनां न त्यागस्तेष्वेषामिहोप्रादीनि । अथ पञ्चदश्यां यदि पौर्वाहिकं पर्वं तदा दर्शः पूर्णमासो वा क्रियते तत्रस्त्रिपशुरारभ्यते । यदि त्वीत्तरमाविकं पर्वं ततः समाप्य त्रिपशुं पञ्चदश्यां दर्शं पूर्णमासं वा । अथ सौत्रामण्याः पयोप्रहमाश्रित्य प्रयोताः । पञ्चदश्यामेव सौत्रामण्या यस्य इत्युक्त्वा षड्गोता, ततः षाश्विष्टिः शाखाहरणादिप्रतप्रवेशः ॥ ८ ॥

एकयूपं छिनत्ति ॥ ९ ॥

यूषाहुत्वादिपशुस्नपनान्तं प्रकृतिवत् । अयं तु विशेषः । ग्रहपात्रसादनकाले वस्त्रसंवाकरणं प्रातर्दोहवत्, पशुशाखाया सतं नार्या कुम्भीस्थाने प्रा दोहपात्राणि, कुम्भीमभिवान्दं निदाने दोहनपात्राणि सुराया उद्वेदनकाल एता आचरन्तीत्यादिसंक्षालननिनयनान्तं प्रातर्दोहवत् । पशुशाखाया उपवेशं च, अश्विभ्यां सस्वत्या इन्द्राय सुभ्राह्म इति निगमाः । ब्राह्मणमूर्धःखरे वा सादयित्वा, इन्द्रमिन्द्रियमित्यादिदर्शकव्याप्त्याभिर्महानं खरादधस्तात् कृत्वा बालमध्येन पवित्रेण पावनं पुनातु ते परिलुप्तस्त्रिभ्यः विकारेण यथायतनं सादयित्वा पक्षपाकरणादि मार्जनान्तं पूर्ववत् । ग्रहाणामध्वजः षड्गुक्रानि ध्रुवान्तान्याज्यानि गृहीत्वा कुषिवद्धेति च पूर्ववदैन्द्रमासादायित्वा प्रोक्तस्त्रिभ्यः मन्थ्येत्यादि षपामर्जनान्तं पूर्ववत् । ततः पुरोडाशं विवर्पतीत्यादि सर्षं पूर्ववत् । अमासरामावात्तस्य निवृत्तिः । तत्रश्लोकाः—

पर्वण्येव पयोग्रहेऽप्यसुधमाद्यागूः खरे सादनात्
प्राक्कुम्भीसतथोः कृते त्वपनयेद्भ्रतसान्पशोः शाखया ॥
र्षीण्यूर्ध्वानि च दोहपात्राणि खरं मूर्धस्खरे वा सुरा
निष्ठपानि च दोहकर्म सद्ने सत्तामिष्टाष्टिस्तथा ॥
खरादधस्तान्वालेन पावनं तु पुनः खरे ।
इषे त्येति षपाहोमो मार्जनादि च पूर्ववत् ॥

अथ त्रिपशोः कर्म, न पश्चिष्टिः परिगृहीतत्वात् । सुरादेवताया यत् इन्द्रः स एव सुशामा वेति केचित् । पश्चिष्ट्यादि । इन्द्रः सुत्राया, अन्येऽन्य इन्द्र इति । तस्मात्पश्चिष्ट्यादिसुरेष्टौ यदि प्रतोपायनं कृतमिह न पश्चिष्टिं कृत्वा, क्रियत आसन्नेषु हविःषु वा प्रतोपायनं पश्चिष्टिः । शास्त्राहरणं कुक्षशास्त्रायां च यथाहुत्यादिष्वालकरणात् स्वस्वरवक्ष्यः न स्वरुभिः पशून्व्यर्धेयमिति श्रुतेः । एको यूपः । नोपशययत्नी-पत्तौ ॥ ९ ॥

न वेदं करोति । पुरस्तात्कृते नार्थान्कुरुते ॥ १० ॥

वेदं कृत्वा वेदिं करोति । न वेदं कर्णेति वेदार्थान्पूर्वं कृतेनैवोपदेशात्सर्वं तेनैव ॥ १० ॥

सौमिक्यास्तृतीयमार्गीं वेदिं करोति ॥ ११ ॥

सौमिक्या वेदेस्तृतीये यजेत । प्रथमस्य त्रिकरण्यः वा वेदिमानम् । चतुर्विंशत्य-सूक्तसंमितेन दण्डेन दशभिः पश्चाद्द्वादशभिः प्राची, अष्टाभिः पुरस्तात्, न दशपदोत्तरवेदिः शम्यामाश्रैव पशुमन्धवदिति विधानात् एकादशिन्यां प्रत्यक्षविहिता एव प्रवर्तन्ते । तस्माच्छम्याप्रमाणोत्तरवेदिरिति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

यस्मिन्कालेऽध्वर्युरुत्तरवेदिं करोति तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिं चतुरश्रं स्वरं करोति ॥ १२ ॥

यस्मिन्काले उत्तरवेदिं करोत्यध्वर्युस्तदा प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य चतुरश्रं दक्षिणेनोत्तरवेदिं (यां) स्वरं पीठं करोति । उत्तरपैद्यां क्रियमाणाद्यमेव तूष्णीं स्वरकरणमप्रेषणात्वाहार्यपचनस्यादौ वेद्यामेव सुराग्रहार्थं द्वितीयं स्वरं करोति । चात्वाले तस्मादाहृत्य पुरीषमध्वर्युः, निःसारणान्तं पशुवत् ॥ १२ ॥

यस्मिन्कालेऽध्वर्युराहवनीयं प्रणयति तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणामेरङ्गरानाहृत्य स्वरे न्युप्यो-पसमादधाति ॥ १३ ॥ न पाणी प्रक्षालयते ॥ १४ ॥

अग्निप्रणयनकाले उत्तरवेदिकं प्रणयत्यध्वर्युः । प्रतिप्रस्थाता दक्षिणामेरत्रिमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिस्वरे न्युप्य तूष्णीं यथा व्यवयो न भवति तथा पश्चादुपसमादधाति । अतिमुक्त्यन्तमौत्तरवेदिकस्य नर्हिराहरणादि परिस्तरणान्तं पाशुकं, पाणि-क्षालनमदि । पात्रासादनकाले प्राप्ते पाशुकेष्वेवं विकारः, द्वे यूपरशने तिलः पशुरशनाः कुम्भीजयं वपाश्रपणीभ्रयं वृष्णीर्यद्वैन्द्रस्तदा कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं मेषवृषभ्योः । एवं पाशु-कानि प्रयुज्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । १९९

अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्णे त्रीणि
वैश्वान्तान्पूर्वपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्णे, त्रीण्यूर्वपात्राणि सुराग्रहारे सर-
प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

सतं शतातृष्णां स्थालीं रुक्मं बालस्रावं
च ॥ १६ ॥

सतं द्रोणकलशाकृतिं प्रयुनक्तिति विशेषः । परिमण्डलं शतच्छिद्रं मार्तिकं स्थाली-
विधानात् । प्रयुनक्ति बालस्रावं बालमयं शुचिभिर्गोवालैः कृतं सुराक्षालनार्थं प्रयुनक्ति ।
केचिद्दशापवित्रवद्वस्त्रे बद्धा इयेनपत्रं इयेनपुच्छं च कलबदरकर्कशुसक्तुम्पाशुकानि सं-
ज्योर्ध्वपात्राणि जुहुवत्संमार्ष्टिं पालाशत्वाच्च तस्य पात्रीधर्मास्तद्वाक्यम् । शतच्छिद्रा
मार्तिकी स्थाली ॥ १६ ॥

यत्प्राक्पशुपाकरणात्कृत्वोद्भिद्य सुरां सते
निषिच्य पुनातु ते परिस्रुतमिति बालमयेन
पवित्रेण पुनाति ॥ १७ ॥

प्राक्पशुपाकरणात्कृत्वा तत्र विशेषः । देवस्य वा ददत इति रशानद्ग्रहस्याऽऽदानं
परिवीरसीत्यधिकारेण द्विव. सूनवः स्य, अन्तारिक्षस्य त्वा स्थान्मववगूहामि, एवमन्तं
कृत्वोऽद्भिद्य सुरां ब्राह्मणस्य मूर्धन्यरे वा सादयित्वा तूष्णीं प्रियेणोति । केचिद्पुनस्तु
ते परिस्रुतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पावयन्ति त्वरस्थावस्तात् ॥ १७ ॥

वायुः पूतः पवित्रेणोति सोमवामिनः । सोमाति-
पवितस्य वा । माहसोम इति सोमातिपवितस्य
पूर्तां ब्राह्मणस्य मूर्धनसादयित्वा ॥ (ख० २४) ॥ १८ ॥

प्रत्यङ् सोम इति सोमवामिनः प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुत इति पवितस्य पूर्तां यथा-
वतनं सादयति । यत्र पूर्वमासादितं तत्रैवाऽऽसादयति ॥ १८ ॥

पशुपाकरणमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते । आश्वि-
नपञ्चं धूम्रशुपाकरोति । सारस्वतं च वैषमैन्द्र-
सृषभं वृष्णिं वस्तं वा । बार्हस्पत्यं चतुर्थं
सोमवामिनः सोमातिपवितस्य वा ॥ १९ ॥

एकयूपे पशुपाकरोति । एकादशिर्नावदित्यादि, इषे त्वेत्यादि, अश्विभ्यां त्वा

जुष्टमुपाकरोमीति ध्रुववर्णमजं, इषे त्वेत्यादि, सरस्वत्यै त्वा जुष्टमिति मेवं, सरस्वती देवता, वाग्वै सरस्वतीति वाक्यशेषात् । इन्द्राय जुष्टमित्युषमं वृष्णि वाऽन्ये नहिष्या-
 द्वाय जुष्टस्पृशे त्वेति चतुर्थोऽजः, अतिपवितस्य सोमं पीत्वोदरात्स्त्रवण यस्य सोमाति-
 पवितः । अनित्यः, उपाकृत्य पञ्च जुहोति, ऊहेन सुवर्षा यात ओषधीषु प्रतितिष्ठते
 येषामशि० निष्क्रीता इमे यन्तु ये वध्यमाना, न तु चतुर्थेनोहः प्रमुञ्चमाना उपाकृता-
 न्तु(न्च्छ)शमाना० अग्नेर्जनिश्रमसीत्यादि अधिहोमान्तं, देवस्य त्वा० पशुरशानामा-
 दाय पशोर्वक्षिण इत्यादि, धर्षा मानुषानश्विम्यां त्वा जुष्टं नियुजिम, दक्षिणतो
 नियोजनम् ।

ततः सारस्वतस्य धर्षा मानुषान्० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं नियुजिम ततः धर्षामानुषा-
 श्विन्श्रमः त्वा जुष्टं नियुजिम, ततः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि अश्विम्यां त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीत्यादि प्रोक्षति । अथां पेरुरसीत्यादि क्रमेण पायनं श्रयाणाम् । स्वात्तमित्यादि
 च क्रमेण वेदनिघण्टादि सूच्यमाशयर्थेत्यदि सं ते प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिरित्यन्तमे-
 कस्य कृत्वेतरयोः क्रमेण, ध्रुवासमञ्जनादि सर्वाङ्गनं तन्त्रेण, सकृत्स्वधित्योरन्तर्धाय,
 स्वधितिनैकमङ्क्त्वा पशुन्दुनः स्वधित्यङ्गनमन्येन शकलेन च द्वितीयस्याङ्गनं पुनः
 स्वधित्याङ्गनमन्येन स्वरूपा सहङ्गनं, स्वरूपां चिह्नकरणं, पशूनां कुम्भ्यादीनां च
 अग्निकरणं तन्त्रेण, पशुपतेः पशवस्तेषां चान्नीत्रे देवास्ताम्स्वराङ्गनमन्यतां, विमोक्त-
 तन्त्रेण चै वध्यमानान्मुख्यवपाश्रपण्या अन्वारम्भः । एवं त्रिर्यज्ञपतिमित्यादि तं दक्षिणे-
 नेत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः । केचित्प्रतिपशावभिगोवध्यगो(?)ह्रस्वनममुष्मुकाहरणं वाऽऽ-
 वर्तन्ते । प्रमुञ्चमाना० नानापाणो० इति त्रिनयनं तन्त्रेण, तदा सर्वं तन्त्रेण स्वस्वाम्या-
 मालभ्य वपाश्रपणीभ्यां मुखस्यान्वारम्भः । दर्षास्तरणादि क्रमेण, अमायुं कृष्यन्तः
 संज्ञपयत स्तर्विदः स्थ (इत्यादि लोकाविद स्थ गातुविद स्थ नापविद स्थ
 न वा उ ऐतन्त्रियसे(ध्वे)० आशाना वा आशा० दाना प्राणाः
 पशुमिथैज्ञं० इत्थादिनवचनप्रयोगो न तन्त्रेण दैव्याः शमितारः० उपेतन०
 पाशेभ्यः पशुप्रमुखत इति पाशास्य विमोक्तः पृथक्पृथक्, मुख्यवपाश्रपण्या सकलानु-
 दस्य नमस्त आतुनेत्यादि अपो देवीरित्यन्तं, वाक्त आप्यायतामित्यादि शुद्धाश्वरिजा
 इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरयोः । त्रायस्वैनं, इति उत्कृन्तामीत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः ।
 अन्ये व्युदस्य लोहितान्ता रक्षमा भागः स्पेति । अच्छिन्नो राय अश्विम्यां त्वा जुष्टमु-
 त्कृन्तामीति । सरस्वत्यै त्वा० इन्द्राय त्वा० तन्त्रेण प्रत्युष्टं० सर्वा अन्वारभेत यजमानः ।
 उल्मुकैर्दक्षामिस्थादि निर्दग्धं तन्त्रेण वायो वीहि० भेदेन यस्त आस्मेति च । केचित्
 औ(दू)हेन ये व आत्मान इत्यादि, प्रविष्टा वितस्थिरे । आत्मन्वन्तः० सुपिप्पला

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३०१

ओषधीः कृत । इक्षुमिन्द्रियमिति भेदेन उत्तमप्रयानादि । पूर्वं परिवर्ष्यं हुत्वा जुहामुपस्त-
र्येत्यादिक्रमेण । वषाप्रचारः—अश्विभ्यां छागस्य वषाया भेदसोऽनुग्रहीत्यादि, एवं प्रेष्य
जातवेदः० । एवं सरस्वत्यै मेषस्य वषाया भेदस एवं प्रेष्य । इन्द्रायर्षभस्येवं प्रेष्य ।
सारस्वतस्य—सरस्वत्या अहं देववज्रया वाचमन्नायं० इतरयोः सांनार्यवत् । उत्तरप-
रिवर्ष्यहोमः । वषोद्धरणभिषारणं भेदेन, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छत । तन्प्रेणाभि-
होमः ॥ १९ ॥

हुतासु वषासु रुक्ममृषभं सात्वर्यं च वज्रवां
दाक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

हुतासु वषासु निष्कमृषभं सात्वर्यं च वज्रवां ददातीत्यापस्तम्बः । दाक्षिणाकाल ऋषभो
बलीवर्दः सात्वर्यं शीघ्रमामिनी अश्वस्य योषिद्वज्रवा । तां वान्तर्वेष्यां स्थापयति ब्रह्मणो
ब्रह्मणी स्यो ब्रह्मणे वो हुताय मा मा हिंमिद्व हुताय मरुतं शिवा भवत (इति) । अघ्न
पिन्वस्वेत्यविकारेण सहस्रधारा उत्सा अक्षयिमाणा ते दध्नुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तै
रुक्मर्षभसात्वर्यवज्रवाद्भ्रुवैरतितराणि सृत्युं ब्राह्मणा इमे वो निष्कर्षभसात्वर्यवज्रवाः ।
केचिन्नपुंसंकेनोहमिच्छन्ति । निष्कशब्दो नपुंसकामिति । अनुशामनिकाद्या विकल्पाः ।
अमत्रे द्विरण्यम् । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्चमिति प्रतिग्रहः । चात्वाले मार्जनम् ॥ २० ॥

तत्कृत्वा वार्यन्वैः सुराग्रहान्गृहान्युपषाम-
गृहीतोऽस्यच्छिद्रां स्वाऽच्छिद्रेणाश्विभ्यां
जुष्टं गृहामीत्याश्विनं ग्रहमध्वर्युर्गृह्णाति ।
उपषामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां स्वाऽच्छिद्रेण
सरस्वत्यै जुष्टं गृहामीति सारस्वतम् ।
मतिप्रस्थाता । उपषामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां
स्वाऽच्छिद्रेणेन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं गृहामी-
त्येन्द्रं यजमानः ॥ २१ ॥

तत्कृत्वेतिवचनात् प्रकृतिवत् । ग्रहावकाशश्रुतंकारौ न भवतः । आश्विनमध्वर्युर्गृ-
ह्णाति । सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रो वा । ऐन्द्रं ब्रह्मा यजमानो वा । (आप० श्रौ०
१९-२-९) इत्यापस्तम्बसूत्रे विशेषः ॥ २१ ॥

कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुक् ॥ २२ ॥

सर्वानुवर्तते ॥ २२ ॥

कलसक्तुभिराश्विनः श्रीणाति । वदरसक्तुभि-
रित्येकेषाम् । सिंहलोमभिश्च कर्कन्धूसक्तुभिः
सारस्वतः शार्दूललोमभिश्च वदरसक्तुभिरेन्द्रं
ककलसक्तुभिरित्येकेषाम् । वृकलोमभिश्च । आभि
वा सिंहावध्वर्यूर्धनसा ध्यायेत् । शार्दूलैः त्रि-
प्रस्थाता । वृकैर्यजमानः ॥ २३ ॥

कलसक्तुभिः सिंहलोमभिश्चाऽऽश्विनं गृह्णाति । वदरसक्तुभिः शार्दूललोमभिश्च सार-
स्वतं श्रीणाति । कर्कन्धूसक्तुभिर्वृकलोमभिश्चैन्द्रं श्रीणाति । एतेषां फलपूर्णेः श्रीणाति ।
सिंहः प्रसिद्धः । शार्दूलः पिंजो द्वीपी । वृकः प्रसिद्धः । तेषां लोमाभावे सिंहं
मनस्य ध्यायेत् ॥ २३ ॥

एष ते योनिरभिभ्यां त्वा, एष ते योनिः
सरस्वत्यै त्वा, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
सुत्रारुण इति यथारूपं ब्राह्मणस्य मूर्धन्सा-
दययित्वा ॥ (सू०२५) ॥ २४ ॥

मूर्धातान्दस्तस्या(न् महा)न्शे(श्ये)नपत्रेण सर्वतः परिरुज्य यथारूपं सप्तशे ॥२४॥

पशुपुरोडाशप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥
बार्हस्पत्यं पशुपुरोडाशं निरुभ्येन्द्रमेकादश-
कपालं निर्वपति । सवित्रं द्वादशकपालम् ।
वारुणं दशकपालम् ॥ २५ ॥

ततः पुरोडाशाज्निर्वपति । बार्हस्पत्यस्य नैमित्तिकस्य निरुभ्येतरेषां निर्वापः ।
सप्तैकादश कपालानि द्वादश वा पुरोडाशानां त्रयस्त्रिंशत्कपालानि सप्तस्य च द्वादशमित्यादि
सर्वे पशुपुरोडाशवत् । इन्द्राय मुष्टं निर्वपामि । सवित्रे जुष्टं वरुणाय जुष्टं इन्द्र
हव्यः रक्षस्व सवितर्हव्यः रक्षस्व वरुण हव्यः रक्षस्वेति । निर्वापवत्प्रोक्षणम् । हवि-
ष्कृता वाचं विरुज्य पशुन्विशास्ति निष्पनादि हृदयश्रृण्णान्तमेकस्य कृत्वाऽनुन्तर-
मित्तरयोः । तत्र विशेषः—गुदं मा निर्लेषीरित्यादि, अवहननादि निर्वापवद्विषवन्सैन्द्र-
स्यैकादशोपदधाति । सवितुर्द्वादश वरुणस्य दश कपालानि मृदन्तीरभिश्चयति, इत्याशा-
प्यलेपं निनीय धृतागेहीत्यादि ॥ २५ ॥

तानासाद्य यथागृहीतं ग्रहानाददतेऽभिभ्याः सर-
स्वत्या इन्द्राय सुत्रारुणे सोमानाः सुत्रारुणमस्तु-

६ पटलः] महादेवज्ञानसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २०३

ईहि । अधिन्या५ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे
सोमान्सुरान् प्रस्थितान्मेष्येति संमेष्यति ॥ २६ ॥
वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

इन्द्रं तूष्णीमभिचार्य सविभे जुष्टं० अलंकृत्य सादनान्तमाग्नेयवत् । सावित्रवारुण-
योरभिवर्शनम् । यो नः कर्तव्य अपरामिन्द्रो भुवनास्तुदताम्, अथ ग्रहैः प्रचरन्ति
शुह्रुविकारा अप्युपभृद्वर्ज ये गृह्णन्ति ग्रहांस्तं तं स स आदत्तेऽध्वर्युः । अधिन्यामि-
त्यादि संमेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनुवषट्कृते हुत्वा बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन
प्रचरिते ब्राह्मणं परिक्रीणीते ग्रहोच्छेषणस्य
पातारम् । यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो
अपिबच्छचीभिः । अहं तदस्थ मनसा शिवेन
सोमं राजानमिह भक्षयामीति भक्षयति ॥ २८ ॥

युव५ सुराममक्षिनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुय-
जति (आप० श्रौ० १६-२-१) इत्यापस्तम्बः । अनुवषट्कृते हुत्वा बार्हस्पत्यस्य
पशुपुरोडाशेन प्रचारः । ततो हुतशेषं भक्षयति यजमानः ॥ २८ ॥

नाना हि वा देवहितं सद्योमितं मा सः सृष्टार्था
परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष
मा मा हिःस्तीः स्वां योनिमाविशन्ति भक्षय-
न्त्वमभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

यजमान इति शेषः ॥ २९ ॥

इं सुक्ते अङ्गुणवै पितृणामहं देवानामुत मर्त्या-
मिह । तदभ्यामिदं विश्वं भुवनं समेत्यन्तरा
पूर्वमपरं च केतुमिति वा बल्मीकवंपायामवन-
येत् ॥ ३० ॥ स्वयं वा पिबेत् । सर्वहुतां वा
जुहुयात् ॥ ३१ ॥

बल्मीकवंपायो वाऽवनयेद्ग्रहशेषम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

दक्षिणात्रौ प्रबध्य क्षतातृष्णां स्थालीं वितत्य
धारयन्ति । क्षतातृष्णेन सोवर्णेन स्वमेणापिदि-
ताम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणेऽग्नौ शतातृष्णां स्थालीं प्रबद्धां धारयन्ति । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं
वित्तस्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिन्कृतमानं हिरण्यं निधाय, (आप० श्रौ०
१९-३-७) इत्यापरतमनः । दक्षिणाग्नौ खरे वा तस्मिन्कृतच्छिद्रां स्थालीं कस्मि-
न्निद्धध्वा धारयति कश्चित्पुरी (रु) षः । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं वित्तस्य
वालस्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिन्वालभये शतमानं हिरण्यं बिले निधी-
यते ॥ ३२ ॥

पितरो मदन्ताः सोमप्रतीका व्यशेम देवहितं
यदायुः । इन्द्रपीतो विचक्षणो व्यशेम देवहितं
यदायुः । यन्मं मनो यमं (नः परागतं) यद्वा
मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धार-
यामसि व्यशेम देवहितं यदायुरिति तस्यामेव
सुरावशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

प्राचीनावीत्यध्वर्युः सुरावशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

स्रवन्तीः पितृमतीभिर्याज्यानुधाक्याभिरुपति-
ष्ठते ॥ ३४ ॥

स्रवन्तीं स्थालीं तौमीभिः पितृमतीभिरुपतिष्ठते ॥ ३४ ॥

त्वः सोम प्रचिकितो मनीषेति ॥ (त्व० २६) ॥
तिस्राभिः पुरस्तादध्वर्युरुत्तराभिस्तिसृभिर्दक्षिणतो
ब्रह्मोत्तराभिस्तिसृभिः पश्चाद्गतोत्तराभिस्तिसृभि-
रुत्तरत आग्नीध्रः कव्यवाहिनीभिस्तिसृभिः । अत्र
शतातृष्णां स्थालीं निदधाति । ब्राह्मणो राजन्यो
वैश्यो वा नाऽऽद्रियेत । दक्षिणमाग्नें प्रणयि-
तुः स्वयमेतः सुरावशेषं व्रतयन्नासीत् ॥ ३५ ॥

त्वः सोम प्रचिकितः० त्वया हि नः० त्वः सोम पितृभिः, इत्यध्वर्युः पुरस्तात् प्रत्य-
ङ्मुक्त्वा उपतिष्ठते स्रवन्तीं स्थालीम् । दक्षिणतो ब्रह्मोदङ्मुखो वर्हिषदः पितरः, आऽहं
(अथा)पितृन्० उपहृताः पितरः, इति तिसृभिर्होता, अग्निष्वात्ताः पितरः० ये अग्नि-
ष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता अभिवान्यायै देुभ्ये जुषमाणा इति पश्चात्प्राङ्मुखः, यदग्ने कव्य
वाहनः, त्वामग्ने ईडितो आत्रषेदः मातर्ली कन्वैरिति तिसृभिर्दक्षिणेऽग्नौ शतातृष्णामध्वर्युः
स्थापयति राजन्यवैश्ययोर्दक्षिणाग्नेरग्निप्रणयनादिशतातृष्णाप्रतिष्ठापनान्दं न भवति ॥ ३५ ॥

पशुभिः प्रचर्य पुरोडाशैः प्रचरति ॥ ३६ ॥

ततः प्रतिष्ठापने कृते बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्युः श्रु(शु)तः हविः शान्ति-
तरित्वादि सं ते मनसा मनः, अध्वर्यां त्वा जुष्टमभिचारयामीति, एवमन्तमेकस्य कृत्वोत्स-
द्योरन्यत्पुषदाज्यमानीयान्यस्त्वाहोष्मण इति तन्त्रेण, क्रमेण पञ्चहोत्रोपसादयति क्रमेणाऽऽ-
सप्तमभिनृश्य तच्छतसृषुपस्तुणीतित्वादि उपभृति व्यङ्गावदानं हिरण्यमुपरिष्ठादभिचारणं च
न मवति । इडाया मध्यपक्षे यूष्णो(तूष्णीमु)पसिच्य नाभिधारयति । वसाहोमहवर्णा गृही-
त्वाऽनवदार्भायैः संनृश्य-अध्वर्यां छागरय हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्षे वसाहोमे
हुत्सोत्रेकमन्वशिमन्नवनयति षषट्कृते होमः प्रस्थाक्रम्य पूर्ववत्सर्वमुपस्तरणं न स्थिडापा-
त्रस्य, सरस्वरयै मेपस्य हविषोऽनुब्रूहि । एवं प्रेष्य । षषट्कृते होमः । अर्धर्षे वसाहोमः ।
उद्रेकमन्वस्मिन्नवनयति । उत्तमस्य पशोरुपस्तरणादि ऐन्द्रः प्राण इत्यन्तं प्रकृतिषत् ।
इन्द्रायर्षभस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्षे वसाहोमः । उद्रेकान्समवर्णाय दिशः
प्रदिश इत्यादिदिगुपस्थानान्तं षषट्कृते होमः । सानाय्यवदनुमन्त्रणमाद्यन्तयोः । सर-
स्वत्या अहमिति मध्यमस्यैवं कृत्वा पुरोडाशैः प्रचरति जुहामुपस्तीर्षित्वादि इन्द्रांपानु-
ब्रूहि इन्द्रं यज, इन्द्रस्याहमिन्द्रियाव्यजादः । सवित्रेऽनुब्रूहि सवितारं यज, सवितुरह-
मजादः । वरुणाद्यानुब्रूहि वरुणं यज वरुणस्याहमजादः । अथ नारिष्ठान्दुरवा ववस्पति-
पार्गं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

पशूनां पुरोडाशानां च समानः स्थिष्टकृदिह सस्थाप्य ॥ ३७ ॥

पुरोडाशेभ्यः स्थिष्टकृते समवधति पशुस्थिष्टकृते समवधतीति वचनान् । पशुस्थिष्ट-
कृता सहावदायामिचार्य हिरण्यशकलं पूर्वमेव कृतं स्थिष्टकृद्यां कृत्वा वैश्वानरे हविरिदं० ।
ततः प्राशिन्नं बार्हस्पत्यादारभ्य पुरोडाशेभ्य इडा, पश्चिदया सहाभिधारणं, वज्रमा-
नभागवर्षे पुरोडाशानां मार्जनान्तम् । अपात्रीदौपयजानित्यादिपाशुर्कं कर्म प्रतिपद्यते ।
समुद्रं गच्छत स्वाहेत्यादि स्वरुहोमः । जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति । न पत्न्यन्तौ
निवदधं धात्र योक्त्रविभोक्तः । उपवेशोद्गासान्तं कर्म कुर्यात् ॥ ३७ ॥

शूलैर्मासरेण पात्रैश्चावभृथमचयन्ति ॥ ३८ ॥

शूलैर्हृदयशूलैः । मासरमृजीषकल्पेन प्रतिपाद्यति । नृत्कसं मासरमित्यापक्षते
(आप० श्रौ० १९-४-८) इत्यापस्तम्बः । पात्रैर्महैश्च यशब्देन क्षान्तगुण्णा स्थ-
क्षयपि गृह्यते । आरुणमेककपालं निर्वपति । अवभृथस्य कर्म-परिस्तरणी परिभोजनी उरु-
परानी वेदश्च नास्ति । उपवेशं कृत्वा पुरोडाशसिद्धचर्थानामेव पात्राणां पुनः प्रयोगः ।
अग्निहोत्रहवर्णवर्धमपरतः पुरोडाशसिद्धचर्थानि पात्राणि प्रयुज्य पावित्रकथादि

वरुणाय जुष्टं निर्वपामित्यादि आच्यलेपं निर्नीय प्रोक्षणीरासादयति आच्येनोदेहीति ।
 तूर्णमूर्हीह्यन्याज्यानि, अयं प्राणश्च । अवभृथवद्धारुणमलंकृत्योत्तरवेधसे तूर्णमासादयति
 ॥ १४ ॥

तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

तस्यावभृथस्य सौमिकेन समानः कल्पो व्याख्यातः । तथाचाऽऽयुर्दा इत्यवभृथमवैष्य-
 म्भुयात् । उरुर हि राजा० ॥ ३९ ॥

न साम गीयते ॥ ४० ॥

न सामगोपमं प्रस्तोतुरन्वात् ॥ ४० ॥

तूर्णमैव परेत्यं मासंरमृजीषकल्पेन
 प्रतिपादयति ॥ ४१ ॥

इदं ते राजसित्याधीनभृथवत् । स्विकृदन्तेऽन्यजान्ते वा कृते मासंरमृजीषकल्पेन
 प्रतिपादयति । मासस्त्वं तूर्णमैव प्रोक्षणम् । मासरेण स्रुचं पूरयित्वा मन्त्रेण नियज्जनं,
 तूर्णमिन्द्रस्पर्शनम् ॥ ४१ ॥

यस्ते देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पाशो मरुत्प्रति-
 ष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेत्याश्विनपात्रं
 प्रविश्याति । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः
 सभे प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेति
 सौरस्ववसम् । यस्ते देव वरुण जमतीछन्दाः
 पाशो विश्वि प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै
 स्वाहेत्यैन्द्रस्य । यस्ते देव वरुणानुष्टुप्छन्दाः
 पाशो विश्व प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै
 स्वाहेति अतस्तूर्णमास्थालीम् । यस्ते देव वरुण
 पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो वाचि प्रतिष्ठितस्तं त एते-
 नावयजे तस्मै स्वाहेति मूलात् ॥ ४२ ॥

आश्विनोदिसाज्जं स्यात्प्राचीनां च प्रक्षेपः । तत् इमं विष्यामीति पंत्नी प्रीकृ-
 त्प्रीकृतिं करोति । अन्ये वाससीं परिधाय योक्त्रेण वाससीं क्षिपति । देवीरस्यः ४
 अजिन्स्यं तूर्णमिन्द्रां न आप इति च्छातः पंत्नी यजमानश्चाश्वीन्स्यं पृष्टे अथावसतः ।
 नोऽसिन्स्यं तूर्णमिन्द्रां न आप इति च्छातः । मीसेतृप्रेषणमूर्जेतुरभावाजीकंयनम् । अहर्तं-
 सतीः अरिदानं यजमानं पत्नीः । उद्वर्षमित्यादित्यभ्युपतिष्ठति ॥ ४२ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमद्योतचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २५७

तूर्णीं प्रत्यायनं क्रियते ॥ ४३ ॥

उदकान्तं प्रत्यायनं च समिष्ठाणयस्तूर्णीं गच्छन्ति । न तु महीयानिति, विहारदेशं गत्वा एषोऽस्येधिषीमहीत्यादि अपो अन्वधारिषमित्यन्तं सुर्वे । ततो यजमानो विष्णुक्रमादिब्राह्मणभोजनान्तं निरूढपशुबन्धवन्समिद्धाधानान्तं कृत्वाऽऽयावन्निरित्युपस्थाथ ब्रह्मा निष्कामति । ततो विष्णुक्रमादिरित्येके ॥ ४३ ॥

सोमवामिनं याजयेत् । सोमातिपवितं याजयेत् । राजानमवरूढं ग्रामकामं ग्रजाकामं पशुकामाश्रिया प्रत्यभिरूढमभिषरन्वा यजेत् । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तथा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा भूतिकामो यजेत भूतिकामो यजेत ॥ (स्व० २७) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशः प्रश्नः ॥ १३ ॥

सोमातिपूतसोमवामिनोश्च सोमवामणी मवति । शाखान्तरश्रवणतत्सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरेताद्विशेषणमिति । ननु च सोमवामिनं तयोदपि न्यग्रोषविधायम् । तेन तदतिपवने तद्धमने च किमिति न भवति । तैत्तिरीयैः । यदि नाम कार्यपत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तद्विषयमेवायान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु वर्णप्रदस्यापि भवति । अग्निस्त्योगोपि पाकम् । आपस्तम्बोऽप्याह—(तथा सोमवामिनं सोमातिपवितं राजानमपरुध्यमानमवरूढमभिषिध्यमानमभिषिञ्चानं वा याजयेत् । अभिषर्यमाणो यजेत् । अभिषरजनामकामः प्रजाकामः पशुकामो वा । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तथा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा तेजस्कामो यजेत' (अथ० श्रौ० १२-४-१३) इति । अयाणां वर्णानां सूक्तिक्रमो यजेत । द्विशक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितयां त्रयोदशप्रश्न-
कार्या त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

त्रयोदशप्रश्नः समाप्तः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशः प्रश्नः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धपर्यलसाधिदानन्दसुलं मुनीन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेऽयारुयगुरुं कृपाब्धिम् ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥
 वाजपेयराजसूयी गताविस्थं त्रयोदशे ।
 अश्वमेधं नृमेधं च व्याचष्टेऽथ चतुर्दशे ॥

ननु 'योऽश्वमेधेन यजेत' (तै० सं० १-१-१२) इत्यादौ राजपदाभावाच्चरणां
 वर्णानामेवाधिकारोऽश्वमेधस्येति प्रतीयते । तदेवं पापक्षयार्थमश्वमेधकृतं तदुपासनं च कुर्यात् ।
 तथा च 'सर्वस्य वा एवा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजम् सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा
 तरति ब्रह्महत्यां अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां
 योऽश्वमेधेन यजेत य उ चैनमेवं वेद' (तै० सं० १-१-१२) इति । येयमश्व-
 मेधानुष्ठितिः सैवा सर्वस्य पाप्मन उपपातकरूपस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भव-
 ति । किञ्च सर्वस्य व्याधिनातस्य तद्धेतुपापक्षयचकारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् । अत
 ह्येवदानीं तच्च देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्यजन्मन्वेतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादि-
 रूपं महापातकं च परिहृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकृतुना यजेत सोऽयमुपपा-
 तिकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं
 च द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया संप-
 ष्यते । उपासनप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्थान्तिमानुवाके—'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो
 वेद' (तै० सं० ७-१-२८) इत्यभिधास्यते । सौत्रामणीविधानसमवन्तरं क्षुति-
 सत्प्रपाठान्नसंज्ञासोऽश्वमेधोऽनुविधीयते—

राजाऽश्वमेधेन यजेत ॥ १ ॥

राजशब्दोऽभिषेकवति सात्रिये वर्तते इत्युक्तं प्रवेशान्तरे । तथा च 'क्षत्रिययज्ञ उ
 वा एव अश्वमेधस्तस्माद्द्रष्टव्यमश्वमेधेन यजेत' इति । कात्यायनोऽपि सूत्रवामास—
 'राजयज्ञोऽश्वमेधः' (का० श्रौ० २०-१) इति । राज्ञो यज्ञो राजयज्ञः । न
 ब्राह्मणवैश्योरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञकृतोर्नामभेषजम् । आपस्तम्बोऽपि—
 'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत । अप्यसार्वभौमः' (आप० श्रौ० १०-१) इति ।
 अश्वमेध इति सर्वेष्टिपशुसोमानी समुदायनामं । राज्ञो नित्योऽश्वमेध इति ॥ १ ॥

यः कामयेत सर्वां ऋषीर्व्यशुषीयेति ॥ २ ॥

वानसनेयिवाक्षणमिति शेषः । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमा-
त्याख्यस(त)त्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति । याञ्छरीरकालभाव(वि)नो हि कामा इति ।
तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्वेतदुक्तं भवति । तथा च ' सर्गान्ह वै कामानामोति सर्वा
न्युष्टीर्न्यक्षुने योऽश्वमेधेन यजते ' इति । यद्वा—सर्वे कामा ब्राह्मणस्य विजयो राज्ञः
पुष्टिर्वैश्वस्य वैति त्रयाणां वर्णानामेवाश्वमेधाधिकार इति ॥ २ ॥

पुण्यनामधेयं चित्रं देवयजनमध्यवस्यति ।
यस्य पुरस्ताद(दा)पः सुखाः सूपावगा-
हा अनपस्वरीः ॥ ३ ॥

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवर्म
श्रीतमवर्नं आरणासीं कुरुक्षेत्रमित्यादि । यत्राऽऽपः पुरस्तात्सुखाः सुखस्पर्शा नात्युष्णा
श्रीधर्मो नातिशीता हेमन्तर्तो । सूपावगाहाः सुतीर्थोः । अनपस्वरी, अपेत्व न पः
(याः) स्वरन्ति संभृता वहन्ति संस्कारयन्ति भूमिमम्बुभिः स्रोतोभिरशोष्या वा ।
एवंगुणविशेषणविशिष्टाया भूमौ चित्रानक्षत्रकालेऽध्यवस्यति देवयजनं करोती-
त्यर्थः । चैव्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽश्वमेधेन यक्ष्ये स्वर्गं लोक-
मुवाप्नवानीत्युक्त्वा गृह एव ब्राह्मणैः सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा विशुत् ।
सौमप्रवाकवरणं च मधुपर्कादिभिरभ्यर्च्य तं प्रेषयेत् । स चाध्वर्यादिर्गृहान्प्रत्यागत्य-
श्रमेण राजेन्द्रवर्मणोऽश्वमेधो भविष्यति तत्र भवताऽध्वर्यवदि, एवमुद्गातृपर्यन्तानां
नाहीन इत्युक्ते नाहीनोऽश्वमेध इति प्रतिवचनम् । महन्मेऽवोच इति अपानन्तरं
चाध्वर्युन्नहोतृहस्त्यश्वादिभिरपदातीनानयन्ति राजमनुष्यास्त आरूढा एव देवो देवमे-
स्वित्यादि राजगृहं गच्छन्ति । तत नो(उ)द्गातृणां मधुपर्कः । ततो देवतोपस्थानं
मान्दीश्राद्धम् । हस्त्यश्वादिनाऽऽग्नीध्रमानयति । तत आग्नीध्रवरणं मधुपर्कं च
कुर्यात् ॥ ३ ॥

चैव्यां पौर्णमास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत तस्यां
यौत्तराऽर्धावास्या तस्यां संज्ञान्या ॥ ४ ॥

इमां अमतां स्वस्यापेक्षितं अनसमूहं संप्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्ययेष्ट्या
यजते । सा चेष्टिः—वैश्वदेवी साध्रिणीं निर्वपेद्दामकाम इत्यत्रोत्पत्त्या । संगृह्यतेऽपेक्षितं
सर्वं यथाऽसौ सांग्रहणी सैव सांग्रहणी । सांग्रहण्येष्ट्या यक्ष्य इत्यादि, सांग्रहणीय-
क्ष्यः ० काम्येष्टिप्रकरणे वक्ष्यते । अनन्तरममावास्या तस्यां संज्ञान्या यक्ष्य इत्यादि ।
सा च कृत्स्नेष्टिव्याख्यास्यते । एते कामरहिते ॥ ४ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरं बहु-
रूपमालभते ॥ ५ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिभिर्वाऽऽनयन्ति । ततः
प्राजापत्यमृषभं तूपरं सर्ववर्णं शुक्लनीलपीतादियुक्तमालभेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, सर्वा-
न्कामानवाग्भवानीत्युक्त्वा । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । शेषं निरूढपशुबन्ध-
वत् ॥ ५ ॥

तस्या योत्तराऽमावास्या तस्यामपदातीन् मह-
त्विजः प्रतिदिशं समावहन्ति ॥ ६ ॥

अनन्तरभाविन्याममावास्यायां हस्त्यश्वादिभिर्वेद्नातुरानयनं भवति । तदाऽऽरूढ एव
देवो देवमेत्वित्यादि । आगते मधुपर्कः । अथवाऽस्मिन्काले वरणं कृत्वा मधुपर्कः । तस्या-
मपदातीन्महत्विज आनयन्ति । महत्विजामानयनमस्मिन्नहनीत्यर्थः । उद्गातृवर्जमाग्नीध्रं
पूर्वमेवेष्टेरानीतं पशौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ६ ॥

अथत्विगानयने विशेषमाह—

अन्वहमितरान्वाऽऽवहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ॥ ७ ॥

अन्वहमितरानयन्ति हस्त्यश्वादिभिर्धेयाप्येष्टमा सुब्रह्मण्यायाः । अथवः—ये ऋत्विजः
स्वस्वगृहे वृतास्तामृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य हस्त्यश्वादीनारोह्य राज-
पुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां वैश्यां
पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽतीते सत्युपारितनसंवत्सरे वैशाख्याममावा-
स्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयाभारम्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयां समाप्तायां तत्समा-
प्तिदिनमभारम्य दिनत्रये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्तते ।
तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा—सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य
गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृत्तानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्टचर्चमान-
यन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरंमालम्बुं सोमप्रवा-
कधृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तर-
भाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मादनार्थं चतुर्णां महत्विजामपेक्षितत्वाद्ध्वर्युब्रह्महो-
तृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वाद्वाशिष्टमहत्विजमुद्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामि-
संवत्सरगतायां वैशाख्याममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गात्रं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भादिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहस्त्वन्वहमितरानष्टावृत्विजो हस्त्य-
श्वादिकमारोप्याऽऽनयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं प्रावस्तुतं पोता-
रमुत्तारं सुब्रह्मण्यामिते तान्सोमार्थमानयन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्ययमश्वमेधो ह्यदशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वपनादिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न स्वप्न । अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादिकमत्राऽऽह—

केशऽपश्रूणि धापयते । नखानि निकृन्तते ।
दतो धावते । स्नाति । अहृतं वासः परि-
धत्ते ॥ ८ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—‘अमावास्यामिष्ट्वा देवयजनमभिप्रपद्यते । केशश्मश्रु वपते । नखानि निकृन्तते । दतो धावते । स्नाति । अहृतं वासः परिधत्ते’ (आप०श्रौ० १०-१-११) इति । अहृतमच्छलं नूतनम् ॥ ८ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वाचं यच्छति ॥ ९ ॥

वाचं यस्वोपवसति । सूर्यस्य लोकस्य गुप्त्यै (तै० ब्रा० १-८-१) इति ब्राह्मणम् । वाग्यजनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्गलोको रक्षितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १० ॥

वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । प्रातर्होमोऽपि रात्रौ वाग्यस्यैव प्राक्प्रातर्होमाद्वाग्निर्गर्गः । अन्यकर्तृकाग्निहोत्रहोमः ॥ १० ॥

अरातयो रातयश्च परित आसते रातय इत्ये-
केषाम् ॥ ११ ॥

ये रातयस्ते आगरयन्ति, इत्यापस्तम्बः । ये रातयः मित्राणि आगरयन्ति ॥ ११ ॥

नमो द्रष्ट्रे नम उषद्रष्ट्रे नमोऽनुद्रष्ट्रे नमः ख्यात्रे
नम उषख्यात्रे नमोऽनुरूपात्रे नमः शृण्वते नमः
सते नमोऽसते नमो जाताय नमो जनिष्यमा-
णाय नमो भूताय नमो भविष्यते नमो वाचे
नमो वाचस्यतये नमश्चक्षुषे नमः श्रोत्राय नम-
स्तपसे नमो ब्रह्मण इत्युद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

पृकर्विशत्या नमस्कारैरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

उदित आदित्ये नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्यग्नि-
मुपतिष्ठते । नमो वाचवेऽन्तरिक्षक्षित इति

वायुम् । नमः सूर्याय दिविक्षित इति सूर्यम्
॥ १३ ॥

अथर्षुस्तिष्ठभिरग्निं वायुं सूर्यं यथा हिङ्गमुपतिष्ठते यजमान इत्येके ॥ १३ ॥

वैतसमिधमभ्याघाय हिरण्यगर्भः समवर्त-
ताग्र इत्यष्टौ पूर्णाहुतीर्जुहोति ॥ १४ ॥ देवा
देवेषु पराक्रमध्वमिति तिस्रः ॥ १५ ॥

अथ प्राग्वंशकरणम् । इदमगन्म, एते पन्थान इति । सर्वेषां गार्हपत्यादीनां
समारोपणं गतश्रीत्वात् । देवयजनमध्यवसानं प्राग्वंशं प्राविश्य आहवनीये वैत-
समिधमभ्याघायैकादश पूर्णाहुतीर्जुहोति हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ । देवा देवेषु पराक्रमध्व-
स्वाहा । प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्व-स्वाहा । द्वितीयारतृतीयेषु पराक्रमध्व-स्वाहा
॥ १४ ॥ १५ ॥

चतुष्टय आपो दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति ॥ १६ ॥

चतुष्टयकाराश्चतुष्टयः । आनयति वर्ष्याः कूप्याः स्यावरा वहन्त्यश्नतसूभ्यो दिग्भ्यः
समाभृता नैकस्याः । यद्वा—वर्ष्याः कूप्याः स्यावरा वहन्त्यश्नेति जलानां चातुर्वि-
ध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेषुके चयने स्पष्टमाज्ञातम् । प्राच्यादिव्यश्नतसूभ्यो दिग्भ्यस्ता
आप आहर्तव्या न त्वेकस्या दिशः ॥ १६ ॥

आहृतास्वप्नोदनपाकमाह—

तासु ब्रह्मोदनं पचति ॥ १७ ॥

तास्वप्सु ॥ १७ ॥

पात्र्यामुपस्तीर्य राजत-रुक्मं त्रिधाय तस्मि-
न्ब्रह्मोदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्षिषोपसिच्योपरिष्ठा-
त्सौवर्ण-रुक्ममवधायामिधार्यं चतुर्भ्य आर्षे-
भ्यो महर्षिभ्य उपोहति ॥ १८ ॥

पात्र्यामुपस्तीर्य राजतमित्यादिसौवर्ण-रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा प्रयच्छति । आर्षेभ्यश्च हर्षे
कर्त्तन्तरे प्रतिनिधीयमानेऽसंनिहिते तदशक्तौ वाऽऽर्षेयार्थं यथा स्वादिति । औपसने
श्रपणं ब्रह्मोदनस्य ॥ १८ ॥

याशितवद्भ्यश्चतुरः सहस्रान्सौवर्णाभिष्कान्ददाति
चतुरथाश्वतरीरधानेतौ च शतमानौ रुक्मौ
॥ (स्व० १) ॥ १९ ॥

प्राशितमद्भ्यश्चत्वारो महर्षिभ्यस्त्येभ्यः सहस्रान्सौवर्णासिष्काददाति, किञ्च सुवृषभाध-
तरीरयानेती च रुमौ ॥ १९ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दार्धी ब्रीह्यी वा
रक्षता । तां ब्रह्मौदनस्योच्छेषणेनाभक्ति ॥ २० ॥

भुक्तस्य यदुच्छेषणं पात्रस्थं तेनानक्ति । वृद्धत्वात्(य) ॥ २० ॥

अश्वस्य रूपाणि समामनन्ति श्वेतः कृष्णः पिशङ्गः
सारङ्गोऽरुणपिशङ्गो वा ॥ २१ ॥ यस्य वा
श्वेतस्योद्वं कृष्णं तमालभते । सोमपं सोमपयोः
पुत्रम् ॥ २२ ॥ यौ शिशू जातौ पुरा नृणाद्या-
रक्षोर्म पाययन्ति तौ सोमपौ भवतः । तयोर्यो
जायते स सोमपयोः पुत्रः । यं शिशुं जातं पुरा
नृणाद्यात् सोमं पाययन्ति स सोमपौ भवति
॥ २३ ॥ मातृमन्तं पितृमन्तं पृष्ठे वहे च दाप्त-
मध्वर्युं राज्याय परिददाति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणा
राजानभ्यायं वोऽध्वर्युं राजा या ममापचितिरै-
तस्मै तां कुरुतादेश वो यच्च चिकित्सितं तद्-
चिकित्सितमासदिति । यावद्यज्ञमध्वर्युं राजा
भवति ॥ २५ ॥

अश्वस्य रूपाणि । सर्वकृष्णः सर्वश्वेतः, इत्यादीनि मातृमातृ पितृमातृ षोडश सोमपः
सोमपयोः पुत्र एवंभूतयोरश्व आ(मश्वमा)रुम्य रक्षनास्त्रोत्तरकास्त्रमध्वर्युं राज्याय परि-
ददाति । ब्राह्मणा आस इ(दि)ति परिदानम् । आश्व(इ)कं पशुम् । हे राजानभ्यायम-
ध्वर्युर्भवतां राजा वा मम पूजा सा भवतामध्वर्यो भवतामिष करोति एतस्मादध्वर्यवे
भवतु । यावद्यज्ञमेव राजा भवति । अध्वर्युरुद्गातारं कृतमेवेति (यद्वैव करोति तद्वः कृत-
मासदिति) ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रक्षनामादायेभाममृग्णन्त्रज्ञानामृतस्ये-
त्यश्वमन्वधिवदति ॥ २६ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा रक्षता । आदद इत्यन्तः । तामादाय, इमांसमृग्णा-
न्त्रज्ञानामृतस्येत्याभिमन्त्र्येत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

ब्रह्मकाशं श्रेष्ठं भन्त्स्यामि देवेभ्यः ब्रजापत्न्ये
तेन राध्यासमिति ब्रह्मणाभामन्त्रयते ॥ २७ ॥

२ । अध्वर्युराह । यद्वा-अपन्नश्चमिति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्व्य ॥ २७ ॥
देवेभ्यः प्रजापतये तेनधर्तुहीति मत्पुक्तेऽभिधा
असीत्पश्वमभिदधाति ॥ २८ ॥

तेन मसुते वहाति ॥ २८ ॥

अत्रैकेऽध्वर्योः परिदानमामनन्ति ॥ २९ ॥

अत्रैके शाखिनोऽध्वर्योः परिदानं परिपठन्ति ॥ २९ ॥

श्वानं चतुरक्षमानयन्ति । विश्वम्ब(ग्व)न्धेन
षट्म । पितुरनुजायाः पुत्रः पूर्वो नयति मातुर-
नुजायाः पुत्रः पश्चात्पौश्वलेयः सैध्रकं मुसलं
धारयन्पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यपोऽश्व-
मन्व्यवगाहन्ति श्वानं च ॥ ३० ॥

अङ्गोरुपरिभागोऽक्षिसदृशं विन्दुद्वयलाच्छनं यस्य शुभः सोऽयं चतुरक्षः । तत्राश्व-
स्यावगाहनप्रदेशे आ कश्चिन्नेत्यः । तत्रयनप्रकारमापस्तम्ब आह-‘आनयन्ति श्वानं
चतुरक्षं विश्वम्बन्धेन षट्मं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तात्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चा-
त्सैध्रकं मुसलं पौश्वलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यापोऽश्वमन्व्यवगाहन्ति श्वानं
च’ (आप० श्रौ० १०-२-१०) इति । यजमानस्य राज्ञः पितृपत्नीयो मातृपत्नीयश्च
गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा, नीयमानस्य शुभः पुरस्तात्पश्चात्पौश्वो गच्छतः ॥ ३० ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यश्चमन्धं
प्रोक्षति । इन्द्राभिभ्यां त्वेति दक्षिणत उदश्वम् ।
वायवे त्वेति पश्चात्प्राश्चम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इत्युत्तरतो दक्षिणा । देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात्सर्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात्सर्वाभ्यस्त्वा देव-
ताभ्य इति वा ॥ ३१ ॥

प्रजापतये त्वेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखानस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् ।
एवमुत्तरत्र होयम् ॥ ३१ ॥

यश्च सुनोः प्रतिष्ठा तच्छानं प्रसौति । पुरस्ताद्वा
मोक्षणात् ॥ (स० २) ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणात्पुरस्ताद्धेति विकल्पः ॥ ३२ ॥

यो अर्बन्तं जिघांसतीति पौश्वलेयः सैध्रकेण
मुसलेन शूनः महन्ति ॥ ३३ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ११५

सैधको महापारो वृत्तो यस्य वृक्षस्थ मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णास्त्रादिवर्णयुक्तं
विद्यते तदीयं मुमलं साधनम् । बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्भर्तरी नियता वर्तते
इति पुंश्वली दासी । तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पौंश्वलेयो हन्ति (तै० ब्रा० ३-८-४)
इति ब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

पूर्वेद्युर्वा शुनः मृष्यात्परो मर्त इत्यश्वस्याधस्पद
उपप्लाव्य दक्षिणमुपप्लायति ॥ ३४ ॥

‘तमश्वस्याधस्पदमुपास्थति परो मर्तः परः श्वेति दक्षिणोपप्लव्य’ (आप० श्रौ०
२०-३-१४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु सूत्रान्तरमनुसृत्य यो अर्धन्तमिति
मन्त्रं हनने विनियुज्य परो मर्त इति मन्त्रः पादानामधः शुनोऽश्वणोरुपरिभागोऽक्षिसदृशं
विन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहं च त्वं च वृत्रहकिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ३५ ॥

हस्तं दक्षिणहस्तं राज्ञो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभिकृत्वेन्द्रभूरध्वमश्रित्यध्वर्युर्धजमानं वाचयति ॥ ३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

ऐषीकमुदूहमाहरन्ति । पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहति
धरत्रया निबद्धम् । तस्मिन्नार्द्रा घेतसशास्त्रोपसं-
बद्धा भवति । तं द्वे शते दक्षिणतो द्वे उत्तरतो
धितस्य धारयन्ति ॥ ३७ ॥

आहरन्त्यैषीकमुदूहम् । उदूह्यत(हति)एषा(त्त)भूमिं संमार्जयति पुरस्तात् प्रत्यश्वमिति
वचनात् । धरत्रया बद्धं तस्मिन्मुदूह आर्द्रवेतसशास्त्रोपसंबद्धा भवति । धर्मरज्जुप्रथमं
बद्ध्वेत्यर्थः । तमुदूहं द्वे शते जना दक्षिणतो द्वे शते उत्तरतो धारयन्त्युदूहो महान् भवति
॥ ३७ ॥

तेनैनं महर्त्विजः प्रतिदिशं समुक्षन्त्यनेनाश्वेन
मेध्येनेष्ठाऽयं राजा वृत्रं वध्यादिति शतेन राज-
पुत्रैः सद्वाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यश्वम् । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्ठाऽयं राजा प्रतिधुष्योऽस्त्विति श्रुतेना-
राजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा दक्षिणत उदश्वम् । अने-
नाश्वेन मेध्येनेष्ठाऽयं राजाऽस्यै विशो बहुगवै
बह्वन्वायै बह्वजाविकायै बहुव्रीहियवायै बहु-
माषतिलायै बहुदिरण्यायै बहुशस्तिकायै बहु-

वासपूहपायै रघिमत्यै पुष्टिमत्यै बहुरायस्योपायै
समुद्वायै राजाऽस्त्विति शतेन सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राञ्चम् । अनेनाश्वेन मध्येनेष्टाऽ-
य राजा सर्वमाधुरोत्विति शतेन सप्तसंग्रहीतुभिः
सहोत्तरतोत्तरतो दक्षिणाः समुक्षितमश्वमनू(नु)दक-
माक्रमयत्तिष्ठत्यनुदिशं यन्त्यन्तरा स्थानमाक्रमणं
च ॥ ३८ ॥

तैर्नोद्वेहनाथं प्रत्यंश्वं प्रत्यंश्वमुखं चत्वारि शतान्युदहन्ति । उदकस्थमश्वं शतेन राज-
पुत्रैः संहाध्वयैः पुरस्तात् प्रत्यंश्वं तिष्ठन्प्रोक्षति—अनेनाश्वेनेति मन्त्रेण । इतरे तूष्णीम् ।
शतेन राजा भस्वीनाभिषिक्तं राजपुत्रैः सह ब्रह्म दक्षिणतोऽनेनाश्वेनेति । सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राञ्चमुखोऽनेनाश्वेनेति । सप्तसंग्रहीतुभिः सहोत्तरत उद्गाता—अनेना-
श्वेनेति । अश्वीकमुद्वहमुपश्लवपति प्रवाहयति । अनुदकवेधेऽश्वं संस्थापयति । प्रोक्षण-
मुदक इव नेतरस्थले । यत्र न पुरा तिष्ठति तत्स्थापनाक्रमयति । स्थानाक्रमणयो-
रन्तरा यत्पुत्रैः प्रवाहयति । उदकादुत्तिष्ठतोऽश्वस्य पदम् ।

केचित्तु—अध्वर्युब्रह्महोत्रुद्गातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो
दिग्भ्यो सकाशर्विभ्यश्चतसृभिस्तदीयरम्योभिमुक्षयेन तत्ताद्विधिं सम्यगुत्साहयन्ति । राज-
पुत्रा अभिषिक्तस्त्रीर्यपुत्राः स्वयं राजवाह्यास्तैः शतसंख्याकिः सहितोऽयमध्वर्युः पूर्वस्यां
दिशि प्रत्यंश्वमुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्यादिस्थन्तः प्रोक्षणमन्त्रः ।
उग्राः शूराः । सूताः सारथयः । ग्रामण्यो ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । वैश्यशूद्रान्यां
भ्रष्टास्त्रिभ्योऽनुमन्त्रवित्तः संत्तरः । कोशवृद्धिकारिणः संभर्हीतारः । स्पष्टमन्त्रः ॥ ३८ ॥

इदं विष्णुः प्रतिद्विष्णुर्दिवो वा विष्णविति तिसृ-

भिर्द्विष्णुर्विष्णुस्तस्मात् आहुतीर्जुहोति ॥ ३९ ॥

तास्मिन्पादे तिस्रो वैष्णवीर्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानम् ॥ ३९ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्यश्वस्तोकांश्चत्वारिंश-

स्तिसृभ्योऽनुमन्त्रयते ॥ ४० ॥ दशकृत्व एतन्नुवाक-

नोवर्त्तयति ॥ ४१ ॥

अश्वस्य स्तोकांश्च विष्णोऽनुमन्त्रयमाणः स्तोत्र्याः । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा
(तै० सं० ७-१-१९) इत्याद्यां वा(य्व)ष्टमा दशान्वाह ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अनुवचनीयानां मन्त्राणां संख्यामाह—

दशकृत्व इत्येकेषाम् । सहस्रकृत्व इत्येकेषाम् ॥ ४२ ॥

। अग्नयेः स्वाहा (तै० सं० ७-१-१५) इत्यनुवाकाल्प्य आश्वाताः । तत्र मध्यमां-
मुवाके पठित्वा एकादशं मन्त्राः । तत्रान्तिमः ' सर्वमै स्वाहा ' इत्ययमुपमंहाररूपत्वा-
दन्ते पठनीयः । ततः पूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्र संपद्यन्ते । तत्स-
हस्रमनुब्रूयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथ मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरमाह—

अपरिमितकृत्क इत्येकेषाम् ॥ ४३ ॥

सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्यानुवचनेन भोगमपि परिमितमेव प्राप्नुयात् ।
अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् ॥ ४३ ॥

अग्नये स्वाहेन्द्रामिभ्यामित्यश्वस्य पूर्वहोमाञ्जुशोति ॥ ४४ ॥

गृहं प्रत्यागत्याऽऽहवनीयं विहृत्याग्नये स्वाहेति पूर्वहोमान् ॥ ४४ ॥

विभूर्मात्रे रक्षभमभिमन्त्र्य भूरसि भुवे त्वा
भययाय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति ॥ ४५ ॥

विभूर्मात्र प्रभूः पितृत्वश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि वाचयित्वा (आप०
श्रौ० २०-९-९) इत्यापस्तम्बः । द्वितीयदिने प्रोक्षणानन्तरं विभूर्मात्रा इत्यादीन्य-
श्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयतीति भावः । भूरसीति पुनरश्वसमीपं
गत्वाऽनेन मन्त्रेणाश्वं रक्षानाम्यामुत्सृजति रक्षानाम्बन्धं विमुञ्चतीत्यर्थः । ४५ ॥

शं परिददाति देवा आशापाला इति शतं वै
तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः क्वचिनस्त
एतं गोपायन्ति । अनिवर्तयन्तोऽनुयान्ति ॥ ४६ ॥

देवा आशापाला इति । रत्निभ्यः परिददाति । शतं क्वचिनो रक्षन्ति । अपर्चावर्त-
यन्तोऽश्वमनुचरन्ति । चतुःशता इतीत्येकेषाम् । शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः
संनद्धसारथिनः, शतं वैश्या विषथिनः, शतं शूद्रा वरूथिनः । तेऽश्वस्य गोसारो
भवन्ति । अनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्ष यजमानं परिददाति । अस्मिन्मन्त्रे
आशापालदेवशकृदेवाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्तल्पे शयनार्हाः
शतसंख्याका विवक्षिताः । यद्वा—इदं शतमश्वस्य, आशापालाश्चतसृषु दिक्षु रक्षामन्त्रो-
क्ता देवा इत्यर्थः । देवनशीलाः देवाः । चतुर्णां शतानामिदमुपलक्षणम् । प्राधान्या-
दस्योपादानम्, ' चतुःशता रक्षन्ति ' (तै० ब्रा० ३-८-९) इति ब्राह्मणम् ।
केचित्—रत्निभ्यः परिददाति रत्निनः क्वचिनश्च संनद्धा अनुवर्तिनः पृष्ठतोऽश्वमनु-
गच्छन्ति । शतं तल्प्याः पाणिगृहीत्वाः पुत्रा राजपुत्रा रक्षा यजमानविनः पर्वतवा-

सिनः । वैश्या (विपणिनः) विपयिनः पश्यामतिक्रम्याश्वस्य पार्श्वयोगेच्छन्ति ।
ये शूद्रा वरुधिनः गृहगामिनोऽश्वस्य यवसमाहरन्ति एतेऽश्वस्य गोघार इति ॥ ४६ ॥

यद्यद्वाक्षणजातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः कियद्युय-
मश्वमेघस्य वेत्येति । यो न विद्यातं जित्वा
तस्य कुलात्त्वादं पानं चोपनिवपेयुः ॥ ४७ ॥

यद्यद्वाक्षणजातमुपेयुरूपगच्छेयुस्तन्पृच्छेयुः कियद्भवानश्वमेघस्य जानाति मन्त्रं
ब्राह्मणं कल्पं वेति । यदि न किञ्चिज्जानाति सं जित्वा तस्य गृहाद्वाक्षणमश्वस्य खादं
षणकादि पानीयं नयेयुः ॥ ४७ ॥

यज्जनपदेऽर्धं तदेषामन्नम् । रथकारकुले
वसति ॥ (ख०३) ॥ ४८ ॥

इति सत्याधादहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

पद्वाक्षणानां कृताञ्च तदेषामन्नम् (आप० श्रौ० २०—९—१७) इत्यापस्तम्बः ।
न तु क्षत्रियवैश्यानामन्नमितरेषां च भक्षणं भवति । सायंकाले रथकारगृहेऽश्वस्य
वासो भवति ।

आहूते मुजस्रण्येऽत्र समायाते शर्षपितौ ।
पदातिवैव युक्तेति प्रागेवाऽऽनयनं कृतम् ॥
रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिदापयेत् ।
राज्याय स च राजा स्याद्यावत्संतिष्ठते कतुः ॥
आनयन्ति ततः श्वानं यजमानस्य वरुधाः ।
विष्यग्धन्वेन बद्धाङ्गं चतुरस्रं विवक्षितम् ॥
अक्षणोरुपारि यः श्वेतनिन्दुद्वितयलान्छितः ।
तै समाचक्षते श्वानं चतुरस्रं विचक्षणाः ॥
सैधकं मुसलं हस्ते गृह्णन्दासीसुतस्ततः ।
सौवर्णावृत्तजानुस्तु पृष्ठतोऽश्वमनुव्रजेत् ॥
प्रवेशयन्त्यश्वमथाप्सु मुञ्चन्
श्वानं जले यत्र शूनोऽप्रतिष्ठा ।
अध्वर्युर्णाऽथ प्रसृतो अर्हति
स पौश्वलेयोऽस्य शूनः प्रहन्ति ॥

संनाम(ह)वन्तः क्षितिपालपुत्राः
 संनद्धसूताः शतमस्य तरुण्याः ।
 गोपायितारः शतमेवधुम्राः
 संनाहितास्तादृशसूतयुक्ताः ॥
 वैश्याः शतं प्रान्तचराः पथः स्यु-
 र्वरुथिनः स्युः शतमेव शूद्राः ।
 ताः(ते) स्वैरचारं परिपालयन्तोऽ-
 नावर्तयन्तोऽनुचरन्ति सर्वे ॥

पृच्छेयुः पापितेऽश्वमेधविषयं सो ब्राह्मणा यः कियत्
 मन्त्रब्राह्मणकालवेदनामिति स्युर्वेत्यर्किचिद्विदः ।
 आदेयं तुरगस्य तद्भवनतः स्यात्खाद्यपेयादिकं
 तेषां क्षत्रियवैश्यवेदमत इह प्राहं कृताश्रं भवेत् ॥
 रथकारगृहेऽश्वस्य वसतः सायमस्य तु ॥ ४८ ॥

इति सत्यावाहहिस्प्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
 चतुर्दशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

इह धृतिः स्वाहेत्यश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रः सायं
 धृतीर्जुहोति ॥ १ ॥

अश्वस्य कन्धनस्थानीया इह धृतिः, इत्याद्या धृतयश्चतुर्षु पत्सु होतव्याः ।
 अन्यो विप्रतिषेधादश्वेन सहाऽऽगतोऽध्वर्युः प्राकृतसुक्लवाज्यस्थास्याज्येन जुहो-
 तित्यर्थः ॥ १ ॥

सवित्रे प्रातरष्टाकपालम् ॥ २ ॥

निर्वपतीति शेषः । क्षोभूते तृतीयाया सवित्रे जुहमित्यादि नारिष्ठान्तं कर्म
 कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत ईकाराय स्वाहेतृताय स्वाहे-
 तथाहवनीयेऽश्वरितानि जुहोति । अज्येताय
 स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि

॥ ३ ॥ विपरीतमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥ हिर-
ण्यं शतमानं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमस्य कालचोदनात्, आयभाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहे-
त्युत्रावाब्लुहोतीत्यापस्तम्बः । ईकाराय स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमुन्त्रम् । अञ्जयेताय स्वाहा
कृष्णाय स्वाहा, इत्यष्टाचत्वारिंशत्तमेकमतिरिक्तं सर्षरमै स्व हेति । दक्षिणाकाष्ठे शत-
मानं हिरण्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्यां सस्थितायामित्यददा इत्यथजथा
इत्यपच इत्यदः साध्वकरोदिति ब्राह्मणो
वीणागायिनी गायतः ॥ ६ ॥

तस्यां प्रातरिष्ट्वा ब्राह्मणतर्पणान्तर्या समाप्तयामत्र ब्राह्मणो वीणागायी गायति -
इत्यददा इति मित्यशो वा, णेभ्यो भूम्यादि दान(दत्)वान् । इत्यथजथा
भाजपेयराजसूयादीभिरिष्टवान् । इत्यपचः हरिणादिमांसादि पक्ष्याम् । इत्यदः साध्व-
करोदिति । शास्त्रमनुमुन्त्र्य सन्मार्गमकरोदित्येवं गायती वीणागायिनी ॥ ६ ॥

सवित्रे प्रसवित्रे मर्ध्वदिम एकादशकपालः ।

इजतं शतमानं दक्षिणा ॥ ७ ॥

मार्ध्वदिनेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि सवित्रे प्रसवित्रे जुष्टमित्यादि ब्राह्मणतर्प-
णान्तम् ॥ ७ ॥

सवित्र आसवित्रेऽपराह्णे द्वादशकपालः । सुवर्णं
शतमानं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ८ ॥

तस्यां सस्थितायां दक्षिणेन वेदिं हिरण्यं
कशिपुपञ्चुणाति । तस्मिन्होतीपभिज्ञाति ॥ ९ ॥

आद्यायमेवोत्रावहोमादिगानान्तं संस्थितायामपराह्णिक्यामिष्टी दक्षिणेनाऽऽह्वनी-
यमित्यादि ॥ ९ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मोज्जातारी ॥ १० ॥

तस्मिन्नुपविशत इति शेषः ॥ १० ॥

हिरण्यकक्षिपेरग्रेण होतारम् ॥ ११ ॥

दक्षिणेनाऽऽह्वनीयं होता हिरण्यकक्षिपावुपविशतीत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

हिरण्ये कूर्चे फलके वाऽध्वर्युः ॥ १२ ॥

उपविशतीति शेषः । पुरस्तादध्वर्योर्हिरण्ये कूर्चे इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

३ अटकः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३

दक्षिणतो वीणागणकिन उपसन्ना भवन्ति ॥ १३ ॥

उग्रोपविशन्ति ॥ १४ ॥

समुपनिष्ठेष्वध्वर्योश्च इति होताऽध्वर्युर्मानन्वयमे ॥ १५ ॥

सर्वेषूपविष्ठेष्वध्वर्योश्च इति होताऽध्वर्युं प्रत्यामन्वयते ॥ १६ ॥

पारिप्लवशाख्यास्यन् भौवन्यवं च होश्च

इह होतरित्यध्वर्युः परिगृणाति ॥ १७ ॥

होश्च इ होतरिति प्रतिगरः ॥ १८ ॥

समाप्ते पारिप्लवे भौवन्यवे च वीणागणकिनः

पुराणैरिमं राजाधिः ॥ (ख ० ४) ॥

साधुकुञ्जिर्यजमानं संगायतेति संश्लेष्यति ।

एवमसदा संश्लेष्यति ॥ १९ ॥

संस्थितयोरारुन्धातयोः संश्लेष्यति वीणागणकिन इति बुधिसिरादिभिस्तुल्यमिति कुन्वेमं संगायतेति । एवमुक्तप्रकारेण संश्लेषः ॥ १९ ॥

सामधृतिषु रूपमानासु इत्यभिना इत्य-

पुध्यथा इत्यमुं संग्राममभिमिन्यतो

वीर्यमकरोदिति राजन्यो वीणागाथी

गामति ॥ २० ॥

धृतिषु रूपमानासु राजन्यो वीणागाथी इत्यभिना सामात्रादिभिरुक्त एव शब्दं नित्य-
नाम् युक्तं कृतवान् संग्रामं कृतवान् इत्यादि ॥ २० ॥

नित्यं सायं सायं धृतीर्जुहोति । शतः

शतारिष्टिभिर्यजते । नित्यं पारिप्लवं

भौवन्यवं च नित्यम् । वीणागणकिनी

ब्राह्मणराजन्पावेष्टीनामपवर्गाश्चान्पतोश्च-

वृत्तास्त्रिष्टिषु ताभ्यां शतमनोयुक्तं च

इदानीं । शते चानोयुक्ते चेत्येकेषाञ्च ॥ २१ ॥

नित्यमिति वचनादहरहः सायं प्रातर्धृतिर्जुहोति । एवमेतानि सामिजादीनि सैन्यसंरं-
कर्मणि क्रियन्ते (आष० श्रौ० २०-७-२) इत्यापस्तम्बीक्तिः । संकत्सरचित्य-
त्यन्तसंयोगे द्वितीया, इति वचनात्संस्तस्यपर्यन्तामित्यर्थः । अपवृत्तास्त्रिष्टिषु ताभ्यां
वीणागाथिभ्यां शतमनोयुक्तं रयं च दद्यात् । शते चानोयुक्ते चेत्येकेषाञ्च शान्तिः
पठन्ति ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ त्रिशमस एव संवत्सरो भवति ॥ १९ ॥

एवं सावित्रेष्ट्यादि गृह एवान्वहं संवत्सरं गानान्तामि क्रियन्ते । सायनाशान्द्रमा-
सोक्तस्याऽऽगामिन्या वैशाखंपौर्णमास्या उपरिष्ट्यादमावास्याया उर्ध्वमपि सावित्रेष्ट्यादीनि ।
एव संवत्सरो त्रिशमसांशमको वर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वमेकादशान्नासादाश्वरथे प्रजेऽश्वं बध्नाति ॥ २० ॥

संपूर्णं एकादशमासे तृतीयाप्रभृति । अश्वत्थमध्ये गृहे काष्ठे मडीरा(टीर)शंको-
र(शकाव)श्वं बध्नन्त्यश्वपरिचारकाः ॥ २० ॥

तस्मै कदाय यवसमाहरन्ति ॥ २१ ॥

एषोऽर्थः ॥ २१ ॥

यद्यश्वमुपतपद्विन्देदाग्नेयमष्टाकपालं

निर्वपेदिति ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वमाश्वित्तानि ॥ २२ ॥

यानि ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वमाश्वित्तानि तान्यापस्तम्बोऽपि सूत्रयामास—‘ यश्व-
श्वमुपतपद्विन्देदाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सौम्यं चरुं सावित्रमष्टाकपालम् । पौष्णं चरुं यदि
श्लोणः । रौद्रं चरुं यदि महती देवताऽपि मन्येत । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगा-
क्षरे यदि नाऽऽज्जेत् । यथर्षीयादग्नेयेऽश्वोमुपेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वाचस्य आश्व-
भागः । यदि बहवामधीयात्प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं वा । यदि नश्येद्वायव्यं
चरुम् । यदि सेनाऽश्वोत्करी चिन्देतेन्द्राय यजेत एकादशकपालम् । यदि प्रसहा(ह्याऽऽ)-
नयेयुरिन्द्राय प्रसहन् एकादशकपालम् । यद्यश्वः स्यात्सौर्यं चरुमेककपालं वा । यदि
श्लोणोऽवपतेद्वैष्णवं चरुम् । यद्यविज्ञातेन यजनणा क्रियेत प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं
वा । यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्धनेतास्य यज्ञः । अयान्यमानीय प्रोक्षेयुः’ (आप० श्रौ०
२०-८-२) इति ॥

उपतपत्संतापकरो रोगविशेषः । श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लोण्यस्य त्वन्दोषस्य चिकित्सकः
पूषा । महती देवताऽन्द्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वपिमन्यमाने सति ज्वरादिना
पशुः पीडयते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्वत्वाद्द्वैष्णवोऽनुष्ठिते सति स्वकीयैव देव-
तासु चिकित्सितकामदोषरहितो मवतीत्यर्थः । मृगस्याश्वस्याऽऽखरः सुत्येऽहनि निवास-
रूपम् । तस्माद्प्रायनामने वैश्वानरोऽपि कुर्यात् । बहवां गर्दभी वा चिन्देदेद्वारोहेद्वा ।
संज्ञयमेतन्मन्त्रे मन्त्रनीयं हनिः । आज्यभागस्योपांशुयाज(म)वत् । यदि बहवामारो
होऽस्मिन्नेद्वा प्राजापत्यं चरुम् । यदि सर्वत्र न दृश्येत वायव्यं चरुम् । यदि सेनाऽश्वोत्करी
अभिगमनशीलो त्वारैतगमनो वा, इन्द्राय यजेत । प्रसहा बलेन नयेयुः । इन्द्राय प्रसह-

२ षटलः] महादेव . त्विसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ३२३

(ह)ने । यद्यन्वः सौम्यं चरम् । यदि अग्निं कूपे पतेद्वैष्णवश्चरुः । अनिज्ञातेऽग्नेन रोमेणेत्याविज्ञाते प्राजापत्यश्चरुः । अग्निः प्राजापत्यो यद्येनमश्वं प्राप्नुयुः । अन्यं तदश्वं अश्वं सवयसम् । मातृमन्तामित्यादिविशिष्टमानीय प्रोक्षेयुः । प्राजापत्येऽग्नेति पृथिव्यै स्वेत्यन्तेन श्लोणत्वाद्वा विहितप्रायश्चित्तं कृत्वोत्सृज्यान्पमानीयेत्यादि ॥ २२ ॥

अमावास्यायामुखाय संभरति ॥ २३ ॥

एतस्य संवत्सरस्योत्तरेत्यापस्तम्बः । उत्तराऽमावास्या यस्यां महर्षिज उद्गातुरानयनं कृतं तत्प्रभृत्यागामिन्या वैशाखपौर्णमास्या उपरिष्ठादमावास्यायामुखासंभरणादीनि । एष संवत्सरश्चान्द्रमानेन । तस्याममावास्यायां प्रातः षवित्रेष्टिं कृत्वा बृहस्पतिपुरोहिता इति, कृष्णाग्नि उखार्थं पुरीषसंभरणं, काले सतिद होतः स उ लोक इति । तिस्रभिस्त्रि-सृषी रामन्य इति वचनात् । चमस इति चतस्रो हुत्वा स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि हुत्वा विरामः । ध्रौवसमाप्तिः । समाप्ते षीणाग्रायिम्यां दानम् । इति वैखानससूत्रम् । उखापचनादि यस्मिन्कस्मिंश्चिदिने । यस्मिन्कस्मिन्पर्वणि पञ्चपशु-भिर्वायव्येन वा यजेत, इति ॥ २२ ॥

त्रैधातवीया दीक्षणीया ॥ २४ ॥

आगामिवसन्तेऽग्निवद्दीक्षणीया । यस्मिन्कस्मिंश्चित्पर्वणि महावीरकरणम् । आगामि-वसन्ते प्रस्तोतुरानयनं हस्त्यश्वादिभिः । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दक्षिणावर्जं पूर्वमेकं श्लि-प्नुस्वाकारणस्यापनान्तं करोति, । माघ्यदिने षवित्रे प्रसव इत्यादि सावनेऽग्नेर्वत्सरे समाप्ते सावित्रेष्ट्यादीति । आज्यं पशव इत्यादि आवितस्त्रैधातवीयां विधाकं दीक्ष-णीया पत्नीसंयानान्ता संतिष्ठते ॥ २४ ॥

दीक्षाहुतिकाले त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति ।

चत्वार्योद्ग्रहणानि ॥ २५ ॥ अग्निना तपोऽन्व-

भवाद्दत्तयोद्ग्रहणानि । स्वाहाऽऽधिमाधीताय

स्वाहेति वैश्वदेवानि । सप्ताहमन्वहमोद्ग्रहणैर्वैश्व-

देवैश्च प्रचरति ॥ २६ ॥ सोऽयं दीक्षाहुतिकालो

विष्टद् उत्तरोत्तराणि वैश्वदेवानि भवन्ति ॥ २७ ॥

सर्वाण्युत्तमेऽहनि ह्यन्ते ॥ २८ ॥

उत्तरेण बहिः प्राग्भक्षमित्यादि आहवनीयमुपोपविशतीत्यन्तं कृत्वाऽऽकृत्यै प्रयुने । इति षन्वार्थोद्ग्रहणानि हुन्वा वाचाम ० इति चतस्रः स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि हुत्वा विराम इति भाष्यकृतम् । शोभूते प्रथमायां चत्वार्योद्ग्रहणानि वा हुत्वा वाचाम इति केचित् । उत्तरेषु न वाचाम इत्येके । काय स्वाहा इति त्रीणि वैश्वदेवानि ।

एवं श्रौतविधां, अदित्या इति त्रीणि । तृतीयायां सरस्वत्येति त्रीणि । चतुर्थ्यां पूष्ण इति त्रीणि । पञ्चम्यां त्वाष्ट्र इति त्रीणि । षड्दत्तमेऽहन्यौद्गहणानि जुहोति । सर्वस्मै त्वेति पूर्णाहुतिमुत्साम् । षड्गहणाद्वाप्येवमेव प्रचरति । सप्तम्यामाग्निक्वा त्रिहविषेति वाजसनेयनम् । (आम० श्रौ० २०-८-११) इत्यापरतन्वः । सप्तमेऽहनि वीक्षा-
रम्भदेवुपेक्षार्या चौद्गहणानि हुत्वा कथा म इति पञ्चमम् । अग्न्यासपत्ने मनसा म इति हुत्वाऽऽकृतिमग्निमिति षष्ठाग्निक्वाः, विश्वदेवस्येति पूर्णाहुतिः । विष्णवे स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिः । आदिषु त्रिषु पुरस्तादन्ते च स्वाहा-
कारं उत्तमं एवान्या आग्निक्वाः, अहन्यहनीति केचित् । ष्वायैद्गहणानि हुत्वा सार्धं यजमानस्य भोजनम् । सारल्यणवर्जनं, प्रतस्या (स्य) प्रवृत्तत्वात् । अथवा षड्गहणाद्वाप्येवमेव । त्रैधातवीया सप्तमेऽहनि । आग्निक्वा त्रिहविष्क [या]
॥ २९ ॥ ३० ॥ २७ ॥ २८ ॥

भुवो देवानामिति कर्मणेति कुष्णाजिनमारोहन्तस्तु-
दीक्षाभिरभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

भुवो देवानामिति षष्ठाऽसीति पूर्वप्रानुषणते । वसुभिर्देवेभिः, दीक्षायामौत्सवम् ।
पठ्याऽसि त्वेभिः पठ्यास्तथाऽऽदित्येभिः पठ्याऽसि विश्वेभिः पठ्याऽस्यकिरोभिः,
विष्णवे इति विष्णवेति कुष्णाजिनमारोहन्तं यजमानमभिमन्त्रयते । अहं वीक्षामि-
प्रकृतिभिर्भिमन्त्रयते । षष्ठाऽऽकृतिः करण्यः कृत्वाऽऽकृतोऽसाप्रवृत्तनम् । गतश्रीत्वात्किन्त्येन
कृत्वाऽऽकृतिः ॥ २९ ॥

आ ब्रह्मज्ञानि बीजमिति जातमुख्यमुपति-
ष्ठते ॥ ३० ॥

आ ब्रह्मन्० जज्ञि बीजम्० । इत्यनुवाकाभ्यां जातमुख्यमुपतिष्ठते । प्राकृतस्य
निवृत्तिः ॥ ३० ॥

विसृष्टार्यां वापि वीणागणकिनः ॥ (ख० ५) ॥

देवैरिमं यजमानं संमायेति संभेष्यति ॥ ३१ ॥

विसृष्टार्यां वापि यजमानो प्रतं कृणुतेऽत्युक्ते संभेष्यत्यध्वर्युः । वीणागणकिन
इत्यादिः इन्द्रसुख्य इति गाथन्ति ॥ ३१ ॥

वसतीऽन्वरीषु भद्विकवाभासु जघन्यं देवैः संभे-
ष्यति । यज्ञपतिर्ना सुत्यासूदचसानीथायाम-
जगत्सः ॥ ३२ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २२५

एवं सद्योपवसथात् । प्रजापतिना सुत्यास्ववभृथोदः नोयानूबन्धोदवसानीयात्स्विति
वेदैरन्ततः (आप० श्रौ० २०-८-१७) इत्यापस्तम्बः । एवमौपवसथात् । अग्नि-
होत्रापरिमणं न्यहपक्षभाश्चित्य प्रयोगः । केचिद्द्वादशाहवहोपसदौ । तदा शिशिरे
होत्राभ्यं इत्याद्यत्र तिलो दीक्षाः । षडुपसदः । यदहः प्रयायादित्यादि गार्हपत्यविति
कृत्वा प्रायणीयं प्रचर्य वेदिमानम् ॥ ३२ ॥

द्विस्तावा वेदिः । एकविंशोऽग्निः ॥ ३३ ॥

वेदिकाले द्विस्तावा वेदिः । द्विस्तावोऽग्निरेकविंशो वा (आप० श्रौ० २०-९-
१) इत्यापस्तम्बोऽपि सुत्रयामास । वेदिकाले द्विगुणां प्राकृत्या वेदिं करोति ।
द्विकरण्या वेदिमानम् । त्रिंशदङ्गुलस्य चतुरश्रस्य वाऽक्षणवारज्जुः । स
प्रक्रमः । द्विस्तावोऽग्निः पुरुषस्य त्रिकरणी । पुरुषस्थानीया प्रमाणं तिर्यक्द्विकरण्या-
यामस्तस्याक्षणवारज्जुत्रिकरणी एवं पुरुषस्य त्रिकरणी, आत्मचतुर्थीशेन चतुर्भागीया,
तस्यार्धेन तत्पादाः पञ्चमभागेन पञ्चमभागीयास्तदर्धेन पादेषुका गार्हपत्याचितेः प्रकृतिवद्
धिष्णियानां च । प्रायणीयां प्रचर्य वेद्यत्री शौत्वेन मत्वा मन्त्रेण वेदिं मत्वा प्रायणीय-
ध्रुवादित्यादि । सोमकण्डकाले गवा ते० तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनसहस्रं ते
कीणानि । त्रिरात्रपर्याप्तसोमकण्डयोः क्रयः । आतिथ्याया प्रचर्याग्निमानादि । चितः स्थ०
सं ते पया० सि० इति सिकताब्दूहनम् । आतिथ्याया ध्रुवादित्यादि तर्ह्यग्निदोष-
वसथ्यात् । अहरहोदैरिति कीणानाधिनः सायंकाले [ग येयुः] । यूपच्छेदनकाले-
एकविंशतिं यूपान् । राजनुदालोऽग्निष्ठः श्लैष्मातकः । तत्रिवलैः (बुभयतः) पौतुद्रवौ ।
वैल्वाः षट् लादिराः षट् पालाशाः षट् । एकविंशत्परत्नयः सर्वे । पालाशा उपश-
यपात्नीवतविशाळा यूपाः प्राकृतपरिमाणा औपवसथ्येऽहनि ॥ ३३ ॥

वेश्वानरीयेण मचरति ॥ ३४ ॥

अग्निगुणक्रे वेश्वानरः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३४ ॥

अग्रये नक्षत्राय त्रिवृते राधंतराय वसन्ताया-
ष्टाकपाल इति दशद्विष० सर्वपृष्ठयामिष्टिं
निर्वपति ॥ ३५ ॥

शाखाहरणादि प्रसूनमयं बहिर्भैश्वदेवपर्ववत्परिस्तरणं, षट्पञ्चाशत्कपालानि चतस्रः
स्थास्यः । निर्वापणकाले-अग्रये गायत्राय त्रिवृते राधंतराय वसन्ताय जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाथ बार्हताय श्लैष्मार्य० विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशो-
भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो जुं० मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां
शारदाभ्यां पयस्या वैहस्पतये पारुकाय त्रिणवाय शाकराय हैमन्तिकाय जुंष्टं० सवित्र

आतिच्छन्दसाय अथस्त्रिंशत्स्य रैवताय शैशिराय जुष्टं० अदित्यै विष्णुपत्न्यै जु०
अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० अनुमत्यै जुष्टं० काय जुष्टं० इत्यादि उत्करे त्रिर्निनीय यथा-
भागमित्यादि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहकर्म निष्ठपनादि कामधुक्ष० मिश्रावरुणाभ्यामानु-
ष्टुभ्यामेकत्रिंशत्साम्यां वैराजाम्यां२ शारदाम्यां५ हविरिन्द्रियामिति विगमाः । पिण्डं कृत्वा
व्यावर्तध्वमिति त्रिः । अथवा ध्यावर्ध्वमिति अर्ध्वान् व्यावर्तध्वमिति पुरोडाशान् ध्याव-
र्तेषामिति पुरोडाशौ । अधिश्रयणादि । परिधीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसीति नास्ति, कस्त्वेष्य-
स्याभिष्टौ । तेषां प्रत्याह्रायः । अस्य यज्ञस्येति त्रिष्वप्यनुषङ्गः । नात्रामुष्मा इति कांस्यस्य
नामग्रहणं कात्यानुबुद्धि कंयज । एककपालधर्मेण प्रपारः । मधुक्ष स्वाहेत्यादि ब्राह्मणस-
र्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३५ ॥

समिधिशामिति याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ३६ ॥

इदं यानुषं श्रौत्रम् ॥ ३६ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनत्विति परिधी-
भ्युनक्ति ॥ ३७ ॥

गोतम् ॥ ३७ ॥

रथवाहने हविर्धाने राज्ञुदालमग्निष्टमेकाविंशत्य-
रत्नि संमिनोति ॥ ३८ ॥

वसोर्धाराऽग्निवत् । हविर्धानप्रवर्तनकाले रथवाहने हविर्धानार्थे भवतः । रथवाहनप्र-
मर्धे अनसी । धूपसंमानकाले राज्ञुदालमेकाविंशत्यरत्निमाग्निष्टं मिनोति ॥ ३८ ॥

पौतुद्रवावभितौ भवतः ॥ ३९ ॥

पौतुद्रवौ देवदारुमयो दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ३९ ॥

त्रयः ख्वादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः । त्रयो वैत्वाः
पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतो वैत्वानेक उत्त-
मान्तसमापनन्ति पालाश उपशयः ॥ ४० ॥

इत्येवमादिव्यत्यासेन मानम् । तत उपशयनिधानम् । अग्नीषोमीययागः ॥ ४० ॥

चतुष्टय्य आपो दिग्भ्यः समाभृता वसतीवरीर्भृह्णाति ॥ ४१ ॥

ततः मुजक्षण्यान्ते चतुष्टय्य इत्यादि देवयजन एव पशुपुरोडाशादिदेवसुंवा हवीषि,
षाजमानस्येत्यत्र । सुब्रह्मण्यान्ते वीणावादी प्रजापतितुल्य इति गायति ॥ ४१ ॥

शोभूते मतायते चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो गोतमचतुष्टोमयोः

पूर्वः ॥ ४२ ॥ पशुकाल ऐकादग्निनाल्पशुनुपाकरोति ॥ ४२ ॥

महारात्रे बुद्ध्या गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वम् । ध्रुवां प्रयुज्याग्निष्टोमवत्षोडशोपात्रं, हृद्दे
ह्वेत्स्यूहः । पर्याप्तमुपावहृत्य, आग्नेयुनज्मत्त्यादिसर्वमग्निष्टोमवत् । पञ्चकाल आग्नेयं सप्तती-
यपशुमैकादशानान्वा ॥ ४२ ॥

दाक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्वाहणानां
दिक्षुविचिताद्भूमेः सेनाभ्यः पुरुषेभ्यश्च । तद्ग्रह्ये
समशः प्रतिविभज्यान्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

दाक्षिणाकाले प्राप्ते यद्वाहणानां दिक्षु न्याय्यधनं यास्मिन्नश्च उत्सृष्टस्तत्प्रभृति संवितं
धनं ग्रह्ये समशेऽन्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

मार्ची दिशमध्वर्यवे दाक्षिणां ब्रह्मणे प्रतीचीं ५
होत्र उदीचीमुद्गात्रे ॥ ४४ ॥

प्रागादिदिग्धनमध्वर्युवादिभ्यः कैमाद्ददाति ॥ ४४ ॥

अपि वा मार्ची ५ होत्रे । प्रतीचीमध्वर्यवे । एतदे-
वान्वायान्ति होत्रकाः ॥ ४५ ॥

अपि वेति परान्तरप्रदेशार्थम् । अप्राप्त्यापस्तम्बीये विशेषः—महिषीं ब्रह्मणे ददाति ।
वाधातां होत्रे । परिवृत्ती (कि)मुद्गात्रे । पालाकिलीमध्वर्यव इति विज्ञायते (आप ० श्रौ ० २ ०
१-१०-१।२) इति । महिषीं ब्रह्मणे ददातीति वचनात्तासामपि धनं ददातीत्यर्थः ।
आग्निदाक्षिणाऽध्वर्यवे कल्याणीरित्यादि ॥ ४५ ॥

पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (स्व ० ६) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विधाणाप्रासनान्ते यज्ञायज्ञीयेऽग्निष्टोमसाम्नि वर्तमाने चतुष्टय्य आप इत्यादि वसती-
बरीर्गृह्णाति । एकया प्रस्तुतमित्यादि पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते परिसमाप्यतं
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रज्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अभित आहवनीयं षट्त्रिंशत्तप्तपत्न्यान्मिन्वीत ॥ १ ॥

न सरूपविसर्गः परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकमियीन्ति, पत्नीना पन्वेनार्थम्(?) । समिधमा-

ह्युवाऽऽहवति । एवमन्तमहः । तत्र विशेष—हार्यो(रियो)जने श्वः सुत्यमिति प्रैवो ऋष्वम-
तात् । सूक्तवाक इत्यापस्तम्बमते । तच्छ्रुत्वाऽऽग्निश्चापि प्रेष्यति । प्रजाप्रतिना ह्यस्य
इति गानम् । एवं कृतेऽस्तमिो षट्त्रिंशत्सुपतल्पान्मिन्वति ॥ १ ॥

अस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशत्सुपतल्पनारुषौ-
कस्मै स्वाहा इत्येतैरनुवाकैः स्वादिरैः सुवैः
सर्वा रानिमन्नहोमाञ्जुहति ॥ २ ॥ आष्यं
मधु तण्डुलान्यधुकाङ्गीजान् करम्भान् धानाः
सक्तन्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलाश्चाऽऽज्येना-
सेनेति ॥ ३ ॥ व्यत्यासं जुह्वत्ययुज आज्येन
युजोऽजेनान्ततो जुह्वति ॥ ४ ॥

ततो दक्षिणतश्चोत्तरतश्चोपतल्पानासाद्य षट्त्रिंशद्व्येषु उपाकृताः स्वादिरैर्दीर्घ-
दण्डैः सुवैः सर्वा रानिमन्नहोमाञ्जुहति । मधु मक्षिकम् । तण्डुला ग्रीहिभिर्निष्पन्नाः ।
प्रधुकाश्चिपिदकाः । लाजा जीहिप्रथवाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्भा आष्यमिश्रिताः
सक्तवः । धाता अर्जितवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्टानि । मसूस्यानि, एते-
नैव नाज्ञोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन संप्रतिष्ठाति । प्रियङ्गुतण्डुलास्तु
हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमः । दशानानि जुह्वेति (तै.१
भा० ३-८-१४) इति । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—त्र्यष्टयमेके समामन्ति । आज्येन
जुहोति लाजेर्जुहोति धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति । एकस्मै स्वाहा इत्येतेषामनुवा-
कानामयुज आज्येन युजोऽजेन । आज्येनान्ततः (आप- श्रौ० २०-१०-७)
इति । एकस्मै स्वाहेति प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमा अयुज आज्येन, द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठाष्टमदशमा युजोऽजेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्रैके प्रयुक्तानां प्रयोक्ष्यमाणानां च यन्त्राणामु-
पयोगः समामन्ति ॥ ५ ॥ उषसे स्वाहेत्युपसि
जुह्वति व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टायाम् । उदेष्यते
स्वाहेत्युदेष्यति । उद्यते स्वाहेत्युद्यति । उदित्राय
स्वाहेत्युदिते । सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा
इत्यन्ततो जुह्वति । अन्नपरिशेषाभिदधाति ॥६॥

एवमेताननुवाकान्पुनः पुनरन्यासं रात्रिशेषं हुत्वा । अन्येऽन्यासे संस्थाने वाऽ-
नुवाकेनाऽऽज्येन । अनुवाकस्थान्ततः सर्वस्मा इत्यन्ततः । उषसे स्वाहेत्यादीनामेव

प्रयोगः । एकस्मा इत्यादि प्रागुपसे स्वाहा इत्यादि सकृदुक्त्वा पूर्ववदाग्नेनामनेन च व्यवश्रान्तेन भवति ।

(अथाग्नेम-विभूमिभित्तयोदशान्विहीत्यन्तानि अग्नये स्वाहेतीह भृतिः स्वाहेति च प्रसूतीन्विस्तर्षन्नाः, देवा आशापाळा इति परिदानमन्त्रश्च-। आदमन्त्रः स्वस्वोक्तु इत्यावाच, अग्नये स्वाहेति पूर्णहोमान्, पृथिव्यै स्वाहेत्यन्तं हुत्वाऽग्नये स्वाहेति पूर्वं हीत्वाः । पृथिव्यै स्वाहेत्येकविंशतीनां दीक्षां भुवो देवानामित्युतुदीक्षाव्यतुर्दश-पूर्वमेव वक्ष्यते दीक्षन्वामीत्येताः पञ्च ब्रह्मणा चेत्यृतमेषामिति द्वे आदिष्टे-अन्ते द्वे अग्नौ षतत्रो भृतयः । अर्वाक्यज्ञो मृतं मन्यमिति नव । आ मे प्रहा इति तिस्रः ।-कारिणस्तपोऽन्वयवदिति चतुर्विंशतिः स्वाहाऽऽधि दद्म्यः अज्येताय० कृष्णाय० अग्नेर्विष्णवे वनस्पतिभ्यो० शेषस्त्वा० कृष्याम्यः स्वाहा० अग्नेभ्यः० नभोभ्यः० महोभ्यः० । नमो राज्ञे त्रयोदश । मयो भूर्देश । प्राणाय स्वाहा सिताय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहा दस्यते स्वाहा यः प्राणतो य आत्मदा० इति महिमानौ । आ ब्रह्म-ब्रह्मणो० वादश । शक्तिं शिञ्जं पञ्च अग्नये समनमत्० संनमन्त्विति मन्त्रान्तः । वायवेऽसमनमत्० अन्तरिषाय समनमत्० यथा वायुन्तरिक्षेण समनमदेवं मह्यं मदाः समनमत् । सूर्याय चन्द्रमसे वरुणाय साम्ने ब्रह्मणे राज्ञे रथाय प्रजापतये समनमदेवमिति सर्वेभ्रानुषङ्गः । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहा इति भूतमन्यौ । यद्वृकन्दः प्रथमं० हविष्मानिष्येनाऽऽज्येनाग्नेन च व्यत्यासम्) एकस्मा इति राजिशेषं प्रागुपसे आतायां—उवस इति सकृत्, व्युष्ट्यै उदेष्यते, उच्यते उदिताय प्रज्ञातानक्षत्रैर्षिभिर्दक्षति । पूर्वं वर्तमाने प्रक्षानेऽध्वर्युर्वसतीवरीः परिहृत्य पञ्चदोहाविधर्मदधिलोप उक्थ्यत्वात् । एका पञ्चशशः स्वाहा षत्तशास्वा वैतसशास्वाहरणादि सवनीयपरिस्तरणान्तम् ॥ ९ ॥ १ ॥

प्रतापत एकविंश उक्थ्यो महानाञ्जी साम ॥ ७ ॥

महारात्रे बुद्ध्वा प्रतापत एकविंश उक्थ्यो महानाञ्जी साम गाथति ॥ ७ ॥

अन्तरेणाऽऽग्नयणोक्थ्यौ । लौकिके सोममभिषुत्य । सुवर्णरजताभ्यां पात्राभ्यां महिमानौ शृङ्गीतो यः प्राणत इति सौवर्णेनाध्वर्युः पूर्वं शृङ्गाति । य आत्मदा इति वा ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति राजसेनोत्तरं प्रतिप्रस्थावा ॥ ९ ॥

न त्वतिप्राह्यपात्रं भ्रुवां प्रयोज्य षोडशपात्रं त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि, इति राजत-सौवर्णी वायव्यौ । तूष्णीं परिष्रवादि । सवनीयपशूनां पात्रासादनकाले जुहा सह वैतसस्य कटस्य प्रयोगः । द्विचत्वारिंशदुपरशना द्विरशनो यूप इति । उपशयस्य द्वे

श्याने । एवं चतुश्चत्वारिंशत् । नवत्यधिकशतत्रयं पशुरशनेः । एकोनविंशत्यधिकः
 पञ्चशतानि स्वरषः । तेषामेकः पूर्वमेव प्रयुक्तस्तेन सह प्रयोगः । एकोनपञ्चा-
 शद्विंशत्पञ्चशतानि दुर्भयुमालानि नवत्यधिकशतत्रयं कुम्भीः (म्व्यः) ।
 शुभ्रतुषरगोभृगाणां संहत्य हृदयशूलवपाश्रपणीनां कुम्भीवरत्राते तेषां विद्धम् ।
 हृदे त्वेत्यहः (त्यहः) पर्याप्तमाहृत्याग्निं युञ्जतीति शुभ्रमङ्गमाग्रयणं च
 गृह्णात्वा लौकिकसोमं तूष्णीमभिषुस्य लौकिकाग्निः संयुस्य यः प्राणत इत्युपगामान्तेन
 मृह्णाति । राजतेन च आत्मदा० इत्युपगामान्तेन सौवर्णेन सूर्यस्त इति पूर्वं साद-
 मर्षिः । चन्द्रमास्ते महिमा इत्युत्तरमुक्त्वादि उक्थ्यवदेव पारंध्यज्ञनादिपरिभार्जयति भारे
 र्भ्यदिविमुह्योमान्तं कुर्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

आयुर्यज्ञस्य पवते मधु मियं पिता देवानां जनिता
 विभावसुः । दधाति रत्नं स्वधयोरपीर्यं मदि-
 न्तमो मत्सर इन्द्रियो रस इत्यश्वस्य ग्रीवासु
 सौवर्णां रुमं पतिमुञ्चते ॥ १० ॥

शोभनं निष्कमामरणाविशेषमश्वस्य ग्रीवासु कण्ठे बध्नाति ॥ १० ॥
 इयेनोऽसि गापत्रच्छादा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति
 मा संपारयेत्यश्वस्य बालाभिमन्वारभन्ते ॥ ११ ॥

अश्वस्य दुच्छमन्वारभ्य सर्पन्ति नवाग्रमेगा, हिरण्येन स्तोत्रोपाकरणम् । आस्तापदेशे
 गत्वा हिरण्यकशिपुमुद्गातारमपरुष्य निर्वास्योद्गाता रयमश्वं वृणीते ॥ ११ ॥

अग्निर्वृत्राभि जङ्घनदिरयश्वमन्वारभ्य बहिष्पव-
 मानं सर्पन्ति आऽक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वा-
 जीति वा । उद्गातारमपरुष्याश्वमुद्गीथाय वृणीते ।
 बद्ध्वा उपरुन्धन्ति । वा यदाभि हिं करोति सं-
 वृणीथः । यत्प्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीथः ।
 उद्गासीदश्वो मेघयो यन्निय इति जपति । शतेन
 प्रतव (प) लेन च निष्केण शतमानेन वोद्गातार-
 मुपसिसे (ह्ये) मां देवतामुद्गायन्तीमनूद्गायेत्यु-
 द्गातारमाह ॥ १२ ॥

अग्निर्भूर्वेत्यापस्तम्बः । अश्वमन्वारभ्य-अन्वारभ्यः स्पर्शः । बहिष्पवमानं सर्पन्ति
 प्रसर्पकाः । अश्वं बद्ध्वासमीपे धारयन्ति । बद्ध्वा प्रति हिं करोति अश्वस्तदुद्गायनमश्वं

६ पटलं । महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १३१

प्रतिबद्धवा यदधि हिं कुर्वन्ति तदुपगानम् । शतेन गवां शतपलपरिमणोऽनं निष्केण ।
निष्क आमरणविशेषः । शतपलानि शतसुवर्णानि निष्कानि (णि) याचयित्वा—उद्वे-
गासीदित्युक्त्वा याचते । ततः संप्रेष्यति । इमामिति तेन शतपलेन बहिष्पवमानमुपा-
करोति बहिषि प्रत्यास्त्रायः ॥ १२ ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणाधेति वेतसशाखयाऽश्वं
तूपरं गोमृगमित्यग्निष्ठ उपाकरोति ॥ १३ ॥

उपाकृताधेत्यन्तः । परिव्ययणमुपशयान्तानामग्निष्ठवर्षानाम् । नव नव स्वरवः । अष्टा-
दशार्थानां दशाधिकशतद्वयसंख्याविशिष्टाने (नामे) कोनत्रिंशच्छतानामारण्यपश्वर्थानां,
तान्स्वरूढनिष्ठ उपागृह्णति । अथाश्वादीनां स्नपनम् । इषे त्वेति । बहिषादाय उप-
धीरसीति वेतसशाखा, उपो देवान्प्रजापतिरित्यन्तयोः स्थाने नमो राज्ञे मयि वैही-
त्यन्तमुक्त्वा प्रजापतये इवा जुष्टमुपाकरोमीत्यश्वम् । उपाकृताय स्वाहेति बहिषि
निधाय, अन्यत्रा (वा) दाय तेनैव मन्त्रेण वेतसशाखया सह प्रजापतये त्वेत्यादि तूपर-
गोमृगौ । अश्वः प्रसिद्धः । तूपरः शृङ्गरहितोऽजः । गोमृग आरण्यगोः पतिः ॥ १३ ॥

१ युक्षशतस्वाभिरितरात्पशून् ॥ (स्व० १७) ॥ आग्नेयः
कृष्णग्रीवः पुरस्ताल्लाटे सारस्वती मेघधस्ता-
ः दुस्त्वोः (त्सवधयोः) सावित्री बाह्वोः सू (सौ)
श्यामी पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोमशसवधयो सवधयोः ।
शित्तिपृष्ठौ वरहस्पत्यौ पृष्ठे । घात्रे पृषोदर उदरे
षायव्यः श्वेतः पुच्छ इत्यश्वे पर्वङ्ग्या (ग्वा)-
न् ॥ १४ ॥

अयोपाकरणादिसंस्कारार्थं बह्वोऽध्वर्यवो भवन्ति । विप्रतिषेधाद्दि (द्वे) ल्युत्तरेषां
ध्याणाभेकैकोऽध्वर्युः । ग्राम्यानारण्यान्पशूनुपाकरोति । अश्वे निश्चलेऽथ पर्यङ्ग्यान् ।
श्रोतणादि संस्कृते यूपस्थानीय उपाकरोति ॥ १४ ॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यष्टादशिनः ॥ १५ ॥

नव नव प्रतिषिभयैन्द्राष्टदशमानेके समामनन्ति, (आप० श्रौ० २०-११-१)
इत्यापस्तम्बः । अष्टादशसंख्याकानां पशूनाभेकैकः संघातः ॥ १५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः
सावित्राः सारस्वत्यो वत्सतर्धः पौष्णाः श्यामाः
पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृ-
थिव्या उक्ताः संचरा एताः ॥ १६ ॥

। कृष्णो वंशो श्रीवायं यस्य च्छागस्यासौ कृष्णग्रीवः । बभ्रुः पिकृळवर्णः । इयामाः
दयामवर्णाः । पृश्निः शुक्लान्दुचितश्चित्रवर्णः ॥ १६ ॥

ऐन्द्राभाः पृश्नयो मारुताः कृष्णा वारुणाः काया-
स्तूपराः । अग्नयेऽनीकवते मथमजानालभते ।
मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो वाष्कान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः
सावातांन्मरुद्भ्यः क्रीटिभ्यः सःस्पृ (सृ)
ष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टानुक्ताः संचरा
एतत् ॥ १७ ॥

ऐन्द्राभाः माशृङ्गा ऐन्द्रा बहुरुपा वैश्वकर्मणाः
पितृभ्यः सोमवद्भ्यो बभ्रुन्धुम्राननूकाशान्पि-
तृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धूम्रान्बभ्रुननूकाशान्पि-
तृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनूकाशान्बभ्रुन्धुम्रान् । रोहि-
तांश्चैयम्बकाः । कृष्णाः पृषन्त इत्येके । श्वेता
आदित्या उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राभा बहुरुपा
विश्वदेवाः माशृङ्गाः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः
श्वेताः सौर्या इति चातुर्भास्याश्च पञ्चसमस्तः
ऋतिविभज्येत्तरेषु यूपेषुषाकरोति ॥ १८ ॥
सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविति इंद्रिवः
पशून्यथासमाग्नातमग्निष्ट एवोपाकरोति ॥ १९ ॥

अग्ने तेषां नियोजनम् । केचिदग्निष्ठ एव नियोजनं पर्यङ्गचामामपि आग्नेयं कृष्ण-
ग्रीवमित्यादि नासिकयो (नासिकापुटयो) पूर्वल्ललाटमिति स्मृतिमात्रमेव । छलसा-
संया—अग्नये त्वा जुष्टं० उत्तरेषां स्वीयं स्वीयं बर्हिषि वाऽऽद्यान्यं षळं ललाटस्य
पृष्णे त्वेति शिरोदेशस्थेन्द्राय पूषभ्यां बाहोरग्नये त्वा सक्थ्योः, त्वेहे त्वा० पूष्टे
श्वेतपृष्टौ पशू । बृहस्पतये त्वा पार्श्वयोः सूर्याय त्वा० यमाथ त्वाऽधस्तात्, चाग्ने
(सप्त० पुच्छे) च्छस्य) सूर्याय त्वा० पर्यङ्गचाश्छागमाः । उत्तरा अष्टादशिनो नव नव
विभज्यावशिष्टयोषु रोहित इत्याद्या अग्निष्ठस्योत्तरे नव । अग्निष्ठस्य दक्षिणेऽप्येवं
व्यत्मासेनोपाकरणक्रमः । ऐन्द्राऽमृदशम इत्याधस्तन्वेऽपि विकल्पः शाखान्तरमताग्नामा-
द्विकल्पस्तस्य । अस्माकं तु नित्य एकस्मिन्गणे रोहितो लोहितः पुच्छैर्निर्वापः शिव-
दिर्वापः(?) धूम्ररोहितोऽस्पर्शलोहितः कर्कन्धुरोहितो बदरफलवर्णः । एतान्प्रजापतये त्वा० ।
बभ्रुः पाञ्चुरकपिलः । अरुणबभ्रु रक्तकपिलः । शुक्रमधुर्हरितशुकसमानवर्णः । रुद्राथ

त्वा० । इक्षेतीशरक्तवर्णः । श्वेतस्योऽरक्तदृष्टिः । श्वेतग्रीवः प्रसिद्धः । पितृभ्यस्त्वा० ।
 कुम्भवक्त्र वन्द्य गावहितलः । वरुणाय त्वा० श्वेतवशास्तिलः । सूर्याय त्वा०
 भृङ्गलज्जना भृङ्गपुच्छः । सूर्याः शुक्लहीनाः । मित्रानृहस्पतिभ्यां त्वा० । पृथि-
 र्भानसर्पः शुक्ल इत्येके । तिरश्चीनशुभ्रः, तिर्यकप्रवृत्तशुभ्रवर्णः । एतेनोर्ध्वशुभ्रवर्णा-
 लयतः । भरुणश्चस्वा जुष्टे० । फसगूर्लवगवर्णो बदरफलवर्णः पादलवर्णो वा । लोहि-
 तीर्णो लोहितलोभा । बल्ल्ही लोहिताक्षी (श्वेताक्षी वा) सरस्वत्यै त्वा० । कृषती
 विप्रवर्णः । स्पूलपृषती अनल्पचित्रा । सुद्रपृषती अत्यल्पचित्रा । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 श्यामास्तिस्रो वशाः । ईषद्रक्तकृष्णतः । कृष्णे त्वा० । रोहिणीर्गौरोचमवर्णाः ।
 विश्वाय त्वा० । अस्मल्लज्जामाः सञ्चालवर्णपुष्पाः । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा० ।
 शित्तिभुः । बाहोरेकदेशे श्वेतत्वं यस्य अन्वतः प्रथमादन्यत्र बाह्वेकदेशे श्वेतत्वं
 यस्य सः । समन्तः सर्वतः बाह्वोः श्वेतत्वं यस्य सः । इन्द्रावायुभ्यां । शित्तिरग्ने
 रग्नेषु श्वेतः । अन्वते एकस्मिन्ने श्वेतत्वम् । समन्तः सर्वरन्वेषु श्वेतत्वम् । मित्रावरुणा-
 भ्यां त्वा० । शुद्धवाल ईषच्छुक्लवालः सर्वशुद्धवालः स्फटिकसदृशवालः । मणिवालः
 शुक्लशुक्लवाल । अश्विभ्यां त्वा० शिष्वा नानावर्णास्तिस्रो वशाः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 ईषिभ्यः कुम्भदत्तेभिनाः । ईषमेष्टिने त्वा० । इवामल्लज्जामाः इवामपुष्पाः । सोमापू-
 षभ्यां त्वा० । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युथा वामनो ह्रस्वः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा० ।
 शित्तिकमुद् श्वेतमेकुद् । शित्तिपृष्ठ उक्तः । शित्तिमसत् श्वेतजघनः । इन्द्रावृहस्प-
 तिभ्यां त्वा० । शित्तिमच्छित्त्वोक्तः शित्तिभुः । इन्द्राविष्णुभ्यां । शिष्वाः शिष्मलज्जा
 प्रदे शिष्वाः शिष्वास्वरोक्तयुवा वा तल्लेस्तेओङ्गपत् । कर्णास्तिस्रस्तद्वद्वयो वशाः । विश्व-
 कर्मो त्वा० । पृषोदराश्विनोदरा वात्रे त्वा० । श्वेतल्लज्जामाः श्वेतपुष्पाः, इन्द्रापूषभ्यां
 त्वा० । कर्णाच्छिन्नवर्णा वक्राय त्वा० । शिष्वाः श्वेताङ्गाः श्वेतभे(पा)दा वा सोमाय
 त्वा० । नकुला नकुलवर्णा अग्नये यविष्वाय त्वा० । रोहिणीर्लोहितवर्णा पशुभ्यस्त्वा० ।
 अरुण अरुणवर्णा अदित्यै त्वा० । द्विवर्णा रुद्रेभ्यस्त्वा० । कृष्णल्लज्जामा श्वेतपुष्पाः
 कर्मिलाः सोमेन्द्राभ्यां त्वा० । कुण्डा अल्पकाया विष्णवे त्वा० । अर्धलोषकर्णाः
 कर्णोपरि प्रसूद्रकर्षा विष्णवे उरुकमाय त्वा० । उरुकमाय विस्तीर्णपादाय । लप्सु-
 द्विनो लम्बमनपुच्छः । पञ्चान्योर्ध्वतृतीयवर्षा आदित्येभ्यस्त्वा० । शिवत्साश्विर्वा अश्वि-
 भ्येभ्यस्त्वा० । गौरल्लज्जामा गौरपुष्पा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा० । शित्तिपृष्ठा इन्द्राय राज्ञे
 त्वा० । शित्तिकमुद् इन्द्रायधिरागाय त्वा० । शित्तिमसद् इन्द्राय राज्ञे त्वा० । पुष्योद्यः
 सार्धचतुर्वर्षाः सञ्चयेभ्यस्त्वा० । पृष्ठोद्यश्चतुर्वर्षा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । कृष्णल्लज्जामा
 अभेन्द्राभ्यां त्वा० रोहिता लोहितश्वेता अदित्यै त्वा० । कृष्णैताः कृष्णश्वेता
 इन्द्राय त्वा० । अरुणैता अरुणश्वेताः संन्यावर्णाः कुह्वै त्वा० । केनधो नवसृष्ट

राकायै त्वा० । अनद्धाहः शकटवाहाः । सिर्मावात्यै त्वा० । रोहितललामा लोहित-
 पुण्ड्रा अग्नाविष्णुभ्यां त्वा० । पिशङ्गा गोरोपनवर्णाः सोमाय त्वा० । सारङ्गाः सोमाय
 राज्ञे त्वा० । नभोरूपा आकाशवर्णाः पर्जन्याय त्वा० । अजा मरुहा गलस्तना इन्द्राप्यै
 त्वा० । मेप्य आदित्येभ्यस्त्वा० । मालङ्गा महाकाया व्याधापृषिविभ्यां त्वा० । कृष्ण-
 ललामा वरुणाय त्वा० । रोहितललामा वरुणाय राज्ञे त्वा० । अरुणललामा वरुणाय
 रिशादसे त्वा० । शिल्पा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । वृक्षयः सर्वदेवता येषां ते
 सर्वदेवत्याः सर्वाय त्वा० । एवं सर्वत्र । संज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधात् सर्वनामकार्यम् ।
 सर्वाभ्यो देवताभ्यस्त्वा० । श्वेतललामा ऐन्द्रासुराभ्यां त्वा० । अत्र रोहितप्रभृति त्रयाणां
 त्रयाणां प्रत्येकमुपाकरणं कार्यम् । अष्टादाशिनो नव नव प्रतिविभज्योपाकरणं करोत्येव-
 मारण्यानाम् । तान्यूपान्तरालेषु धारयन्ति । दश दश प्रामश आरण्यानां ये
 दुर्माह्याः पुरुषमृगकिंनरसिंहादवस्तान्, चित्रं प्रतिकृति (वोळिरुय) वा विभावोपाकरणा-
 द्युत्सर्जनान्तं कुर्यात्, इति कठसूत्रम् । यूपान्तरालेष्वारण्यान्पशून्बन्धनोपायेन बन्धीयुरिति
 मानवकल्पसूत्रम् । नाडीषु मशकान् । करण्डेषु सर्पान् । पत्रेषु मृगव्याघ्रसिंहान् ।
 कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् । जालेषु पक्षिणः । कारेषु (रासु) हस्तिनः । नौषु घोदकानि ।
 यथार्थानतिराणि । ये पशवो येन येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति तेन तेनोपायेन त्याप-
 नथिया इति तात्पर्यार्थः ।

अत्र वेषामारण्यानां पशून् च दान्नाभ्यां न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्या-
 करणवृत्तपभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्ययावन्तव्याः । अष्टादाशिनानुपाकृत्याऽऽरण्यानुपाक-
 रोति-सूक्तो वराहस्तं बर्हिम्भां सुस्तशास्त्रा च इन्द्राय राज्ञे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यु-
 क्त्वा । कृष्णः कृष्णमृगः, वरुणाय राज्ञे त्वा० । क्रदयः शृङ्गी मृगः, यथाय राज्ञे
 त्वा० । गवयो गोपथाकृतिः सास्त्रादिरहितः, कर्षभाय राज्ञे त्वा० ।
 गौरोऽत्यन्तश्वेतमृगः शार्दूलाय राज्ञे त्वा० । मर्कटो वानरः पुरुषराज्याय
 त्वा० । बर्तिका चटकासहस्र । टिट्ठिभः क्षिप्रः श्येनाय त्वा० । किमिः (कीटः)
 यामेयज्ञात्तिर्गोमयपिण्डकारी नीलावे त्वा० । कुलुङ्गो वंष्ट्रमृगः कटु-
 स्वनः सोमाय राज्ञे त्वा० । विशुमारो अज्ञो जलचरः सिम्भवे त्वा० । हस्ती गजो
 हिमवते त्वा० । मयुः किंनरः किंपुरुषो वा प्रजापतये त्वा० । उलो मण्डूकः सर्पो
 वा । हलीक्ष्णास्तृणहंसकः । हरितचटक इत्यन्ये । वृषदंशो मार्जारः । एते त्रयो
 चातुर्वेवत्याः । प्रत्येकं धाम्ने त्वा० । एवं सर्वत्र । शारिः शुक्राङ्गी पुरुषवाक् सरस्वत्यै
 त्वा० । शुक्रः श्वेतः पुरुषवाक् सरस्वते त्वा० । आरण्योऽनः शरभः । नकुलः प्रासिद्धः ।
 शका मक्षिप्तः, पूष्णे त्वा० । कौञ्जो दाह्यारवः । सखरीटो वा । वावे त्वा० ।
 झ(ज)पो नववत्पुण्डो मकरः अपानपत्रे त्वा० । मर्को दीर्वत्पुण्डो ग्रहः । मकरः पर्य-

स्तप्तुण्डो ग्रहः कलीकयो बहुपान्मस्त्यः । अकूपाराय त्वा० । पैरराजो मरद्वाजो
रक्तसः, वाधे त्वा० । कुर्वातकः समुद्रकाकः । आरप्यकुक्कुटो वा । भगाथ त्वा० ।
आती कुरङ्गी । बाहमः पृष्ठे सुल्लकशरुसवाही जन्तुः । दर्विका जलपत्नी । बायवे
त्वा० । चक्रवाको दिवाविहारी दिग्भ्यस्त्वा० । अजगरो महोरगो बलाय त्वा० ।
आनुर्मूषकः । सुजया कृष्णमहिषः । नीलमक्षिका वा जीवर्जाविका । शयणकः कृष्ण-
छासः । वृक्षगोधा वा शर(ल)भो वा । मित्राय त्वा० । आसितः कृष्णसर्पः, मृत्यवे
त्वा० । स्वजः पल्लं बिलादिषु-यात्कथमेव जायते तत्स्येदजः श्वेतसर्पो वा नानापद्मे
वा । मन्यवे त्वा० । कुम्भीनसः स्वापशीलः सर्पः । पुष्करसादोऽहिराजः पुष्करसर्पो
वा भ्रमरो वा । लोहिताहिलोहितसर्पः । स्वष्ट्रे त्वा० । बाहसोऽक्षसर्पः प्रतिश्रुत्काद्यै
त्वा० । पुरुषमृगो नरमुखमृगश्चन्द्रमसे त्वा० । गोधा स्थलगोधा । कालका सरटा ।
दार्वाघाटः कृष्णसारङ्गः । वनस्पतिभ्यस्त्वा० । एणी मृगी, अहे त्वा० । कृष्णः कृष्ण-
मृगो राध्वे त्वा० । पिकः कोकिलः श्लिङ्गा रक्तमुखी वानरी नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी
गोलाङ्गुली अर्थण्ये त्वा० । कत्कटः कर्कटो धात्रे त्वा० । कलाका प्रावृद्मिथा सूर्याय त्वा० ।
ऋदयः पुंमृगः । मयूरः शिरवी, श्येमः पत्री । गन्धर्वेभ्यस्त्वा० । कापिलोऽधोनिपाती श-
कुनिः वसुभ्यस्त्वा० । तित्तिरिस्तिभिः पुरुषवाक्शकुनी रुद्रेभ्यस्त्वा० । रोहिता ऋदयस्त्री
कृष्णवाची ग्रहोपिका वृक्षमस्त्यः । गोलत्तिका सक्षरीटकोऽप्सरोभ्यस्त्वा० । सुमर-
श्चमरः । पृषतः श्वेतविन्दुशमलाङ्को मृगः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । पित्वो महापुत्तिका
व्याघ्रो वा । न्यङ्कुर्गोमायुर्हरिणो वा । ऋक्ष इत्यन्ये । कशः शृगालः । अनुमत्यै त्वा० ।
अन्यवापः काकः अर्धमासेभ्यस्त्वा० । कश्यपः, मासेभ्यस्त्वा० । कथिर्जलकुक्कुटः कुटक-
र्मुगसिंहः उल्लकविशेषो वा । दात्यौहः काको जलकुक्कुट इत्येके, सिनीवास्यै त्वा० ।
शित्पुटो भ्रमरो बृहस्पतये त्वा० । शका मक्षिका भूम्यै त्वा० । पान्त्रो गृहकेलिकः
शुकः । कशः सूतधशा नकुलजातिरित्यल्पको वा । मान्वालयः समारमुक्जलकुनकुटो
वा पितृभ्यस्त्वा० । जहका विलवासी फोष्टा । शललीजातीया, ऋतुभ्यस्त्वा० । लोषा
श्मशानशकुनिका संवत्सराय त्वा० । कपोतो रक्तपादः । उल्लूको दिवाभीतः । शशः
शशकः, निर्द्वै त्वा० । कृकवाकुः कुक्कुटः सवित्रे त्वा० । रुः शुकत्यागी मृगः,
रुद्राय त्वा० । कृकलासः सरटः । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलालशकुनिका शर-
न्यायै त्वा० । हरिणः प्रसिद्धो मरुच्चस्त्वा० । शार्गी आरप्यचटकः, ब्रह्मणे त्वा० ।
तरसुड्याघाविशेषः । व्याघ्राकारगर्दभमसक इत्येके । चित्रव्याघ्रविशेषः । कृष्णः खा
वसुरसोऽङ्गोरुपरिबिन्दुद्वयवान् । गर्दभः खरः, इतरजनेभ्यस्त्वा जु० । घूर्क्षणा श्वेतकाकः,
ऋदये त्वा० । अलभो भासः । अन्तरिसाय त्वा० । उद्रो जलविटालः । मद्गुः
पानीयकाकः । ह्रवः परिह्रवः अद्रचस्त्वा० । हंससाधिः सुद्रहंसः, अदित्यै त्वा० ।

कीर्त्ता कुक्कुटविदेशः, इन्द्राण्यै त्वा० । गृह्य प्रतिज्ञः । सिसिकरी माण्डूरीक्षी
 गृह्यः । वार्ध्वाणसः बहुगन्वारिकः सद्गम्भो वा दिव्येभ्यस्त्वा० । भाषिच्छष्ठी सूची-
 रोमो जाषाधृविरीध्या त्वा० । तुपर्णो गहकः वर्जन्त्याव त्वा० । हंसः
 प्रतिज्ञः । वृक्षेऽरुष्कजः । वृषदंश उक्तः । इन्द्राव त्वा० । उद्ग उक्तः,
 कर्त्तव्यस्त्वा० । छोपाशः कोशः, अर्धन्वे त्वा० । सिद्धमकुलम्बायाः प्रतिज्ञः,
 महेन्द्राय त्वा० । परधान् महिषः आप्त्यास्ताम्पूरान्तरालेषु वारवन्ति ।
 इश इश प्रागारण्यानां दुर्गाद्याः पुरुषभृगसिद्धकिपुरुषादयस्तास्त्रिणवटि विशिष्योपाकर्-
 रणापुष्पमर्मान्तं कुर्वदिति कैचिद्ब्रह्मवसते । वैतद्युक्तम् । प्रतिनिधिकरैः प्रजाप्राजाप-
 त्कर्माहादिप्रसङ्गः । सूक्तो बर्हिष्मा ग्लान्तासत्या वेन्त्राव सक्ते त्वां जुष्टमुपाकरोमी-
 त्वादि । अंरण्याः । एतेषां च शास्त्रान्तरीयाः कर्त्तृशिक्षेतापेक्षया (ताः) पञ्चैतयो
 षोडश । कृष्णा मीनाः कृष्णवर्णाजयो भूम्यै त्वा० । वृषवर्णाजयोऽन्तरेस्ताव
 त्वा० । महाप्राणाजयो दिव्यै त्वा० । शुनसवर्णाजयः कर्त्तृवर्णाजयो विद्युते त्वा० ।
 सिध्माजयस्तारकायै त्वा० । एते पञ्चदश जना जग्निश्च एव । उत्तरे चातुर्मास्याः कृष्ण-
 मीनाजयो पञ्चदश उपध्वन्ताजयो वसतरीस्तिस्रः इयमाजयः पञ्च संचाराः । एता-
 जयः पृथग्जयः कृष्णाजयस्तूपराजयः प्रथमजाजयो वसताः सावाताजयः समन्वयस्ता
 वाष्काजयश्चिरकालप्रस्ताः संसृष्टा वर्णा वर्णान्तरे संसृष्टा गर्भिण्यो वीभस्तवस्तस
 अनुसृष्टा अविच्छिन्ना मातृम्बः वृष्टतः । अथवा वर्णान्ते संसृष्टाः पुनश्च कृष्णमीना
 इत्यादिवीज्यान्ताः पञ्च । एताः श्वेताजयः प्राशुक्ताजयो मुले प्रत्यागतशृङ्गा बहुरूपां-
 जयो विश्वकर्मे त्वा० । वृषानुकाशाः कतमप्रदेशे वृषानुकरशाः कतमप्रदेशे पुष्याः
 कपिलाजयो वृषाजयो बहुर (अषोऽ) नृकाशाः कतमप्रदेशेऽतिवज्रवः । वृषाजयो
 लोहितजयो नाकदेवत्ये (तावे) त्वा० । श्वेता आदित्याः । पुनश्च कृष्णमीना
 इत्यादि वीज्यान्ताः पञ्च । एताजयो बहुरूपाजयः प्राशुक्ताजयः श्वेताजयः श्वेताः
 सौर्यजय एता जग्निश्च एव इवाति । अथ इयानेकदशिनान्प्राकृतान्—आग्नेयादिवा-
 क्तमपर्यन्तानग्निश्च एव । आश्वमेधिकान्मध्येऽनिकवते रोहिताश्विनन्दुविन्ध्यादि (एग्निश्च
 एव रो) लोहितराज (लिङ्ग) युष्टेऽघोरामावयस्तावदुरप्रदेशे कृष्णौ एततनापी
 शुक्रनापी विशङ्गी गोरपनर्णां कृष्णावर्त्ताः कृष्णोऽमः । एक्रथेतावः । ऐश्वो जग्नि-
 तमुष्टो मेघः ।

अथ द्वैविनः पशून् अनेवाही शकटमहनसमर्थापिनवाही कर्त्तृवर्ती । ज्योतिषान्ता-
 मन्त्रवानुप्रदातृम्बामुहारी शकटवाहिनी । सहकरित्वेन पुतोगामियुगवाहरी । सीरपही
 छाकृत्वाहिनावपी अविहदशी इत्यन्तमद्वाहावित्पर्वः । पूर्वैर्धनुश्च । तिस्रं पञ्च-

१ अक्षः । महादेवशास्त्रं कलितमर्थागवन्निष्काव्योरुयासमेतम् । २२६

द्वयम् । पुनर्भूषणं पुनर्द्वयम् । विराहदेवतायाः दुर्षा मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूषणं पुनर्द्वयम् ।
 आरोहणवाहो मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटे वहन्तौ बलीवदी । पुनर्भूषणं पुनर्द्वयम् ।
 चान्यादिवाहिशकटाप्रानुक्ती । अत्र तु रामकुमारादिभिर्नौदार्यशकटवाहिनाविस्मयः ।
 वरुणस्य तु कृष्णमृगाज्जातीये स्त्रियौ कण्ठे । शुद्धवतायास्वारावघातुच्छ्रितशक्ती ।
 ऋषभौ सेवकौ । परिमराधुभयतौ मरणमुक्ती । पत्न्य पद्मोरपमौऽपि मृतोऽनुजोऽपि
 मृतस्तादृशौ । इत्यग्निष्टे द्वंद्विनः ।

अथ पदानां संख्या लुच्यन्ते । अश्वत्थपरमोमृगास्त्रयैः पर्यङ्ग्यास्त्रयोदेशे अष्टाद-
 शिनोऽशीत्यधिकंशतं पञ्चदशिनः पञ्चदशैः वासुधास्यैषु पञ्चापिःशदधिकंशतमेकादशिन
 एकदशैः पुनश्चैकोदश्याश्वेभिनो द्वंद्विनो द्वानिर्देशैः । एते नवत्यधिकंशतैः पञ्चा-
 षडशः । आरभ्या इन्द्राय राह इत्यनुभाकेषु चैकादश्याधिकंशतं वसिष्ठास्यैः पञ्चा-
 इत्यर्धदश, एकोभिर्त्रिंशदधिकशतवारभ्याः । ग्राम्यारण्याभ्यां सहैकोनविंशत्याधिकंश-
 तैःशतसंख्या उक्ताः पदावः । उभाकृत्य पञ्चहोमाद्यमानाशिरित्यभ्यन्तं ॥ १९ ॥

विर्मन्थयेन्मन्थारिते पत्न्योऽभ्रपलं कुर्वन्ति ॥ २० ॥

पत्न्यो महिष्याणां अश्वत्थमर्चन्कुर्वन्ति ॥ २० ॥

पर्यङ्कितमित्येके ॥ (ख०८) ॥ २१ ॥

अश्वत्थे काष्ठविकल्प उक्तः ॥ २१ ॥

सहस्रं सौवर्णां मणयः । सहस्रं राजताः सहस्रं
 सामुद्राः स्रग्नाः सहस्रं काचा वा । बालेषु
 कुमार्यः काचानाशयन्ति । ग्रीवास्थितरान्मणी-
 न्भतिमुञ्चन्ति । भूरिति सौवर्णान्महिषी, भुव
 इति राजतान्वावाता सुचरिति स्रग्मयान्परि-
 हास्यः ॥ २२ ॥

एकैकस्याः शतं शतं कुमार्यः सचिवा भवन्ति । अपत्यस्थान्त्यानां रामपुत्रीणां
 रामकन्यानां शतं महिष्याः । उभ्राणां राजदासभूतानां शतं वावातायाः । सूतजामणीनां
 कन्यानां शतं परिवृक्त्वाः । सूताणां पञ्चाशदूभ्रामणीनां दासभूतानां पञ्चाशत् । सौवर्णरामक-
 सामुद्राणां मणीनां सहस्रं सहस्रमेकैकस्य यथाक्रमं सुवर्णमन्थरजसमथसमुद्रमयद्वीकिका-
 भैतान्मणीनाववन्ति बालेषु । बालशब्देन रोमाण्डमुच्यन्ते । बालेषु मणीन्प्रत्यर्थेन्ति
 भूरिति महिषी सौवर्णान्सुखादारभ्याऽऽ कण्ठप्रदेशात् । मणौ मन्त्राकुञ्जिद्रेण्युप-
 स्वात् । भुव इति राजतान्वावाता प्रत्यञ्चा ग्रहात्माकुञ्जोः । सुचरिति परिवृक्तीति

शेषः । नच सौवर्णादिप्रथितवालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रन्थन्ति । यावान्देशोऽशंकृतस्तं
द्वेषाज्ज्येननक्ति ॥ २१ ॥

वसवस्त्वाऽञ्जन्त्विति गौशुगुलवेनाऽऽज्येन महिष्य-
भ्यमभ्यनक्ति । वद्वास्त्वाऽञ्जन्त्विति कासा वषे-
(कौमुद्ये) न वावाता । आदित्यास्त्वाऽञ्ज-
न्त्विति मौस्तकृतेन परिहृक्तिः । विश्वे त्वा देवा
वैश्वानरा अञ्जन्त्विति मकुतेनेतरा विपरीत एकेऽ-
भ्यञ्जने मणिप्रतिमोचने सयामनन्ति ॥ २३ ॥

तुमुसपक्षसर्वेषु महिष्यनक्ति वसवस्त्व इति । गौशुगुलवेन सुरभिरित्यापस्तम्बोक्त-
कर्मो विद्वत्सः । कासावषे(कौमुद्ये)न देवकारुण्येन वावाता सतस्त्वा० इति । मौस्तक-
कृतेन पक्षेन परिहृक्तिः, आदित्यास्तवा० इति । अग्रमभ्यन्त ॥ २३ ॥

बुञ्जन्ति अन्नमित्यन्त्य रणे युनक्ति ॥ २४ ॥

दिशीत्यन्तः । रथस्य कृतिमप्यर्थं इत्यशंकृतस्य युनक्ति ॥ २४ ॥

बुञ्जन्त्यस्य काम्या हरी मियससंतीतिरावभौ
महिस्यदिक रणे युनक्ति ॥ २५ ॥

नृवाहसेत्यन्तः । तस्याश्वस्य सहायभूमापितरो द्वावशौ युनक्ति ॥ २५ ॥

केर्तुं कुम्बककेतव इति रणे ध्वजमुपचूयति ॥ २६ ॥

समुपगिरमायथा इत्यन्तः ॥ २६ ॥

वपितस्येयोति कदम्बध्वरते ॥ २७ ॥

विपस्वित्यन्तः ॥ २७ ॥

चन्दना गा इति धनुरभिमृशति ॥ २८ ॥

अयेमेत्यन्तः । यममानो धनुरादत्त इत्यापस्तम्बवैलान्तो ॥ २८ ॥

सस्यन्तीवेदा ननीम्नन्ति कर्णं प्रियमिति क्याम् ॥ २९ ॥

धारयन्तीत्यन्तः क्याम्भिमृशतीत्यनुकर्षः ॥ २९ ॥

दे आचरन्ती सधनेव योपोति धनुरात्नी ॥ ३० ॥

अमिआनित्यन्तः । धनुष आत्नी संश्रुशतित्यर्थः ॥ ३० ॥

वह्नीनां पिवा बहुरस्य पुष इति पृष्ठ इषुधिं विनैद्यति ॥ ३१ ॥

असूत इत्यन्तः । पृष्ठभागे वापं विनैद्यति वप्याति ॥ ३१ ॥

रणे निमृशयति बाजिन इति सारथिसमिक्त्वयते ॥ ३२ ॥

३ पटलः । महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । २३६

रन्मयः इत्यन्तः ॥ ३२ ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते दृषपाणय इत्यश्वान् ॥ ३३ ॥

शत्रुं रनपव्ययन्त इत्यन्तः ॥ ३३ ॥

स्वादुषसदः पितर इति पितृन् ॥ ३४ ॥

ईशत इत्यन्तः । तिस्रभिः पितृनुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या दन्त इतीषुमादत्ते ॥ ३५ ॥

यस्यज्ञित्यन्तः ॥ ३५ ॥

ऋजीते परिवृद्धि न इति परिदानं कुरुते ॥ ३६ ॥

यच्छात्वित्यन्तः । परिदानमात्माभिमर्शनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् ॥ ३६ ॥

आजर्घन्ति सान्धेषामित्यश्वानिमादायाहिरिव भोगैः

पर्येति बाहुमिति हस्तमात्रमभिमृशति ॥ ३७ ॥

विश्रत इति मन्त्रान्तः । अश्वान्निरखेपककशा । हस्तममभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः ।

हन्यमानक्षर्मविशेषो हस्तमः ॥ ३७ ॥

वनस्पते वीद्वङ्गने हि भूयोति पञ्चमी रथम् ॥ ३८ ॥

वीद्वयस्वेत्यन्तः । घनुरादानादिरथाभिमन्त्रणान्तं याजमानमेव ॥ ३८ ॥

आऽमूरज मत्यावर्तयेमा इति दुन्दुभीर्निहादयन्ति ॥ ३९ ॥

जयन्वित्यन्तः । दुन्दुभीर्निहादयन्त्यध्वर्यव इति वैखानसः ॥ ३९ ॥

ये ते पन्थानः सवितः घूर्णस इंसुदकान्तमभिम्रेत्याऽऽका-
न्वाजी कमैरत्यक्रयीद्वाजीति स्वयंस्वयं वाजिमापो जुपस्वेत्य-
पोऽश्वमभ्यवगाहन्ति ॥ ४० ॥

उदकान्तमभिम्रेत्याऽऽकास्य स्वं स्वमश्वं प्रथमं पाययत्युदकं ततोऽवगाहन्मः ॥ ४० ॥

घद्धानो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तयते । अत्रैके घूर्णो-

जनमाग्रनन्ति । (स०९) ॥ यतः प्रयाति तत्रावतिष्ठते ॥ ४१ ॥

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्यामेव
रथशालायामवतिष्ठते । अत्र घूर्णजनं शास्त्रान्तरीयम् ॥ ४१ ॥

वि ते मुञ्चामि रथाना इत्यश्वं विमुञ्चति ॥ ४२ ॥

प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः ॥ ४२ ॥

घोस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं समाह्वि ॥ ४३ ॥

अद्भिः संमृशति ॥ ४३ ॥

रथवाहनमिच्छि सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति ॥ ४४ ॥

सुमनस्यमाना इत्यन्तः । रथो यस्मिच्छकटे स्थाप्यत इति तच्छकटं रथवाहनं तस्मि-
भ्रममावधाति स्थापयति ॥ ४४ ॥

आहिते संग्रहीभाऽबरोहति ॥ ४५ ॥

आहिते स्थापितेऽथे ॥ ४६ ॥

अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ४६ ॥

सहम् ॥ ४६ ॥

छाजीश्छाचीश्च्यञ्चो मर्षोश्च इत्यथपरिच्छेदपरत्नयोऽ-
भ्यायोपयन्ति ॥ ४७ ॥

धनाग्रतः इत्यन्त । रात्रौ यैर्दशभिरनैर्होमाः कृतास्तदग्रशेषेषु दान्या वनि विद्यन्ते,
तामयमधी भक्षयेत् ॥ ४८ ॥

अथापन्युत्तमपि हस्ते यज्ज राहं भवति ॥ ४८ ॥

। : अथोपस्थितिं कल्पयेत् वाच्यम् ॥ ४८ ॥

आऽक्रान्वाजी क्रयैरस्थकमीदृशी क्षीर्स्ते कृष्टे
ः कृषिकी सवस्थानित्वात्कमपि कथं च ॥ ४९ ॥

सहम् ॥ ४९ ॥

अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ५० ॥

कूपेपिति शोका ॥ ५० ॥

अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ५० ॥
अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ५० ॥

उपाकृतस्थानेऽथ स्थापयित्वापाकृत्य पञ्चहीमादि अन्नावशिरित्यन्तम् । कैचिदुपाक-
रणात्तन्मन्त्रान्निशेकान्तं कृत्याऽन्तरण्यमथो कल्पयन्तुते भित्तुऽन्तरण्यमन्त्रिणे ॥ ५१ ॥

शोकात्तन्मन्त्रान्निशेकान्तं कृत्याऽन्तरण्यमथो कल्पयन्तुते ॥ ५२ ॥

अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ५२ ॥

अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ५२ ॥
अथोपस्थितमभ्युपरवाचयति ॥ ५२ ॥

अथ विवेदशः पान्थीवं मन्त्रेण धार्येदश्वम् । वैमिन्निशुम्निहं कर्म । अथ वेद इत्यादि-
शुक्लमाचार्यं पशूनां सर्वेषां समजनम् ॥ ५३ ॥

समिद्धो अज्जन्तुदरं मतीनामित्यन्वस्याऽऽभिषो भवन्ति ॥ ५४ ॥

इदं वागुचं हीनम् । समिद्धो अज्जन्तिस्येधमेकस्याऽऽभिषो मन्त्रेणैकैकं कठेष्ट
मुहा सुकृष्णिनीत्यादि सर्वेऽन्वर्थः पर्यन्तिःकरणं तन्त्रेणैक ॥ ५५ ॥

मेघस्त्वा पचतैरवत्तिवति पर्यग्रौ क्रियमाणेऽपा-
न्यानि जुहोति । पर्यग्निकृतान्ग्राम्यान्पशूनाल-
मन्ते आरण्यानुत्सृजन्ति । पर्यग्निकृतानां द्विदिनां
वदवे पुरुषे वा (धी वा) त्सृजन्ति ॥ ५५ ॥

मेघस्त्वेत्यपाव्यानि दश नित्यानां निवृत्तिः । पर्यग्निकरणे कृते प्रतिनिवृत्तिः ।
आग्नीध्र आरण्यानुत्सृजन्तीति वैखानसः । वदवे पुरुषे (धी) तन्प्रेण नयनमप्रापि । ये
वध्यमाना० प्रमुखमाना० तन्प्रेणाग्नेर्हरणम् । अश्वस्य पुरस्तादनो नीयते ॥ ५५ ॥

ताप्ये च कृत्स्यधीवासे हिरण्यकशिपौ रुक्मे
चाश्व संज्ञपयन्ति । पुस्तशाखास्वितरान्पशून्ध्या-
मूलेनाश्व संज्ञपयन्ति । स्पन्धाभिरितरान्पशून् ॥ ५६ ॥

धेतसशाखा तस्यां तेनैव ताप्ये कृत्स्यधीवासं हिरण्यकशिपूनास्तीर्य रुक्ममुपरिष्ठा-
त्कृत्वाऽश्वतूपरगोमृगोन्निषजन्ति । पुस्तशाखास्वितरान् । श्यामूलेनाश्वं श्यामूलं
कम्बलम् । स्पन्धाभिरितरान् ग्रीवायां संवेद्य च रज्जुभिर्मूले बध्नन् कुर्यादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्राणाय स्वाहा ज्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति ॥ ५७ ॥
प्राणाय स्वाहेत्यश्वमेधपठितेनानुवाकेन संज्ञाप्यमाने होमः, शमितार एकादशिनीपत् ।
अर्शतीयन्तमितेररशानोवसनमध्यवर्धवः ॥ ५७ ॥

संज्ञसे यदक्रन्दः मयमं जायमान इति षोडशभि-
स्त्वस्तौधीर्यं जुहोति । यदग्निं शता वा । ऋवैरत्य-
ऋषीद्वाजीति यदग्निं शी यामेन साक्षा प्रस्तोताऽ-
नुगायति ॥ (ख० १०) ॥ ५८ ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्विंशमश्वे तृतीयः पटलः ॥

यामेन साक्षा नाके सुपर्णम्, इत्यनेन साक्षा प्रस्तोताऽश्वमुपतिष्ठते ॥ ५८ ॥

अश्वस्तूपरगोमृगौ तुरगपर्यङ्ग्या दश व्युत्तराः
सस्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशतिर्द्विदिनां ॥
सस्त्येकादशिमस्तथा प्रकृतिर्द्वैविंशतिर्विकृता-
श्चातुर्मास्यपशून्वेहि सशतां पञ्चदशिकां त्रिंशतम् ॥
मूयः पञ्चदशैश्च पञ्चदशिनो ग्रान्या नवत्युत्तरान्
आरण्यास्त्रिंशतान्यर्थतुं पशवस्त्वष्टादशारण्यजाः ॥

ज्ञेयाः सूकरपूर्वकास्तु दशतोऽथैकादशैते क्षतं
सर्वे पञ्चशती भवन्ति पशतोऽथैकोनिता विंशतिः ॥

इति सत्याषाढविरचितसूत्रन्यायव्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगवन्दि-
क्यायां चतुर्विंशत्यंशे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====

अथ चतुर्विंशत्यंशे चतुर्थः पटलः ।

=====

अथ अग्निवास्वन्विषु इति परिधिरे ...
प्रतिप्रस्थासा पत्नीमुदानयति ॥ १ ॥

ससस्वशुभे इत्याहः । अन्व इत्यग्निना कृषिधीमसंकृतकुदानयति हस्ते गृह्णाति
सप्तशतदाहृष्येनामेतेन कर्मणेति ॥ १ ॥

स्य दक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्य सव्यान्प्रथमस्य
दक्षिणानूरुनाप्राणाः सव्यामनिरयेषाम् ॥ २ ॥

आग्ने देवीः । सप्त आग्निवास्वन्विषुदक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्य इत्यन्तः । एवं कृते पत्न्यो
दक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति । अत्र सव्यामनिरयेषाम् दक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति सव्यामनिरयेषाम्
दक्षिणानूरुनाप्राणाः सव्यामनिरयेषाम् । सव्यामनिरयेषाम् । सव्यामनिरयेषाम् । सव्यामनिरयेषाम् ।
मन्त्रेणेति भाष्यकृत् ॥ ३ ॥

मन्त्रेणां रवा मन्त्रेणां रवा मन्त्रेणां रवा इति प्रदक्षिणा-
मन्त्रं प्रवन्त्यः परिधन्ति ॥ ३ ॥

सप्तम् ॥ ३ ॥

अवन्तीः स्थावन्तीस्तवाऽवन्तिवति परीत्य परीत्य
जपन्ति ॥ ४ ॥

पसवः ॥ ४ ॥

सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति सव्यामनिरयेषाम्
प्राणा दक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति । निः सव्यामनिरयेषाम् ।
प्रदक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति सव्यामनिरयेषाम् । सव्यामनिरयेषाम् ।
दपन्ति ॥ ५ ॥

अथ सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति सव्यामनिरयेषाम् अनभिधुन्वत्यस्त्रिः प्रसव्यं
परिधन्ति प्रदक्षिणान्तेऽथप्रधानुद्ग्रथ्येति सव्यामनिरयेषाम् । अथ प्रथमे पशव्ये । तत्र चतुर्ष्वपचारभूतसिन्ध्यातस्यानीयं सिग्भि-
स्थस्वामिधुनं क्रियते ॥ ५ ॥

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति महिष्यम्बपसंविज्ञानि ॥ ६ ॥

महिष्यम्बसमीप उपविशति ॥ ६ ॥

तौ सह चतुरः पदः संप्रसारयावहा इति पदः
संप्रसारयेते (यति) ॥ ७ ॥

पादान्संप्रसारयतः (येत्) ॥ ७ ॥

अहं५ हंयी त्वं५ स्वाः सुरायाः कुलजः स्यासंभ्रे-
मौ५क्षतुरः पदौ व्यतिषज्य स्यावहा इति पदौ
व्यतिषजति ॥ ८ ॥

अम्बस्य पदौऽम्बीन्यं महिषी व्यतिषजति ॥ ८ ॥

सुमंगे काम्पीलवासिमीति तार्प्येण वाससाऽध्व-
र्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

गर्भधर्मित्यन्तः । तार्प्यं घृताक्तं बलम् । सौमेण वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाकं
(आप० श्रौ० २०—१८-६) इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

उत्सकधयोर्गृहं वेहीति प्रजनने प्रजननं
संदधाति ॥ १० ॥

परावधीदित्यन्तः । अश्वस्य प्रजनने प्रजननं धारयेत् । प्रजननं योतिरित्यु-
च्यते ॥ १० ॥

अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति महिषी गर्हते ॥ ११ ॥

महिष्यश्वं कुत्सयति ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वापेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते ॥ १२ ॥

पुनर्जिवेत्त्यन्तः । अभिमेधन्ते मेषुनायाऽऽह्वयन्ति ॥ १२ ॥

त्रिर्महिषी गर्हते । त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तर-
योत्तरयर्चा ॥ १३ ॥

त्रिर्महिषी त्रिः पत्नयः । अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति द्वितीया कुत्सा । यत्न-
रिणीति द्वितीयमभिमेधनम् । अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति तृतीया । इयं
यत्न इति तृतीयमभिमेधनम् । उत्तरे विकल्पार्थे ॥ १३ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिषतीषु चं वदन्ति ॥ १४ ॥

तारिषदित्यन्तः । सर्वाः पत्नयः चं जपन्ति ॥ १४ ॥

आपो हिं घ्रा भयोभुव इति तिसृभिर्माजयन्ते ॥ १५ ॥

च म इत्यन्तः । शिरस्थेप आनयन्ति ॥ १५ ॥

गायत्रीनिष्पृबति द्वाभ्यां महिषी हिरण्ययीभिः-

सूचीभिरश्वस्यासिपथान्कल्पयति ॥ १६ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । राक्षः पत्न्यास्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति ताश्च महिषी वावाता परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याश्वस्यासिना छेदनाय तत्तस्या-
नेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः । १६ ॥

उत्तराभ्यां द्वाभ्यां वावाता राजतीभिरुत्तराभ्यां

द्वाभ्यां परिवृक्ती लोहमयीभिरायसीभिर्वा तूर्णम्

तूपरगोमृगयोरसिपथान्कल्पयन्ति ॥ १७ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । यथा महिषी क्रोडात्प्राचीने मुखभागे लिखति । एवं वावाता क्रोडनाभ्योर्मध्येऽन्तरभाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत । तत्र उत्तराभ्यां नारीस्ते० कुविदङ्ग० इति द्वाभ्यां परिवृक्ती शेषमित्यापस्तम्बः । लोहमयीः श्रोणीद्वयं समन्ततश्चन्द्रं नाम वेदः स्यात् न वृषणी । एवं तूपरगोमृगयोस्तूर्णमिति वचनात् । अश्वस्य-ओषधे वावस्वेनमिति दर्भेनान्वर्धनम् ॥ १७ ॥

यवपिष्टैर्गोधूमपिष्टैर्वा मलिम्वन्ति ॥ १८ ॥

न मृदा ॥ १८ ॥

लोहनामविरुद्धेदापतिं विज्ञायते ॥ १९ ॥

यवपिष्टेलेपनेन छोम न विच्छद्यत इति श्रुत्यन्तरे विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

कस्त्वा छद्यति कस्त्वा विश्वास्तीत्यश्वस्य त्वषया छद्यति ॥ २० ॥

तनुवे भुवदित्यन्तः । विशासितं कस्त्वा छद्यतीत्यनुवाकेन । स्वधिते मेनमिति मन्त्रस्य प्रत्याज्ञायः ॥ २० ॥

नाश्वस्य वपा विद्यते ॥ (स्व० ११) ॥ २१ ॥

नाश्वस्य वपा ॥ २१ ॥

चन्द्रं नाम वेदः । तदुद्धरति ॥ २२ ॥

चन्द्र इति वपास्थानीयमेदोविशेषः ॥ २२ ॥

उद्धरतीतरेषां वञ्चनाम् ॥ २३ ॥

वपामिति शेषः ॥ २३ ॥

धृतासु वपासूचरत उपरिष्ठादभेवैतसे कृतेऽश्वस्य

तूपरस्य गोमृगस्योति वपा आसादयति ॥ २४ ॥

अश्वभियुक्तेन सह ज्ञातव्यः । वपाधर्मणोत्कृन्तामीत्युक्तम् । एवं तूपरगोमृगयोर्व-
पोद्धरणम् । न कस्त्वा० स्वधिते मेनमेवमितरेषामप्येकादशिनोवत् । धृतासु वपासु यस्त

आत्मा० अग्रेरुत्तरतश्चित्तामेवापरेणाऽऽहवर्नायं गत्वा नेतसशास्त्रायामश्वतूपरगोमुखाणां
वपा आसादयति सुपिप्पला ओषधीः कृता इति ॥ २४ ॥

दक्षिणतः पुंसशास्त्रास्वितरेषां पशूनाम् ॥ २५ ॥

वपा आसादयतीत्यनुवर्तते । दक्षिणतः पुंसशास्त्रास्वितरेषां पशूनां वपा आसादय-
तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एकधा प्राजापत्यानां वपाभिः प्रचरति ॥ २६ ॥

एकधेतरेषां पशूनां प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयो-

मेदसोऽनुब्रूहि । प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयोमे-

दसः प्रेष्येत्यश्वस्य तूपरस्य गोभृगस्वोति वपा-

ना संप्रेष्यति वपा मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति वा

॥ २७ ॥ विश्वेषां देवानामुखाणां छागानां

मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि । विश्वेषां देवाना-

मुखाणां छागानां मेषाणां वपानां मेदसः प्रेष्ये-

तीतरेषां पशूनां संप्रेष्यति । वपा मेदः प्रेष्येति

वा ॥ २८ ॥

शास्त्राद्वयं नहिःप्रत्यासन्नयत्नेनऽऽसन्नाभिमर्शनमुत्तमप्रथाजादि स्वाहा देवेभ्य इति
हुत्वा महिमानं जुहोति राजतेन तस्य ते द्यौस्त्वित्यनुवाकशेषेण । प्रजापतिर्देवता ।
हुत्वाऽभिषेकार्थमभिशेषयति । जुहामुपस्तीर्येत्यादि प्रकृतिवत् । अश्वदीनां वपाः सम-
दाश् संप्रेष्यति । उपांशुना वा प्रजापतयेऽश्वमेत्यादि । जातवेदो वपाभिर्गच्छेत् । अश्व-
वपाभिर्गच्छेत् देवाः इति वा । प्रजापतेरहं० जेमानमिति वा । इतरेषां पशूनां वपां
अवदाय संप्रेष्यति विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वे पशवो वैश्वदेवाणां मवन्तीति वैसा-
मसः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पुरस्ताद्वपानां होमात्स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं

महिमानं जुहोति यस्ते देवेषु महिमा संबभूवोति-

वा हुत्वा शेषं करोति ॥ २९ ॥ उपरिष्ठाद्वपानां

होमाद्देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं यस्ते पृथिव्यां महिमा

संबभूवोति वा हुत्वा शेषं करोति ॥ ३० ॥ अत्रैव

मार्जनमाज्जातम् ॥ ३१ ॥

जातवेदो वपाभिर्गच्छेत्युहेन विश्वेषां देवानां प्राणैः० प्राजापत्याभिश्चरिस्वाऽप्येतरव-
पाभिश्चरत्यध्वर्युः । (अश्वरत्यध्वर्यवः) । अथ महिमानमुत्तरं सौवर्णेन तस्य ते पृथि-

वाति-होमसंवातमन्यस्मिन्मात्रे निधाय पारिवप्यम् । अथ ऋषोद्धरणमभिवारणे स्वाहोर्ध्व-
नमसमित्येकादशनिवित् । संस्त्रावं हुत्वा समुत्क्रम्य चात्वाले मार्जनम् ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥

अग्नेषाऽऽहवनीयमभितो नूपमृपविष्य होता ब्रह्मा
च ब्रह्मोद्यं बदतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरतो होता ।
अथ वा किं स्वदासीत्पूर्वचित्तिरिति होतुः
पृष्ठानि भङ्गातानि ब्राह्मणे । ब्रह्मणो विजयं
संज्ञयन्ति ॥ ३२ ॥

यद्यग्निष्ठनूपमभितो ब्रह्मोद्यं दक्षिणतो ब्रह्मा, उत्तरतो होता किं स्वदासी०
कः स्वित् पृच्छामीति होता पृच्छति सौरासीत्० सूर्य एकाकी चरति वेदिमाहुरिति प्रति-
वचनं ब्राह्मणः किं स्विदिति प्रश्नस्य सौरिति पारिहारः, कः स्विदिति प्रश्नस्य सूर्य इति
पारिहारः पृच्छामि स्वेत्यस्य वेदिमाहुरिति पारिहारः । प्रश्नवाक्यानि ब्राह्मणो विजयं
प्रश्नयन्ति, उद्धृतं होतारं प्रतीत्यर्थः । एवं कृत्वा प्रातःसर्वनाथं संप्रसर्षतीत्यादिशेषं
प्रकृतिवत् । संतिष्ठते प्रातःसवनम् ॥ ३३ ॥

मजापतयेऽश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्वि लोमं च
तिर्यगसेभिन्दन्तः सूकरविज्ञसं विशंसतेति संमै-
वत्कूर्ध्वमिति ॥ ३३ ॥

अथ माध्यन्दिनसवनमुच्यते । माध्यन्दिने पशुपुरोडाशानां विकल्पः । सधनीधानी
विष्कृता वाचं-विमुज्य गुदं मा निर्व्लेपीः इति कृत्वा मजापतयेऽश्वस्य शकृदादीनां
शुपा-सूकरो न विनश्यति त्वकर्मलोमभिः सहाश्वस्य कण्ठं च्छिन्त्वा श्यञ्जेषु
बध्नाति । पशूनां (पशु) श्यञ्जेषु लोहितेन शूतेन स्विष्टकृतं यजतीति मरद्वाज-
वचनात् ॥ ३३ ॥

अश्वस्य लोहिते स्विष्टकूर्ध्वं निदधाति ॥ ३४ ॥

नाश्वस्य गुदो विधत्ते । कण्ठे गुदस्थाने तूपरगोमृगयोर्गुदावैव । पादचतुष्टयं सत्वक
छिद्यते शकृदादीनामाधारभूतं मांसं प्रसाल्य विह्वं कृत्वा निदधाति । कुम्भ्यामवदाय
हृदयवर्ज्यानि सर्वाण्यङ्गानि पच्यन्ते । शूले प्रणीय हृदयम् । अश्वस्य लोहितं रक्तं
स्विष्टकूर्ध्वमिति ॥ ३४ ॥

गोमृगकण्ठमश्वस्य च माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्य-

निविशति ॥ ३५ ॥

गोमृगकण्ठादिभिर्होमः । ऋषोद्धरणमभिवारणे श्रावणे अपणम् । अस्मिन्पक्षे गोमृग-

४ पेटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३५३

कण्ठादिषु जुहूर्धर्मा अश्वशफधर्मा एकं छियते । गोमृगकण्ठश्चेतरेषां प्रकृतिमत् ।
शुकामन्थिनावित्यादि । दक्षिणाकाले दिक्षु वित्तं विभज्य ददाति । केचित्तु—(औषा-
सने श्रपणं दर्विहोमपक्षे तदा काले अग्निम्यः स्विष्टकृद्ब्रह्मः स्वाहेति वा रुद्राय
स्विष्टकृते स्वाहेति वा, अग्निं स्विष्टकृते स्वाहेति वा नाऽध्वर्युन्यो दानं, इति च ।)
न विषाणप्रासनम् । मरुत्वतीयान्यामिस्त्यादि । माहेन्द्रे महानास्त्रि सास्त्रि दक्षिणं प्रत्यपि
पश्चसिस्त्यादि कृत्वाऽग्निमन्वारब्धमभिविधति ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति षट्प्राजापत्या-
न्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ॥ ३६ ॥ षट्परिष्ठा-
त्सप्तममेकेषां यः प्राणत इति पूर्वार्सा मथमा
भधति ॥ (ख० १२) ॥ ३७ ॥ मजापतिश्चरति गर्भे
अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः
परिजानन्ति योनिं मरीचीनां पद्मिच्छन्ति
वेधसः ॥ यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरो-
हितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय
ब्राह्मणे । रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्ने तद-
मुचन् । अस्त्येषं ब्राह्मणो विद्यासस्य देवा अस्त-
न्वदो । हीश्च त्रे लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोराने पत्नी ।
महत्प्राणि रूपमभिर्नो ष्यात्तम् । इष्टं मनिषाणां
मनिषाण सर्वं मनिषाण ॥ भूतो भूतेषु अस्ती
प्रविष्टः स भूतानामभिपतिर्भूव । तस्य सुत्प्यौ
चरन्ति राजसूयं स राजा राज्यमस्तुमभ्यतामि-
वम् । मजापत इत्येषा । तवेमे लोकाः मदिप्तो
दिशश्च परावतो निवत उदृतश्च । मजापते विश्व-
ष्टृज्जीवधन्व इदं नो देव प्रतिहर्य इन्धमित्पुत्त-
रासाम्बुत्तमा ॥ ३८ ॥

हिरण्यगर्भ इति षट्प्राजापत्याञ्जुहोति । स्पष्टमन्वत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अयं पुरोभुव इति पश्चात्तं प्राणभूतः
पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । मार्ची दिक्षा
वसन्त ऋतूनामिति पश्चात्तमपानभूत
उपरिष्ठात् ॥ ३९ ॥

१. उपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीत्यनुकर्षः ॥ ३९ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति
 पुरुषेण नारायणेन श्रुतातृण्ण्यं सौवर्ण्यं
 रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ४० ॥

देवा इत्यन्तः । पुरुषसूक्तानुवाकेन सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतकृष्ण-
 सेन यजमानस्य शीर्षत्राधि निदधाति स्थापयति ॥ ४० ॥

मजापतेस्त्वा पृथिव्यै बाहुभ्यामन्तरि-
 क्षस्य हस्ताभ्यां मजापतिं साम्राज्याया-
 भिषिञ्चामीति महिन्नोश्द्रेकेण पर्णमयैः
 पात्रैः स(सिं)ह चर्मण्यध्यभिषिञ्चति ॥ ४१ ॥

महिन्नोः संलक्षेणभिषिञ्चति यजमानमिति शेषः ॥ ४१ ॥

ऋषभचर्माभिषिच्यमानस्योपरिष्ठाद्धारयन्ति ॥ ४२ ॥

व्याघ्रचर्मावस्तीर्थे चर्मण्यवस्थितोऽभिषिच्यते । अभिषिच्यमानस्ये राक्ष उपर्युषभ-
 चर्म धारयति ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्राजापत्याभि-
 रार्षीभिर्मज्जामाक्षस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ४३ ॥

देवा इत्यन्तः । प्राजापत्याग्नीभिर्द्रव्याभिरभिषिच्यमानस्य यजमानस्य दक्षिणहस्तं
 गृह्णात्यध्वर्युः ॥ ४३ ॥

भृगो न भीम इति वैशृषीभ्यां मुखं विमृष्टे ॥ ४४ ॥

वैशृषीभ्यामूच्यो यजमानो मुखं विमृष्टे हस्ताभ्यामिति शेषः ॥ ४४ ॥

अग्निना देवेन पूतना जयापीति जागतान्
 विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

अभिषेके समाप्ते अग्निना देवेनेति यजमानो जागतान् विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशाऽऽहुतीर्जुहोति ।

त्रयोदशैत्येकेषाम् । वसन्ताय स्वाहा
 ग्रीष्मस्य स्वाहेति जुहोति ॥ ४६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशमिन्द्रयोदशभिर्जा मासनाभिरभिषिच्यमानस्य (रभिषि-
 क्तस्य) शिरसि जुहोति । वसन्ताय स्वाहेति षड्भिश्च जुहोतीत्यर्थः । सर्वत्र यथा-
 लिङ्गं त्यागः माहेन्द्रे न त्वतिप्राज्ञाः । उक्थ्यादि संतिष्ठते माध्याह्निसवनम् ॥ ४६ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २४६

इविरासादनमभूतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥

आरभते । आदित्यग्रहणाद्याप्रयणं गृहीत्वा षोडशग्रहणं सवने सवने पक्षे विरमति
धारेत्यादि ॥ ४७ ॥

उत्तरत उपरिष्ठादमेर्वैतसे कटेऽर्धं तूपरं

सोमृगमिति यथाङ्गमनुपूर्वम् ॥ (ख० १३) ॥

माङ्गः कल्पयन्ति ॥ ४८ ॥

सूतः हविः स्मृतिरित्यदिमुख्यं प्रतिप्रस्थाता, अन्येषामध्वर्यवः पृषदाज्येन हृदया-
मिधारणान्तं कृत्वा वस्त आस्मेत्प्रदिरन्तरा यूपं कृत्वाऽभेक्षित्यस्योपरि पञ्चहोत्रा वैत-
सकटेऽर्धं प्राक्शिरसमुदीचीनपादमुदकुमुखं यथाङ्गं रचयति मुखं निधाय जुहा कण्ठ-
पादवक्षस इत्यादि । सूत्रमभाकृतिं कुर्यादिति भावः ॥ ४८ ॥

सतीक्ष्णो वा दक्षिणतः पुस्त्यास्यास्मिन्नरान्धशूनः ॥ ४९ ॥

एवं पुरस्तादध्वस्य प्रत्यक्षिरसं तूपरं पश्चादध्वस्य गोमूयमासृजाभिमर्शनमेवं रच-
यित्वा वसा(पा)होमग्रहणम् ॥ ४९ ॥

नानाकुम्भीष्वेते प्रशवः श्रप्यन्ते । यपाभिः

मन्त्रणकल्पो व्याख्यातः ॥ ५० ॥

इतरेषां जुहामुपस्तीर्येत्यादिवसा(पा)होमं(मार्थं) गृहीत्वा कटमास्तीर्यं सिंघेय-
स्यध्वर्युः प्रजापतयेऽध्वस्येत्यादि हविषां मेदसामनुजुहि ॥ ५० ॥

ऋमेरन्ध्रक्रीडाजीति चैतसेन कटेनार्धं तूपरं

सोमृगमिति सर्वहुतं जुहोति ॥ ५१ ॥

आऽङ्गान्कर्मैर्घोस्त इत्यनुवाकेन स्वाहाकश्रान्तेनाश्वतूपरगोमृगान्सर्वहुताञ्जुहोति
॥ ५१ ॥

हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति ॥ ५२ ॥

अर्धं हुत्वा हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति । इलुवर्दाय स्वाहा वलीवर्दाय स्वाहा,
इत्यभिहोमः । कटमाहवनीये प्रहरतीत्यापस्तम्बः ॥ ५२ ॥

येऽध्वस्य हुतस्य गन्धमाजिघ्रन्ति ॥ ५३ ॥

पापकर्माणो हुताश्वगन्धावघाणेन पुण्यकर्माणो भविष्यन्तीति भावः ॥ ५३ ॥

सर्वे ते पुण्यलोका भवन्तीति विज्ञायते ॥ ५४ ॥

अथेतरेषां विश्वेभ्य इति संसृष्टेन । दिग्भ्यामे चाश्वादीनां प्रजापतेर्जेमानं० इतरेषां
विश्वेभ्यमित्यादि । नारिष्ठान्हुत्वा ॥ ५४ ॥

स्तेगान्द ९ द्वाभ्यां यद्भूकाञ्जम्भ्येभिरित्याज्यमभ-
दानं कृत्वा प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ५५ ॥
द्वाभ्यान्हुत्वाऽऽज्येऽनुवाक्यं जुहोति घवापृ-
थिवीय ५ हुत्वाऽऽश्वस्तामीयं जुहोति ॥ ५६ ॥
इया नु कं धुवना सीपधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।
यज्ञं च नस्तनुवं च यज्ञां वाऽऽदित्यैरिन्द्रः सह
सीपधातु । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं
भेषजाऽकरत् । अग्ने त्वं नो अमृतम् इति द्विपदा ५
हुत्वाऽऽश्वलोहितेन धृतेन स्विष्टकृतो जुहोति ॥ ५७ ॥
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । अश्वशफेन
द्वितीयाम् । अयस्मयेन कमण्डलुना चरुणा वा
तृतीयाम् ॥ ५८ ॥

स्तेगानित्यादिषिधत्तुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमान्जुहोति । प्रयासाय
स्वाहेत्यनुवाकेन वित्त ५ संतानेत्यनुवाकेन द्यौस्ते पृथं यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः
कमैरित्यकर्मिदितीमेऽनुवाकाः । अथैतेषां मन्त्रव्यवस्था उच्यन्ते । स्तेगानित्येकादश
तृतीयान्ताः । षडादौ ततस्तृतीयया द्वितीयान्ताश्चत्वार उत्तमस्तृतीयान्तः । षाण-
मिति द्वादश । षष्ठ तृतीयान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । ततः षष्ठ तूर्थान्ताः । कूर्मानि-
त्येकादश तृतीयान्ता द्वितीयवर्गं स द्व द्वितीयान्तः । येनत्रामिति दश । तृतीयान्ताश्च-
त्वारो द्वितीयान्ताश्चयः पुनस्तृतीयान्ताः । उत्तरस्मिन्नेकादश सर्वे तृतीयान्ताः । हन्द्रस्यै-
कादश त्रीन् आद्यान्वर्जयित्वा सर्वे तृतीयान्ताः । उत्तरेऽप्येकादश सर्वे द्विपदाः षष्ठा-
न्तिमवर्गं तौ द्व द्विपदौ । ओम् इति नव । आद्याश्चयस्तृतीयान्ताः । षट् प्रथमान्ताः ।
आनन्दमष्टौ सर्वे तृतीयान्ताः । अहरिति चतुर्दश द्विपदाः । उत्तरावपि चतुर्दशकौ ।
प्रथमान्ताः सर्वे । पन्थामित्येकादश द्विपदाः । कमैरित्यनुवाकमन्त्राः प्रयासाय स्वाहेति
द्वादश द्विपदा मन्त्राः । चित्तिमिदि नव प्रतिवाक्यम् । द्यौस्त इति दश सर्वे प्रथमान्ताः ।
यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्युचं षष्ठांशत् । कमैरिति षट्त्रिंशत् । इया नु कं
यज्ञं नः । आदित्यैरिति तिस्रो द्विपदाः । अपाश्वस्य लोहितेन स्विष्टकृतं यनति ।
गोमृगस्य कण्ठेन प्रथमाम् । अश्वस्थ शफेन द्वितीयाम् । अयस्मयेन कमण्डलुं पूरयित्वा
तृतीयामहोमस्तु पूर्ववत् । मनस्पातियागोत्तरकालमितरेषां स्विष्टकृदादि ॥ ५९ ॥ ५९ ॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥

१ प्रलः] महादेवशास्त्रिसंकलित्रप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २५१

परनीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (स्व०१४) ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

आग्निमारुतान्तमन्याजवि परनीसंयाजान्तं समिदाधानान्तं महः संतिष्ठते ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलित्रायां प्रयोगचन्द्रिकायां
चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

शोभूते प्रतायते सर्वस्तोमोऽतिरात्र वृहत्सामो बृह-
त्सामा ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञीय ममस्तेऽस्तु ३६ : पक्षे षसतीवरीगुह्णाति सवनीयपरिस्तरणान्तं पूर्ववत् ।
महारात्रे बुध्वेत्यादि । अतिरात्रः सर्वस्तोमश्च बृहत्सामा । ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं
परिभ्रुवादि । सवनीयस्य षशीः पात्रासादनकाले द्वादश पशुरक्षणाश्चतुर्विंशतिं यूपर-
क्षणाः पूर्ववत् विभू(ल)स्य पुरस्तात्प्र्यतरनुवाकादग्निं युनज्मीति । अन्वहपक्षे
आम्रयणाम् सदसि नहिष्पवमानः ॥ १ ॥

पशुकालं ऐकादशिनान्वायध्यान्पशुनुपाफरोति ।

प्राजापत्यमृषर्भं तूपरं बहुरूपं द्वादशमुपालम्भ्य ५

सर्वेभ्यः कामेभ्यः ॥ २ ॥

पशुकाले विकृत्तयां परिबीय—अग्रयेऽनीकवत् इत्याश्वमेधिकान्वाध्यान्प्राजापत्यमि-
त्यादि । अपवा—अग्रयेऽनीकवत् इत्येतासां देवतानां स्थाने प्रजापतिर्वा विश्वे देवा
इत्यस्मिन्पक्षे देवतैवयात्समवदाय प्रचारः । पूर्वास्मिन्पक्षे देवतानामात्वात्प्रचारश्चेत् ।
पक्षद्वये गव्या एव पशवः । वैश्वदेवस्य एकादशिनानां सह प्रचारः । प्राजा-
पत्यपक्षे द्वादशानाम् । पशुनेहीत्यादि । दक्षिणाकाले विभज्य ददाति । कृष्णादि-
षाणप्रासनम् । उवध्यपर्यायैः प्रथयंत्यादि आश्विनं तिरोहान्तम् । एकादश समिष्टय-
जूषि, इत्यादि प्रकृतवत् ॥ २ ॥

अमभूयेन मचरिते पुरस्तात्स्विष्टकृतः ॥ ३ ॥

अवभूयेन प्रथयं यत्ते प्राज्योति विन्दुस्पर्शान्तम् ॥ ३ ॥

आत्रेयं खलति चिक्लिध ५ शुक्रं पिङ्गनक्ष ५ शिपि-
विष्टं तिलकाथलमवभूयमभ्यवनीय जुम्बुकाय

स्वाहेति तस्य मूर्धञ्जुहोति । जुम्भुकीयं स्वाहे-
त्येकेषाम् । मृत्यवे स्वाहेति द्वितीयाम् । अन्व-
त्यायै स्वाहेति तृतीयाम् । ब्रह्महत्यायै स्वाहेत्ये-
केषाम् ॥ ४ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमकालो दर्शपूर्णमासयोर्ध्याख्यातः । आश्वेयमित्यादि
तिलकावळं चित्रितं शिरसि जुहोति मृत्यव इति तिष्ठति ॥ ४ ॥

तस्मै शतमनोयुक्तं च वर्द्धति ॥ ५ ॥

अध्वर्यवे शतपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ज्ञाते वाऽनोयुक्ते चेत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरोक्तः ॥ ६ ॥

सह पुण्यकृतः पापकृतश्चापभूयमवयन्ति ॥ ७ ॥

पुण्यकर्माणः पापकर्माणश्च पराधीरवगच्छन्ति ॥ ७ ॥

अपभृथादुदेत्य हस्तसंस्कारा प्रपन्नावन्ति ॥ ८ ॥

अन्योन्यहस्तसंस्कारं (अथा) प्राममभ्युदायन्ति । यामादेशं गृह्णा समिधाधानादि
उदवसानायान्ते देवैरिन्मिति वीणागायिनौ गायतः ॥ ८ ॥

सौरैर्निष-श्वेता वपन-अनूबन्ध्या अवन्ति कश्च-
वप ना । कश्चलः कश्चलः । किकिदीषिर्विदीषव
इति अयस्त्वाष्ट्राः ॥ (स्व०-१५) ॥ ९ ॥

सुतीर्थेऽहिं प्रातःकाले गोजातीयौ एकादशं पशवः । ते च देवतां विशेषस्थानुक्त-
त्वात्प्राजापत्याः । छगलश्लोकार्थकः । छगलश्लोकार्थकः । स च कश्चलः
कृष्णवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तिर्त्तिरिः । विदीगयः कुक्कुटविशेषः । एते च तस्मिन्नेवा-
ह्न्यालक्ष्यध्याः । सौरीः सूर्यदेवताकाः । अनूबन्ध्याश्चरमकालीनाः पशवः । ताश्च वशी-
वन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा नवसंख्याकाश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

पात्नीवते संतिष्ठतेऽतिरिचः ॥ १० ॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते वपनं कृत्वा स्नात्वा पात्नीवतस्य कर्म शाखाच्छेदनादि ।
(छगलश्लोकार्थकः । कश्चलः कृष्णमिन्दुयुक्तः । किकिदीषिर्विदीगयः । विदीगयः
पक्षिविशेषः पृषन्यकृष्टो वा । एते अयः पशवः पात्नीवते) । साण्डमित्येतस्य प्रस्थाप्यायः ।
पशुत्सर्जनान्तं (वपायागान्तं) कृत्वा, इमं स्तनमित्यादि । अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाश-
मष्टौ देवसुवां हवीन्बन्ध्यां संस्थाप्य विशालयूपकर्म ॥ १० ॥

श्वोभूते त्रिपशुना पशुबन्धेन वेले त्रिविशाखे
यूपे यजत आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशु-
नालभते । अपिवा त्रैतानां प्रथमजमाश्विनं
कालकाभ्रुमश्विभ्यां मध्यमे विशालयूपे त्रैतानां
मध्यमजमूर्जे दक्षिणे विशालयूपे त्रैतानामुत्तमजं
पृथिव्या उत्तरे विशालयूपे ॥ ११ ॥

न पश्चिष्ट्यादयः । शाखाहरणाद्यनूबन्ध्याविवत् पात्रप्रयोगे तिलः कुम्भः । सिद्धि-
स्थेत्यन्तं कृत्वा यूपसमानमपरादूर्ध्वं विशालमहाश्रियः सषषालमध्यमे विशालयूपे,
अग्नये त्वा० दक्षिण इन्द्राग्निभ्यां त्वा० उत्तरे, अश्विभ्यां त्वा० त्रैतानां प्रथमजं
प्रथमपुत्रम् । कालकाभ्रुः कृष्णाभ्रुः । मध्यमयूप आश्विनदेवत्यमालभते । तस्यामेव
आतायां मध्यमजमूर्जेदवत्यं दक्षिणे यूपे तस्या एव तृतीयायां पृथिविदेवत्यम् । उत्तरे
यूप इति प्लास्तरम् । उपाकृत्य पञ्चहोमादिनियोजनादिवपाहोमान्तं कुर्यात् ॥ ११ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्याग्नयेऽहोमुचेऽष्टाक-

पालमिति दशहविषं मृगारेष्टिं निर्घपति ॥ १२ ॥

अथ पशुपुरोडाशस्य कर्म । तेषां पशुरोडाशानाम् । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति
दशहविषं मृगारेष्टिं निर्घपति । पञ्चसप्ततिः कपालानि अन्यज्वर्जनार्थमेकं द्वे स्थास्यौ प्राक्-
दोहपात्राणि वाजिनपात्रं च । अग्नये जुष्टं० इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० अश्विभ्यां जुष्टं० (दशहवि-
षामिष्टानामेकतन्त्रम् ।) अग्नयेऽहोमुचे जुष्टं० इन्द्राद्याहोमुचे जुष्टं० वायुः
सवित्र आगोमुग्भ्यां० वायुसवितृभ्यामागोमुग्भ्यामिति वा मैत्राघणायपाठः । अश्विभ्या-
मागोमुग्भ्यां० मरुद्भ्य एनेमुग्भ्यो जुष्टं० विश्वेभ्यो देवेभ्य एनेमुग्भ्यो जु० अनुस्रत्यै
जुष्टं० अग्नये वैश्वानराय० घातापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां० इति । अग्नेऽहोमुग्भ्यं रक्षस्वे-
न्द्राहोमुग्भ्यं रक्षस्वेत्युत्करे विनिनीय यथाभागमिदमग्नेरहोमुचो मरुत्त्वामेनामुष्वा
विश्वेधा देवानामेनोमुष्वा मग्नेर्वैश्वानरस्य घातापृथिव्योरहोमुचोरिति पेषणार्थान् । इवं वायोः
सवितुरागोमुष्वाश्विनावागोमुष्वरनुमत्या इति चर्वयान् । निर्वोपक्रमेण कपालोपचानमग्ने-
यादीनामेकादशैकादश, मृगाराणामष्टावैकादशेत्यादिस्थालीद्वयं भर्जनार्थं (सप्त द्वादश
स्थालीः) द्वादशद्विकपालमेवमुपधाद्य दोहकर्म संशालननितयनार्थं कामधुसः० निवा-
वहणाभ्यामागोमुग्भ्यां० हविरेन्द्रियमित्यादि पिण्डं कृत्वा व्यावर्तध्वमिति सप्तकृत्वस्तथा
तण्डुलार्थान्व्यावर्तध्वं व्यावर्तथां पुनरथ व्यावर्तध्वमिति द्वौ पुरोडाशौ व्यावर्तध्वमित्यु-

तमो । इदं वायोः सवितुरागोमुचोरनुमत्या इति चरु । इदमग्नेर्वैश्वानरस्येदं छावापृथिव्यो-
 र्वोर५ होमुचोः (इति) पुरोडाशपञ्चकमधिश्रित्य तप्ते प्रातर्देहि लौकिकदधान्यनयनम् । अथ
 षर्मोऽसीति चरुम् । अथ धानार्थान्वर्मा स्थ विश्वायुष इति । अथ मारुतं वैश्वदेवमानु-
 मतं चरुं वैश्वानरं छावापृथिव्यं पर्याग्निकरणाद्याप्यलेपनिनयनान्तम् । उद्गासनकाले प्रथम-
 मग्नेणाभिघार्य उत्तरौ तूष्णीं, उत्तरमग्नेणोत्तरं तूष्णीं यस्त आत्मेत्युत्तरांश्चरुस्तूष्णी-
 मानुमतवैश्वानरस्योर्मन्त्रेणोत्तरयोस्तूष्णीयेष क्रमेणोद्गास्व पयस्यां तूष्णीं द्वयोः पात्रयोरि-
 त्यादि आसन्नाभिर्गर्शनं क्रमेण । प्रचरणकाले पशुपुरोडाशैः प्रचर्ये, अग्नयेऽ५होमुचेऽनु-
 म्नीत्यादि ॥ १२ ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या

भवन्ति ॥ १३ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या ॥ १३ ॥

पशुपुरोडाशानां ऋगारेष्टेभ्य समानं स्विष्टकृदिडम् ॥ १४ ॥

[अ५होमुचेरहमज्ञादः । इन्द्रस्या५होमुच इन्द्रियात्मज्ञादः । मित्रावरुणयोर्जेमानं०
 वायुसवित्रोर्वृत्रहा० अश्विनोर्वृत्रहा० मरुतामिन्द्रियात्मज्ञादः० मित्रावरुणयोर्जेमानं०
 वायुसवित्रोर्वृत्रहा० अश्विनोर्वृत्रहा० (मरुतामिन्द्रियात्मज्ञादो वृत्रहा वा ।) विश्वेषां
 देवानां प्राणैः० वृत्रहा वा । अनुमत्या अहमज्ञादः० तथा वैश्वानरस्य छावापृथिव्यो-
 र्वृत्रहा०] समानं तु स्विष्टकृदिडम् । यत्ते षयं पुरुषत्रा० इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या,
 यथा ह तद्वसव० इति याज्या भवति । शूत५ हविरित्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । एवं
 विशालयूपकर्म समाप्य अन्पिविलंसनादि सक्तुहोमं धूमादिमन्त्रणादि(कं) कृत्वा यदा-
 फूतादिति दशाऽऽकूतीः । प्रत्यपरुह्य पुनर्मन इत्युपतिष्ठते नित्यम् । अयं नो नभसे-
 त्यादि, उपस्थावं येऽग्नय इति । समारोप्य वैधातर्वाचो(यामु) दक्षस्पति । उद्वसानी-
 या षर्माः कियन्त उपांशुत्वादयः, न पूर्णाहुतिः । सहस्रदक्षिणा अत्र नियम्यते । उद-
 वसानीयान्ते विशालयूपकर्मते माप्यकृत् । अथ वीणागार्थी, उप त्वाऽऽ इति ॥ १४ ॥

शोभूते द्वादश ब्रह्मोदनानन्वहं निर्वपति । द्वाद-

शाभिर्वेष्टिभिर्वजेत् ॥ १५ ॥ तासु द्वादशानि

शतान्यन्वहं ददाति ॥ १६ ॥ पिशङ्गास्त्रयो

वासन्ता इति यथर्तुं यथादैवतं यथासमाज्ञानमृ-

तुपशुभिर्वजेत् ॥ १७ ॥ संतिष्ठतेऽश्वमेधः

॥ (स्व० १६) ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढविरच्यकेशिम्बुत्रे चतुर्दशमश्रे पञ्चमः पटलः ।

गृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनानि (नृ) समिद्धर्जमन्वाधेयवत् । यजमानः सहस्रि-
ग्भिर्भोजयित्वा द्वादशाहमन्वहम् । अन्वहं द्वादशशतं दानम् । एवं च राज्ञो नित्योऽश्व-
मेधः । नैमित्तिककाम्ययोर्वा पारिगणनादित्येके । तदसत् । राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत इति वचनाच्च । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्धेनेतेति नैमित्तिकेष्टिरोदनो द्रव्यमग्निर्देवताऽन्वा-
धानादि सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । तारिण्येष्टिषु द्वादशानि शतानि चान्वहं ददातीत्युक्तम् ।
इष्ट्या यक्ष इत्यादि विशेषः । आगामिपर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिस्ता
वा । आगामिनि वसन्ते पर्वणि पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । विशङ्गास्त्रयो गोरौचनवर्णाः
सारङ्गाश्चातकवर्णाः । पृषन्तस्त्रयः । पृषन्तस्त्रयः पृथिसकथ्या महाकाया अवलिप्ता
अन्येन वर्णेन मिश्रिताः । अथान्यरिभ्रन्वर्षणि संवत्सरदेवतास्त्रिभिर्धेनेत निवक्षसः निम्न-
वक्षसो नीलवक्षसो वा । त्रिपशुबन्धा एतदन्तं यजमानस्य ब्रह्मचर्यादि पारिसमाप्यतेऽश्व-
मेधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिका,
कार्या चतुर्विंशत्तमे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्विंशत्तमे पटलः ।

पञ्चमः पुरुषमेधः । राजा ब्राह्मणो वा । यः
कामयेत सर्वेषां भूतानां जैष्ठ्यं ५ श्वैष्ठ्यं ५ स्वारा-
व्यमाधिपत्यं गच्छेयमिति । स एतेन यजेता ॥ १ ॥

पञ्चाहसाध्यः पुरुषमेधः । ब्राह्मणो राजन्यो वा यजेत, न तु वैश्यः । ओजो वीर्य-
माप्नोतीति वचनात् । सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुत इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

तस्याश्वमेधेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

तस्य पुरुषमेधस्य ॥ १ ॥

प्रयोविश्रुतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः । पञ्च
सुत्याः । एकादश यूपा एकादशाग्नीषोमीया
आग्निष्टोमः प्रथममह उक्थ्यो द्वितीयमतिरात्रस्तु-
तीयमुक्थ्यश्चतुर्थमग्निष्टोमः पञ्चमम् । मध्यमेऽहनि
पौरुषमेधिकान्पशूनुपाकरोति ॥ ३ ॥

तस्याहनिद्वादशाहनादिति आप्यकृत् । शिशिरे दीक्षते । अग्निचित्यमाश्रित्य

श्रियोः । शिशिरे पर्वणि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पुरुषमेवेन यक्ष्य इत्यादि । विद्युत् ०
 सोमप्रवाकषरणादिसोदान्तं नृहस्पतिपुरोहिता इत्याद्युक्त्वासंभरणान्तं तस्मिन्ने-
 ष्महति वाचव्यः षशुः प्रवर्यसंभरणं च । षष्ठ्या द्रव्यनिर्देशादग्निपद्मीसर्गाया, उक्त्वाप्र-
 पूजनादि सर्वप्रशिवत् । अहमेकैका चितिः प्रायणीय ऋषीष्टकानां विश्वेषु त्वा ०
 इत्यादीनामुपवाय विरामः । न वाच्य ० आसन्नाश्वः । श्वोभूत् एकाद्यष्टकयक्षपरिणयनान्तम् ।
 श्वोभूत् एकाष्टकामुपवाय विरामः । एवं प्रत्यहं पञ्चमेऽग्निनातानित्यादिस्तोमभागान्तमु-
 पवाय विरामः । श्वोभूते स्तोमभागादिसंयानीयान्तं प्रत्युदमुपसादयत्यध्वर्युः । ऐन्द्र-
 वाच्यक्रमहमाग्नेयमतिग्राह्यं दक्षिणाकालेऽश्वमेधे यथा भवति तथा ददाति । यज्ञायज्ञीये
 नमस्ते अन्तु । अस्मिन्द्रगले वसतीनरीरुत्तरस्याहन । एवं पत्नीसंयान्तमहः संतिष्ठते ।
 अहीनसंततयः सवनीयस्य परिस्तरणीयान्तः । अध्वर्युर्महारात्रे बुद्ध्वा पञ्चदश
 उक्च्यः षडहस्य द्वितीयविकार, शुक्राम्. (हः) ऐन्द्रमतिग्राह्यमेक ऐन्द्रः । ऐन्द्रपत्नीसंया-
 ज्ञान्तमहीनसंततयः सवनीयस्य परिस्तरणान्ते महारात्रे बुद्ध्वा उक्च्यं सौर्यमेकमतिग्रा-
 ह्यमेकमेकान्वानीवेदिपरिव्ययणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

देव सवितः । तत्सवितुः । विश्वसनि देव सवित-
 रिति पुरुषानुपाकरिष्य धस्तिस्रः सावित्रीर्जुहोति ॥ ४ ॥

तिष्ठ ऋषः सावित्रीः सवितुदेवताप्रकाराका इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोत ॥ ५ ॥

इयामैकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अक्षणे ब्राह्मणबालभत इति श्वयात्समाश्नातम् ।

तेषामष्टाश्वत्वारिंशत्तं मध्यम उपाकरोति ॥ ६ ॥

एकादशैकादशेतरेष्ववशिष्टान्मध्यमेऽष्टौ वा ॥ ७ ॥

उत्तमानमियुक्तान्पुरुषान्सहस्रशीर्षा पुरुषः सह-

स्रासः सहस्रपादिति पुरुषेण नारायणेन दक्षि-

णतो ब्रह्माऽभिष्टौति ॥ ८ ॥

एकादशिनानाश्वमेधिकंश्वेषाकृत्य पुरुष नालभते अक्षणे ब्राह्मणमिति (तै ० ब्रा ०
 १-४-१) षतुर्व्यन्तपदीक्षा देवताः । द्वितीयान्तः पदावः । अक्षणे त्वा जुष्टमुपा-
 करोमीत्यादि । षष्टमन्वत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्षसिकृतान्पुरुषानुदीचो नीत्वोत्सृज्याऽऽज्वेन

तपेवता आहुतीर्हुत्वाऽधिकादग्निनीः सःस्थाप-

यन्ति ॥ ९ ॥

उपाकृत्य पञ्चहोमादि पर्यग्निकृतान्पुरुषानुत्तरतो नीत्वोत्सृजति । तत आग्नेन तद्दे-
वतायै (याः) ब्रह्मणे स्वाहा इत्यादिहोमा द्वयोरेकादशिनीः संस्थापयन्ति पत्नीसंया-
जान्तं पूर्ववदहीनसंततयः । अन्वाधानादि रात्रौ परिस्तरणान्तम् । महारात्रे बुद्ध्वे-
त्यादि पञ्चदश उक्थशोऽग्निष्टोमो वा । अतिग्राह्यं न वा । ऐन्द्रवायवग्रहः । अग्निष्टोम-
पक्षे दक्षिणर्मः पत्नीसंयाजान्तं पूर्ववदहीनसंततयः परिस्तरणान्तम् । महारात्रे
बुद्ध्वेत्यादि सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्रग्रहो यज्ञाशक्तिये० नमस्ते अस्तु० कृष्णविषाण-
प्रासनं तिरोहान्तम् ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्म-
णादिषु विचाञ्चमेः सेनाभ्यश्च तत्पुरुषमेधे ददाति
॥ (स्व० १७) ॥ १० ॥

मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्येति क्षत्रिययजमानविषयम् ॥ १० ॥

यथाऽभ्यमेधे ब्राह्मणो यजमानः सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणो यजमानश्चेत्तदा सर्ववेदसं ददाति ॥ ११ ॥

एकादश यूपा एकादशानूबन्ध्या वैत्रावरुणी
वैश्वदेवी चार्हस्पतया वा ॥ १२ ॥

अवभृथादुदवसानानीयान्तमग्निष्टोमवदिति माण्यकृत् । अनूबन्ध्या एकादशासु यूपेषु
सूर्यदेवत्या वैश्वदेवत्याः प्रनापतिवेवत्या वा । अनूबन्ध्याः समाप्य मन्थिविल्ल-
सनादि ॥ १२ ॥

त्रैघातवीथोदवसानीया तयेष्ठा पृथगरणीष्वग्नी-
न्समारोहोत्तरनाराधणेनाऽऽदित्यमुपस्थाय सृष्टेषु
प्रवचस्वेषानभिप्राप्नुयात्तान्यज्ञकतूनारभेत ॥ १३ ॥
संतिष्ठते पुरुषमेधः ॥ १४ ॥

त्रैघातवीथोदवसानीयास्थाने भवति । तयेष्ठाऽग्नीन्समारोप्य-अद्वयः संभूतः पृथिव्या
इत्यनुवाकेनाऽऽदित्यमुपस्थाय ग्रामं प्रविश्य त्रैघातवीथया यजेत वेति । अनन्तरे पर्वाणि
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । ततोऽमावास्थायां साकंप्रस्थाधीयेन यजेत । पञ्चमिलेन
वरुणा पञ्चशारदीयेनेति । पञ्चविल्लस्य चरोर्विज्ञायते । आज्य आग्नेयः पूर्वस्मिन्विले ।
द्वधन्येन्द्रो दक्षिणे । शूते प्रतिदृष्टि [नव]नीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे । अप्सु मैत्रा-
वरुण उत्तरे । पयसि चार्हस्पत्यो मध्यमे (आप० श्रौ० २०-८-२५) इत्याप-
स्तम्भः । ब्राह्मणभोजनान्तेयमिष्टिः । समाप्यते पुरुषमेधः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सर्वमेधो दशरस्रः । यः कामयेत् सर्वमिदं
भवेयमिति । स राजे(एते)न यजेत ।
तस्य पुरुषमेधेन कल्पो व्याख्यतः ॥ १५ ॥

अथ सर्वमेधो दशरात्रो राजा यजेत । तद्द्वादशाहाविच्छिन्नं दीक्षत इति सूत्रा-
न्तरात् । शौशिरे वसन्ते वा पर्वणि पत्नीभिः सह राजा सर्वमेधेन यक्ष्य इत्यादि ।
षष्ठ्या दीक्षणीया सप्तहोतुः स्थाने दशहोता दशरात्राय दीक्षिष्यमाण इति
ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

त्रिस्तावा वेदिरेकजतविधोऽग्निरग्निष्टुत् ॥ १६ ॥

पञ्चाशदाधिकचतुःशताङ्गुली(ल)संमितः पुरुषः पुरुषस्थानीयः । तेनाग्निमानमरत्नि-
प्रदेशयोर्वाऽपि विवृद्धिपक्षे पञ्चोत्तरशतविधाम्यासेन चैकोत्तरशतविधाम्यासेन
चैकोत्तरं शतम् । उक्तस्य पुरुषस्य चतुर्भागीयस्य तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चमांशेन
षष्ठमभागीयास्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य नवदशभागोनाष्टाङ्गुलाः षड्भागीया वा । गार्ह-
पत्यस्य धिष्णियानां प्राकृत (ता) एव करणीयः(स्याः) ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः । सर्वमाश्रयं क्रियते ॥ १७ ॥
इन्द्रस्तुदुक्ध्यो द्वितीयं सर्वमिदं क्रियते ॥ १८ ॥
सूर्यस्तुदुक्ध्यस्तुतीयं सर्वं सौर्यं क्रियते ॥ १९ ॥
विश्वेदेवस्तुदुक्ध्यश्चतुर्थं सर्वं वैश्वदेवं क्रियते
॥ २० ॥ आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चमम् । तस्मि-
न्सर्वं मध्यमालभते ॥ २१ ॥ पौरुषमेधिकं
मध्यमं षष्ठम् । तस्मिन्पुरुषान्मेध्यानालभते ॥
॥ २२ ॥ असौर्यामः सप्तमम् । तस्मिन्सर्वान्मे-
ध्यानालभते ॥ २३ ॥ वषा वषावतां त्वच उक्त-
त्यावपानां जुहोति ॥ २४ ॥ संवृक्षीषधिवनस्पती-
नार्द्राङ्गुष्काश्चानुप्रकिरन्ति ॥ २५ ॥ मातःस-
वने सन्नेषु नाराशसेषु चाश्रमसं जुहोति ॥ २६ ॥
सर्वं जुहोति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या
इत्येवं माध्यंदिने सवने तथा तृतीयसवने हुतेषु
हविःषु त्रिणवमष्टमम् । अथस्त्रिंशं नवमम् ।
विश्वजित्सर्वपृष्ठाऽतिरात्रो दशमम् ॥ २७ ॥

गार्हपत्यं चित्वा प्रायशीयथा प्रचर्य चतुर्भागीयासमितेन दण्डेन वेदिमानम् ।
 तिस्रो दीक्षाः षडुपसदः । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो वा । सोमक्रयकाले दशक्रयः ।
 (तत आतिथ्याप्रचरणादिवसतीवरीग्रहणान्तं कर्म प्रकृतिवत् ।) महारात्रे बुद्ध्वा, इत्याद्य-
 श्रिष्टुदश्रिष्टोमः । सोमपानप्रयोगे बृहत्सांसि० अग्नये वाचं वदतेत्यूहः । द्विदेवत्यानामाग्नि-
 देवता जगती उन्दः । अग्नेः पात्रमसीत्यूहः । ग्रावाऽस्यध्वरकृत्० पवित्रायाग्नये सोम-
 मित्याद्यनुहो वा । ऐन्द्रवायवग्रहणकालेऽस्याजरास इति चतुर्वाक्यमनुद्गत्य, उपयामगृ-
 हीतोऽस्यग्नये त्वा० उपयम्याग्न आयुः० पवस० उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा एष
 ते योनिः समोषां त्वा० ऐन्द्रवायवाग्नयेथ मैत्रावरुणं यजनानो मित्रावरुणा त्रिवाक्यपूर्वा ।
 उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा राया वयं एष ते ऋतायुभ्या त्वा० शुक्रं द्वे विरूपे
 भवतः । चतुर्वाक्यान्यनुद्गत्योपया० शण्डाय त्वा० मन्थिनो पूर्वोपरचतुर्वाक्यानि
 मर्काय त्वा० मनो नयेषु० एष ते आम्रयणं० (त्रीणि शतानि) चतुर्वाक्यानि चानु-
 द्गत्योपयामगृहीत० हिं ३ सोमः पवते० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्यः० द्वितीयेऽतिग्राहो
 उत्तिष्ठन्० सोममग्ने चमूसृतं, उपया० अग्नये त्वेति । तरणिर० उपयाम० अग्नये
 त्वा० एष ते० अग्नये त्वा० उक्थ्यं० अग्निर्वृत्राणि० आहुतः । उपयाम० अग्नये
 त्वोकथायवे । यत अग्ने० एष ते न्योनिरग्नये त्वोकथायवे । नित्यं मूर्धानं० ध्रुवस्येति ।
 आश्विनं अश्विनौ पिबतं० वाहसं, उपयाम० अश्विभ्यां त्वा । त्रिवृत्यूपमित्यादि
 कापेयानां प्रथमभागेथमाग्निष्ठ उपाकरोति विभज्य सधराप्रवत् । पञ्चषष्ठसप्तमानाग्रहा
 (महेषु) सूत्रोक्ताः पशवः । शिष्टानामर्हा (महेषु) कापेया एव विमक्ताः । ताम-
 तिरात्रचरमेति लिङ्गात् । कापेयानामुपदेशेनैव प्राप्तिः । नतु चोदकेन । अग्नयेऽग्निभ्या-
 मनुब्रूहीत्यादि एवं प्रेष्य । ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणस्य (अग्निभ्यामनुब्रूहीत्यादिरत्र
 वा) एवमाश्विनस्य सन्नमुखप्रेषे प्रातः प्रातःसन्नस्येन्द्रस्य (अग्नये) सोमाय तस्मा
 अग्नय ऐन्द्राग्नः, अग्निनाऽग्निः, त्रिवाक्यानि अग्निभ्यां त्वा० वैश्वदेवं अग्निदेवतानां
 जठरं त्रिवाक्यान् उपयाम० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्य उक्थ्यपर्याय उपयाम० अग्निभ्यां
 त्वा० अग्निभ्यस्त्वा देनायुवं, माध्यंदिने वशी त्वं देव अग्नेः प्रियं पायः । पूर्ववच्छुक्रा-
 मन्थिनौ । मरुत्वतीये अग्निश्रिय इति चतुर्वाक्यानि । उपयाम० अग्नये त्वा मरुत्वते
 द्वितीयवदुत्तमे मरुत इति चतुर्वाक्यानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्वाह्य-
 गारिक्षु विनात्तत्सभूमि पुरुषवद्दाति । यथा पुरु-

१६० सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं म० प्र० प्रथमं । [१३ प्रश्ने ६ पटलः]

पथे यथा पुरुषमेषे ॥ (सं० १८) ॥ २८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशः प्रश्नः ।

दक्षिणाकाले प्राप्तेऽश्वमेधवत् । अग्नये मरुदतेऽनुब्रूहि इह अग्न इति चतुर्वाक्यानि
माहेन्द्रं श्रुधि श्रुतं० अध्वरम् । उपयाम० अग्नये त्वा० उक्थ्यपर्यायस्तथैव तृतीयस-
न्त्य (सवनीय) आदित्यं विश्वेषाम्रापितिः उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा । त्वमग्ने
सुमतिं सिन्धुः० उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० शृतातङ्क्या, त्वामग्ने, आहुत, उपयाम०
आग्निभ्यो त्वा विवश्व आदित्येति नोहः । अग्निभ्योऽनुब्रूहि अग्नेभ्यः, आशिरो सुम-
वस्थमानोऽग्नय आशिरम् । अथ तृतीयस्य सवनीयस्याग्नेः सोभामिति अन्तर्यामसावि-
त्रेण सावित्रम् । नित्या यज्ञायज्ञियं उपयाम० अग्नये त्वा० वैश्वदेवं, अग्निदेवानां अडरं
उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० ज्योतिष्टोमवत्पात्नीवतम् । यज्ञायज्ञियस्थाने कारवन्तीषं,
तस्मिन्स्तूयमाने वसतीवरीगृह्णाति । हारियोजनं, उपया० अग्नये हरिवते सह सोमा
अग्नये । एवं पत्नीसंयानान्तम् । पूर्ववदहीनसंततयः गरीस्तरणान्तम् । शेषं पूर्ववत्स-
भान्तम् । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालाभ्यः सूत्रसंस्थितेः ।

न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यज्ञतः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रज्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगव-
न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढसूत्रज्याख्यायां चतुर्दशप्रश्नः ॥

**अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे चयनक्रतुप्रतिपादके-
कादशद्वादशप्रश्नगतसूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।**

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्निं व्याख्यास्वामः	९	अपां पृष्ठमसीति	१०
स उत्तरक्रतुर्वर्यः	९	प्रार्थनीनर्मीवमुत्तरलोम	११
अपिवा धार्यमाणे	११	पुरीष्योऽसि	११
अपिवा तिलश्च	११	कृष्णाग्निने पुष्करपर्णे	११
तं ज्ञेयमाणो	११	यं कामयेत वसीयान्	११
बृहस्पतिपुरोहिता	९	अग्निष्वा हि ज्ञेय इति	१२
जुहूँ सुवँ च	११	संलोभ्य वृत्स्वन५	११
यं कामयेत	७	उदु तिष्ठ स्वध्वरेति	११
यदि कामयेत	११	सजातो गर्भो असि	११
अथा स्तोम५	११	स्थिरो भव वीद्वङ्ग	११
देवस्य त्वेति	११	शिवो भव प्रनाभ्यः	११
हमाम्गुम्भन्	८	पैतृ वाजी कानिकदत्	११
सूर्णीं गर्दभस्य	११	अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वत्	११
योगे योगे तव	११	उत्तरेण विहारन्	११
अग्निं पुरीष्य०	९	वि पाजसेति	११
अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वत्	११	आपो हि छा	११
सूर्यस्योदयनं प्रति	११	मित्रः स५श्रुज्य	११
अत्रैके समामनन्ति	११	मखस्य शिरोऽसीति	११
अन्वाग्निरुषसा०	११	यज्ञस्य पदे स्थ इति	११
आगत्य वाच्यध्वन	११	रुद्राः संभृत्य	११
घोस्तेपृष्ठ०	११	वसवस्त्वा	११
अभितिष्ठ	१०	अध्वर्युरेकभार्यस्य	११
अपो देवीरुपसृज	११	एतैरेव यजुभिः	११
तस्मिन्हिरण्यं	११	व्युद्धि पञ्चोद्धि वा	११
अपादाय हिरण्यं	११	प्रादेशमार्त्रामूर्ध्व०	११
देवस्य त्वेति	११	परिमण्डला वा	१५

सू० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
मवाशिमभिचरतः	१५	अपिक्कऽऽपेकम्	२१
अदित्यै रास्नाऽसि	११	अपः कन्वानि	११
अश्रीणां रास्नायाश्च	११	प्राजापत्येन	११
अदितिस्ते बिलम्	११	अपिक्केतेषाम्	११
कृत्वाऽयसा महीमुखाम्	११	सस्य प्राजापत्येन	११
तस्या एव सृदः	११	वायुमती श्वेतवती	२५
गार्हपत्येऽश्वशकृति	११	वायुमती नियुत्वती	११
अदितिस्त्वा देवीः	२३	मृदा प्रलिप्य	११
तूष्णीमपाठाम्	११	अत्रादीक्षणीयायाः	२३
मित्रस्य वर्षणाधृतः	११	दीक्षाहुतिकाले	११
देवस्या सविता	११	अत्राह्मुष्टिकरणात्	२५
अपथमाना पृथिन्याशा	११	मित्रैतामुखां तप	११
मित्रैतामुखाम्	११	दक्ष इति तस्याम्	११
ससैकविंशतिम्	१७	मुक्ताश्च	११
अथं योऽसि	११	यो मृतिकामः	११
योऽस्य कौष्ठञ्च अगतः	११	सं कामयेत	११
आहरञ्जपति	१२	अम्बरीषात्	२३
इन्द्रस्माकं भुजे	११	प्रदान्यावाहरेत्	११
उदेहमे अधि	११	दृष्टिमाप्स्वलयतः	११
परि त्रिविष्टचक्षरम्	११	भर्जनादन्न०	११
अग्निभ्यः क्रमाथ	११	काम्यमग्निं कुर्वाणः	११
एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा	१९	जात उरुये	११
अहुभ भूयादधयत्	११	परस्या अधि	११
मृहस्पते सवितः	२०	शमीमयीं पूर्वाम्	११
राये अग्ने महे	११	सदि त्वं मातुः	२७
हिरण्यगर्भः समवर्तत	११	धदमे यानि	११
ऊर्ध्वा अस्य समिधः	११	तैलकमभिचरतः	११
आग्नेयीस्त्रिष्टुमः	११	दृष्ट्याभ्यां मलिच्छून	११
यः प्राणत इति	११	यो अस्मभ्यम्	११
वैश्वामरः प्राजापत्यः	२१	संशितं मे	११

सू०-प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू०-प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अथ यजमानम्	१७	यक्षुस्त्ये त्रियमाणे	१३
अथ क्षत्रम्	"	यक्षुस्त्ये त्रियमाणे	१४
मद्भवे पुत्रम्	"	उदु स्वा	"
पतिर्विश्वकर्मा	२८	स्मिद स्वम्	"
अग्ने युक्षा हि	"	तूष्णीमितरौ	"
नक्षोषासेति	"	अक्रन्ददग्निः	१५
त्रिधा रूपाणि	"	अव्यवसाय	"
अग्निना शिष्यम्	"	इच्छने अतमे	"
सुपर्णोऽसि	"	यक्षुस्तां मस्य	"
सुरर्णोऽसि	"	आषो देवीः	१६
ऊर्ध्वं नामेः	"	भस्मनः प्रत्यादाय	"
अक्रन्ददग्निः	१६	पुनरूर्जा	"
अग्नेऽभ्यावर्तिन्	"	पुनरत्वाऽऽदित्याः	"
आ त्वाऽहार्धम्	"	बध्ना स नोधीति	"
उदुत्तमामिति	"	विध्यमप्सु नस्य०	"
अग्ने बृहन्	"	पुरग्नि पशुकामः	"
अदुम्बर्यासन्दी	१७	अस्य चायावरः	१७
शर्करायाम्	"	तिस्रो रात्रीः	"
हृत्सवत्या	"	क्षिप्ति तस्येष्टकाः	"
मुञ्चिकरणप्रभृतीनि	"	मृम्मयीरिष्टकाः	"
येन देवा उद्योतिषा	"	निर्मन्थेन	१७
सद्गा ज्वलति	११	न कृष्णां न	"
अक्षपतेऽस्य	"	पुष्करपर्णम्	"
देवस्य स्वा	"	यत्नदग्निमाना	१८
स्योभूते	"	महान्तं बृहन्नम्	"
एव सदा	"	अवभृत्ते दीप्ता०	"
पूर्वेणुर्विष्णुक्रमान्	"	सज्ञानभासि	१९
यदहरग्निम्	१२	तासि वपन्	"
यक्षुस्त्ये त्रियमाणे	"	सं वा वः प्रियाः	"
यक्षुस्त्ये त्रियमाणे	"	तिस्मस्तित्तः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अथ सौ अग्निः	३९	प्रादेशेन वितस्स्या	४३
इत्थामग्रेऽथम्	४०	स्योना पृथिवी	४५
संहिते चिदसि	४०	सं वला	४५
द्वाभ्यां द्वाभ्याम्	४०	निष्कृताह्वम्	४५
पूर्वयोपघाय	४०	उद्विण ५ सिञ्चे	४५
सर्वास्विष्टकासु	४०	उद्योजनमन्त०	४५
कृष्णोऽधः	४०	सीरा युञ्जन्तीति	४५
तमालम्प	४०	उद्धारयोः	४५
सा चितिः	४०	ब्रह्मज्ञानम्	४५
पञ्चनितीकम्	४१	उदस्थात्	४५
एकचितीकः	४१	मलिन्धुचो नाम	४५
समितमिति	४१	लाङ्गलं पवी०	४७
मातेष पुत्रम्	४१	कीनाशाः	४७
अश्रैवैके	४१	पुच्छशिरः	४७
यदस्य पारे	४१	प्रवक्षिणम्	४७
नैर्ऋतीरिष्टकाः	४२	सीताम्	४७
तस्येष्टकाभिः	४२	घृतेन सीतेति	४७
यस्यास्ते अस्याः	४२	दक्षिणस्मात्	४७
न तयादेवतम्	४२	दक्षिणस्याः	४७
यत्ते देवी	४२	मध्ये संमिष्टा	४८
अश्राऽऽसन्दीम्	४३	विमुच्यध्वम्	४८
यदस्य पारे	४३	तानध्वये	४८
नमो भूत्यै	४३	पञ्चदशोद०	४८
शं नो देवीः	४३	द्वादशानुसीतम्	४८
ऊर्जे बिभ्रत्	४३	या जाता ओष०	४८
निवेशनः	४३	कृष्टे ग्राम्याः	४८
प्रायणा येन	४३	या ओषधीनाम्	४९
यावान्पुरुषः	४४	मनसा ध्यायेत्	४९
त्रीन्प्राचः पुरुषान्	४४	अधिगतायाम्	४९
आत्मा चतुःपुरुषः	४४	ये वनस्पतीनाम्	४९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यत्प्रागातिथ्यायाः	४९	दक्षिणतः	"
वेऽन्तर्विधात्	"	तपो योनिः	"
इषमूर्जमहम्	"	ब्रह्मज्ञानम्	"
तयोपक्रमेत	१०	हिरण्यगर्भः	५५
अग्ने तव श्रवः	"	नसो अस्तु	"
वितः स्थ	"	कृणुष्व वाजः	"
त्रिसप्तभिः	"	घृतस्य दध्नश्च	"
त्रिणवाभिः	"	घृतस्य पूर्णाम्	"
अपरिमिताभिः	"	अपिवा तूष्णीम्	१७
आप्यायस्व	११	स्वमं व्याघारयति	"
अपिवा गायत्रिया	"	ध्रुवाऽसि	"
यं कामयेत	"	धिति जुहोमि	"
आतिथ्याप्रभृतीनि	"	अविद्वान्	"
प्रथमाभ्याम्	१२	तेजोऽसि तेमः	१६
अपिवा तिलः	"	काण्डास्काण्डात्	"
दर्भाप्रमुष्टिना	"	हिरण्यशकलौ	"
त्रिरनूक्तायाम्	"	विराड्ज्योतिः	"
उत्तरवेदिम्	"	द्वे एके	"
इष्टकाभिरग्निम्	१३	ताः प्रथमायाम्	१९
दक्षिणावतः	"	नृहस्पातिस्त्वा	"
श्यालिखिता	"	सर्वास्त्रुतव्यासु	"
प्रतीचीरुप०	"	घर्मेष्टकाम्	"
श्वेतोऽश्वः	१४	अधादाऽसि	"
तयालभ्य	"	मधु वाताः	१०
इन्द्रं विश्वा	"	अपां गन्मीरम्	"
उत्तरतः	"	यश्चिद्धि त्वम्	"
वाक् म आसन्	"	जौदुम्बरम्	११
तस्त्वा यामि	१५	उत स्म ते	"
अभ्यस्थात्	"	तद्विष्णोः	"
यदक्रन्दः	"	दिवो वा	"

सू०प्र०	पृष्ठकः ।	सू०प्र०	पृष्ठकः ।
सिकतामिः	६१	अर्धेतः स्य	७६
वध्ना मधुना	११	दिवि श्रयस्व	७२
यं कामयेत	११	तेजसे त्वाम्	११
स्यूता देवेभिः	६२	त्वामग्ने वृषभम्	११
उपरिह्यात्	११	यत्तेऽचितं यदु	७३
अग्ने पुष्ट्वा हि	११	द्वाम्यां द्वाम्याम्	११
पुरुषशिरसः	११	सर्वास्विष्टकासु	११
समित्तवन्ति	६३	कृष्णोऽश्वः श्यावः	११
ऊक्तु त्वं चित्रम्	११	सा चितिः	११
पशुशीर्षाणि	११	यो अप्स्वन्तरग्निः	७४
यं कामयेतापशुः	११	एवमेतानि	११
पशस्य आग्निम्	६४	आग्नेय्या गायत्रिया	११
अग्र यदि	११	वृषपसवः	७५
मुल्लभस्थाने	११	अनुमसदमग्निम्	११
अपिवा तस्य	६५	त्रीणि चतुस्तनानि	११
ममो अस्तु	११	आपराह्णिकीभ्याम्	११
अपिवा यजुः	११	द्वादशप्रभे	११
मा उन्दस्तत्	१२	सर्वासु चितिषु	७६
पुत्राशिरः	६६	ध्रुवक्षितिः	११
तामुपधाय	११	समूर्कतुभिः	११
अपस्या उप०	११	अनुपरिहारम्	७७
ये यज्ञं समगृम्भन्	११	अपस्विन्देति	११
आयवे स्वाहा	६७	अग्निर्वच इति	११
अङ्गयः संभूतः	११	ऋषभप्रभृतिः	७८
अयं पुरो भुवः	६८	धोमुते तृतीयायाम्	११
प्राची दिशाम्	७०	इन्द्राग्नी अन्येष०	११
त्रिपृची प्राणभृतम्	११	चित्ति जुहोमि	११
आयुषः प्राणम्	११	अग्नेतिरासि ज्योतिः	११
पृथिन्यासि	११	नभश्च नमस्यश्च	११
या देव्यासि	७१	राज्यासि प्राची	७९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अधुमे पाहि	७९	आथोस्त्वा सद्ने	८९
षट्त्रिंशत्तम्	७९	प्रोधक्षो न	७९
सूर्धोऽसि राट्	७९	अग्ने गोभिः	७९
पृथिव्यै स्वाहा	७९	ता मध्यमायाम्	७९
प्राच्या त्वा दिशा	८०	इन्द्राग्निभ्यां त्वा	८१
इन्द्रो दधीचः	७९	पुरोवातसनिः	७९
ऋषभप्रभृतिः	७९	स्तिल्लाय त्वा	७९
श्वोभूते चतुर्याम्	७९	ऋषे त्वा रुचे	७९
आशुक्लिवृन्	७९	यशोदां त्वा	७९
अशुरष्टादश	७९	भूयस्कृदासि	७९
अन्तारिक्षमन्तारिक्षाय	७९	अप्सुषदासि	८०
सहस्र सहस्यश्च	७९	पृथिव्यास्त्वा	७९
एकयाऽस्तुवत	७९	प्राणं मे पाहि	७९
इयमेव सा	८१	अग्ने यत्ते	७९
अग्ने जातान्प्र	७९	या ना अयावा	७९
इष्टकार्या पुरीष०	७९	अग्निना विश्वाषाट्	७९
ऋषभप्रभृतिः	८२	अभीषाष्वाभीषवी	७९
श्वोभूते र्षीर्वा०	७९	प्रजापतिर्मनसा	७९
एवच्छन्दो वारिषच्छन्दः	७९	ज्योतिष्मतीं त्वा	७९
रश्मिरसि क्षयाय	७९	रोहितेषु वा	७९
राश्यासि प्राची	७९	कृत्तिका नक्षत्रम्	७९
तपश्च तपस्यश्च	८१	अग्ने रुचः स्व	८६
देवानां यान्यासि	७९	पूर्णा पश्चात्	७९
प्रजापतिस्त्वा	८४	हिरण्यगर्भः सम०	७९
द्यौरपरगजिता	७९	विश्वकर्मा दिशाम्	८९
आपराह्निकीभ्याम्	७९	प्राणाय त्वा	७९
औदुम्बरीस्तिस्रः	७९	अग्न आयाहि	७९
श्वोभूते उत्तमान्याम्	७९	शतयुधायेति	७९
अग्निर्मूर्धेति	७९	अग्ने यशस्विन्	७९
अत्रैवातिच्छन्दसम्	७९	गायत्री दक्षिणतः	९०

सू० प्र०	पृष्ठांकः ।	सू० प्र०	पृष्ठांकः ।
सहस्रस्य प्रमा	९०	उद्भूत्वा विश्वे	९७
इमा मे अग्ने	"	पञ्च दिशः	९८
ऐदिक्या वित्वा	९१	आशुः शिशानः	"
शतस्र्द्वयं जुहोति	९१	विमान एवः	"
त्रयो रुद्रेभ्यः	"	इन्द्रं विश्वा	"
असंशरे	"	प्राचीमशु	"
यं द्विम्यासस्य	९२	कृष्णायै	"
यो रुद्रो अग्नौ	"	ऊर्णवन्तम्	"
तिस्रधन्वमथा०	"	प्रेद्धो अग्ने	९९
वसवस्त्वा	"	अग्ने तमथाश्वम्	"
इवकुम्भमादाय	९२	जुष्टं स्रुवं च	"
निधाय कुम्भम्	"	तां जुहदिह	"
पृष्ठैरुपतिष्ठते	"	वैश्वानरीयस्व	१००
इष्टो यज्ञो भुगुभिः	९४	वेदं कृत्वा	"
दिता मातरिश्वा	"	न प्रणीताः	"
अन्न भेम्ः करणम्	"	त्रिर्वपणकाले	"
अवकां त्रण्डकम्	"	तूष्णीमुपचरिताः	"
अनुभमयित्वा	९५	यजुःकल्पूताभिः	"
यं द्विध्यात्	"	यदन्यादिध्यामर्हिषः	"
स्वयं कृष्णानः	"	यत्प्रागाज्यग्रहणात्	१०१
पृथिवीमाक्रमिषम्	९६	प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य	"
अपामिदं न्ययनम्	"	एषाऽसददिति	"
जुहां पञ्चगृहीतम्	"	विष्णवसि वैष्णवम्	"
ये देवा देवानाम्	"	वैश्वानरम्	"
कूर्मं पृषन्तम्	"	उर्ध्ववैश्वानरस्व	"
जुहां पञ्चगृहीतम्	"	सर्वहृतम्	"
षोडशगृहीतेन	"	ईहृत्वा न्याहृत्	"
यं कामयेत	९७	पूर्वं पूर्वं गणम्	१०२
समुद्राय	"	स्वतवाऽश्व	"
उत्तमाभ्याम्	"	इन्द्रं देवीः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदि कामयेत	१०२	वेदिस्तरणप्र०	१०२
एवं त्रिभिरा०		ममाग्र इत्येतेन	"
यदि कामयेत	"	द्वादश चतुर्विंशतिम्	"
एवं त्रिभिरा०	१०३	तत्र शिवे व्याजि०	"
न संश्लेष्यति	"	यत्प्राभ्युपसंमानात्	१११
यं कामयेत	"	तेषामभिष्ठम्	"
वसोर्धाराम्	१०४	अत्रैव वा	"
यं कामयेत	"	पशुपुरोडाशस्य	११२
श्वेदाज्यमुच्छिष्येत	१०५	पशुकाष्ठ एक०	"
चतुःशरावमो०	"	अग्निं युनाजि	११३
वाजप्रंसवीयम्	"	दक्षिणाकाले	"
पितुं नु स्तोषम्	१०६	अध्वर्यवे	"
अपिवा चक्ष्याजस्य	"	यदस्यान्याश्वि०	११४
यजमानाय अने	"	उपाकृते यज्ञा०	"
दक्षिणे वा	"	हारियोजनेन	"
त्रित्यबदेके	"	एकादश समिष्ट०	११५
देवस्य त्वा	"	नवाऽऽध्वरिकाणि	"
इन्द्रं साम्राज्येन	१०७	अनूबन्ध्यावपा०	११६
पुरस्तात्प्रत्यङ्	"	आपं त्वाऽग्ने	"
कृष्णायै श्वेत०	"	येऽग्नयः पुरीष्याः	"
महापाङ्क्ततधामेति	"	उप त्वाऽग्ने	"
पर्यायमनुद्गत्य	"	अग्निं चित्वा सौत्रा०	"
ताभ्यः स्वाहा	"	अग्निं चित्वा सं०	"
वश वा पर्याये	१०८	यावन्शीवम्	"
समुद्गुहीतम्	"	न तृतीयं चित्वा	११७
तान्तरथान्	"	अग्निं चित्वा च	"
समुद्रोऽसि	"	सलिकाय त्वा	"
कृष्णानिनपुटेन	"	यद्यर्थे लोकं०	"
अग्ने उद्घे	१०९	अग्निं चित्वा च	११८
सुपर्णवर्मस्थाहेति	"	पुनश्चितिम्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अलक्षणार्थम्	११८	शरदि वाजपेयेन	१२६
यत्रैवस्य	"	ब्राह्मणो राज०	१२७
अपिवा येनर्षयः	"	तस्य षोडशि०	"
श्वोभूतेऽष्टौ	१२०	सप्तदशः	१२८
काम्यानग्नीन्	१२२	प्रजापतिमा०	"
अर्थसंयोगश्च	"	सप्तदश	"
क्षयेनचितम्	"	सप्तदशारत्निः	"
कङ्कचितम्	"	यत्प्रगुपसद्व्यः	"
अलनचितम्	"	रशनाकाले	१२९
प्रजगचितम्	१२३	अग्नीषोमीयस्य	"
उभयतःप्रजगम्	"	देव सवितः	"
रथषकचितम्	"	हिरण्यमालिनः	"
द्वीणचितम्	"	पात्रसंसाद०	१३०
पश्चात्स्वरुः	"	तेषामेन्द्रेण	"
समूहं चिन्वीत	"	षोडशिपात्रम्	"
दित्तु चात्वालात्	"	तेषां षोडशि०	"
परिचाध्यं पि०	"	तेषामेन्द्रेण	"
सपरिचाध्योप०	१२४	तेषां षोडशि०	"
इमशानचितम्	"	व्यतिषक्तम्	"
तापश्चितम्	"	पशुकाले त्रीन्	१३१
संवत्सरम्	"	सप्तदश प्राजा०	"
संवत्सरे	"	इयामास्तूपराः	१३२
पुरस्तादुप०	"	पर्यञ्जितानाम्	"
द्वौ द्वौ मासौ	१२५	सर्वेषां प्रति०	"
प्रदृषीणांमा०	"	दाक्षिणी होमौ	१३८
यानि दशतर्थापु	"	अप्स्वन्तरममृ०	"
सूक्तपरिमाणाः	"	वायुर्वा त्वा	"
आवृत्तासुप०	"	अर्पानपात्	"
अथ वाजपेयराजसूयप्रतिपादकत्र-		तृष्णमितरान्	"
योदशपञ्चगनसूत्राणां प्रतीकानि ।		दक्षिणाकाले	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सप्तदश निष्कान्	१३८	कृष्णलं कृष्णलं	१४३
सप्तदश* सप्त०	१३९	तानि प्रत्यादाय	१४
अनुदिद्यासु	१४०	मधोष्ठां	१४४
शेषः सापः०	१४०	एतन्नस्योत्त्व०	१४
अग्नेनाऽऽहव०	१४०	जाय एहि	१४
यजुर्व्युक्तं	१४०	अहं नावुभ०	१४
यत्र जघन्यः	१४०	आयुर्व्युक्तेन	१४
यत्प्राङ्माहेन्द्रात्	१४०	सुवर्देवा*	१४
सर्पिष्मन्तं चा०	१४१	वाजश्च प्रस०	१४
त* राजपुत्रो	१४१	पुरस्ताद्युपा०	१४५
चात्वाले रथा०	१४१	समहमायुषा	१४
तस्मिन्नथ०	१४१	तमाश्चत्थैरुष०	१४
शिष्णोः क्रमो०	१४१	हन्तारं वितत्य	१४
न्यक्तौ न्यक्ता०	१४१	इयं ते सण्	१४
देवस्याह* स०	१४१	अग्नेण युपं	१४
इन्द्राय वाचं	१४१	तेजोऽसीति	१४६
वाजस्तुत इ०	१४१	अमृतमसि	१४
वाजिनो वाज०	१४१	पुष्टिरसि	१४
प्रयोधेषु च	१४१	तस्मादासन्दी०	१४
पश्चादितरे	१४२	दिवं प्रीष्टिनी०	१४
वाजिनो वाजं	१४२	माहेन्द्रप्रभृ०	१४
वाजिना* साम	१४२	तस्य स्तोत्र०	१४
अग्निरेका०	१४२	रजसि स्तुव०	१४
लक्षणं प्राप्य	१४२	मध्यम उक्थ्य०	१४
ते नो अर्वन्तो	१४२	तेषामनभिषा०	१४७
तिसृभिरि०	१४३	सारस्वतस्य	१४
आ मा वाजस्य	१४३	नैवारिण	१४
इयं वः सा	१४३	महर्त्विजो	१४
सर्वान्योप०	१४३	पशुकाले	१४
वाजिनो व.ज०	१४३	बोहशिवमसान्	१४८

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सुराग्रहाणां	१४८	दक्षिणाग्नेरे०	१६७
संपृचः स्थ	"	पराचीनं द०	"
आहवनीयन्यन्ते	१४९	अङ्गुष्ठाम्या०	१६८
विरादुच्छन्दस	"	वासोऽभिज्ञा०	"
दक्षिणास्यां	"	अपः परिषिच्य	"
अनूयाजैः	"	स्वहा नमो	"
अपिवा यत्रै०	"	आनुमतेन	"
अनवदानीयान्	"	आदित्यं चरुं	१६९
ककुदो राम०	१५०	आग्रयणेष्टि०	"
संतिष्ठते	"	श्वोभूते चातु०	"
वाजपेयेने०	१५१	श्वोभूत इन्द्र०	१६०
न कंचन प्र०	"	आग्नेयमष्टा०	"
श्वेतच्छत्री	"	एतस्या एव	"
राजा राजसू०	"	निशाधामपा०	"
तैष्याः पौर्णमा०	१५२	साय५ हुते	"
अयास्यां पर०	"	पराचीनमुत्त०	"
उयोतिष्ठोमेना०	१५३	वरो दक्षिणा	"
पञ्चापवर्गो	१५४	एतेनैव यजेत	१६१
शतसहस्रं	१५५	तेनैव यजेत	"
तथा दक्षिणा	"	श्वोभूते देविका०	"
यथाऽस्याहानि	"	धात्रे पुरोडाशं	"
राजसूयेष्टि०	"	प्रवीता प्रवी०	१६२
तेषां दक्षिणा०	"	ताभिः प्रजाकामः	"
अन्यद्दिशा०	"	आमयाजिनं	"
श्वोभूत आतु०	"	श्वोभूते त्रिषं०	"
अनुमत्यै पुरो०	"	आग्नावैष्णवमे०	"
ये प्रत्यश्चः	१५७	श्वोभूते त्रयोदश	१६४
उपधायाऽऽनु०	"	यजमानस्या०	"
आसाचाऽऽनुमतं	"	यस्य यस्य गृहे	"
वीहि स्वाहा	"	बाह्यैस्पर्यं चरुं	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
भयाय चरुं	१६५	प्रति .स्थनाम	१७१
नैर्ऋतं चरुं	० १)	विष्णोः क्रमोऽसि	१७३
अरुगुष्ठपर्वमा०	१)	यस्य्राङ्महेन्द्रात्	१)
तक्षरथकारा०	१)	आरण्येनानु०	१)
सेनान्यो गृहे	१६६	अभिषामितै०	१)
रौद्रं गावीधुकं	१)	देवीरापो	१)
अध्वजे स्व.हेति	१)	अग्नेतः स्थेति	१)
अनृतदूतं	१)	राष्ट्रदाः स्थ	१)
प्रयश्चर्ममया	१६७	पुरुषे षशी	१)
ऐन्द्रमुत्तमं	१)	समुद्रियाः सैन्धवी०	१)
स्वयमनपञ्चाया	१)	अपो देवी०	१७४
श्वेतां श्वेतवत्सां	१)	देवीरापः	१)
तत्स्वयं मधित०	१)	अन्नाभिमन्त्रण०	१)
तत्स्वयं विलीन०	१)	अनाधृष्टाः	१)
तैष्यां पौर्णमास्या०	१६८	अपरेण होत्री०	१)
मैत्रावार्हस्पत्यं	१)	अनिमृष्टम०	१)
पात्रसप्तसादन०	१)	सधमादो	१७६
मैत्रं चरुं	१)	रौकम औदुम्ब०	१)
ये कर्णाः स	१)	एकशतेन	१)
तस्मिन्पवित्रे	१६९	एष वः कुरवो	१)
तस्मिन्पवित्रव०	१)	अत्र मारुत०	१७६
तावुत्तराधरौ	१)	सोमस्थ त्विषि०	१)
धर्ममात्रं ऋषप०	१)	अग्ने सदो	१)
अपिवा स्वयंकृता	१)	लोहायसं	१)
प्रचरणकाले	१)	निरस्तं नमु०	१)
इतरथा वा	१)	प्रत्यस्तं नमु०	१७७
तथा दीक्षाः	१७०	अमृतमसीति	१७८
सह सोमै	१)	सोमो राजा	१)
अग्नीषोमीय०	१७१	सोमस्य त्वा	१)
पुरस्तात्स्विष्ट०	१)	पर्णमथेन	१७९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
संज्ञाणां क्षत्र०	१७७	तेन स स्फयेन	१८२
भ्रंति दिवस्था०	"	उद्भिन्नं राज्ञ	"
इन्द्राय स्वाहेति	१७८	त्राहणो राज०	"
रुद्र यत्ते	"	तानपिसृज्य	"
इन्द्रस्य वज्रो०	"	यत्कामयेते	"
मित्रारूपयो०	"	यां कामयेत	"
त्रिण्योः क्रमो०	१७९	असावामुष्या०	१८३
मरुतां प्रसवे	"	शौन.शेषमा०	"
स ससाहिष	"	हिरण्यकाशीपा०	"
प्रतिहितो०	"	हिरण्यकूर्च०	"
संघेनू राज०	"	अपवृत्ते शौनः०	"
तस्मा एतानि०	"	अत्र मारुते०	"
एषु वज्रो	"	अत्रैते हिर०	१८४
इयदस्याऽऽयु०	"	माहेन्द्रभृ०	"
मध्ये सौवर्ण०	१८०	अवभृथादु०	"
मित्रोऽसीति	"	ऊर्णो नप्ये	"
संमहं वि०	"	अग्नये गृह०	"
नमो मात्रे	"	ऐन्द्रीं सूत०	"
प्रति त्यजाम	"	तस्या नैवारं	"
अग्नेणाऽऽग्नीध्रं	"	शकटप्रत्या०	"
अवनक्षति	"	संतिष्ठते	"
स्योनाऽसी०	"	श्वेभूते सप्तभिः	१८५
स्योनामासी०	"	अथ तथा	१८६
मा त्वा हिंसी०	१८१	अप्सु दीक्षायाः	"
सा त्वा हिंसी०	"	तदहर्दीक्षितो	"
निषसाद्	"	कयमेवापरं	"
अग्नये गृ०	"	न पणते	"
आहिते सं०	"	पुरस्तादुप०	"
इन्द्रस्य वज्रोऽसि	"	तासामौपस०	१८७
एष वज्रोऽसि	"	सप्तदशो	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
भार्गवो होता	१८८	सौत्रामण्या०	१९५
पात्रसंख्याद०	"	तत्र यावत्कि०	"
उत्थयनकाले	"	निर्वपणका०	१९६
भक्षणकाले	"	चरुकल्पेन	"
दश दशै०	"	स्वाद्धी त्वा	"
दक्षिणाकाले	"	सोमोऽस्यधि०	"
संतिष्ठते	१८९	तिस्रो राज्ञीः	"
तस्मिन्संस्थिते	"	एकयूपं	१९७
आग्नेयमष्टा०	"	न वेदं करोति	१९८
तथाऽन्नाद्य०	"	सौमिक्यास्तु०	"
नाक्षणो यज०	"	यस्मिन्काले	"
श्वोभूते द्विप०	१९०	यस्मिन्कालेऽध्वर्यु०	"
आदिस्थां मल्हां	"	न पाणी प्र०	"
ततः श्वोभूते	१९१	अश्विभ्यां सर०	१९९
आग्नेयमष्टाक०	"	सत्संज्ञतातु०	"
श्वोभूते षड्वि०	"	यत्प्राक्पशुपा०	"
तिसुधन्वसं	"	वायुः पूतः	"
अभ्यविक्षि	१९२	पशुपाकरण०	"
संवत्सरम०	"	हुतासु वपासु	२०१
अनुसंतत्यै	"	तत्कृत्वा वायव्यैः	"
संवत्सरे	"	कुविदक्रेति	"
तत्र वपनप्र०	"	कलसक्तुमि०	२०२
तस्मिन्संस्थिते	१९३	एष ते योनि०	"
तस्य उयोति०	"	पशुपुरोडाश०	"
सर्वस्तोमोऽति०	"	तानासाद्य	"
क्षत्राणां धृति०	१९४	वषट्कृते	२०३
पश्चात्पशुर्गो	१९५	अनुवषट्कृते	"
संतिष्ठते	"	नाना हि वां	"
राजसूयेने०	"	द्वे स्रुती अष्टु०	२०४
त्रिरात्रे पुर०	"	स्वयं वा पि०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
स्वस्तिगामौ	२०६	चतुष्टय्य आपो	२१२
पितरो मदन्ता	२०४	तासु ब्रह्मौदनं	२१
स्वस्तिः पितृ०	२०	पाश्यामुपस्तीर्य	२१
स्व० सोम प्रचि०	२०	प्राशितवद्भ्यः	२१
प्रज्ञामिः प्रचर्य	२०५	द्वादशारत्नि०	२११
प्रज्ञानां पुरी०	२०	अधस्य रूपा०	२१
भूलैर्मांसरेण	२०६	यस्य वा श्वेत०	२१
सत्यं तौमिकेन	२०	यो शिशू	२१
ब्रह्मम गी०	२०	मातृमन्तं	२१
तूष्णीमेव	२०	ब्राह्मणा राज०	२१
अस्ते देव वरुण	२०७	देवस्य त्वेति	२१
तूष्णीं प्रत्या०	२०	ब्रह्मब्रह्मं	२१
प्लामवामिनं	२०	देवेभ्यः प्रजा०	२१४
अथाश्वमेधनृपेधमतिपीदकचतुर्दश-		अत्रिकेऽव०	२१
अश्वगतसूत्राणां प्रतीकानि ।		श्वानं चतुर०	२१
शामाऽश्वमेधेन	२०८	प्रजापतय त्वा	२१
श्वः कर्षयेत	२०९	यत्र शुनोः	२१
श्वप्यनामधेयं	२१०	यो अर्बन्तं	२१
श्वेभ्यो पौर्णमा०	२१०	पूर्वेद्युर्वा	२१५
श्वशाखां पौर्ण०	२१०	अहं च त्वं च	२१
श्वस्या योत्तरा०	२११	अभिकृत्वेन्द्र०	२१
श्वन्विहमित०	२११	एषीकमुदू०	२१
श्वेशश्मश्रुनि	२११	तेनैनं मह०	२१
श्विषुससूर्ध्वे	२१२	इदं विष्णुः	२१६
श्वान्त ये०	२१२	अश्वये स्वाहा	२१
श्वरांतयो रा०	२१२	वशकृत्व एत०	२१
श्वमो द्रष्टे	२१२	शतकृत्व इत्ये०	२१
श्वदित नादित्ये	२१२	आपारिमित०	२१७
श्वैतसमिध्म०	२१२	अश्वये स्वाहे०	२१
श्वेवा देवेभ्य	२१२	सिधूमन्त्रि०	२१

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तं पारिददाति	२१७	सर्वाण्युत्तमे	२२३
यद्वाङ्मण०	२१८	भुवो देवानां	२२४
यज्जनपदे	"	आ अन्नञ्जसि	"
इह धृतिः	२१९	विसृष्टायां	"
सवित्रे प्रात०	"	वसतीवरीषु	"
पुरस्तात्स्विष्ट०	"	द्विस्ताका वेदिः	२२९
विपरीतमेके	२२०	वैश्वानरीयेण	"
हिरण्य५ शत०	"	अन्नये गायत्राय	"
तस्या५ स५स्विय०	"	समिद्दिशा०	२२॥
सवित्रे प्रस०	"	कस्त्वा युनक्ति	"
सवित्र आस०	"	रथवाहने	"
तस्या५ स५स्विता०	"	पौतुद्वार०	"
दक्षिणतो	"	त्रयः एतादिरा	"
हिरण्यकशि०	"	चतुष्टय आपो	"
हिरण्यमे कूर्चे	"	क्षोभूते प्रतः०	"
दक्षिणतो वीणा०	२२१	दक्षिणाकाले	२२५
समुपदिष्टेष्व०	"	प्राचीं दिशम०	"
पारिप्लवमा०	"	अपिवा प्राची५	"
समाप्ते पारि०	"	पत्नीसंयाजा०	"
सायंघृतिषु	"	अभित आह०	"
नित्य५ साय५	"	अस्तमित आ०	२२६
त्रिंशिमास	२२२	आउर्ध्वं मधु	"
ऊर्ध्वमेकादः	"	व्यत्यासे जु०	"
तस्मै ब्रह्माय	"	अन्नैके प्रयु०	"
यद्यश्चमुप०	"	उषसे स्वाहे०	"
अमावास्याया०	२२३	प्रतायत एक०	२२९
त्रैघातवीया	"	अन्तरेणाऽऽग्र०	"
दीक्षाहुतिका०	"	हिरण्यगर्भः	"
अग्निना तपो०	"	आयुर्यज्ञस्थ	२३०
सोऽयं दीक्षा०	"	क्षयेनोऽसि	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्निवृत्राणि	२३०	वि ते मुञ्चापि	२३९
नमो राज्ञे	२३१	घौस्ते पृष्ठ०	"
सुसन्नात्वाभि०	"	रथवाहन०	"
रोहितो धूम्र०	"	आहिते संग्र०	२४०
कृष्णाग्नीषा	"	यधोपस्थित०	"
ऐन्द्राग्नाः पृक्षयो	२३२	लाजी इच्छाची इन्वशो	"
ऐन्द्राग्नाः प्राशुक्ता	"	यधोपन्युत०	"
सोमाय स्वरज्ञे	"	आऽक्रान्वाजी	"
निर्मन्त्येन प्र०	२३७	यधोपाकृता०	"
पर्यग्निकृत०	"	अश्वे पर्यग्न्यान्	"
सहस्रं सौवर्णां	"	प्रोक्ष्याश्वमुप०	"
वसवस्त्वाऽ०	२३८	यद्युपपाठ्य०	"
युजन्ति ब्रध्न०	"	समिद्धो अजन्	"
युजन्त्यस्य	"	मेवस्त्वा पच०	२४१
केतुं कृष्णम्०	"	ताप्ये च कृत्य०	"
जीमूतस्येवेति	"	प्राणाय स्वाहा	"
धन्वना गा	"	संज्ञसे यद०	"
वक्ष्यन्ती वेदा	"	अम्बे अम्बाह्य०	२४१
ते आचरन्ती	"	ता दक्षिणान्केश०	"
बह्वीनां पिता	"	गणानां त्वा	"
रथे तिष्ठन्०	"	अवन्तीः स्या०	"
तीजान्वोषान्	२३९	सव्यानुद्धृत्य	"
स्वादुवक्षसदः	"	अम्बे अम्बाह्य०	२४३
सुपर्णं वस्ते	"	तौ सह चतुरः	"
अजिती परि०	"	अह२ स्यां त्व२	"
आजह्वन्ति	"	सुभगे काम्भील०	"
वजस्पते	"	उत्सकृत्योर्गुदं	"
आऽमूरज	"	अम्बे अम्बाह्य०	"
ये ते पन्यानः	"	ऊर्ध्वमिना०	"
यद्गातो अपो	"	त्रिर्महिषी	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
दधिकान्यो	२४६	अग्निना देवे०	२४८
आपो हि छा	"	मधुश्च माधव०	"
गायत्री त्रिष्टु०	१४४	हविरासादन०	२४९
उत्तराम्यां	"	उत्तरत उप०	"
यन्पिष्टै०	"	प्रतीचो वा	"
छोत्रामविच्छे०	"	नानाकुम्भीष्येते	"
माश्वस्य वषा	"	क्रमैरत्यक्रमी०	"
चन्द्रं नाम मेदः	"	हुताय स्नाहेति	"
उद्धरती०	"	येऽश्वस्य हुत०	"
श्रुतासु वषासु	"	सर्वे ते पु०य०	"
दक्षिणतः हस्त०	२४९	स्तेगान्द १४०	२९०
एकधा प्राजा०	"	ग्राम्यान्हुत्वा	"
एकधेतेरेषा	"	इमा नु कं	"
विश्वेषां देवा०	"	गोमृगकण्ठेन	"
पुरस्ताद्द्वपाना ५	"	पत्नीसंयामान्त०	२९१
उपरिष्ठाद्द्वपाना ५	"	श्वोभूते प्रतः०	"
अश्वेव मार्जन०	"	पशुकाळ ऐका०	"
अग्नेणाऽऽहव०	२४६	अवभृथेन प्र०	"
प्रजापतयेऽश्व०	"	आग्नेयं खलति	"
अश्वस्य छोहि०	"	तस्मै शतमनो०	२९२
गोमृगकण्ठ०	"	शते वाऽनो०	"
हिरण्यगर्भः	२४७	सह पुण्यकृतः	"
षडुपरिष्ठात्	"	अवभृथादुदेस्य	"
प्रजापतिश्चर०	"	सौरीर्नव	"
अथ पुरोमुव	"	पात्नीवते	"
सहस्रशीर्षा	२४८	श्वोभूते त्रि०	२९३
प्रजापतेस्त्वा	"	पशुपुरोडा०	"
अथमवर्मा०	"	अग्नेर्मन्वे	२९४
ऊर्ध्वा अस्य	"	पशुपुरो०	"
मृगो न भीम	"	श्वोभूते द्वा०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तासु द्वादश०	२९४	त्रैधातवीयो०	२९७
पिशाङ्गाख्यो	११	संतिष्ठते	११
संतिष्ठते	११	सर्वमेघो दश०	२९८
पञ्चाहः पुरु०	२९९	त्रिस्ताषा वेदि०	११
तस्याश्वमे०	११	अग्निष्टोमः	११
त्रयोविंशति०	११	इन्द्रस्तुदुक्थ्यो	११
देवसवितः	२९६	सूर्यस्तुदु०	११
एकादशिना०	११	आश्वमेधिकं	११
अष्टापणे ब्राह्म०	११	पौरुषमेधिकं	११
एकत्रयोविंशिका०	११	अस्योर्ध्वमः	११
उत्तमानग्नि०	११	वपा वपावतां	११
पर्यभिक्तान्	११	संवृक्षौषधि०	११
दक्षिणाकाले	२९७	प्रतःसवने	११
यथाश्वमेधे	११	सर्वं जुहोति	११
एकादश यूप	११	दक्षिणाकाले	२९९

इति सत्याषाढहिस्यमन्त्रेशीश्रीतसूत्र एकादशादिचतुर्द-

शान्तप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.S.A. NO.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1887.

Author— Satyāśādha.

Title— Satyāśādhaviracita Śrauta-
sūtra. Pt.5.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.